

THESAURUS MEMORIAE

KATARINA KEBER
ČAS KOLERE

DISSERTATIONES

ZGODOVINSKI INŠTITUT MILKA KOSA ZRC SAZU

6

**THESAURUS MEMORIAE
DISSERTATIONES 6**

KATARINA KEBER
ČAS KOLERE: EPIDEMIJE KOLERE
NA KRANJSKEM V 19. STOLETJU

THE SAURUS MEMORIAE
DISSERTATIONES 6

KATARINA KEBER

ČAS KOLERE
EPIDEMIJE KOLERE NA KRANJSKEM
V 19. STOLETJU

ZGODOVINSKI INŠTITUT MILKA KOSA ZRC SAZU
LJUBLJANA 2007

VSEBINA

UVOD.....	7
O EPIDEMIJAH V ZGODOVINOPISJU	11
Zgodovina kolere.....	13
Problematika teorije nalezljivosti	14
Kolera v moderni medicini	17
'Pasja smrt'	18
KOLERA V PREDMARČNI DOBI.....	21
Nova bolezen zavzame Evropo	21
Habsburška monarhija	23
V PRIČAKOVANJU EPIDEMIJE NA KRANJSKEM IN V LJUBLJANI	28
Zdravstveni kordon na kranjsko-hrvaški meji.....	36
Javni zdravstveni sistem	42
Zdravstvene ustanove v predmarčni dobi	43
Zdravniki in zdravljenje kolere.....	48
Fran Viljem Lipič.....	56
PRVA EPIDEMIJA LETA 1836	60
Javna zdravstvena mreža v treh kranjskih okrožjih Ilirskega gubernija.....	63
Mesto Ljubljana.....	65
Socialna struktura umrlih meščanov	69
Hišne številke in posamezniki	75
DRUGA EPIDEMIJA LETA 1849.....	77
Mesto Ljubljana.....	78
Ukrepi oblasti	82
Javna zdravstvena mreža	85
VELIKA EPIDEMIJA KOLERE.....	91
Kolera v Habsburški monarhiji leta 1855.....	92
Kranjska.....	93
Geneza ukrepov deželnih oblasti	96
Problematika zdravniške oskrbe.....	98
Analiza zdravstvenega osebja v času epidemije	98
Zdravniki in ranocelniki na Kranjskem	103
Organizacija zdravniške mreže med epidemijo	111
Zdravljenje bolnikov.....	117
EPIDEMIJA IN LJUDJE	122

Socialne posledice epidemije.....	122
Primerjava socialne strukture obolelih v mestu in na podeželju	123
Mesto Ljubljana	123
Župnija Slavina na Notranjskem.....	128
Pomoč med epidemijo	132
Posledice epidemije	137
Vloga okrajnih in cerkvenih oblasti ter posameznikov	140
<i>Te Deum Laudamus</i> namesto zaključka	146
Epidemija in kolektivni spomin.....	147
ŠE DVE EPIDEMIJI.....	151
EPIDEMIJA LETA 1866.....	151
Kranjska.....	152
Ukrepi oblasti leta 1865.....	152
Ukrepi oblasti leta 1866.....	154
Razmere v Ljubljani.....	158
Javni zdravstveni sistem	160
EPIDEMIJA LETA 1886.....	164
Čas železnice, telegrafa in bakterij	164
Priprave na epidemijo.....	166
Romanja in sejmi	169
Železniška prometna žila	170
Zdravniki	172
<i>Po najnovejših najdbah so mikrobi vzrok kolere</i>	173
Zdravstvena zakonodaja	177
Devetdeseta leta 19. stoletja	182
VPLIV KOLERE NA HIGIENIZACIJO DRUŽBE.....	189
ZAKLJUČEK	193
ZAHVALA.....	197
DODATKI.....	199
VIRI IN LITERATURA.....	199
SEZNAM SLIKOVNEGA GRADIVA	209
SEZNAM TABEL	211
SEZNAM GRAFIKONOV	211
NUMERIČNA PODLAGA ZA ZEMLJEVID.....	212
SUMMARY	215
REGISTER OSEBNIH IN KRAJEVNIH IMEN	219

UVOD

Epidemije nalezljivih bolezní so bile stalne spremljevalke človeštva. Zdravnik Raimund Melzer je leta 1856 zapisal: *Grosse Seuchen sind mörderischer, als grosse Schlachten und haben über die Geschichte von Nationen entschieden, haben politische und sociale Umwälzungen eingeleitet und beschleunigt und sicherlich ist unter diesen Seuchen die Brechruhr eine der grössten.*¹ V 19. stoletju je bila najhujša nalezljiva bolezen kolera, saj se je za razliko od ostalih nalezljivih bolezní, kot so bile na primer koze, tifus, griža, škrlatinka in tuberkuloza, hitreje širila med ljudmi in povzročala nenadne, hitre in množične smrti. Zaradi podobnosti s predhodnico iz prejšnjih stoletij so kolero poimenovali za kugo 19. stoletja; bolezen je imela na ljudi takšen psihološki vpliv, da ga lahko do neke mere primerjamo z učinki kuge v prejšnjih stoletjih. Kolere so se ljudje namreč ob njenih prvih epidemijah – tako kot kuge, bali, pred njo so bežali in se upirali oblastem. Če so ljudje na začetku pomoč in uteho iskali predvsem v pobožnosti in priprošnjah, je za epidemije v drugi polovici 19. stoletja značilno, da so proti njim počasi postajale glavno orožje zdravstvene reforme oziroma skrb za splošno higieno.² Na Kranjskem je v omenjenem stoletju izbruhnulo pet epidemij, in sicer v letih 1836, 1849, 1855, 1866 in 1886. Posamezni primeri bolezní so se pojavljali tudi v devetdesetih letih 19. stoletja, v 20. stoletju se je bolezen močnejše razširila, predvsem leta 1910 in v času prve svetovne vojne.

Raziskava³ kronološko obravnava vseh pet epidemij kolere v 19. stoletju na Kranjskem, pri čemer jih poskuša v čas umestiti kot enakovreden del dogajanja. Raziskovanje je potekalo na več nivojih. Na prvem nivoju je za vsako od petih epidemij prikazan njen potek, reakcije različnih stopenj oblasti v povezavi z zdravstvenimi oblastmi in zdravniki ter ranocelniki, demografske posledice v povezavi s socialno, poklicno in starostno strukturo umrlih in način zdravljenja bolnikov. Sledi medsebojna primerjava epidemij, saj je, na primer, zadnja epidemija v primerjavi s prvo izbruhnula že v popolnoma drugačnem družbeno-kulturnem in znanstvenem okolju. Druga rdeča nit je primerjava med razmerami v mestnem okolju oziroma v Ljubljani in na podeželju ter umestitev Kranjske v kontekst Habsburške monarhije. Tretji poudarek je na opazovanju stanja javnega zdravstvenega sistema, pri čemer epidemije kolere predstavljajo krizne

¹ Raimund Melzer, *Die asiatische Brechruhr als Volkskrankheit, ihre Verbreitungsweise, ihre Behandlung und ihr Verhältniss zum Staate*, Wien 1856, str. 77.

² John Belchem, Richard Price, *A Dictionary of Nineteenth-Century History*, Penguin Books, Harmondsworth 2001, str. 123–124.

³ Knjiga je nekoliko spremenjena in dopolnjena doktorska disertacija *Epidemije kolere in njihov vpliv na razvoj javnega zdravstvenega sistema na Kranjskem v 19. stoletju*, ki sem jo junija 2006 zagovarjala na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

razmere oziroma tiste časovne točke, ko se pokažejo resnične razmere na področju državne in deželne skrbi za javno zdravje kot tudi postopen razvoj zdravstvenih oblasti. Tako lahko s pomočjo odziva takratne družbe na nenadno množično obolenje in umiranje prepoznamo stopnjo razvoja aktualnega zdravstvenega sistema, ki je tudi v predbakteriološki dobi (v času t. i. terapevtskega nihilizma) pomenil edino orožje za boj proti nevidnemu sovražniku. Če se je družba hotela ubraniti nalezljive bolezni, je morala izgraditi učinkovit sistem zdravniške pomoči ne le v mestih, ampak tudi na podeželju; zagotoviti je morala zadostno število zdravnikov in ranocelnikov, ki so brezplačno pomagali vsem bolnikom. Namen raziskave torej je, da po eni strani izpopolni dosedanje védenje o epidemijah kolere in njihovih socialnih posledicah ter z medsebojno primerjavo epidemij ugotovi reakcije družbe in oblasti, po drugi strani pa da s pomočjo petih epidemij opazuje razvoj javnega zdravstvenega sistema in ugotovi v kolikšni meri oziroma če sploh so epidemije kolere prispevale k izboljšanju splošne higijene in k razvoju javnega zdravstvenega sistema.

Vendar pa pri vseh petih epidemijah vse tri ravni raziskovanja niso enako jasno izražene. Vzrok za to je bodisi v različno dobro ohranjenem bodisi v različno uspešno najdenem gradivu upravnih oblasti in v ohranjenosti različnih vrst dokumentov za posamezne epidemije. Tako se je na primer socialna analiza umrlih in obolelih izkazala za smiselno le pri epidemijah z več umrli (v letih 1836 in 1855), ko je reprezentativni vzorec zadosti velik za poenostavitve. Grafični prikazi razmerja med obolelimi, umrli in ozdravelimi so bili možni le pri epidemiji leta 1855, ker so se ohranila dnevna zdravniška statistična poročila okuženih okrajev; posebnega pomena pri tem je predvsem število obolelih, ki sicer iz drugih virov ni razvidno. Omeniti je tudi treba, da za Kranjsko oziroma Ljubljano zaenkrat še nisem uspela najti nobene natisnjene zdravniške statistike glede epidemij kolere; medtem ko so bile za mesti Dunaj in Budimpešto zdravniške statistike z obširnimi komentarji in natančnim opisom poteka epidemij ponavadi natisnjene že takoj po epidemijah. Prav tako je velikokrat nemogoče ugotoviti uradne številke umrlih za kolero, saj avstrijska statistika začne podrobne izkaze o vzrokih smrti voditi postopoma. Na začetku vse nalezljive bolezni obravnava kot epidemije, kolera se v tabelah pojavi v petdesetih letih. Poskusi rekonstrukcije v javni zdravstveni mreži zaposlenih zdravnikov za čas epidemij druge polovice 19. stoletja so, povsem odvisni od ohranjenosti upravnega gradiva, sicer sekundarnega pomena, vendar z dragocenimi omembami zdravstvenega osebja. Za večjo preglednost so kot dodatek k poglavjem dodani tabelarni prikazi zdravstvenega osebja različnih provenienc in ponekod tudi tabele delujočih špitalov. Nenazadnje je treba poudariti, da se raziskava v različni meri dotika kar nekaj pomanjkljivo in tudi popolnoma neraziskanih področij, ki pa jih le bežno obravnava.

Raziskava, ki se časovno začne v tridesetih letih in končuje v devetdesetih letih 19. stoletja, temelji večinoma na primarnih virih, pri čemer prevladujejo upravni dokumenti tako državnih kot tudi deželnih, okrožnih, okrajnih in mestnih oblasti. Ker je bil večji del fonda avstrijskega Ministrstva za notranje zadeve (ÖSA, AVA) leta 1927 uničen v požaru, so državni dokumenti o epidemijah kolere ohranjeni le deloma. Iz istega razloga so se od gradiva najvišje državne zdravstvene oblasti – Višjega zdravstvenega sveta – ohranili le indeksi in delovodniki. Za najpomembnejši vir se je izkazal fond ljubljanske zdravstvene komisije, ki je omogočil vpogled v organizacijo javne zdravstvene službe v času epidemij do leta 1870. Pri tem je treba omeniti, da mi dokumentov deželnega zdravstvenega sveta – naslednika zdravstvene komisije, ki bi osvetlili razvoj zdravstvene službe po letu 1870, v javnih arhivih še ni uspelo najti. Podatke o umrlih sem našla v mrliških knjigah in seznamih Policijske direkcije v Ljubljani ter v publikacijah Avstrijske državne statistike. Temeljnega pomena so bili tudi zdravstveni legislativni

viri; od patentov Marije Terezije in posameznih pravilnikov ter uredb v predmarčni dobi do državne in deželne zakonodaje v drugi polovici 19. stoletja. Za pomemben vir se je izkazalo tudi časopisje, predvsem Laibacher Zeitung, Illyrisches Blatt in Novice, številni sodobni tiski ter zdravstveni, tudi medicinski rokopisi o zdravstvu in o kolери ter njenem zdravljenju, ki so jih večinoma pisali zdravniki, v manjši meri tudi duhovniki. Po pomenu bi za predmarčno dobo izpostavila *Topografijo Ljubljane* Frana Viljema Lipiča in gubernijske šematizme, za drugo polovico 19. stoletja pa predvsem večinoma nenatisnjena deželna zdravstvena poročila. Ravnanje in razmišljanje posameznikov ter splošno ljudsko klimo v času epidemij se je v posameznih delih dalo izluščiti iz družinskih korespondenc. Prav tako je veliko fragmentarnih podatkov razpršenih v raznih zgodovinskih pregledih, spominih, zgodovinah župnij in krajev, krajevnih kronikah in zbornikih, ki epidemije kolere omenjajo bodisi v sklopu izjemnih dogodkov in naravnih nesreč bodisi kot nenavaden vzrok smrti posameznikov. Epidemije kolere se v omenjeni literaturi pojavljajo tudi kot širši kontekst oziroma okoliščine za neka povsem druga istočasna dogajanja.

V slovenskem zgodovinopisju govorita o epidemijah kolere poleg Josipa Mala v II. delu *Zgodovine slovenskega naroda* (Celje 1993, str. 448–454; ponatis iz 1928–1939) dva prispevka. Izčrpen članek Franca Kobala *O koleri na Kranjskem* (Zbornik SM, XIII. zvezek, Ljubljana 1911) je še vedno temeljnega pomena za raziskave epidemij kolere, saj pregledno obravnava vseh pet epidemij, pri čemer se je avtor opiral predvsem na časopisne vire in sodobne zdravniške tiske. Zanimivo je, da se avtor teksta Franc Kobal, sicer umetnostni zgodovinar, v uvodu za pregled teksta zahvaljuje dr. Demetru Bleiweisu, vitezu Trsteniškemu. Oba omenjena sta imela namreč leta 1910 v okviru društva Akademija v Ljubljani predavanje; dr. Fran Kobal o upodabljanju umetnosti na Slovenskem, od Leopolda Layerja do Janeza Wolfa, dr. Demeter Bleiweis pa o zgodovini epidemij kolere, o čemer je z navdušenjem pisal *Učiteljski tovariš: V spretnem gladko tekočem, jasnem in lahko razumljivem prostem prednašanju je gosp. predavatelj uvodoma podal kratko zgodovino kolere, kako je pred dobrimi 90. leti prvič prišla v Evropo in kako je kasneje ponovno morila v velikih epidemijah [...] Zanimiva izvajanja so pojasnovala dobro izvršene skioptične podobe in pa risbe na tabli. Občinstvo je bilo pri predavanju nenavadno mnogo, zlasti dobro je bilo zastopano ženstvo. Gosp. predavatelj je za svoj trud žel obilo in vrlo pohvalo ...*⁴

Članek Olge Janša *Kolera na Kranjskem leta 1855* (Kronika, let. 12, 1964/1, str. 60–64) obravnava najhujšo od vseh petih kranjskih epidemij. V pomoč sta mi bili tudi moji magistrski nalogi, in sicer *Cholera as Phenomenon in Nineteenth-Century Europe and a Case Study of the First Cholera Epidemic in Pest 1831* (Srednjeevropska univerza v Budimpešti, 1999) in *Epidemije na Slovenskem: primer kolere v 19. stoletju* (Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2003).

Pomen epidemij kolere v 19. stoletju tako za družbo, politiko in medicinsko znanost kot tudi za razvoj javnih zdravstvenih sistemov in splošne higienizacije mest in podeželja je razviden iz bogate tuje literature. Tovrstne raziskave se namreč v angleški, nemški, francoski in ameriški historiografiji pojavljajo že od petdesetih let 20. stoletja dalje. Med njimi so temeljnega pomena dela *Le Cholera* Luisa Chevaliersa, *Cholera* Roberta Pollitzerja, *The Cholera Years—The United States in 1832, 1849 and 1866* Charlesa Rosenberga, *The Return of the Plague: British Society and the Cholera 1831–1832* Michaela Dureya, *Disease and Civilization, The Cholera in Paris 1832* Françoisa Delaporteja in *Die bedrohte Stadt, Cholera in Wien* Othmarja Birknerja. Najbolj popolno in temeljito delo o epidemijah kolere in njihovih posledicah predstavlja

⁴ Tatjana Hojan, Akademija, ljudsko izobraževalno društvo (1904–1934), Kronika, let. 54, 2006/1, str. 123.

monografija Richarda J. Evansa *The Death in Hamburg, Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910*. Evans je poleg samih epidemij najbolj kompleksno predstavil in razložil interakcijo številnih vpletenih elementov; od posebnosti okolja, socialne geografije, različnosti družbenih slojev in psihofizičnih posledic na ljudi do položaja javnega zdravstva in medicine. In če se lahko za starejše raziskave v splošnem trdi, da so bile primarno osredotočene na neposredne vzroke in posledice epidemij s poudarkom na reakcijah oblasti, se novejša dela posvečajo subtilnejšim analizam vloge politike, religije in kulture. Pri slednjih gre za obrnjeno situacijo, ko epidemije kolere postanejo sredstvo, skozi katero se preučuje druge družbene fenomene. Tovrsten primer predstavlja delo Catherine J. Kudlick *Cholera in Post–Revolutionary Paris*, v katerem avtorica skozi epidemije kolere preučuje kulturne vrednote vladajočih pariških elit. Zahteve, ki jih je leta 1961 postavil Asa Briggs, ko je poudaril, da je epidemije kolere potrebno preučevati primerjalno v smislu vpliva, ki so ga imele na evropsko družbo, ostajajo še vedno aktualne.⁵

⁵ Asa Briggs, *Cholera and Society in the Nineteenth Century, Past and Present*, št. 19, 1961, str. 76–96.

O EPIDEMIJAH V ZGODOVINOPISJU

Preučevanje epidemij nalezljivih bolezni je večplastno in multidisciplinarno raziskovalno področje, ki ostaja zaradi pojavljanja vedno novih nalezljivih bolezni nenehno aktualno. Če nas danes poleg vseprisotne pandemije aidsa trenutno ogroža predvsem pandemija ptičje gripe, za katero se zdi, da se počasi, a zanesljivo približuje Evropi, pa so v 19. stoletju za najbolj smrtonosne veljale epidemije kolere. In čeprav so danes za človeštvo po eni strani nedvomno temeljnega pomena naravoslovne raziskave o povzročiteljih nalezljivih bolezni in načinih za njihovo uničevanje, je po drugi strani zgodovina epidemij že dolgo raziskovalno polje tudi družboslovnih in humanističnih ved. Zgodovina medicine se kot del zgodovine znanosti s problematiko epidemij ukvarja predvsem pozitivistično v smislu zgodovine razvoja današnjega medicinskega znanja in s preučevanjem dela velikih zdravnikov. S strani modernega zgodovinopisja zgodovino epidemij najdlje raziskuje t. i. socialna zgodovina medicine, ki se je v Veliki Britaniji razvila že v 60-ih letih prejšnjega stoletja. V središču njenega zanimanja je družba v odnosu do medicine oziroma kako je družba oblikovala medicino.⁶ Zanimiva je misel Chantal Beauchamp: *Behind disease, there is always something else. More precisely, disease is always and at the same time itself and something different. Collective disease is the part and the whole, the origin and the outcome, the fact and the symbol, inextricably mixed together.*⁷

Epidemije nalezljivih bolezni so del tako univerzalne zgodovine kot tudi del nacionalnih zgodovin.⁸ Vendar pa se slovensko zgodovinopisje z nalezljivimi boleznimi še ni utegnilo sistematično ukvarjati. Siceršnje pomanjkanje raziskav s področja socialne zgodovine medicine ne siromaši samo védenja o razvoju javne zdravstvene službe, zdravstvenih institucij, šol in poklicev, temveč zakriva tudi pomemben del same kulturne zgodovine Slovencev. Med maloštevilnimi članki, ki v glavnem obravnavajo epidemije kuge in črnih koz lokalnega značaja, bi iz obdobja novoveških epidemij kuge izpostavila članek Borisa Golca *Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo* (Kronika, let. 49, 2001/2, str. 23–64), za čas predmarčne dobe raziskavo Zvonke Zupanič Slavec *Endemski sifilis – škrljeva bolezen na Slovenskem* (Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Ljubljana 2001) in nenazadnje za obdobje druge polovice 19. stoletja članek Petra Vodopivca *Črne koze na Kranjskem in v Ljubljani 1873/1874* (Kronika, let. 20,

⁶ Katarina Keber, Socialna zgodovina medicine: raziskovanja na robu modernega zgodovinopisja?, ZČ, let. 55, 2001/2, str. 269–273.

⁷ Catherine J. Kudlick, Cholera in Post – Revolutionary Paris, str. 11.

⁸ O antropološko usmerjeni zgodovini medicine piše Urška Železnik v članku Med naravnim in družbenim: zgodovina epidemičnih bolezni v ponovnem branju, v: Acta Histriae, 14, 2006/2.

1972/2, str. 92–96).⁹ Z raziskavami epidemij so tesno povezane raziskave o javnem zdravstvenem sistemu. Edino slovensko delo, ki do neke mere obravnava tudi slednjega, ostaja knjiga Petra Borisovega *Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem* (SAZU, Razred za medicinske vede, Ljubljana 1977).

Zgodovina medicine je zaradi interpretacij različnih ved postala kontroverzna, konfliktna in emotivna.¹⁰ Pri tem je več kot omembe vreden francoski filozof, zgodovinar in pisatelj Michel Foucault, ki je v medicinskem zgodovinopisju povzročil manjšo revolucijo, ko je medicinske teme razlagal skozi zgodovino idej in struktur različnih percepcij. V njegovih delih je prisotna sprememba, prelom v mišljenju do znanstvenih in medicinskih avtoritet. *Foucault govori o različnih tehnikah discipliniranja, kot so ideologije, institucije in vsiljeni nadzori. Z raziskovanjem zgodovine blaznosti, sodstva in medicine je ugotovil, da gre za instrumente izključevanja iz družbe oziroma izvrševanja oblasti, ki se od 18. stoletja dalje kaže kot represija, skrita v oblike uravnavanja in nadzora psihičnih in fizičnih lastnosti posameznika.*¹¹ Rdeča nit Foucaultovih zgodovin je razvoj praks in tehnologij podrejanja; raziskuje sofisticirane instrumente nadzora, vozlišča oblastnih razmerij, ki disciplinirajo telo in duha.¹² Zanj je torej značilen svež način videnja in definiranja moči. Foucault moči ne vidi kot nekaj konkretnega, proti čemur se lahko boriš, ampak je moč zanj abstraktnejša; moč izvira iz omrežja razmerij, ki pogosto delujejo na najbolj banalni stopnji dnevnega življenja.¹³

V delu *Zgodovina norosti v času klasicizma* (Založba cf, Ljubljana 1998) gre za proces izoliranja oziroma izločanja bolnih, ki se začne v srednjem veku z leprozoriji. Družba najprej izključi gobavce, nato se praksa izločanja prenese še na reveže, potepuhe, hudodelce in zmedence – blazne. V 17. stoletju začnejo nore, duševno zmedene, umobolne, blazne zapirati in jih ne ločijo od ostalih zapornikov. Delo postopoma odkriva potek ravnanja z umobolnimi, preoblikovanje zavesti o norosti vse do 19. stoletja, ko je norost postala bolezen.

Z vidika medicine je Foucaultovo najpomembnejše delo *Naissance de la Clinique; une archéologie du regard médical*¹⁴ oziroma Rojstvo klinike, ki ga v slovenščini še nimamo. V njem govori o spremembi v medicinskem razmišljanju konec 18. stoletja, ki ga je opazil na primeru pariških bolnišnic. Bolezni niso več fenomen, ki je lasten vsakemu pacientu in ki se časovno spreminja. Bolezni so sedaj locirane v posameznem organu ali tkivu, manjše razlike v opazovanih simptomih pri posameznih pacientih postanejo nepomembne. Zdravniki boleznim ne povezujejo več z okoljem ali načinom življenja, ampak se osredotočijo na notranjost telesa. Po Foucaultu ta nov način videnja in razmišljanja spreminja telo v objekt, ki ga preučuje znanost. Zanj sta znanje in moč intimno povezana; ko so zdravniki razvili nov diskurz boleznim, so zahtevali novo razmerje moči znotraj kliničnih odnosov. Znotraj klinike so pacienti zdrsnili v povsem podrejen položaj, pacient je postal material za proučevanje za časa življenja in po njem (obdukcije). V zameno za brezplačno zdravljenje so bolniki plačali s svojimi telesi. Ko so bolnice kot zdravstvene institucije postale še raziskovalne ustanove, se je zgodilo rojstvo klinike.¹⁵ Catherine J. Kudlick ugotavlja, da če je bilo prej razumljeno,

⁹ O epidemijah kuge glej tudi: Travner Vladimir, Kuga na Slovenskem, Ljubljana 1934; Majda Smole, Kuga na Kranjskem v 16. stoletju, Kronika, let. 5, 1957/2, str. 97–98.

¹⁰ Ann Dally v recenziji knjige avtorice Deborah Lupton, *Medicine as Culture: Illness, Disease and the Body in Western Societies*, v: *Social History of Medicine*, 1995, str. 334–335.

¹¹ Michel Foucault (1926–1984), Igor Antič, Veliki svetovni biografski leksikon, MK, Ljubljana 2002, str. 317.

¹² Michel Foucault, *Zgodovina norosti v času klasicizma*, Založba cf, Ljubljana 1998, v spremni besedi Bogdana Lešnika, str. 267.

¹³ Kudlick, *Cholera in Post – Revolutionary Paris*, str. 9–10.

¹⁴ Michel Foucault, *The Birth of the Clinic. An Archaeology of medical Perception*, Vintage Books, New York 1994.

¹⁵ L. S. Jacyna, *The Localization of Disease*, v: *Medicine Transformed, Health, Disease and Society in Europe 1800-1930* (ur. Deborah Brunton), The Open University, Manchester 2004, str. 9–12. O medikalizaciji družbe tudi v: Deborah Lupton, *Foucault and the*

da sta medicina in politika nerazdružljivi, je Foucault idejo razvil naprej, in sicer da je medicina sama ena od oblik političnega diskurza.¹⁶

ZGODOVINA KOLERE

Čeprav se je nalezljiva črevesna bolezen kolera v Evropi prvič pojavila v začetku 19. stoletja, je sam izraz kolera starejšega izvora. V stari grščini beseda cholera označuje bolezen, za katero so značilni znaki bruhanje, driska in krči. Antični zdravniki so s to besedo označevali akuten črevesni sindrom, ki je bil klinično definiran tako, da danes odgovarja več boleznim moderne medicine. Le-ta danes diagnozo kolere omejuje na infekcijo z bakterijo *Vibrio cholerae*, torej na natančno določeno bolezen, ki so jo imenovali tudi 'cholera asiatica, cholera epidemica, malignant cholera, cholera asphyxia, cholera apasmodica, Brechdurchfall in Brechrühr'. Beseda kolera tako obstaja že vse od Hipokrata dalje, vendar pa je bolezen, ki jo ta izraz označuje v moderni medicini, indijskega izvora in je bila v Evropi pred 19. stoletjem neznana.¹⁷ V 19. stoletju so z besedo kolera poleg azijske kolere poimenovali tudi endemično in sporadično diarejo oziroma 'cholero nostras'. O azijski koleri sta prva pisala portugalska zdravnika Gaspar Correia in Garcia da Orta, slednji je bolezen opisal leta 1563 v eni izmed prvih tiskanih knjig v Goi.¹⁸

Kolera, ki je bila endemična v deltah rek Gangesa in Brahmaputre v Indiji, se je v Evropo prvič razširila v dvajsetih letih 19. stoletja. In če so kolero znotraj meja Indije prej raznašali predvsem hindujski romarji, so sedaj glavni prenašalci postali angleški vojaki. Do širitve bolezni preko meja Indije je namreč najverjetneje prišlo zaradi povečanja tako trgovskih stikov kot tudi siceršnjega prometa med Evropo in Indijo. Vse dosedanje širitve kolere so kasneje razdelili v sedem pandemij oziroma epidemij svetovnih razsežnosti. Prvi pojav te bolezni v Evropi je del druge pandemije, ki se je začela leta 1827 in v splošnem predstavlja prvo pravo izkušnjo večine sveta s to nalezljivo boleznijo.¹⁹

Evropske države so hitro spoznale, da se morajo proti epidemijam nalezljivih bolezni boriti povezano in na enoten način. Prav epidemije kolere so namreč vzpodbudile mednarodno zdravstveno sodelovanje. V ta namen je bil med leti 1851 in 1903 organiziran niz mednarodnih konferenc, na katerih so izmenjevali mnenja in izkušnje ter skušali poenotiti preventivne ukrepe. Vsaj od leta 1859 so konference primarno obravnavale epidemije kolere, vprašanja v zvezi s kugo in rumeno mrzlico so se pojavljala le občasno; takšen primer je bil na primer izbruh kuge v Bombayu leta 1896. Po mnenju Georga Stickerja pa je pri omenjenih konferencah šlo predvsem za diplomatske sporazume o trgovskih povezavah držav in za evropsko varuštvo nad orientalskimi narodi. Vzdrževanje zdravstvenih svetov v Turčiji, Egiptu in Tangerju naj bi bilo tako bolj plod interesov zunanje politike kot pa resne zaščite pred nalezljivimi boleznimi.²⁰ Po drugi strani pa so se omenjeni zdravstveni sveti po mnenju Jacquesa

medicalisation critique, v: Foucault, *Health and Medicine*, (ur. Alan Peterson, Robin Bunton), Routledge, London and New York 2000, str. 94–110.

¹⁶ Kudlick, *Cholera in Post – Revolutionary Paris*, str. 9.

¹⁷ Mirko D. Grmek, *Bolesti u osvjet zapadne civilizacije*, Zagreb 1989, str. 12.

¹⁸ The Cambridge World History of Human Disease, ur. Kenneth F. Kiple, Cambridge 1994, str. 642–643.

¹⁹ The Cambridge World History ..., str. 645–648; William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, Anchor Books, ZDA 1998, str. 267–268.

²⁰ Georg Sticker, *Die Pest als Seuche und als Plage*, v: *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*, Die Pest, I. Band, II. Teil, Giessen 1910, str. 349–350.

Ruffiéja in Jean-Charlesa Sournija razvili v učinkovito informacijsko mrežo za celotno Sredozemlje.²¹ Epidemije kolere so namreč prav tako alarmantno kot v Evropi odjeknile tudi v muslimanskih državah, kjer tej nalezljivi bolezni nista bili kos niti muslimanska medicina niti tradicionalna religija. Kot meni William H. McNeill, je prav strah pred epidemijami kolere muslimanske države odprl evropski medicini.²² Konference so bile odvisne od ravnovesja moči in mednarodnih zavezništov in predvsem sad diplomatskih pogajanj. Vendar pa so mednarodne konference zaostajale za spoznanji in dosežki posameznih držav, saj so prepočasi uveljavljale najnovejše ugotovitve; medtem ko so na primer v Habsburški monarhiji zdravstvene kordone za neučinkovite razglasili že ob prvi epidemiji kolere leta 1831, je to uspelo šele tretji mednarodni konferenci leta 1866 v Carigradu. Vseeno lahko konference označimo za pozitivne, saj pomenijo prve prave skupne napore mednarodne skupnosti v boju proti koleri in kugi.²³

Leta 1839 so v Carigradu ustanovili Vrhovni zdravstveni svet, ki naj bi preprečeval širjenje kolere v Evropo. Na prvi mednarodni zdravstveni konferenci leta 1851 v Parizu so razpravljali o vprašanju širjenja kolere in njenem zatiranju, vendar jim skupne konvencije ni uspelo podpisati. S prav tako neuspešnim izidom se je končala druga konferenca leta 1859 v Parizu. Med glavnimi zaključki tretje konference leta 1866 v Carigradu, katere so se udeležili med drugim tudi predstavniki iz Severne Amerike, Švice, Srbije, Romunije in Egipta, so ugotovili, da postavljanje zdravstvenih kordonov ne dosega željenih učinkov, temveč močno škoduje neposredni okolici. Čeprav skupnega dogovora niso dosegli, jim je uspelo turške oblasti vsaj opozoriti na veliko nevarnost romanj v Meko. Odprtje Sueškega kanala leta 1869, ki je pot med Bombayem in Trstom skrajšal za neverjetnih 63 %, je močno povečalo ladijski promet med vzhodno Azijo in Evropo in s tem povečalo nevarnost prenosa nalezljivih bolezni v evropska pristanišča.²⁴ Glavni pobudnici četrte konference leta 1874 na Dunaju sta bili Rusija in Avstrija.²⁵ Na konferenci so poenotili stališča glede karantene; organizirale naj bi se le še pomorske karantene, kopenske naj bi se popolnoma opustile. Čeprav so poskušali podpisati mednarodno ali vsaj evropsko konvencijo o nalezljivih boleznih, jim ni uspelo. Ustanovili pa so stalno mednarodno komisijo s sedežem na Dunaju, ki naj bi se ukvarjala s preučevanjem epidemičnih bolezni in z načinom njihovega širjenja. Peto konferenco so organizirali leta 1881 v Washingtonu, šesto v Rimu leta 1885. Prvo diplomatsko konvencijo o nalezljivih boleznih jim je uspelo skleniti leta 1891 v Londonu, in sicer med Anglijo in Avstrijo. Konvencija je postala osnova za nadaljne konference, ki so bile zaradi novih izbruhov kolere v Evropi organizirane leta 1892 v Benetkah, leta 1893 v Dresdnu, leta 1894 v Parizu, leta 1897 v Benetkah in zadnja leta 1903 v Parizu.²⁶

PROBLEMATIKA TEORIJE NALEZLJIVOSTI

Dobršen del 19. stoletja spada z vidika zgodovine medicine v tako imenovano predbakteriološko dobo, za katero je značilno, da zdravniki še niso znali pojasniti in zato tudi ne učinkovito zdraviti nalezljivih bolezni. Osrednji problem, ki je vse do Kochovega

²¹ Jacques Ruffié, Jean-Charles Sournia, *Die Seuchen in der Geschichte der Menschheit*, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH&Co. KG, München 1992, str. 60–61.

²² William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, str. 270.

²³ Glej tudi: Miha Likar, *Usoda nalezljivih bolezni*, DZS, Ljubljana 1981, str. 20–21.

²⁴ Sticker, *Die Pest ...*, str. 345–350.

²⁵ ÖSA, AVA, Ministerium des Innern, 36/5, 1034, *Cholera 1870–1879*, št. 20053, 7138, 7417.

²⁶ Sticker, *Die Pest ...*, 345–350; *Medicinska enciklopedija, kolera*, Zagreb 1961, str. 669–678; Ernst Mayrhofer's *Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst*, Wien 1897, III. Band, str. 355.

odkritja povzročitelja kolere vznemirjal zdravnike, je bilo vprašanje prenosa bolezni. Čeprav se je o tem pojavilo več teorij, sta v splošnem prevladali dve in razdelili zdravniško stroko na t. i. miazmatike in kontagioniste. Miazmatska teorija je povzročitelja kolere iskala v miazmatskih substancah v zraku, ki naj bi nastale iz izparin in nesnage oziroma iz gnijočih organskih snovi. Nastanek miazem v zraku naj bi bil tako odvisen od okolja; lokalnih okoliščin in posebnih pogojev. Druga teorija je bila teorija kužnosti oziroma nalezljivosti. Bolezen naj bi se prenašala z dotikom, preko okuženih oblek in hrane ter izjemoma z vdihavanjem okuženega zraka. Obe razlagi sta znani že iz časov epidemij kuge. Najmočnejše orožje v prid miazmatski teoriji, torej nalezljivi naravi kolere, je bilo dejstvo, da se je v primeru epidemij kolere karantena izkazala za popolnoma neučinkovito.²⁷ Zanimivo teorijo, ki je bila v osnovi miazmatska, je razvil nemški kemik Max von Pettenkofer, ko je za širitev kolere izpostavljajal pomen tal. Ugotavljal je, da se kolera epidemično širi tam, kjer so tla rahla, prepustna za zrak in vodo, srednje vlažna in polna organskih substanc. Klice kolere naj bi se namreč razvile v poroznem sloju tal.²⁸ Svojo teorijo je Pettenkofer utemeljeval tudi na primeru sestave tal na Kranjskem, in sicer v delu *Die Cholera und die Bodenschaffenheit in der k. k. österreichischen Provinz Krain, München 1861*. Opiral se je na monografijo o koleri dr. Antona Drascheja, ki je med drugim preučil povezavo med epidemijo kolere leta 1855 in raznoliko geološko sestavo tal v kranjskih okrajih, s poudarkom na kraških predelih.²⁹ Pettenkofer je bil zagrizen miazmatik, saj je celo še po Kochovem odkritju neomajno zagovarjal svojo teorijo, pri čemer pa ni nasprotoval samemu obstoju bakterij, ampak razlagi njihovega nastanka. Njegov prispevek k skupnemu napredku je bil v tem, da je poleg čiste pitne vode in izgradnje vodovodov podpiral in poudarjal velik pomen higiene.³⁰

Skozi celotno 19. stoletje je prevladovalo mnenje, da faktorji okolja določajo ali se bo posameznik okužil. To je pojasnjevalo, zakaj so nekateri zboleli in umrli, drugi pa ostali zdravi ali ozdraveli. Ljudje, ki so živeli v prenapolnjenih stanovanjih, jedli slabo hrano, težko delali, se nemoralno vedli in pili, naj bi bili vedno prve žrtve epidemij. Nekateri zdravniki in duhovniki so z zadovoljstvom opazali, da so pijanci in prostitutke umirali za kolero med prvimi. Vzrok so videli v njihovem nemoralnem življenju in ne v revščini. Te ideje so se prilagodile tudi odkritju bakterij, ki naj bi sprožile bolezen le v 'ustreznem telesu' – telesa takšnih ljudi pa naj bi bila določena z okoljem in načinom življenja.³¹

Z odkritji Luisa Pasteurja in Roberta Kocha, ki sta dokazala, da nalezljive bolezni širijo mikroorganizmi, kot so bakterije in virusi, so le-te postale razumljivejše, začelo pa se je lahko tudi iskanje učinkovitih zdravil zanje. Za odkritelja bakterije *Vibrio cholerae*, ki povzroča kolero, velja nemški bakteriolog Robert Koch. Potem ko je leta 1882 odkril povzročitelja tuberkuloze, je že naslednje leto nameraval identificirati povzročitelja kolere. Med francoskimi in nemškimi znanstveniki se je namreč v Egiptu med epidemijo kolere leta 1883 vnela tekma, komu bo prej uspelo odkriti in izolirati povzročitelja. Ker je bilo delo v Aleksandriji za obe ekipe neuspešno, je Koch z raziskovanjem nadaljeval v Indiji in bil tam uspešnejši, saj mu je v letih 1883/1884 v Kalkuti bakterijo uspelo izolirati in vzgojiti ter dokazati vzročno povezanost med obstojem tega mikroba v črevesju in

²⁷ Richard Evans, *Death in Hamburg – Society and Politics in the Cholera Years 1830–1910*, London 1990, str. 231–236.

²⁸ Puschmann, *Die Geschichte der Lehre von der Ansteckung*, Verlag von Moritz Perles, Wien 1895, str. 23–26.

²⁹ Anton Drasche, *Die epidemische Cholera*, Verlag von Carl Gerold's Sohn, Wien 1860, str. 156–176.

³⁰ Maria Petzold, *Die Cholera in Berlin unter besonderer Berücksichtigung sozialmedizinischer und städtehygienischer Gesichtspunkte* (Inaugural Dissertation zur Erlangung der medizinischen Doktorwürde an den Medizinischen Fachbereichen der Freien Universität Berlin), Berlin 1974, str. 7–14.

³¹ Deborah Brunton, *Dealing with Disease in Populations – Public Health 1830–1880*, v: *Medicine Transformed, Health, Disease and Society in Europe 1800-1930*, (ur. Deborah Brunton), The Open University, Manchester 2004, str. 191–192.

1. Robert Koch

obolevnostjo za kolero. Novica o odkritju bakterije je odmevala po vsej Evropi in imela nenazadnje tudi politični pomen. V Nemčiji je bil Koch nagrajen z 100.000 nemškimi markami, sprejel ga je sam cesar in ga zasul s častmi kot narodnega heroja.³² O njegovi znanstveni odličnosti priča nenazadnje tudi nobelova nagrada za medicino, ki jo je dobil leta 1905 za odkritja v zvezi s tuberkulozo.³³

Vendar pa je imel Koch pri raziskavah kolere že predhodnike, ki so se prav tako dokopali do pomembnih dognanj. Že leta 1849 je londonski zdravnik John Snow, ki je bil po prepričanju kontagionist, postavil hipotezo, da se kolera prenaša po vodi okuženi z iztrebki obolelih. Svojo teorijo je najprej objavil v eseju *On the Mode of Communication of Cholera* leta 1849, šest let kasneje pa jo je dokazal z opazovanjem okolice okuženega londonskega vodnjaka v Sohu, na Broad Street-u med epidemijo leta 1854. S tem, ko je na zemljevidu Londona označil posamezne primere kolere, se je izkazalo, da je bila največja zgozstitev obolelih prav na območju omenjenega vodnjaka. Poleg tega, da mu je o nujnosti zaprtja vodnjaka uspelo prepričati lokalne oblasti, so njegova dognanja uspešno uporabili pri naslednji epidemiji kolere leta 1866 tako v Londonu kot tudi v New Yorku. Z oskrbo z neoporečno pitno vodo so namreč dosegli, da število obolelih v naslednjih epidemijah ni več znatneje naraslo.³⁴

Prvi, ki je s pomočjo obdukcij žrtev kolere jasno opisal bakterijo *Vibrio cholerae*,

2. John Snow

³² Evans, *Death in Hamburg ...*, str. 264–268.

³³ <<http://nobelprize.org/nobel-prizes/medicine/laureates/1905/koch-bio.html>>, (7. 5. 2007). Omeniti velja, da se je Robert Koch leta 1897 na poti iz Indije ustavil tudi na Bledu, kjer ga je v imenu Slovenskega zdravniškega društva pozdravil Alojz Valenta. V: Zvonka Zupanič Slavec, *Iz rok v roke, iz roda v rod: Slovensko zdravniško društvo in njegovi predsedniki*, Ljubljana, 2001, str. 42.

³⁴ <http://en.wikipedia.org/wiki/John_Snow_%28physician%29>, (7. 5. 2007). Glej tudi: Steven Johnson, *The Ghost Map: The Story of London's Most Terrifying Epidemic - and How It Changed Science, Cities and the Modern World*, Riverhead Books, 2006.

je bil italijanski znanstvenik Filippo Pacini leta 1854.³⁵ Med predhodniki medicinske mikrobiologije velja omeniti Marka Antona Plenčiča iz Solkana, ki je leta 1762 v delu *Opera medico physica* podal trditve, ki so jih sto let pozneje potrdila Pasteurjeva opazovanja. Plenčič je idejo Girolama Fracastora (iz leta 1546), da povzroča nalezljive bolezni *contagium vivum*, ki se prenaša od človeka do človeka, nadgradil s tem, da ima vsaka bolezen svojega točno določenega povzročitelja.³⁶

Miazmatska razlaga bolezni naj bi bila torej dokončno premagana šele s Kochovim odkritjem, ki je za gibalo bolezni postavil natančno določeno bakterijo. Kljub temu so se tej razlagi miazmatiki še nekaj časa upirali. Zadnje raziskave kažejo, da je pri interpretaciji tekstov o vzrokih bolezni potrebna previdnost, saj ni bilo gladkega prehoda v konsenzu z miazmatske teorije na splošno sprejemanje bakterijske teorije.³⁷ Samo odkritje bakterije tudi še ni zmoglo preprečiti zadnje velike epidemije na evropskih tleh, in sicer v Hamburgu leta 1892, ko so evropski izseljenci, ki so iz hamburškega pristanišča nadaljevali pot v Ameriko, okužili mestno prebivalstvo. Vendar pa je imela jasnost in enostavnost bakterioloških metod in odkritij velik kulturni pomen; akterji bolezni so postali jasno vidni pod mikroskopom, bakteriologija pa je postala ostra ideološka ločnica med starim zdravstvom, ki so ga obvladovali preprosti zdravniki in ranocelniki, in novim zdravstvom, ki je pripadalo znanstveno izurjenim profesionalcem.³⁸

KOLERA V MODERNI MEDICINI

Danes je kolera ozdravljiva bolezen. Bakterija, ki jo povzroča, ponavadi vstopi v človeško telo z vodo, onesnaženo z okuženimi človeškimi iztrebki. Človek se tako lahko okuži s hrano, ki je bila bodisi oprana z okuženo vodo bodisi je prišla v stik z okuženimi muhami. Bakterija lahko preživi v maslu največ do en mesec, ugodno okolje zanjo predstavlja mleko. Druga veriga prenosa je lahko uporaba slabo opranih bolnikovih oblek in perila. Bolezen se s človeka na človeka tako prenaša posredno preko okužene hrane, oblačil in sanitarij. Bakterija preživi do 15 dni v fekalijah in do en teden v zemeljskem blatu. Ker se uspešno razvija v toplem in vlažnem okolju, lahko uspeva v rečni vodi tudi do 20 dni. Medtem ko se v dovolj toplem okolju hitro razmnožuje, lahko mirujoča preživi tudi nižje temperature. Znano je, da lahko preživi več dni v ladijskih rezervoarjih za vodo in celo do dva tedna v vodi znotraj kameline grbe. Mikrob lahko nekaj časa biva tudi v črevesju človeka, ki sicer ne zbolí, vendar pa izloča okužene iztrebke. Najboljše preventivno sredstvo je stroga osebna higiena. Pogosto umivanje rok, še posebej v primeru stika z okuženimi osebami, je življenjskega pomena. Bakterijo uspešno uničuje prekuhanje vode, prav tako jo uniči kislo okolje, kot je želodec z zdravo želodčno kislino in večina dezinfekcijskih sredstev. Bakterija ne uspeva v alkoholnih pijačah kot sta vino in pivo. Znano je, da epidemije kolere ponavadi izbruhnejo v toplem in vlažnem vremenu, ko je največkrat krivec okužen dovod vode zaradi neizgrajenega in nezadostnega kanalizacijskega sistema. Še posebno nevarne okoliščine predstavljajo umazana in prenaseljena stanovanja s skupnimi stranišči. V splošnem se bolezen večinoma pre-

³⁵ Evans, *Death in Hamburg ...*, str. 265–269; Charles E. Rosenberg, *Cholera in Nineteenth-Century Europe: A Tool for Social and Economic Analysis*, v: *Explaining Epidemics and Other Studies in the History of Medicine*, Cambridge 1992, str. 118–119.

³⁶ Zlata Stropnik, Marko Anton Plenčič – predhodnik medicinske mikrobiologije, *Zdravstveni vestnik*, let. XXXI, 1962/11–12, str. 329–331.

³⁷ Brunton, *Dealing with Disease ...*, str. 190–192.

³⁸ Elizabeth Fee, Dorothy Porter, *Public Health, Preventive Medicine and Professionalization: England and America in the Nineteenth Century*, v: *Medicine and Society*, Cambridge 1992, str. 226; John Belchem, Richard Price, *A Dictionary of Nineteenth – Century History*, str. 125.

naša z gibanjem obolelih in prenašalcev, dokazan je tudi prenos po rečni vodi po rekah navzdol.³⁹

S kliničnega vidika je bakterijska infekcija omejena na črevesni trakt, mikrobi ne napadajo drugih telesnih tkiv. K ugodnim razmeram za preživetje bakterije v črevesju pripomore njegova alkalnost – pomanjkanje kisline. Mikrobi se nabirajo ob črevesni steni in izločajo strup, ki preprečuje absorpcijo vode in elektrolitov iz črevesja v krvni obtok. Ker kri oddaja velike količine vode in soli v črevesni trakt, od koder se oboje potem reabsorbira nazaj v krvni obtok, lahko pride do izgube več litrov tekočine v enem samem dnevu. Ta izguba tekočine se kaže v obliki močne diareje, ki je glavni simptom kolere. Moderna terapija predstavlja intravenozno nadomeščanje vode in soli, antibiotiki pa se pri terapiji le redko uporabljajo.⁴⁰ Bolezen v Evropi ne predstavlja več nevarnosti predvsem zaradi izboljšanih higienskih, socialnih in bioloških pogojev ter spremembe prehrabnenih navad. Danes je kolera poleg Indije in Bangladeša endemična tudi v posameznih delih Afrike, poleg tega se epidemije te bolezni pojavljajo v državah, kjer primanjkuje čiste pitne vode in na vojnih območjih z uničeno infrastrukturo oziroma nezadostnim vodovodnim in kanalizacijskim sistemom.⁴¹

'PASJA SMRT'

Ko je v Evropi prvič izbruhnila epidemija kolere, so bili ljudje nenadoma soočeni z novo, nevarno boleznijo, za katero so ljudje umirali le nekaj ur od nastopa prvih simptomov. Bolezen je lahko zgolj v nekaj tednih od izbruha povzročila smrt na tisoče ljudi. Takšne agresivne epidemije so ljudje dojemali kot neke vrste naravne katastrofe, saj tudi popolnoma zdravi ljudje niso bili več varni pred nenadno smrtjo. Življenje je postalo nepredvidljivo, grožnja okužbe in smrti pa zaradi svoje občasnosti ni bila psihološko obvladljiva. Družba, ki je sicer razvijala načine nenehnega soočanja z boleznimi in s smrtjo, se je veliko težje sprijaznila z nenadnimi in nasilnimi epidemijami.⁴²

Okužba s kolero je na bolnikih povzročila hitro spremembo zunanega videza; bolnikom je zaradi dehidracije upadel obraz in pomodrela koža, kar je imelo strašljiv vpliv na vse sloje ljudi. Umiranje je postalo vidno, propad telesa hiter. Ali kot se je izrazil William H. McNeill: *Smrt kot umazana groza, ki je neizogibno dokončna*.⁴³ Ljudje so se sramovali umazanega umiranja ob bruhanju in nekontrolirani diareji in so zato na kolero gledali kot na vulgarno, degradirajočo bolezen. Kot tako jo opisujejo tudi redka literarna dela t. i. kužne literature (plague literature), najbolj znana sta romana Thomasa Manna *Smrt v Benetkah* in Ljudmila Stojanova *Kolera*. Čeprav pri prvem romanu epidemija kolere predstavlja predvsem okoliščine, v katerih se odvija neka zgodba v začetku 20. stoletja, je jasno razvidno moreče ozračje, ko kljub temu da po eni strani beneške oblasti tajijo izbruh bolezni, po drugi strani pa močno razkužujejo mesto, ljudje slutijo resnico.⁴⁴ V romanu *Kolera* je bolezen v samem središču dogajanja,

³⁹ Medicinska enciklopedija, kolera, Zagreb 1961, str. 669–678; Evans, *Death in Hamburg* ..., str. 227–230.

⁴⁰ *The Cambridge World History* ..., str. 644.

⁴¹ <<http://www.who.int/health-topics/cholera/en>>, (10. 5. 2007).

⁴² Evans, *Death in Hamburg* ..., str. 228; Richard Evans, *Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe*, v: *Epidemics and Ideas*, London 1990, str. 150; Glej tudi: McNeill, *Plagues and Peoples*, str. 266–267.

⁴³ McNeill, *Plagues and Peoples*, str. 267.

⁴⁴ ... *Tako se je zgodilo, da so prve vesti o nesreči, ki visi nad lagunskim mestom, zašle v nemške dnevnike. Beneške oblasti so sporočile odgovor, da zdravstvene razmere v mestu še nikdar niso bile boljše, in so ukrenile najnujnejše za boj proti bolezni. A bržkone so bila okužena živila, sočivje, meso ali mleko, kajti kljub zatajevanju in zamolčevanju se je v tesnih uličicah širilo umiranje. Prezgodnja poletna vročina, ki je vode v kanalih mlačno ogrela, je bila širjenju posebno ugodna. Da, zdelo se je, kakor da so kugi na novo oživele moči, kakor da sta žilavost in plodnost njenih povzročiteljev podvojeni. Primeri ozdravljenja so bili redki [...] V začetku junija so se na tihem*

saj gre za prikaz razmer v času vojne na fronti.⁴⁵ Motivika strahu pred okužbo, mrtvaškega plesa, množičnega umiranja in kuge kot moralnega razpada družbe se kaže tudi v delih kot so *Dekameron* Giovannija Boccacca, *Maska rdeče smrti* Edgarja Allana Poeja, *Kuga* Alberta Camusa in nenazadnje tudi na sliki *Kuga* švicarskega slikarja Arnolda Böcklina.⁴⁶ Eden od modernejših romanov, ki kolero uporabi kot ozadje za sicer ljubezensko zgodbo, je roman *Ljubezen v času kolere* kolumbijskega pisatelja in nobelovega nagrajenca za literaturo Gabriela Garcíe Márqueza.

Zaradi svojih posebnih lastnosti se kolera ni vklapljal v utečene vzorce umiranja, ki so bili značilni za 19. stoletje. Philippe Ariés govori o omenjenem stoletju kot o času lepe smrti, ko so ljudje v krogu družine umirali počasi. Bolezni kot je bila na primer tuberkuloza označuje kot *longue durée* bolezni; ljudje so umirali dolgo in umrli skoraj neopazno. Umirajoči je imel na voljo dovolj časa, da se je poslovil od življenja in ljudi. V literaturi 19. stoletja je umiranje za tihimi in počasnimi boleznimi, med njimi tudi rakom, predstavljeno kot prefinjeno. Nasprotno pa je hitrost, s katero so ljudje obolevali za kolero, pomenila odklon od pričakovanega, za ljudi pa najbolj strašno lastnost te nove bolezni. V Franciji so jo poimenovali *mort de chien*, pasja smrt.⁴⁷

napolnile izolacijske barake Splošne bolnice, v obeh sirotišnicah je začelo primanjkovati prostora, in med Nabrežjem novih temeljev in San Michelom, pokopališkim otokom, je vladal pošastno živahen promet. A bojazen pred splošno škodo, z ozirom na nedavno odprto slikarsko razstavo v javnih vrtovih, strah pred silnimi izgubami, ki bi jih v primeru panike in zlih vesti utrpeli hoteli, trgovine, vsa raznotera tujskoprometna obrt, - vse to je pokazalo, da je v mestu močnejše od ljubezni do resnice in spoštovanja mednarodnih dogovorov; zato so oblasti trdovratno vztrajale pri svoji politiki zamolčevanja in zatajevanja ... Odlomek iz romana Smrt v Benetkah, str. 79–80.

⁴⁵ Ljudmil Stojanov, *Kolera*, MK, Ljubljana 1974.

⁴⁶ Evans, *Death in Hamburg ...*, v uvodu; Schader Brigita, *Die Cholera in der deutschen Literatur*, Demeter Verlag, München 1985. Arnold Böcklin (1827–1901) je sliko *Kuga*, ki jo hrani Kunstmuseum v Baslu, naslikal leta 1898. Znano je, da je upodobil epidemijo kolere, saj je njegova družina dvakrat bežala pred kolero (v epidemijah 1855 in 1873). <<http://www.artchive.com/artchive/B/boecklin.html>>, (14. 6. 2007).

⁴⁷ Philippe Ariés, *Western Attitudes toward Death from Middle Ages to the Present*, London 1974, str. 56; Evans, *Death in Hamburg ...*, str. 229; Glej tudi: Philippe Ariés, *The Hour of our Death*, Oxford University Press, New York and Oxford 1981.

KOLERA V PREDMARČNI DOBI

NOVA BOLEZEN ZAVZAME EVROPO

V tridesetih letih devetnajstega stoletja je Evropa doživela prvo epidemijo azijske kolere. Do širitve bolezni iz Azije v Evropo je po vsej verjetnosti prišlo zaradi intenzivnejših trgovskih stikov in povečanega prometa med Anglijo in Indijo. Kolera se je iz Indije širila po dveh glavnih poteh, in sicer bodisi preko Perzije in ob reki Ural navzgor v Rusijo ter naprej v Evropo bodisi iz smeri Meke preko pristaniških mest Carigrad⁴⁸ v Turčiji in Aleksandrije v Egiptu. V Evropi se je bolezen prvič pojavila v okviru druge pandemije⁴⁹ v letih 1826–1837, ki v splošnem predstavlja prvo pravo izkušnjo večine sveta s kolero; bolezen je postala globalna. Iz območja okoli Črnega morja se je kolera v Evropo razširila iz dveh strani, in sicer po eni strani preko Poljske, ko se je leta 1830 pojavila v vzhodni Galiciji, po drugi pa na območje obdonavskih kneževin.⁵⁰ Leta 1831 je zajela Sankt Peterburg, Berlin in Hamburg, se pojavila na Finskem ter v Angliji.⁵¹ Žrtev kolere v Berlinu je bil 14. novembra tudi nemški filozof Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831), rektor berlinske univerze. Znano je, da se je ob izbruhu epidemije umaknil iz mesta in se vanj prehitro vrnil.⁵²

V dobrih šestih letih se je kolera razširila po vsej stari celini ter Severni in Južni Ameriki.⁵³ V Habsburški monarhiji je bolezen prizadela poleg Dunaja še Galicijo, Moravsko, Šlezijo, Sedmograško, Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, Štajersko ter češki in predvsem ogrski del monarhije. Kolera se je v monarhiji najprej pojavila spomladi v Galiciji (Lvov, Krakov) in na Ogrskem (Budim, Pešta), avgusta v Slavoniji, Spodnji Avstriji in na Štajerskem, septembra na Moravskem in v Šleziji ter novembra na Češkem.⁵⁴ Na Dunaju je v dveh epidemijah leta 1831 in 1832 za kolero zbolelo 7.440 ljudi in jih od tega polovico umrlo.⁵⁵ Februarja leta 1832 je epidemija vključno z mesti

⁴⁸ V virih se pojavlja za ime mesta Konstantinopol.

⁴⁹ Robert Pollitzer je širitve kolere razdelil v sedem pandemij (epidemij svetovnih razsežnosti). Prva pandemija se je zgodila v času med letoma 1817 in 1823, ko je bolezen zajela Indijo, Cejlon, Burmo, Siam, Singapur, Filipine, Javo, Kitajsko, Perzijo, Egipt in Sirijo. V: *The Cambridge World History* ..., str. 646.

⁵⁰ Gertraud Krebs, *Die geographische Verbreitung der Cholera im ehemaligen Oesterreich-Ungarn in den Jahren 1831–1916*, v: *Veröffentlichung aus dem Gebiete des Volksgesundheitsdienstes*, LV. Band, 6. Heft, Berlin 1841, str. 8.

⁵¹ *The Cambridge World History* ..., str. 645–648.

⁵² <<http://en.wikipedia.org/wiki/Hegel>>, (24. 5. 2007).

⁵³ *The Cambridge World History* ..., str. 645–648.

⁵⁴ Krebs, *Die geographische Verbreitung* ..., str. 8–12.

⁵⁵ Othmar Birkner, *Die bedrohte Stadt, Cholera in Wien*, str. 48; Raimund Triml, *Die erste Cholera – Epidemie in Wien in den Jahren 1831 und 1832*, (Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien), Wien 1992, str. 137–149.

zajela območje med Londonom, Newcastlom in Edinburghom ter Irsko.⁵⁶ V Sheffieldu, kjer je v epidemiji zbolelo 1347 ljudi in jih od tega 402 umrlo, je znan spominski park s spomenikom posvečenim žrtvam kolere.⁵⁷ Marca je bolezen izbruhnila v Franciji.⁵⁸ Kolero so domnevno na okuženi ladji iz Irske prenesli preko Atlantika, junija 1832 je izbruhnila v Quebecku, Montrealu, New Yorku in Philadelphiji.⁵⁹

3. Spomenik
posvečen umrlim za
kolero v Sheffieldu
(The Cholera
Monument),
foto: Duncan Mara.

⁵⁶ Michael Durey, *The return of the Plague: British Society and the Cholera 1831–1832*, London 1979.

⁵⁷ <<http://www.sheffield.gov.uk/out--about/parks-woodlands--countryside/parks/a-z-city-dis...>>, (9. 5. 2007).

⁵⁸ Francois Delaporte, *Disease and Civilisation, The Cholera in Paris 1832*, Cambridge 1986; Kudlick, *Cholera in Post-Revolutionary Paris*.

⁵⁹ Charles E. Rosenberg, *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849 and 1866, Chichago in London 1962*.

V času prve evropske epidemije kolere je po vsej celini prihajalo do nemirov, ki so izvirali iz nezadovoljstva ljudi z zapiranjem v karantene in ustanavljanjem vojaških zdravstvenih kordonov okrog okuženih območij. V Rusiji, na primer, je vojaška prisotnost na prizadetih območjih, izolacija okuženih in nenaden prihod velikega števila domačih in tujih zdravnikov prepričala številne kmete, da jih poskuša oblast pobiti. Na splošno so ljudje verjeli, da je bolezen posledica zastrupitve, ki jo izvajajo zdravniki z namenom zmanjšati presežek prebivalstva. V nemirih, ki so sledili, so kmetje ubili več zdravnikov in predstavnikov oblasti. Podobni izgredi so se dogajali tudi v Habsburški monarhiji in v Prusiji. V severnem delu Ogrske je leta 1831 prišlo do velikega kmečkega upora, v katerem je sodelovalo 45.000 kmetov. Do neredov v Königsbergu, v vzhodni Prusiji, je prišlo zaradi skokovitega zvišanja cen živil, posredno zaradi vojaškega kordona, ki je obkoljeval mesto. Množica meščanov je uničila mestno policijsko postajo in dve lekarni, posredovala je vojska in zaprla 177 ljudi. Do nemirov je prihajalo tudi v Veliki Britaniji, kjer so se ljudje zaradi tako imenovanega 'anatomskega zakona' – le-ta je dovoljeval uporabo trupel umrlih revežev v anatomske namene – med epidemijam kolere bali, da bodo končali na eni od miz anatomskih šol. Največji nemiri so se dogajali v Manchesteru.⁶⁰

Poleg motenj v trgovini, višjih cen hrane in težjih življenjskih razmer je k nemirom prispevala vsesplošna nevednost ljudi tako glede same narave bolezni kot tudi o smislu ukrepov oblasti. Ker oblasti ljudem, poleg tega da so ponavadi predolgo prikrivale izbruh epidemije, nujnosti ukrepov niso dobro predstavile, so jih ljudje razumeli po svoje. Ogrske oblasti so, na primer, leta 1831 epidemijo kolere razglasile šele v začetku julija, čeprav so ljudje obolevali že od 13. junija dalje.⁶¹

Epidemije kolere so v Evropi velikokrat sovpadale z obdobji kriz, ko so tako družbeni kot mednarodni konflikti povzročali večje gibanje prebivalstva, ki je še pospeševalo širjenje infekcij. Leta 1830 so pomembno vlogo pri širjenju bolezni odigrale ruske in poljske vojaške operacije ter revolucije na zahodu.⁶² In če je bila kolektivna agresija v času epidemij v prejšnjih stoletjih naperjena proti Judom, čarovnicam in drugim marginalnim skupinam, so ljudje ob prvi epidemiji kolere napadli oblast in zdravnike.⁶³

HABSBURŠKA MONARHIJA

Epidemija kolere, ki je leta 1831 izbruhnila v Habsburški monarhiji, je bila tako močna, da je opazna tudi v demografskem smislu. V krivulji siceršnje hitre rasti prebivalstva, ki je značilna za obdobje po vojnah z Napoleonom, je epidemija povzročila krajši zastoj.⁶⁴

Ob pojavu kolere v monarhiji je oblast reagirala kot da gre za invazijo tuje vojaške sile.⁶⁵ Ukrepi so bili izvedeni v dveh stopnjah. Prva je bila izključno preventivne narave, ko so svojo državo na mejah skušali zaščititi pred neznanano boleznijo iz sosednjih držav. V ta namen so po vzhodni meji monarhije vzpostavili sistem mejnih zdravstvenih

⁶⁰ Evans, *Death ...*, str. 244–245; Sheldon Watts, *Epidemics and History*, New Haven and London 1997, str. 191–193.

⁶¹ Slavko Jovin, *Epidemija kolere v Vojvodini 1831 godine*, Novi Sad 1978, str. 26.

⁶² Leta 1831 je prišlo do poljske vstaje proti ruskemu gospostvu. Julijska revolucija v Franciji je povzročila padec Burboncev, kralj je postal Ludvik Filip Orleanski – 'meščanski kralj', kateremu je nova samovlada buržoazne družbe prepuščala le vrhovno zastopanje države. V: Svetovna zgodovina, CZ, Ljubljana 1981, str. 483, 488.

⁶³ Richard Evans, *Epidemics and Revolutions ...*, str. 162–163.

⁶⁴ Ernst Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*, Herold Verlag, Wien 1985, str. 287.

⁶⁵ Birkner, *Die bedrohte Stadt ...*, str. 6.

4. Osmrtnica Sofije grofice Auersperg, ki je leta 1831 umrla za kolero (Bibliothek Heraldisch-genealogische Gesellschaft Adler).

kordonov.⁶⁶ Druga faza obrambe pa je imela poleg preventivnega tudi že kurativni značaj. Začela se je, ko je kolera predrila mejne zaščitne mehanizme in se razširila po monarhiji. Z izolacijo okuženih predelov so oblasti poskušale omejiti širitev v še zdrave dežele, notranjo zaščito dežel pa vzpostaviti z ustanavljanjem kriznih, začasnih zdravstvenih oblasti s skoraj neomejenimi pooblastili izvršne oblasti. Oblikovali so deželne zdravstvene komisije, ki so imele nalogo v že okuženih predelih organizirati pomoč in zdravljenje bolnikov.⁶⁷

V monarhiji je celoten sistem obrambe temeljil na predpisih in praksi, ki so se v prejšnjih stoletjih izoblikovali v boju proti epidemijam kuge. Pravno podlago za ukrepanje pri epidemiji kolere je predstavljal 'Pest – Reglement', patent Marije Terezije z dne 2. januarja 1770, oziroma Splošni zdravstveni zakon o boju proti kugi. V prvem delu je urejal organizacijo zdravstvene službe v monarhiji, v drugem pa je predpisoval posebno organizacijo zdravstvene službe v Vojni krajini, ki se je *iz sprva strogo vojaške formacije sčasoma preoblikovala v zdravstveno preventivno ustanovo, ki je s posebnimi organizacijskimi oblikami in kontumacijskimi napravami varovala ne le Avstrijo, temveč tudi vso Evropo pred vdorom kuge in drugih nalezljivih bolezni ter epizootij, ki so se nenehno širile iz turškega sultanata.*⁶⁸ Protikužna zapora v Vojni krajini se je v drugi polovici 18. stoletja izkazala za učinkovito, saj je kuga kordon predrila samo petkrat in le enkrat resneje ogrozila monarhijo.⁶⁹

Zdravstveni kordon, ki so ga vzpostavili leta 1831 za zaščito pred kolero, je bil torej organiziran na podlagi določil 'Pest – Reglementa' iz leta 1770 po zgledu kordona v Vojni krajini in je veljal do 14. oktobra 1831, ko ga je cesar nadomestil s predpisi za

⁶⁶ Sanitarni oz. zdravstveni kordon je pas ozemlja, čez katerega je zaradi širjenja nalezljivih bolezni prehod prepovedan.

⁶⁷ Katarina Keber, Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi, Kronika, let. 53, 2005/3, str. 352.

⁶⁸ Peter Borisov, Od ranočelnštva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem, SAZU, Razred za medicinske vede, Ljubljana 1977, str. 73.

⁶⁹ Mirko D. Grmek, Sanitarni kordon Vojne krajine, v: Medicinska enciklopedija, knjiga V, Zagreb 1961, str. 457–458.

epidemične bolezni. Ukinili so vse posebne ukrepe, kot so bile zapora meje oziroma zdravstveni kordon in karantenske postaje, ter začeli kolero obravnavati kot vsako drugo epidemično bolezen na osnovi normativa iz leta 1806. Normativ tako ni več predpisoval posebnih državnih obrambnih ukrepov in je v svojih desetih členih vseboval zgolj splošne preventivne in kurativne ukrepe, ki naj bi se jih držal vsak posameznik v času nalezljivih bolezni. Vseboval je določilo, da bolezen ni nova in da se je že pojavljala ob podobnih vremenskih razmerah in okoliščinah, da pa bo z boljšim vremenom in božjo pomočjo pregnana. Ljudem so svetovali zmeren in zdrav način življenja s poudarkom na čistoči stanovanja in okolja, predpisovali postopke ravnanja v primeru obolenja in ljudi prepričevali, naj bodo dobre volje in naj imajo trdno vero v boga.⁷⁰

Razmere, ki so terjale spremembo v samem razumevanju narave bolezni in posledično tudi spremembo obrambne strategije proti kolero, je cesar opisal v kabinetnem pismu kanclerju združene Dvorne pisarne grofu Mitrowskemu: *Ko je epidemična kolera grozila, da bo vdrla v moje države, so bili tako narava kot tudi nastanek in način širjenja te bolezni dvomljivi. Previdnost, modrost in skrb za zdravje mojih podložnikov so povzročili ukrepe, ki so na podlagi izkušenj ščitili pred najnevarnejšo od vseh nalezljivih bolezni. Tako so stopili v veljavo predpisi Pest – Reglementa. Toda neupoštevanje predpisov je bolezen gnalo nezadržno naprej. Ustanove in ukrepi so imeli pomanjkljivosti, ki so se pokazale za bolj nezdrave kot sama stiska, ki jo je povzročila bolezen. Zapore so še posebno ogrozile zdravje v zaprtih krajih, kjer so tamkajšnje čete pogosteje obolevale in tako širile tisto bolezen, pred katero naj bi varovale. Strah pred nevarnostjo okužbe, ki je povzročil vse te ukrepe, je mnoge bolnike oropal nujne nege in oskrbe ter preprečeval medsebojno pomoč; nenazadnje so ti ukrepi vplivali tako na trgovino in promet kot tudi na obrt – pokopali so blaginjo posameznika in oropali tisoče zaslužka ...*⁷¹ Iz pisma je razvidno, da je do spremembe v veljavi predpisov prišlo iz več razlogov. Najpomembnejši je bil ta, da so se obrambni mehanizmi, ki jih je predpisoval 'Pest – Reglement', v primeru epidemij kolere izkazali za popolnoma neučinkovite. Sredi oktobra 1831, potem ko se je epidemija kolere kljub vzpostavljenim zdravstvenim kordonom znotraj monarhije že dodobra razširila, je oblast spoznala, da kordoni in mreža karantenskih ustanov v boju proti novi nalezljivi bolezni ne zaležejo. Obrambni sistem, ki je po eni strani zaradi gradnje potrebne infrastrukture in zaposlovanja ljudi izčrpaval državno blagajno, je po drugi strani med deželami zaviral promet in trgovino ter tako do neke mere povzročal stagnacijo gospodarstva in s tem nezadovoljstvo ljudi. Slednje, ki je izviralo tudi iz neučinkovitega zdravstvenega sistema in splošnega nezaupanja do oblasti, je večkrat preraslo v nemire. Jasno je, da je bil temeljni namen normativa z dne 27. februarja 1806 predvsem delovati pomirjevalno na ljudi, ki naj bodo bogaboječi in naj ne spreminjajo svojih siceršnjih življenjskih navad. Trditev, da bolezen ni nekaj novega in neznanega, je imela prav tako pomirjevalen namen. Ljudje naj bi verjeli, da oblasti razmere obvladajo in da bolezen morda le ni tako nevarna, kot se je sprva zdelo.⁷²

Prvi zaščitni ukrep cesarja Franca I. je bil leta 1830 vzpostavljeni vojaški kordon na meji z Rusijo, ki je sprva veljal za uspešnega, saj se je širitev bolezni začasno ustavila. Znotraj meja Habsburške monarhije je kolera prvič izbruhnila na vzhodu Galicije spomladi leta 1831, zato je dal cesar za zaščito zahodne Galicije in ostalih delov države vzpostaviti vojaška zdravstvena kordona na rekah Visli in San, ki pa širjenja bolezni nista uspela zadržati. Tudi tretji in četrti kordon, ki sta pred Galicijo ščitila severni in

⁷⁰ Keber, Kranjski obrambni mehanizem ..., str. 353.

⁷¹ AS 14, Gubernij v Ljubljani, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2413.

⁷² Keber, Kranjski obrambni mehanizem ..., str. 353.

jugozahodni del Ogrske – desni breg Donave, sta se izkazala za neučinkovita, ko je drugo žarišče izbruha bolezni znotraj monarhije hitro postala celotna Ogrska. Ko so 13. junija 1831 zabeležili prvi primer kolere na Ogrskem, so oblasti poleg že obstoječih dveh vojaških kordonov ob reki San do njenega izliva v Vislo in vzdolž meja Moravske in Šlezije, ki sta ščitila avstrijske dežele pred okuženo Galicijo, vzpostavile še verigo vojaških kordonov za zaščito dežel pred kolero z madžarske strani.⁷³ Zaradi pojava kolere v severnih madžarskih komitatih je cesar ukazal vzpostavitev zdravstvenega kordona, ki bi se priključil že vzpostavljenemu vojaškemu kordonu v smeri Galicije, le-ta se je začel pri izlivu reke San v Vislo in potekal do ogrske meje. Nanj je ukazal hitro priključiti že obstoječe deželne mejne kordone (Zoll-Linie) v smeri Ogrske, in sicer na mejah Moravske, Spodnje Avstrije, Notranje Avstrije, Kranjske in avstrijskega primorja. Deželne mejne kordone so preoblikovali v zdravstvene kordone, katere so zasedle vojaške enote in kjer so se vzpostavile zdravstvene ustanove.⁷⁴ Izgradnja obrambnega sistema zdravstvenih kordonov, ki so se začeli ob moravski meji z Galicijo, se je torej nadaljevala ob spodnjeavstrijski, notranjeavstrijski, kranjski in avstrijsko-primorski meji z Ogrsko.⁷⁵

Organizacija zdravstvenih kordonov v monarhiji je temeljila na sodelovanju tako vojaških kot tudi civilnih oblasti. Vojaške oblasti so določile komandanta kordona, kateremu so bili podrejeni vsi pazniki (Grenzaussichtsposten). Poleg vojaškega komandanta so enakopravno soodločali okrožni komisariji in okrajne gosposke.⁷⁶ Pri vzpostavitvi kranjskega kordona so poleg okrožnih organov sodelovale tudi carinske oblasti. Ker je bilo za vzpostavitev in delovanje celotnega mejnega obrambnega sistema potrebno zagotoviti precejšnje število ljudi, so se kadrovsko oprli na že obstoječi sistem obmejnih carinskih nadzornikov in nadzornikov za trgovino s tobakom (Gränzzoll- und Tabak gefälls Aufsichts Postirungen); ti državni uradniki so bili sicer podrejeni Kameralni upravi posrednih davkov. Posadka, ki je nadzirala mejo, je bila tako sestavljena iz 209 tako imenovanih 'dohodkovnih nadzornikov' (Gefällsaufseher) in mejnih strelcev (Gränzjäger) ter 307 vojakov iz mejnega kordona, ki so bili že prej dodeljeni obmejni carini in posebnim pobiralcem davka na tobak. Večina 'dohodkovnih nadzornikov' in mejnih stražnikov je bila odsluženih vojakov.⁷⁷

Za Kranjsko je najbolj nevarno žarišče kolere predstavljala Ogrska. Bolezen se je najprej pojavila ob zgornjem toku reke Tise in se od tam razširila vse do Donave ter naprej v vse dele Ogrske. Epidemija je dosegla višek med junijem in septembrom, ko je v 2269 krajih in mestih za kolero zbolelo 218.183 ljudi in jih od tega 87.391 umrlo.⁷⁸ V mestu Pešti je od približno 3700 obolelih umrlo 1648 ljudi.⁷⁹ Odras nemoči in strahu ogrskega prebivalstva v času epidemije je bil po eni strani denimo kmečki upor, tako imenovani 'kolera felkeles', v katerem je sodelovalo kar 45.000 ljudi, po drugi strani pa nemiri in izgredi v Pešti, v katerih je bilo sedem ljudi ubitih, več ranjenih, okoli dvesto pa so jih zaprli.⁸⁰

⁷³ Über die Aufhebung der Sanitäts-Cordone gegen die Cholera, v: Illyrisches Blatt, 1. 10. 1831, št. 40, str. 157–159; Laibacher Zeitung, 7. 6. 1831, št. 45, str. 461.

⁷⁴ AS 14, Reg, VIII, fasc. 35/14, št. 16142.

⁷⁵ Laibacher Zeitung, 19. 7. 1831, št. 57, str. 226–227; Birkner, Die bedrohte Stadt ..., str. 22.

⁷⁶ Harald Rannegger, Die Cholera in der Steiermark 1831-1836, Diplomarbeit, Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz, str. 74–75.

⁷⁷ Keber, Kranjski obrambni mehanizem ..., str. 355.

⁷⁸ Slavko Jovin, Epidemija kolere v Vojvodini 1831, Novi Sad, Matica srpska, 1978, str. 26.

⁷⁹ Friedrich Eckstein, Die epidemische Cholera beobachtet in Pest in den Monaten Juli, August, September 1831. Pest und Leipzig, 1832, str. 26.

⁸⁰ Laibacher Zeitung, 2. 8. 1831, št. 61, str. 241.

Tisti del kranjske javnosti, ki je znal nemško in je bral časopise, to pa je bila manjšina prebivalstva, je o epidemiji kolere na Ogrskem izvedel iz časopisov *Laibacher Zeitung* in *Illyrisches Blatt*. Članki omenjenih časopisov so opisovali potek epidemije, obveščali o naraščajočem številu obolelih in umrlih ter opisovali iskanje učinkovitega zdravila. Medtem ko je *Illyrisches Blatt* objavljalo bolj problemske in poučne članke o kolери, so ljudje v časopisu *Laibacher Zeitung* lahko našli zbirne podatke o obolelih in umrlih za večino okuženih držav in večjih mest, objavljene gubernijske okrožnice, oznanila deželne zdravstvene komisije in cesarjeva uradna pisma. Sklop člankov *Briefe aus Pesth* (Pisma iz Pešte) prikazuje ozračje strahu in negotovosti, ki je vladalo na ulicah Pešte. Ljudje so v mestnih lekarnah preventivno prekomerno nakupovali najrazličnejša zdravilna sredstva in preparate; kolera in zdravilo zanjo pa sta postala osrednji temi tako pouličnih govoric kot tudi razprav in debat v gledališčih, kavarnah, pivnicah in gostilnah. Govorilo se je o posameznih smrtnih primerih in o domnevno vrtoglavih številkah umrlih med revnejšimi sloji. Vsesplošno psihozo je Georg von Klepetz opisal kot kulminacijsko točko največjega strahu.⁸¹ O razmerah na Ogrskem je pisal tudi Johann Morvay, župnik v Tiszi – Babolni, ki je za okužene razvil svoj način zdravljenja. Ljudi je med drugim prepričeval, da morajo bolnim pomagati in jih prijavljati oblastem. Članek o njegovem zdravljenju in delovanju med epidemijo je objavil *Illyrisches Blatt*,⁸² v slovenščino pa ga je prevedel Anton Martin Slomšek z naslovom *Prepis eniga pisma gospod fajmoštra v Babolni na Tisi na Ogerskim, v katerim pišejo ta skerbni gospod, kako so srečno zdravili tiste, ktere je bolezen kolera prijela*.⁸³

⁸¹ Keber, *Kranjski obrambni mehanizem ...*, str. 354.

⁸² Abschrift eines Briefes des Herrn Pfarrers zu Tisza-Babolna im löblichen Borsoder Comitite, über die Behandlungsweise der Cholera – Kranken welche derselbe mit seltener Menschenfreundlichkeit und Selbstaufopferung, und zugleich mit dem glücklichsten Erfolge Angewendet hat, *Illyrisches Blatt*, 17. september 1831, št. 38, str. 150–152.

⁸³ SBL, III., SAZU, Ljubljana 1960-1971, str. 373; Slomšek je na osnovi omenjenega prevoda napisal še spis *O koleri nekaj*, v: Ant. Mart. Slomšeka zbrani spisi, 4. knjiga: *Različno blago*, ur. Mihael Lendovšek, Celovec 1879, str. 225–330.

V PRIČAKOVANJU EPIDEMIJE NA KRANJSKEM IN V LJUBLJANI

Zdravstvena komisija je bila na Kranjskem ustanovljena predvsem zaradi neposredne bližine močnega žarišča kolere na Ogrskem in posledično visoke stopnje nevarnosti epidemije na Kranjskem in Koroškem. Ilirska deželna zdravstvena komisija je bila z odlokom Centralne dvorne zdravstvene komisije ustanovljena dne 7. julija 1831.⁸⁴ Poleg barona Schmidburga, ki je bil predsednik komisije, sta bila člana še vojaški prisednik generalmajor Säldner von Seldenhof in deželni protomedik Johann Schneditz.⁸⁵ Komisija, ki je uradovala v ljubljanski mestni magistratni posvetovalnici, je začasno predstavljala najvišji deželni zdravstveni organ, zadolžen za vse aktualne zdravstvene zadeve, ki so bile sicer v pristojnosti gubernija. Glavna naloga komisije je bila preprečiti vdor kolere iz sosednjih dežel, zlasti Ogrske, na Kranjsko in Koroško. 22. oktobra 1831 je Ilirska deželna zdravstvena komisija na podlagi cesarskega sklepa po več kot treh mesecih obstoja prenehala z delovanjem, njeno poslovanje pa je prešlo nazaj na gubernij.⁸⁶

Eden izmed prvih ukrepov komisije je bila razdelitev velikih deželnih okrožij na manjše, bolj obvladljive enote. Ljubljansko okrožje so, potem ko so ga razdelili na 19 zdravstvenih okrajev (vsak zdravstveni okraj je nadziral ranocelnik), spet združili v štiri glavne sekcije, ki so jih vodili zdravniki Anton Pober, Georg Laschan, Ludwig Nagy in Franc Papež.⁸⁷ Poleg deželne je bila ustanovljena tudi ljubljanska mestna zdravstvena komisija, ki naj bi mesto zaščitila pred epidemijo, oziroma v primeru izbruha kolere pomagala meščanom. Komisiji je predsedoval ljubljanski okrožni glavar Joseph Fluck, člana sta bila prvi okrožni komisar Anton von Frankenfeld in okrožni zdravnik Anton Pober; prisedniki pa ljubljanski župan Johann Nep. Hradezky, magistratni svetnik Bernhard Klobus, mestni sodnik Kaspar Kandutsch in stalni aktuar Anton Perko. Izredni člani komisije so bili župniki župnij Sv. Jakob, Marijino oznanjenje, Sv. Peter in Trnovo.⁸⁸

Lokalne zdravstvene komisije so bile ustanovljene tudi za nekatera druga mesta in trge v ljubljanskem okrožju, in sicer za Kamnik, Kranj, Tržič, Škofjo Loko, Železnike, Radovljico, Zaprice, Jesenice, Savo in Plavž ter Moravče.⁸⁹ V postojnskem okrožju so jih ustanovili za Idrijo, Vipavo, Senožeče, Planino in Vrhniko,⁹⁰ nekoliko kasneje tudi za Cerknico in Logatec.⁹¹ Predsedovali so jim okrajni komisarji in lastniki gospostev,

⁸⁴ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 25: Okrožnica ljubljanskega okrožja z dne 12. julija 1831.

⁸⁵ AS 14, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 16142.

⁸⁶ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 637: Okrožnica Ilirskega gubernija z dne 18. oktobra 1831.

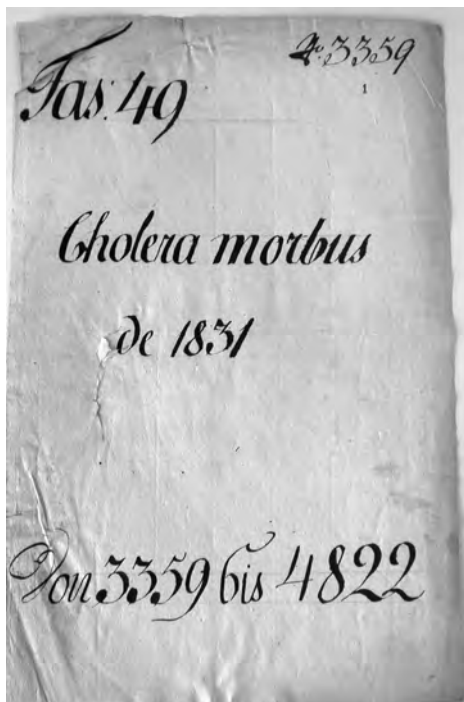
⁸⁷ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 359: Okrožnica ljubljanskega okrožnega urada z dne 23. avgusta 1831.

⁸⁸ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 109: Okrožnica ljubljanskega okrožnega urada z dne 28. julija 1831.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Laibacher Zeitung, 1. september 1831, št. 70, str. 838.

⁹¹ Laibacher Zeitung, Amts-Blatt, 13. oktober 1831, št. 80.

5. Naslovnica fascikla o preventivnih ukrepih v Ljubljani leta 1831 (ZAL, LJU 489, fasc. 348).

prisedniki pa so bili iz vrst duhovščine, okrajni zdravniki in ranocelniki ter mestni sodniki. Da je bil pomen lokalnih zdravstvenih komisij velik in da so njihovo organizacijo oblasti vzele resno, sklepamo na podlagi tega, da so bili člani in prisedniki komisij pripadniki tako oblastnih kot tudi cerkvenih elit. O tem, da se nanje lahko zanese in da bodo delo dobro opravili, je bil prepričan ljubljanski okrožni glavar, ko je v okrožnici med drugim poudaril, da je lahko ... *vsakdo pomirjen, saj je s strani visokih in najvišjih oblasti za vse poskrbljeno, kar je v človeški moči in previdnosti, da se vdor in razširitev tega uničujočega in strašnega zla (Cholera-Uebel) prepreči in da se doseže tako zdravljenje in osamitev bolnih, kot tudi podpora trpečim [...] Okrožni urad je sicer prepričan, da so gospodje člani teh komisij skupaj in vsak zase gotovo uporabili vso energijo, da se rade volje podvržejo vsakemu trudu in s tem ugodijo plemenitemu cilju ter upravičijo zaupanje njegove ekselence deželnega guvernerja ...*⁹²

Ena izmed glavnih nalog ljubljanske zdravstvene komisije je bila razdelitev mesta na manjše, bolj obvladljive enote, s čimer so hoteli doseči večjo preglednost nad ljudmi in tako ustvariti učinkovitejši zdravstveni nadzor.⁹³ Podobno so ravnali v vseh večjih mestih v monarhiji. Dunaj so na primer razdelili na 12 policijskih okrajev, te na 32 odsekov, vsak odsek pa še na več sekcij,⁹⁴ Ljubljano pa v 10 zdravstvenih in policijskih okrajev, le-te pa v 35 četrti. Vsak zdravstveni okraj, ki je bil tako razdeljen na tri oziroma štiri četrti, sta iz zdravniškega in zdravstveno-policijskega vidika nadzirala določena zdravnik in

ranocelnik, pri čemer so jima bili v pomoč četrtni mojstri (Viertelmeister), ki so bili zadolženi za posamezne četrti oziroma za določeno število hiš.⁹⁵ Razglas ljubljanske zdravstvene komisije z dne 15. avgusta 1831 je obveščal o razdelitvi mesta na okraje in njihove odgovorne zdravnike in ranocelnike:

- prvi okraj, ki je obsegal hiše od Vodnih ulic⁹⁶ do Šušarskega mostu, sta nadzirala drugi mestni zdravnik Fran Viljem Lipič in mestni ranocelnik Andreas Gregoritsch;
- drugi okraj, od Šušarskega mostu do Kapucinskega predmestja, je bil dodeljen zdravniku Johannu Napretu in ranocelniku Andreasu Gregoritschu;
- tretji okraj, levi breg Ljubljance, je bil dodeljen zdravniku Antonu Zhesniku in ranocelniku Franzu Zollnerju;
- četrti okraj, Šentpetersko predmestje, sta nadzirala zdravnik Fran Viljem Lipič in ranocelnik Andreas Gregoritsch;

⁹² ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 109: okrožnica z dne 28. julij 1831.

⁹³ Michel Foucault podobne ukrepe ob epidemijah kuge razlaga v smislu popolnega nadzora, ko po doslednem prostorskem kvadriliranju mesta sledi nenehno nadzorovanje ljudi oz. sistem permanentnega registriranja. Slehernega posameznika nenehno opazujejo in uvrščajo med žive, bolne in mrtve. Vzpostavitev popolnega reda torej. V: Nadzorovanje in kaznovanje, Ljubljana 1984, str. 195–199.

⁹⁴ Birkner, Die bedrohte Stadt ..., str. 42.

⁹⁵ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 278, 279: Razglas zdravstvene komisije deželnega glavnega mesta Ljubljane z dne 15. avgusta 1831.

⁹⁶ Vodne ulice so bile v Poljanskem predmestju, v: Vlado Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, Ljubljana 1989, str. 38, 65.

- peti okraj, Kapucinsko predmestje, je bil dodeljen prvemu mestnemu zdravniku Andreasu Franku in ranocelniku Franzu Zollnerju;
- šesti okraj, predmestje Gradišče, sta nadzorovala zdravnik Andreas Frank in ranocelnik Franz Zollner;
- sedmi okraj, Poljansko predmestje, je bil dodeljen zdravniku Franu Viljemu Lipiču in ranocelniku Andreasu Gregoritschu;
- osmi okraj, Karlovško predmestje na obeh straneh mostu, sta nadzorovala zdravnik Johann Napret in ranocelnik Andreas Gregoritsch;
- deveti okraj, predmestje Trnovo, je bil dodeljen zdravniku Andreasu Franku in ranocelniku Ferdinandu Tschernitschu;
- deseti okraj, Krakovsko predmestje, je bil dodeljen zdravniku Andreasu Franku in ranocelniku Ferdinandu Tschernitschu.

Razvidno je, da so samo štirje zdravniki in trije ranocelniki nadzirali vseh deset okrajev, od tega sta oba mestna zdravnika Andreas Frank in Fran Viljem Lipič sama pokrivala kar sedem okrajev. Za dva okraja je skrbel zdravnik deželne kaznilnice Johann Napret in za enega zdravnik Anton Zhesnik.⁹⁷ Ker so se zavedali, da je pri obolelih za kolero zelo pomembna nega bolnikov, je zdravnik Johann Napret vodil brezplačne tečaje za pomočnike. Predavanja so bila v stavbi liceja ob četrtnih in nedeljah med četrto in peto uro popoldne, in sicer v četrtnih v nemščini ter ob nedeljah v slovenščini (krainerische Sprache). Pri pouku so uporabljali učbenik dunajskega zdravnika Maximilijana Florijana Schmidta z naslovom *Unterricht für Krankenwärter*.⁹⁸

Zavedali so se, da bi bilo v primeru izbruha epidemije siceršnje število zdravnikov v mestu nezadostno. Joseph Fluck, predsednik ljubljanske zdravstvene komisije, je za primer izbruha bolezni po eni strani meščane pomirjal, da je za vse poskrbljeno, po drugi strani pa jih je pozval, naj si med seboj pomagajo. Predvsem naj svoje delo opravljajo vestno vsi tisti, ki sodelujejo v preventivni zdravstveni obrambi. *Hieraus möge sich denn Jedermann überzeugen, dass für Alles gesorgt ist, um, wenn Gott der Allmächtige in seiner unendlichen Barmherzigkeit das uns drohende schreckliche Uebel nicht von dieser Provinzial - Hauptstadt abwenden sollte, demselben mit allen menschlichen Hilfsmitteln entgegen zu wirken, und da sie Hausbesitzer und Bewohner Laibach's nie eine Gelegenheit versäumten, nie einen Zuruf ungehört liessen, ihren auswärtigen Nebenmenschen auf das Grossmüthigste zu Hülfe zu eilen ...*⁹⁹

Delovanje mestne obrambe proti koleri so urejala pravila za zdravnike, ranocelnike in četrtno mojstre. Le-ta so jim nalagala, da so morali poskrbeti za obveščeno o vsakem posameznem primeru bolezni v svojem okraju. V primeru, da oboleli ne bi imel svojega hišnega zdravnika, mu je moral pomagati za njegov okraj določeni zdravnik, ki bi v primeru nalezljive bolezni to moral nemudoma prijaviti oblastem. Bolnika so morali negovati pri njem doma ali pa ga odpeljati v civilno bolnico, kasneje 'kolerašpital'. Prav tako so morali nadzirati čistočo v hišah, na ulicah in cestah, skrbeti za odvoz nesnage ter preprečevati zdravju škodljivo sobivanje večih ljudi v majhnih, zatohlih stanovanjih. Preverjali so, ali je prebivalstvo samo skrbelo za prekaževanje s klorovim apnom in tako upoštevalo navodila zdravstvene komisije. Skrbeli so tudi, da se je vsako osebo brez potnega lista, ki ni sodila v četrtno in je bila brez dela, oziroma da se je ukvarjala z nemoralnimi stvarmi, takoj prijavilo. Pomemben del njihove odgovornosti je bila pomoč revnim, katerim so s pomočjo duhovščine skušali pomagati predvsem z

⁹⁷ Schematismus für das Laibacher Gouvernements - Gebieth im Königreiche Illyrien, 1831.

⁹⁸ Laibacher Zeitung, 29. november 1831, št. 95.

⁹⁹ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 278, 279.

namenom vzdrževanja njihovega zdravja.¹⁰⁰ Za preprečevanje kolere so med revnimi skrbeli t. i. ubožni očetje¹⁰¹ v sodelovanju z duhovniki; v mestu je bilo aktivnih 13 ubožnih očetov in 5 duhovnikov, in sicer Andreas Albrecht, Pochlin,¹⁰² Felician Rant, Johann Bedentschitsch in Franz Barlitsch.¹⁰³ To pomeni, da so se oblasti zavedale velike ranljivosti najrevnejših v epidemijah in so jim tako nudile osnovno oskrbo.

Ljubljanska zdravstvena komisija je skrbelo tudi za boljše higienske razmere v mestu in je obstoječemu zakupniku, ki je sicer čistil mestne in predmestne ulice, trge in dvorišča, dodala še enega, ki je bil zadolžen za dnevno odvažanje nesnage, prinesene iz hiš. Glede na dejstvo, da je bila Ljubljana z današnjega vidika v predpotresni dobi še pravo 'kraljestvo nesnage in smradu', kot je higiensko stanje provincialnega mesteca slikovito označil Andrej Studen, lahko z gotovostjo trdimo, da stanje v predmarčni dobi ni moglo biti nič boljše. Mesto je bilo še zelo daleč od idej o zgraditvi vodovoda in kanalizacije, meščani so pili vodo iz slabo grajenih vodnjakov ter, če sploh, uporabljali stranišča z odprto greznico. Iz nekaterih hiš so vsebino stranišč in odpadkov izpeljali neposredno v cestni kanal, ki se je iztekal v Ljubljano. O slabem sistemu odvažanja fekalij, ki so jih kmetje odvažali v odprtih sodčkih še leta 1875, poroča tedanji mestni zdravnik Viljem Kovač.¹⁰⁴ Leta 1834 je drugi ljubljanski mestni zdravnik Fran Viljem Lipič o ljubljanskih straniščih napisal, da so se pogosto nahajala na dvoriščih, vežah in odprtih hodnikih oziroma prehodih. Ker nesnage niso redno čistili, je bilo okoli stranišč veliko podgan.¹⁰⁵ Javne ulice so bile umazane in nemarne, po prašnih ulicah in trgih se je ponekod, zlasti v predmestjih, pretakala gnojnica, ob slabem vremenu pa so se ulice spremenile v morje luž.¹⁰⁶

Skrb mestne zdravstvene komisije je bila tudi preskrba s hrano, zagotavljanje in vzdrževanje zadostnih zalog hrane in predvsem soli, kar pa je bilo zaradi zdravstvenega kordona na meji s Hrvaško ovirano. Tako so določeno količino soli vedno hranili v mestnem skladišču.¹⁰⁷ Ker so verjeli, da kolero pospešujejo zaužitje nezrelega sadja, nezmernost pri prehranjevanju in predvsem vinjeno stanje, so slednjega želeli zmanjšati tako, da so v Ljubljani omejili obratovalni čas gostiln na deseto uro zvečer, medtem ko so bile kavarne lahko odprte eno uro dalj.¹⁰⁸

Eno glavnih splošno priznanih preventivnih in čistilnih sredstev, ki so ga uporabljali že pri epidemijah kuge, je bilo prekajevanje. Le-to je imelo očiščevalno vlogo v smislu današnjega razkuževanja. Prekajevali so praktično vse, od zraka, stanovanj in prostorov do stvari, pošte in denarja. Kot čistilno sredstvo za zrak je deželna zdravstvena komisija priporočala klorovo apno, imenovano klorkalk. Sredstvo so označevali kot dostopno in enostavno za uporabo: *der Chlorkalk ist in der Anwendung sehr bequemes und überdiess fast überall zu habendes Mittel*. Ravnanje s klorovim apnom in razmerja različnih mešanic so bila predpisana.¹⁰⁹ V Ljubljani so klorovo apno revnemu prebivalstvu

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Ubožni očetje so bili vezni člen med ubogimi in leta 1820 ustanovljenim ljubljanskim ubožnim inštitutom (Armeninstitut). Inštitut so obveščali o revežih, delili denar ubogim ter predlagali višino podpornih deležev. V povprečju je na enega prišlo 30 hiš. V: Sonja Anžič, Skrb za uboge v deželi Kranjski, Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918, Ljubljana 2002, str. 27.

¹⁰² Janez Pohlin (1780–1859) župnik pri Sv. Jakobu.

¹⁰³ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 91, 92.

¹⁰⁴ Andrej Studen, Stanovati v Ljubljani, Ljubljana 1995, str. 41–46; glej tudi: Judita Šega, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani 1895–1910, Ljubljana 1993.

¹⁰⁵ Fr. Wilhelm Lippich, Topographie der k.k. Provinzial-hauptstadt Laibach, Ljubljana 1834, str. 75.

¹⁰⁶ Studen, Stanovati ..., str. 41–46.

¹⁰⁷ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 278, 279.

¹⁰⁸ Prav tam.

¹⁰⁹ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 287: Splošni pouk deželne zdravstvene komisije za zdravnike in ranocelnike kako naj sebe in druge ubranijo pred nalezljivimi boleznimi in kako naj čistijo sumljiva stanovanja in stvari z dne 9. avgusta 1831.

brezplačno razdeljevali četrtni mojstri. Mesto je sicer klorkalk kupovalo pri lekarnarju Josephu Fridrichu Wagnerju.¹¹⁰ Dunajska Dvorna pisarna je deželnim zdravstvenim komisijam poleg klorovega apna, s katerim naj bi prekaljevali le zdravniki, za čiščenje zraka priporočala tudi kis in brinov les.¹¹¹ Že v času epidemij kuge so bili mnenja, da je najbolj učinkovito zažiganje dišečih snovi. Uporabljali so tudi kis, katerega svežina uničuje 'kužno gnilobo'.¹¹² Kot vzgled učinkovitega prekaljevanja za celotno monarhijo so na Dunaju izbrali način, ki so ga uporabljali v eni od peštanskih zastavljalníc. V sprejemno pisarno omenjene ustanove so zaradi nevarnosti nastajanja sopare spuščali največ po dva človeka hkrati, še posebej so bili pozorni na čistočo strank. Pisarne so redno prekaljevali dvakrat na dan z žveplovo kislino oziroma vitriolom.¹¹³ Njihovi zaposleni so si morali umivati roke z raztopino klorovega apna. Medtem ko so v uradu bakreni in srebrni denar, ki so ga prejeli iz obtoka, čistili s kisom, so papirnatega prekaljevali z različnimi mešanícami klorovega apna, zdrobljenega žvepla ter solitra iz brinovih jagod in pšeničnih otrobov.¹¹⁴

V primeru, da bi se bolezen, ki naj bi bila od deželnega glavnega mesta še zadosti oddaljena, slednjemu le približala, ... *für unglücklichen Fall, das sich diese gefürchtete, jedoch noch immer weit entfernte Krankheit dieser Provinzial-Hauptstadt, was Gott verhüten wolle, nähern sollte* ... so vnaprej izbrali lokacije za ureditev karantene in kolerašpítala (lazareta).¹¹⁵ Sam postopek izbire primernih stavb je bil dolgotrajen in zapleten. Medtem ko so za karanteno dokaj hitro določili stavbo strelíšča, je bila izbira stavbe, v kateri bi ob morebitni epidemiji uredili kolerašpítal, bolj zahtevna in dolgotrajna. Za potrebe karantene so morali stavbo strelíšča najprej dodobra preurediti, pri čemer so bila potrebna zidarska, tesarska, mizarska, ključavničarska, steklarska in pleskarska dela.¹¹⁶ Za obnovo objekta so porabili 1500 gld., dela pa naj bi sofinancirala tudi država, saj je bila ljubljanska karantena tako mestnega kot tudi deželnega pomena.¹¹⁷ V karanteni so zaposlili zdravstvenega paznika Ludwiga Dorligo in dve čistilni slugi Antona Zottlicha in Johanna Prelesniga.¹¹⁸

Posebno bolnico za obolele za kolero so najprej nameravali urediti v vojaški kasarni pri Sv. Petru, saj je bil prostor med šempetrsko cerkvijo in Ljubljano že od nekdaj namenjen okuženim. Že leta 1586 so v dveh hišah 'Pri križu' uredili lazaret za okužene, ki se je sčasoma širil, vanj pa so sprejemali tudi bolnike, okužene s sifilisom. S pomočjo magistrata se je lazaret leta 1635 še povečal in dosegel obseg kasnejše stavbe šempetrske vojašnice. Namenjen je bil zdravljenju siromakov in vojakov. V 'brezkužnih' časih je služil za ubožnico in zatočišče beguncev, tja so nameščali tudi vojne ujetnike. Leta 1749 so lazaret preuredili v vojašnico.¹¹⁹ Drugi ljubljanski mestni zdravnik Lipič je leta 1831 za to enonadstropno stavbo pripravil predlog preureditve v lazaret za 138 obolelih in rekonvalescentov za kolero.¹²⁰ Ker pa se je mestnim oblastem preureditev kasarne v bolnico verjetno zdela predraga, iz nje bi namreč morali prestaviti vojaško skladišče v

¹¹⁰ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 672.

¹¹¹ AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2173.

¹¹² Georges Vigarello, Čisto in umazano - Telesna higiena od srednjega veka naprej, Ljubljana 1999, str. 109–110.

¹¹³ Vitriol je ljudski izraz za žvepleno kislino in soli, ki jih le-ta tvori s kovinami (galice).

¹¹⁴ AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2103.

¹¹⁵ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 278, 279.

¹¹⁶ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 61–65.

¹¹⁷ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 70–72, 75.

¹¹⁸ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 670.

¹¹⁹ Anžič, Skrb za uboge ..., str. 50; Leopold Rijavec, Ljubljanske bolnišnice, Ljubljana 1960, str. 17–18.

¹²⁰ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 855, 856.

preiskovalni zapor,¹²¹ za vojake pa v provizorično vojašnico preurediti stavbo liceja,¹²² so se nazadnje v začetku oktobra 1831 odločili, da bodo v primeru epidemije kolerašpital uredili kar v stavbi strelišča, ki je premogla od 50 do 60 postelj.¹²³ Poleg lokacije za glavni kolerašpital so iskali še dodatne stavbe s primerno razporeditvijo sob za ureditev filialnih kolerašpitalov v drugih delih mesta, da bi bili v primeru epidemije čim bližje bolnikom. Iz prvotnega seznama¹²⁴ primernih lokacij, med njimi je bila tudi prezasedena civilna bolnica, je mestna zdravstvena komisija izbrala dve najprimernejši stavbi. Prva izbrana stavba za filialno bolnico je bila hiša z vrtom št. 77 na Hrenovi ulici, lastnika Franza Zhernizha. Lastnik je najprej zahteval letno najemnino 250 gld.,¹²⁵ nazadnje pa je hišo oddal za 90 gld. Kolerašpital na Hrenovi ulici s kapaciteto 20–24 postelj bi pokrival faro Sv. Jakoba, Karlovško predmestje, Krakovo in Trnovo.¹²⁶ Druga izbrana lokacija je bila hiša št. 74 v Kapucinskem predmestju s podobno kapaciteto postelj, ki je bila v lasti Barthelmaja Zorerja.¹²⁷ V vseh treh kolerašpitalih bi bilo tako prostora za okoli 100 bolnikov. Po izračunih okrožnega zdravnika Pobra bi v primeru epidemije v Ljubljani s 14.000 prebivalci zbolelo 420 ljudi, od katerih bi jih dobra polovica umrla. Za morebitnih 210 umrlih so pripravili prostor za pokopališča, velik 1079 m², v farah Sv. Peter in Marijino oznanjenje.¹²⁸

Ker se je zaradi vzpostavitve kordona na meji s Hrvaško povečalo število vojakov v ljubljanski garniziji bataljona Hohenlohe, je vojaško poveljstvo zaprosilo mestne oblasti, da bi se v primeru epidemije tudi vojaki lahko zdravili v načrtovanih ljubljanskih mestnih kolerašpitalih.¹²⁹ Zdravljenje za kolero obolelih vojakov v krajih, kjer se nahajajo manjše vojaške garnizije, je dovoljeval dekret Dvorne pisarne z dne 9. novembra 1831. Slednje se je lahko izvajalo samo v primeru, da je bilo dovolj prostora za civilne bolnike, saj so ti imeli prednost.¹³⁰

O tem, kako so se izvrševali preventivni ukrepi v Ljubljani, zgovorno priča primer Antona Hörla, dunajskega c.-kr. kondukterja na hitrem poštne vozu.¹³¹ 46-letni Dunajčan, oče dveh otrok, je skupaj s petimi potniki, namenjenimi iz Dunaja v Trst, zvečer 23. septembra 1831 prispel v Ljubljano, kjer je glavni poštni upravnik ugotovil, da nima zdravstvenega spričevala, zato so mu, prišleku z s kolero okuženega Dunaja, oblasti takoj odredile prestajanje karantene v stavbi strelišča. V svojem zagovoru Anton Hörl pravi, da ima sicer vedno s sabo zdravstveno spričevalo, le izjemoma tokrat je bil brez, ker mu je nujno vožnjo v Trst odredil njegov dunajski šef dvorni svetnik von Ottenfels, ki je menil, da bo predpisom zadostilo prekajevanje voza, pošte, prtljage in petih potnikov v Wiener Neustadtu. Z Dunaja so s poštne vozem krenili ob šestih

¹²¹ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 813, 815.

¹²² ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 417–439, 678: spisi glede preureditve licejske stavbe v provizorično vojašnico za 721 vojakov.

¹²³ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 920.

¹²⁴ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 891.

¹²⁵ Temeljna enota avstrijskega denarnega sistema je bil goldinar konvencijske valute. Uradna okrajšava za goldinar (Gulden) je bila fl. (Forint); Slovenci so uporabljali okrajšavi gld. in gold. Do leta 1857 se je 1 gld. delil na 60 krajcarjev (kr.), po letu 1857 pa so prešli na desetiški sistem – 1 gld. je bil sestavljen iz 100 krajcarjev – in na nove avstrijske kovance z uradnim nazivom avstrijska valuta (ÖW). Glej: Andrej Pančur, V pričakovanju stabilnega denarnega sistema, Zgodovinsko društvo Celje, Celje 2002, str. 18, 151.

¹²⁶ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 891–894, 898: pogodba o najemu hiše št. 77 na Hrenovi ulici lastnika Franza Zhernizha z dne 5. oktobra 1831.

¹²⁷ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 903: pogodba o najemu hiše št. 74 v Kapucinskem predmestju lastnika Barthelmaja Zorerja z dne 5. oktobra 1831.

¹²⁸ ZAL, LJU 489, fasc. 348, kalkulacije dr. Pobra so brez datuma in številke.

¹²⁹ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 891.

¹³⁰ Bestimmung über die Aufnahme der in kleinen Garnisonen an der Cholera erkrankenden Militäristen in Civilspitäler, v: Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements - Gebieth im Königreiche Illirien, Jahr 1831/135, Laibach 1832.

¹³¹ Eilwagen, Eilpost in Diligence so izrazi, ki so se uporabljali za hitri poštni voz, hitro pošto, tudi berzovoz.

zjutraj najprej do Wiener Neustadta in nato dalje do Gradca, kjer so jih za dobre tri ure zadržali v karanteni skupaj z vozom in konjem, nakar so zaradi tega, ker so že prestali prekajevanje, lahko nadaljevali pot. Vse do Ljubljane nato niso naleteli na nobeno oviro več, prav tako zapletov v Ljubljani niso pričakovali, saj so bile sicer na splošno vse ostale ceste z Dunaja proste za promet. Ko so s poštnim vozom pripeljali na dvorišče Maličeve gostilne,¹³² jih je gospodar pričakal z glasnim negodovanjem in jih ni spustil v gostilno. Kmalu zatem so Antona Hörla odpeljali v karanteno, medtem ko so ostali potniki ostali v eni izmed gostiln. Uradno poročilo mestnega magistrata z dne 24. septembra 1831 vsebuje podatke, da so poštni voz pri Poštnem uradu zastražili, kondukterja odpeljali v karanteno, ostale potnike pa zadržali in zastražili v gostilni, kamor so poslali tudi karantenskega slugo.¹³³

O širši problematiki omenjenega dogodka Antona Hörla zgovorno priča prošnja gostilničarja Andreja Maliča (Andreas Mallitscha) z dne 22. septembra 1831, ki prosi ljubljanski okrožni urad za razveljavitev pogodbe s Poštno direkcijo, po kateri se v njegovi gostilni ustavljajo poštni vozovi, ki prihajajo z s kolero okuženega Dunaja. Motilo ga je tudi prekajevanje, ki so ga opravljali v njegovi hiši. Iz gostilničarjeve utemeljitve prošnje je razvidno, da je bil gostilničar prepričan, da obstaja velika nevarnost, da bi se kolera z Dunaja preko potnikov iz poštних vozov kljub upoštevanju zdravstvenih predpisov prenesla v Ljubljano: *Ich glaube mich überzeugt, dass die schreckliche Krankheit der Cholera auf Flüssen und Strassen durch Reisende verbreitet wird. Es ist nicht zu zweifeln, dass wegen den Eil- und Brancardwägen, dann der darauf Reisenden auf der Strasse von Lemberg und auffenen aus Ungarn alle möglichen Sanit. Vorschriften angewendet worden sind, und dennoch hat sich das Uebel auf eine fürchterliche Art verbreitet. Ich lege einmal die Furcht, durch diese Wägen, so wie durch die drauf Reisenden die Pest in mein Haus zu bringen und dann auch der ganzen Gemeinde nachtheilig zu werden.* Andrej Malič je tudi menil, da oblasti od njega ne morejo zahtevati, da ogrozi življenje svoje družine in je predlagal, da naj se vozovi ustavljajo izven mesta. Tja naj se prestavi tudi prekajevanje, saj se mu dim kadi naravnost v hišo in sobe, kar je moteče in gotovo zdravju škodljivo. V prošnji je nadaljeval, da bi sicer vozovi nekje na poti z Dunaja morali prestati karanteno, da pa temu na podlagi izkušenj sam ne verjame in je zato sklenil, da poštних vozov in potnikov ne bo več spustil v svojo hišo in na svoje dvorišče: *Es ist möglich, dass die in der Rede stehende Wagen auf ihrer Reise von Wien bisher irgendwo einer Kontumaz unterzigen werden, allein dies gibt mir aus der schon früher erwähnten Erfahrung keine Beruhigung, ich erkläre daher freymächtig, dass ich sie in mein Haus und in meinen Hof nicht erlasse.*¹³⁴ Da se je Malič svoje odločitve držal, je na svoji koži občutil že omenjeni, nič hudega sluteči dunajski kondukter Anton Hörl, ko je zvečer 23. septembra s svojim poštnim vozom hotel zaviti na Maličevo dvorišče, kar pa mu je gostilničar, kot že rečeno, preprečil.

O delovanju ljubljanske karantene priča tudi podatek, da je 23. septembra 1831 ob desetih zvečer z Dunaja prispelo pet potnikov, katerim so oblasti takoj odredile desetdnevno prestajanje karantene. Dunajskim potnikom Clari Röhmich, soprogi uslužbenca preskrbovalnice, baronu Bechbachu in študentu Antonu Paraviciniju sta

¹³² Maličevo gostilno v Gallovi ulici (danes Slovenska cesta) je leta 1757 odprl Andrej Malič z ženo Uršulo. Kasneje je dokupil še dve hiši, med njima tudi predhodnico poznejšega hotela Slon. Od tridesetih let 19. stoletja dalje je bil lastnik gostilne Andrej Jožef Malič, ki se je vse do svoje smrti leta 1882 aktivno ukvarjal z gostinsko obrtjo. Staro gostišče „Pri Maliču“ je spremenil v hotel „Stadt Wien“. Stavbi (danes na približno istem mestu stoji Nama) je nadzidal eno nadstropje, tako da je z 11 okni gledala na današnje Slovensko, s 13 okni pa na današnje Cankarjevo ulico. Zaradi tedanjega prometa so ob stavbi stala tudi mogočna gospodarska poslopja in obokani hlevi. V: Barbara Pešak Mikec, Nataša Budna Kodrič, Ljubljanski hoteli do druge svetovne vojne, Kronika, 50, 2002/3, str. 347–348.

¹³³ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 869.

¹³⁴ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 873.

se v Gradcu pridružila še študent medicine Kaspar Viezzelli in doktor prava Johann Bimondo. Ker sta v Ljubljani v stik s prispelo Claro Röhmich prišla še računovodja preskrbovalnice Franz Döhrich in njegov sin Vinzenz, sta tudi slednja morala v karanteno.¹³⁵ Kljub temu da konduktor Hörl potnikov, ki so z njim potovali z Dunaja, natančneje ne omenja, obstaja, glede na to da gre za isti datum in uro prihoda v Ljubljano ter isto število potnikov, možnost, da je šlo v zadnjem primeru prav za Hörlove potnike, ki so jih iz gostilne, kjer so jih stražili, odpeljali v karanteno.

Iz pritožbe gostilničarja Maliča lahko posredno podvomimo v strogost in doslednost izvajanja preventivnih ukrepov pred kolero. Sklepamo lahko, da se je dalo predpise glede prestajanja karantene v primeru dunajskih hitrih poštne vozov nekoliko obiti. Tako so slednji med epidemijo kolere na Dunaju lahko tudi brez potrebnih zdravstvenih spričeval in potrdil o prestajanju karantene dokaj neovirano vozili v neokužene dele monarhije. Zdi se, da je prav Malič na to opozoril kranjske deželne oblasti, saj je deželni guverner Schmidburg 26. septembra 1831 pozval Okrožni urad v Celju, deželno zdravstveno komisijo v Gradcu in združeno Dvorno pisarno na Dunaju, da naj hitrih poštne vozov ne spuščajo več čez Trojane in da bi se tovrstni promet moral sploh za nekaj časa ustaviti.¹³⁶

Prispevek k obveščenosti ljudi in k oblikovanju javnega mnenja glede kolere leta 1831 so predstavljale tudi knjige o kolero, ki so jih prodajali v ljubljanskih knjigarnah in tiskarnah, kot so bile Egerjeva tiskarna (Egersche Buchdruckerey) v Špitalski ulici št. 267, Kleinmayerjeva knjigarna na Novem trgu št. 221 in knjigarna Leopolda Paternollija na Glavnem trgu št. 8. Prav gotovo se je dalo literaturo dobiti še kje drugje. Za prodajo tovrstnih knjig v omenjenih knjigarnah vemo po zaslugi njihovih oglasov v časopisu Laibacher Zeitung. Glede na aktualnost tematike so knjigarnarji verjetno pričakovali, da se bodo takšne knjige dobro prodajale. Iz časopisnih oglasov je razvidno, da so kupcem ponujali zavidljivo izbiro raznovrstnih naslovov, ki so bili tiskani večinoma na Dunaju in v nemških mestih. Med njimi so bili najpogostejši priročniki namenjeni zdravnikom in ranocelnikom, splošne razlage o bolezni za laike, priporočila različnih preventivnih sredstev in zdravil, priročniki, namenjeni kmetom, in knjige o kolero z nabožno tematiko.

Največkrat oglaševana in najdražja je bila knjiga, ki so jo označevali za najbolj izčrpno in popolno delo o kolero, z naslovom: *Ueber die Natur und Behandlung der Krankheiten der Tropenländer*, ki jo je napisal prof. dr. M. Hasper iz Leipziga. Namenjena je bila zdravnikom in vsem tistim, ki bi se radi zavarovali pred nalezljivimi boleznimi, še posebej pred kolero. V njej so bile opisane izkušnje, ki so jih imeli s to boleznijo angleški, francoski in ruski zdravniki. Pri Kleinmayerju so jo prodajali po 10 gld. in 8 kr., oglas pa so v časopisu objavili vsaj štirikrat.¹³⁷

Oglasi Paternollijeve knjigarne so v knjigarno vabili z novostmi s področja literature, umetnosti in glasbe. Poleg bogate ponudbe zemljevidov in Straussovega valčka so oglaševali tudi dela o kolero: *Werke über die Cholera; viele populäre Werke über die Cholera morbus*.¹³⁸

Največjo izbiro čtiva o kolero je imela Kleinmayerjeva knjigarna, ki je knjige tudi najpogosteje oglaševala v časopisju. Prodajali so tudi knjigo z naslovom *Öffentliche und persönliche Vorsichtsmassregeln gegen die ostindische Brechruhr, oder CHOLERA*

¹³⁵ ZAL, LJU 489, fasc. 349, fol. 804.

¹³⁶ Prav tam.

¹³⁷ Laibacher Zeitung, 28. julij 1831, št. 60; 11. avgust 1831, št. 64; 8. september 1831, št. 72; 22. september 1831, št. 76.

¹³⁸ Laibacher Zeitung, 18. avgust 1831, št. 66; 6. september 1831, št. 71.

MORBUS, ihre unwidersprechliche und alleinige Verbreitung durch Menschenverkehr, sowohl in Asien, als in Europa, und die dringende Nothwendigkeit der strengsten Quarantaine gegen die aus damit angesteckten, oder kurzlich angesteckt gewesenen Städten und Gegenden kommenden Personen, gegründet auf endliche, naturgemasse Schlichtung des Streites über Contagiosität und Nichtcontagiosität derselben, avtorja dr. Friedricha Alexandra Simona juniorja iz Hamburga. Knjiga je zanimiva predvsem zato, ker govori o mednarodni zdravniški razpravi, ki nalezljivost kolere postavlja pod vprašaj.¹³⁹ Po ceni 12 kr. so pri Kleinmayerju prodajali tudi broširano knjigo drugega mestnega zdravnika v Celovcu dr. J. G. Kumpfa z naslovom *Ueber die asiatische Cholera, und über die Schutzmittel dagegen*. Označili so jo kot 'Volkschrift', saj da je bila namenjena preprostemu ljudstvu. Priporočala jo je tudi Ilirska deželna zdravstvena komisija.¹⁴⁰

Pri Egerju so prodajali večinoma cenejše krajše tekste in gubernijske okrožnice. Za 4 kr. se je dalo kupiti *Pouk o koleri – Die Belehrung über die Cholera*, ki ga je sicer v obliki okrožnice v nemškem in slovenskem jeziku izdal Ilirski gubernij, 14. julija 1831 pa je bil objavljen tudi v časopisu *Laibacher Zeitung*.¹⁴¹ Za 3 kr. je bilo pri Egerju možno kupiti 'Navodilo, kako se obvarovati kolere iz jutrovega' oziroma *Anleitung, wie sich gegen die morgenlandische Brechruhr zu verwahren sey*.¹⁴² 'Splošni pouk za zdravnike in ranocelnike kako naj sebe in druge ubranijo pred nalezljivimi boleznimi in kako naj čistijo sumljiva stanovanja in stvari' oziroma *Allgemeine Belehrung, besonders für Aerzte und Wundaerzte, wie sie sich und Andere vor ansteckenden Krankheiten zu verwahren, und wie die Reinigung der verdächtigen Wohnungen und Sachen einzuleiten und vorzunehmen ist*, so pri Egerju prodajali za 4 kr.¹⁴³ Prodajali so tudi priročnik za kmete: *Die Cholera. Ein Noth- und Hülfsbuchel für den Bauer, damit er sich und die Seinigen vor der furchterlichen Krankheit verwaren kann. In Fragen und Antworten*. Knjižico, ki je stala 7 kr., so natisnili tudi v slovenščini. Slednjo se je dalo kupiti še v papirnici Heinricha Adama Hohna.¹⁴⁴

Glede na ponudbo knjig in tekstov o koleri v vseh treh ljubljanskih knjigarnah lahko sklepamo, da so morali biti Ljubljanci, med njimi verjetno najbolj zdravniki in drugi izobraženci, dokaj dobro obveščeni o sodobnem dogajanju glede kolere v Evropi in o takratni stopnji védenja o naravi bolezni same. Obstajale so tudi cenejše tiskane informacije o koleri, ki so bile zaradi nižjih cen, predvsem v Egerjevi tiskarni, dostopne širšemu bralstvu. Vprašanje, ali so knjižice in brošure, ki so bile prvenstveno namenjene predvsem revnejšim slojem, dosegle ciljno publiko, ostaja seveda odprto.

ZDRAVSTVENI KORDON NA KRANJSKO-HRVAŠKI MEJI

Kranjski obrambni sistem proti koleri leta 1831 je bil, kot že rečeno, del širših notranjih državnih obrambnih ukrepov za zaščito avstrijskih dežel pred širitvijo kolere z Ogrske. Mejna črta je potekala od Jesenic na Dolenjskem do Reke in je morala biti v celoti nadzorovana vključno s težje dostopnimi in prehodnimi predeli. Za nadzor celotne meje je bilo predvidenih 516 ljudi, večinoma odsluženih vojakov. Da bi mejno črto lažje nadzorovali, so jo razdelili na štiri dele, in sicer od Jesenic do Luže pri Metliki, od Luže do Kostela,

¹³⁹ *Laibacher Zeitung*, 1. september 1831, št. 70.

¹⁴⁰ *Laibacher Zeitung*, 13. september 1831, št. 73.

¹⁴¹ *Laibacher Zeitung*, 14. julij 1831, št. 56.

¹⁴² *Laibacher Zeitung*, 25. avgust 1831, št. 68.

¹⁴³ *Laibacher Zeitung*, 18. avgust 1831, št. 66; 25. avgust 1831, št. 68.

¹⁴⁴ *Laibacher Zeitung*, 15. september 1831, št. 74.

od Kostela do Babnega polja, zadnji del je segal do Reke. Zdravstvena zapora se je od Kranjske proti zahodu nadaljevala po meji Avstrijskega primorja z Ogrskim primorjem vse do Voloske na vzhodni istrski obali. Sprva se je kopno zavarovalo pred Kvarnerskimi otoki, kasneje so preventivne ukrepe izvajali tudi tam in za otoke ustanovili posebno otoško zdravstveno komisijo v mestu Krku. Na otoke so poslali okrog 200 vojakov. Ladje so morale pristajati izključno v tržaškem pristanišču, kjer je bila urejena karantena. Vojska je bila nameščena tudi v istrskih mestih, med drugim v Piranu in Kopru. Obramba proti kolero se je iz Voloske nadaljevala po morju vzdolž vzhodne in zahodne obale Istre vse do Trsta, in sicer z ladjami, ki so krožile po dodeljenem območju. Kranjski kordon je Ilirska deželna zdravstvena komisija na podlagi ukaza združene Dvorne pisarne in ob soglasju Vojaškega poveljstva v Zagrebu ter obeh deželnih komisij v Gradcu in Trstu, razpustila 26. septembra 1831. Odslej je Kranjsko pred kolero varoval vojaško dodatno okrepljeni zdravstveni kordon na Hrvaškem, ki je potekal vzdolž rek Drave in Ilove in je tako pred kolero z Ogrske in Slavonije neposredno ščitil predvsem Hrvaško. Na kranjsko-hrvaški meji so se odpravile vse omejitve in se je vzpostavilo normalno stanje.¹⁴⁵

Namen vzpostavitve zdravstvenega kordona je bil v tem, da so oblasti želele, da se ozemlje Kranjske in Koroške pred boleznijo z Ogrske čim bolj zapre in da se določijo prehodna mesta, ki bi omogočala le strogo nadzorovane najnujnejše premike ljudi in izmenjavo blaga. Prehodi čez kordon so bili dovoljeni izključno na uradno določenih in zato zgrajenih prehodnih mestih. Prečkanje kordona kjerkoli drugje je veljalo za kaznivo dejanje. Za prestopke v zvezi z ukrepi proti nalezljivim boleznim in kaznimi zanje je veljal patent cesarja Franca I. z dne 21. maja 1805. Patent je določal, da je v okraju, kjer se ne upošteva grozeče nevarnosti nalezljive bolezni, človek kriv težkega prestopka, če njegovo delovanje namenoma ali po pomoti povzroči oziroma širi bolezen. Med glavne prestopke so šteli prekoračitev kordona, izognitev karanteni, zanemarjanje poklicne dolžnosti zaposlenih pri obrambnih institucijah in prikrivanje nevarnosti.¹⁴⁶ Prva dva uradna prehoda čez kordon (rastela) sta bila 1. avgusta 1831 odprta v Jesenicah na Dolenjskem in v Metliki. Izbira obeh lokacij se zdi smiselna, saj sta kraja ležala na meji ob najpomembnejših cestnih povezavah Kranjske s Hrvaško oziroma Ogrsko.

Osnovna naloga rastelov je bila, da se v imenu varnosti javnega dobrega vsako čezmejno izmenjavo oseb, blaga in stvari podvrže karanteni.¹⁴⁷ Na obeh omenjenih rastelih se je tekoče odvijal le promet z 'nestruponosnim' blagom, ki je bilo oproščeno karantene in so ga tako lahko prevzeli na drugi strani meje. 'Nestruponosnost' je določal že patent Marije Terezije z 2. januarja 1770, in sicer v 24. členu. Seznam, ki je vseboval 238 vrst različnega blaga, od poljskih pridelkov, prehrabnih izdelkov in zdravil do surovin in različnih obrtnih izdelkov, je bil objavljen tudi v časopisu *Laibacher Zeitung*.¹⁴⁸ Dunajska združena Dvorna pisarna je poudarjala, da naj se na rastelih odvija samo nujna trgovina in naj se omejijo ostale poslovne dejavnosti, saj se ravno preko njih širi kolera.¹⁴⁹ Pri obeh rastelih so trgovali predvsem z žitom in soljo, ki sta bila oproščena karantene, ter z živino, katero so 'očistili' tako, da so jo do vratu potopili v vodo. Tržni dnevi so bili natančno določeni, in sicer v Jesenicah in Metliki ob ponedeljkih in četrtekih, pri tretjem rastelu v Brodu na Kolpi pa ob ponedeljkih in petkih.

¹⁴⁵ Keber, *Kranjski obrambni mehanizem ...*, str. 358.

¹⁴⁶ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 147.

¹⁴⁷ Strog institut karantene so ob prvi epidemiji kolere v Evropi uvajale predvsem avtokratske države vzhodne Evrope, kot so bile Rusija, Prusija in Avstrija. Zahodna Evropa je uvajala veliko milejšo obliko karantenske politike v kombinaciji z drugimi ukrepi. Izjemo so predstavljala velika pristaniška mesta, kot sta bila Hamburg in Marseille. V: Brunton Deborah, *Dealing with disease in populations ...*, str. 180–207.

¹⁴⁸ *Laibacher Zeitung*, 4. avgust 1831, št. 62, str. 245–246.

¹⁴⁹ AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2326.

Nro. 376.
P. G. G.

143

Currende

der k. k. Provinzial-Sanitäts-Commission für Krain
und Kärnten.

Eröffnung der Hauptrastelle in Teffenitz und Möttling am 1. August 1831.

Es ist dem Publikum bereits in den früheren Bekanntmachungen zur Kenntniß gebracht worden, daß mit rastloser Thätigkeit an der Herstellung der nöthigen Rastell- und Contumaz-Anstalten gearbeitet wird, um die nachtheiligen Folgen einer Hemmung des Verkehrs a der Grenze gegen Croatien und das ungarische Küstenland möglichst hintanzuhalten.

Diesen Bemühungen war es gelungen durch Nothrastelle alle merklichen Störungen de Verkehrs zu entfernen, und es sind von Zeit zu Zeit namhafte Getreide-Quantitäten und Vieh ransportirte die Grenze passiert.

6. Okrožnica o odprtju rastelov v Jesenicah na Dolenjskem in v Metliki 1. avgusta 1831 (ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 122).

Za Transporte žita, ki so jih s Hrvaške do Jesenic vozili z ladjami po Savi, je rastelska inšpekcija po pregledu tovara odredila pretovarjanje na čakajoče prazne ladje, ki so potem nadaljevale pot po reki navzgor v notranjost Kranjske. Prav tako so se na rastelu morali zamenjati gonjači živine.¹⁵⁰

Karantenske komplekse,¹⁵¹ ki so predstavljali drugo preventivno institucijo na meji, so zgradili ob rastelih. Če je rastel opravljal kontrolo prometa in nadzoroval ter omejeval trgovino, je karantena poskrbela za vse tiste ljudi in blago, ki so jih v rastelu zaradi suma, da prihajajo z območij, okuženih s kolero, zavrnil, če niso mogli dokazati nasprotnega. Karanteno so tako morali prestajati vsi ljudje, ki so prihajali z okuženih oziroma sumljivih območij, in pa tisti, ki niso imeli zdravstvenih spričeval. Prav tako je moralo v karanteno vse 'struponosno' blago in razne druge stvari (Contumazbehandlung von Personen, Waaren und Effecten). Med 'struponosno' blago so med drugim spadali perje, žima, ščetine, lan, konoplja, surove kože, kožuhi, usnje, platno, vrvi in bombaž.¹⁵² Strupeno blago so v karanteni čistili. V času največje nevarnosti je prestajanje karantene trajalo 40 dni, kar pa so potem postopoma zniževali.¹⁵³ 26. septembra 1831 je Ilirska deželna zdravstvena komisija javno oznanila zmanjšanje karantene na kordonih proti Ogrski in Galiciji z 20 na 10 dni.¹⁵⁴ 10. oktobra je cesar ukazal za celotno monarhijo z izjemo Lombardsko-Beneškega kraljestva in Primorja znižanje karantene na 5 dni.¹⁵⁵

¹⁵⁰ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 122, 312, 314.

¹⁵¹ Kontumac (Contumac, Contumazanstallt) pomeni zdravstveno zaporo proti širjenju nalezljivih bolezni. Karantena izhaja iz besede quarantina iz quaranta, štirideset, ker je sprva trajala 40 dni. Je varnostna zapora oziroma osamitev in zdravniško opazovanje potnikov iz okuženih krajev in s tem del sistema zdravniških ukrepov proti širjenju nalezljivih bolezni. (Verbinc, Slovar tujk, str. 333) Prva karantena je bila organizirana leta 1375 v Dubrovniku.

¹⁵² Glej tudi France Kobal, O kolero na Kranjskem, Zbornik SM, XIII, Ljubljana 1911.

¹⁵³ AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2177.

¹⁵⁴ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol 599.

¹⁵⁵ AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2413; Laibacher Zeitung, 18. oktober 1831, št. 83, str. 338.

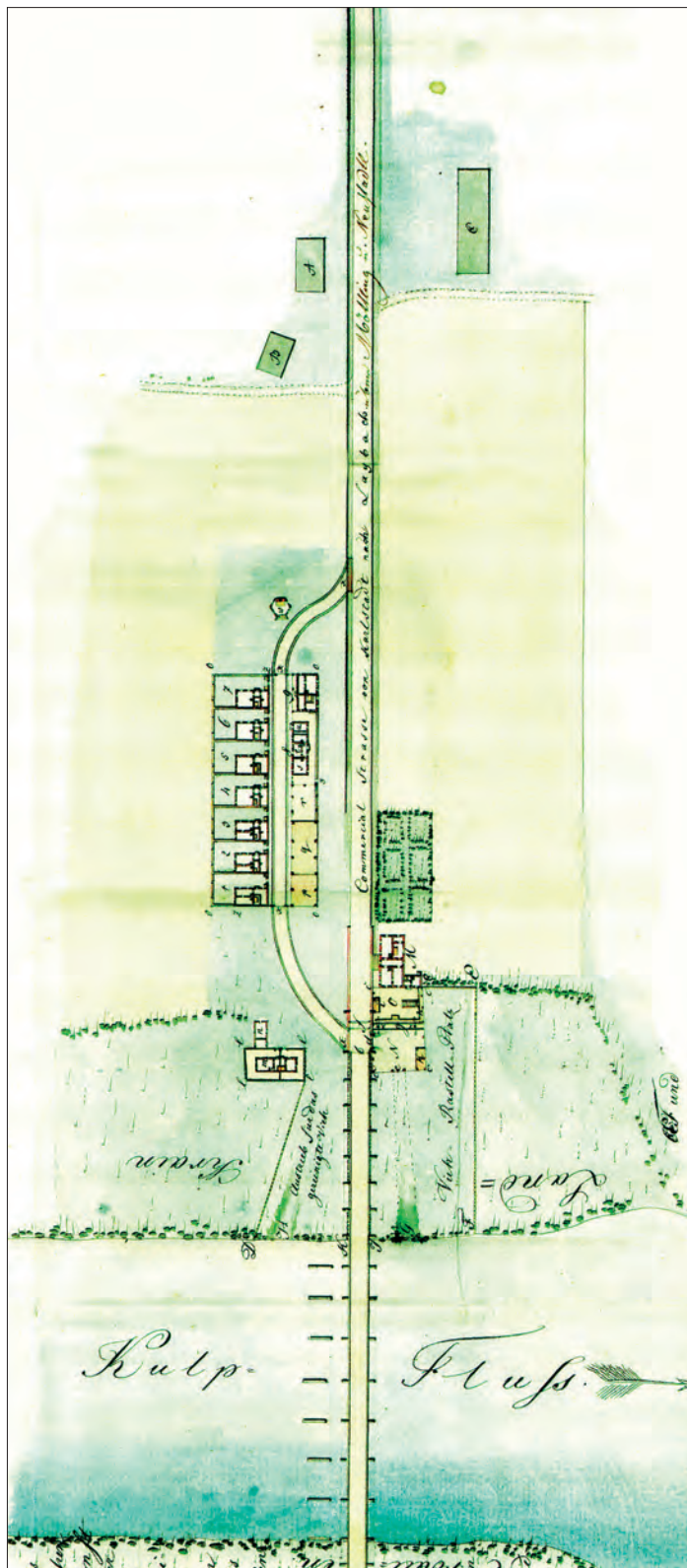

7. Tržni dnevi pri rastelu v Jesenicah na Dolenjskem (ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 311).

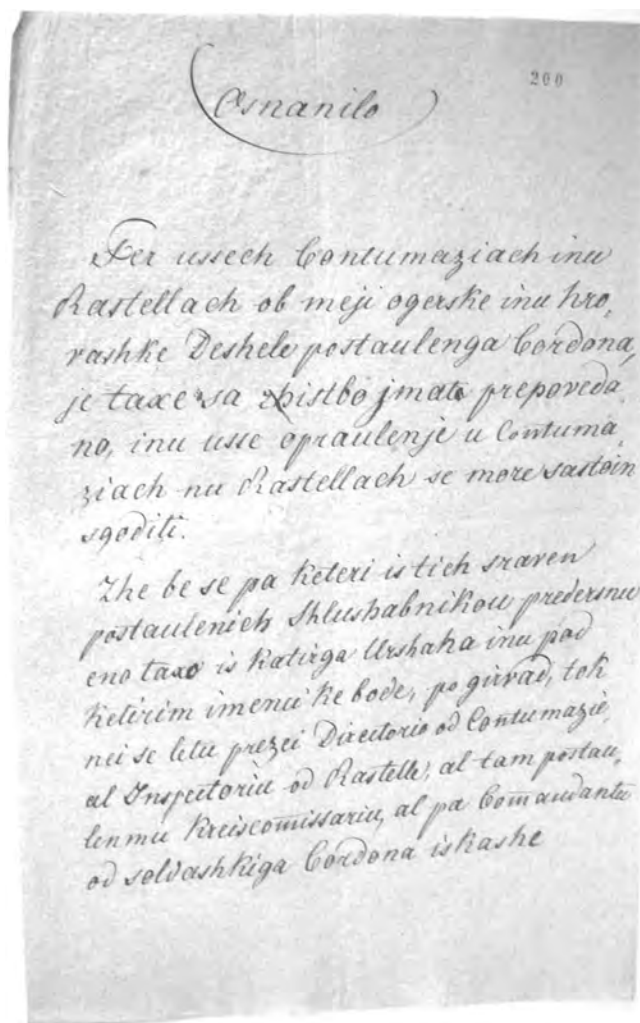
Poslopja za potrebe karantene so morali tako v Jesenicah kot tudi v Metliki na novo zgraditi, saj primernih prostorov ni bilo na razpolago. Oblasti so se pri vzpostavljanju karantene srečevale s številnimi težavami, še posebej ker so morali karanteno zgraditi v zgolj 14 dneh. Na kraju samem je primanjkovalo stavbnega lesa, v bližnji okolici prav tako ni bilo na voljo usposobljenih obrtnikov oziroma delavcev, ki so jih bili zato prisiljeni iskati v oddaljenih krajih. Tesarje so tako najemali v Ljubljani in njeni okolici. Tesarskemu mojstru Koširju je ljubljanski magistrat pomagal pri najemanju transportnih čolnov, s katerimi so po Savi navzdol do Jesenic prepeljali ves potreben stavbni les, orodje in najeto delovno silo, poleg tesarjev in mizarjev tudi ključavničarje in lončarje. Iz seznama inventarja za jeseniško karanteno je razvidno, da je lahko karanteno naenkrat prestajalo približno 40 ljudi, ki so bili preskrbljeni z osnovnimi potrebščinami za spanje in higieno. Prostori karantene so bili namreč opremljeni s slamnjačami, mizami, stoli in klopni, obešalniki za obleke, svečniki in pljuvalniki, nočnimi posodami, umivalniki, vrči za vodo, prevlekami za slamnjače, brisačami, blazinami in odejami.¹⁵⁶

Celoten postopek 'čiščenja' v rastelih in karantenah je bil za ljudi in blago brezplačen. Ker so zaposleni v rastelih sprva storitve zaračunavali in je obstajala nevarnost, da bodo s tem nadaljevali, je zdravstvena oblast ljudi preko okrožnic in časopisja opozarjala na

¹⁵⁶ Keber, Kranjski obrambni mehanizem ..., str. 360.

8. Načrt stavb karantene in rastela ob mostu čez Kolpo pri Metliki (AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (Chol. 2), št. 586).

9. Oznanilo o brezplačnih storitvah v karantenah in rastelih (ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 200).

brezplačno naravo vseh dejavnosti v rastelih in karantenah. Prepovedali so pobiranje pristojbin, že pobrani denar je bilo treba vrniti. Da bi bili z okrožnico seznanjeni tako zaposleni kot tudi javnost, je morala viseti ob vhodih v rastel in karanteno, v pisarnah, skupnih prostorih zaposlenih, kolibah in v skladiščih za blago. Za obveščanje širših plasti prebivalstva so okrožnico objavili tudi v deželnem, slovenskem jeziku.¹⁵⁷

Posledice zapore meje med Kranjsko in Hrvaško so se odražale po eni strani predvsem v motnjah in upočasnitvi trgovine, po drugi strani pa v oviranju pretoka ljudi. Oblasti so ljudem svetovale, naj nepotrebno trgovanje in druge poslovne dejavnosti omejijo, saj se s širjenjem trgovskih stikov širi tudi kolera. Posledice vzpostavljenega kordona pa niso neposredno prizadele samo ekonomije obmejnega pasu, ampak so jih občutili tudi v notranjosti Kranjske. Policijska poročila okrajnih oblastev postojnskega okrožja razkrivajo javno mnenje med drugim tudi o trgovini, sejnih in gibanju cen živil. Razvidno je, da so slabši promet z živino pripisali poleg splošnemu pomanjkanju denarja predvsem zdravstvenemu kordonu na meji. Po celotnem okrožju so opazili, da

¹⁵⁷ Prav tam, str. 360–361.

so cene žita in drugih živil po ukinitvi kordona občutno padle, trgovina pa je postala živahnjša.

Zdravstveni kordon proti nalezljivim boleznim je bil na kranjsko-hrvaški meji leta 1831 vzpostavljen zadnjič. Ob naslednjih epidemijah kolere, kar pet jih je zajelo tudi Kranjsko, jih oblasti niso več vzpostavljale. Poleg tega, da le-ti niso uspeli zadržati širjenja kolere, so za oblasti predstavljali izredno velik organizacijski in gmotni napor, ki pa vložene energije in sredstev ni upravičil. Na bližnjo in daljno okolico je zapora meje delovala slabo zaradi oviranja siceršnjega pretoka ljudi in blaga, kar je zaviralno vplivalo predvsem na trgovske tokove in posledično zviševalo cene živil. Ker so oblasti ob naslednjih epidemijah kolere spremenile taktiko obrambe in opustile drag sistem zapore meja, velja obramba proti prvi epidemiji kolere v monarhiji hkrati tudi za zadnje prakticanje klasičnega boja proti kugi, značilnega za 18. stoletje.¹⁵⁸

JAVNI ZDRAVSTVENI SISTEM

Ker so vlade civiliziranega sveta medicino zaradi njenega napredka zdaj imenovala tudi za javno svetovalko in ji zaupale skrb za splošno dobro počutje prebivalstva, je kot veja državne uprave dobila vsebinsko primerno ime zdravstvo, kar označuje to, za kar se medicina nenehno trudi. Ker je vsaka veja medicinskih poklicev naravnana na javni zdravstveni blagor, je vsak, ki ima pravico delati v službi medicine in njenih vej, zdravstvena oseba, njegovo službeno mesto zdravstveno, njegov stan poklicni stan in njegove značilnosti lastnosti državnega uradnika, in sicer ne glede na to, ali izvršuje javno službo ali ne [...] Država mu lahko poveri posamezne stalne javne službe. Zato uživa pravico, da njegov osebni dohodek ni obdavčen, kot civilni zdravnik pa je oproščen nekaterih dolžnosti, kot na primer vojaške obveznosti.¹⁵⁹

Za razumevanje reakcij državne in kranjske deželne oblasti v času epidemij kolere in predvsem za umestitev tako preventivnih kot tudi kurativnih ukrepov oblasti pri pojavih te nalezljive bolezni je pomembno poznavanje osnovnega razvoja javne zdravstvene službe v devetnajstem stoletju, s poudarkom na organizaciji javnega zdravstvenega osebja in ravnanju pri nalezljivih boleznih oziroma epidemijah. Področje zdravstvenih zadev je sicer obsegalo širok spekter ustanov in služb, katere so sprva urejali različni predpisi. Med zdravstvene zadeve so v splošnem prištevali zdravstveno osebje, organizacijo zdravstvene službe v občinah, skrb za preprečevanje mazaštva, določila o ravnanju in prodaji zdravil, predpise o trgovini s strupi, obrti, povezane z zdravstvenimi zadevami, predpise o pregledih mesa, zdravstveno policijo, predpise o organizaciji bolnic, umobolnic, porodnišnic in najdenišnic, predpise o zdraviliščih in kopališčih, predpise glede cepljenj proti kozam, ukrepanje pri nalezljivih boleznih ter predpise glede mrliških ogledov, pokopov, mrtvašnic, pokopališč in grobnic.¹⁶⁰

Na Kranjskem so po propadu Ilirskih provinc leta 1814 z dekretom ponovno uvedli sistem okrožnih zdravnikov in okrožnih ranocelnikov,¹⁶¹ ki jih je plačevala dežela.¹⁶² V primeru epidemij so morali ukrepati tako okrožni in okrajni zdravniki kot okrajne

¹⁵⁸ Prav tam, str. 362–363.

¹⁵⁹ Fran Viljem Lipič, Topografija c. kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike, Ljubljana 1834, ponatis, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Ljubljana 2003, str. 301–302.

¹⁶⁰ Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst ..., III. Band, Das Sanitätswesen, str. 1–2.

¹⁶¹ Regulierung des Sanitäts-Wesens in Krain, im Villacher und Görzer Kreise, v: Ergänzungs – Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz- Gesetze und Verordnungen, welche für das Herzogthum Krain und den Villacher Kreis Kärntens im Königreiche Illyrien von dem Zeitpunkte der Wiederbesitznahme bis einschliessig des Jahres 1818 erlassen worden sind, Laibach 1836, 1814/180.

¹⁶² Ergänzung - Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz- Gesetze und Verordnungen ..., Laibach 1836, 1814/146.

oblasti. V veljavo je spet vstopila avstrijska odredba z dne 16. aprila 1807, ki je za čas epidemij urejala kritje stroškov za zdravljenje revnih bolnikov ter dnevnic in potne stroške zdravnikov. Slednje je dvotretjinsko plačevala dežela, tretjino so prispevale zemljiške gosposke. Dežela je krila tudi stroške za cepljenje proti kozam.¹⁶³

Na Dunaju je bil za zdravstvene zadeve pristojen poseben zdravstveni referent pri združeni Dvorni pisarni.¹⁶⁴ Vsaka dežela je imela glavnega, prvega zdravnika, ki se je imenoval protomedik in bil hkrati tudi gubernijski svetnik. Naloge in položaj okrožnega zdravstvenega osebja je urejala posebna instrukcija v okviru poenotenja zdravstvenih predpisov z deželama Štajersko in Koroško.¹⁶⁵ Med okrožno zdravstveno osebje, torej pod neposreden nadzor okrožnih uradov, so spadali okrožni zdravniki, okrožni ranocelniki, okrožni lekarnarji in okrožne babice. Okrajni zdravniki so bili del okrožnega zdravstvenega osebja in podrejeni okrajnim gosposkam, ki pa so sprva le redke imele svoje okrajne zdravnike.¹⁶⁶ Okrožni zdravniki so morali nadzirati poleg vsega zdravstvenega osebja v okrožju in splošnega zdravstvenega stanja prebivalstva tudi bolnice, porodnišnice, najdenišnice, hiralnice, sirotišnice, kaznilnice in zapore v svojem okrožju. Ukrepiti so morali v primeru epidemij med ljudmi kot tudi boleznimi med živalmi. Epidemije je moral okrožni zdravnik prijaviti okrožnemu uradu, izvajati predpisane ukrepe ter po prenehanju epidemije napisati poročilo z natančnim številom obolelih in umrlih. Podoben postopek se je zahteval tudi na nižjem nivoju od okrajnih gosposk in okrajnih zdravnikov; oboji so morali glede epidemij obveščati okrožni urad.¹⁶⁷ Naloge in postopke, ki jih je bilo javno zdravstveno osebje dolžno opravljati, so natančneje določale posebne instrukcije, med drugim: *Instruction für das Kreis-Sanitäts-Personale*, *Instruction für das Kreiswundärzte*, *Instruction für Aerzte, welche in den k. k. Staaten die Praxis ausüben wollen*, *Instruction für Hebammen*, *Instruction für bürgerlichen Wundärzte der k. k. Staaten*, *Instruction für die Kreis- und Districts- Aerzte zur Vornahme ihrer jährlichen Bereisungen*.¹⁶⁸ Način izvrševanja pravic zdravstvenega osebja, kot je bilo na primer določanje njihovega plačevanja, so natančneje urejali posamezni dekreti.¹⁶⁹

ZDRAVSTVENE USTANOVE V PREDMARČNI DOBI

Predmarčna doba je obdobje, v katerem se je začel razvoj zdravstvenih ustanov v modernem pomenu besede, torej ustanov, ki so bile namenjene izključno zdravljenju ljudi. Obenem pa je bilo to še prehodno obdobje, saj so tovrstne ustanove še nekaj časa igrale

¹⁶³ Regulierung des Sanitäts-Wesens in Krain, im Villacher und Görzer Kreise, v: *Ergänzungs – Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz- Gesetze und Verordnungen ...*, Laibach 1836, 1814/180.

¹⁶⁴ Helmut Rumppler, *Eine Chance für Mitteleuropa: bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, v: *Österreichische Geschichte 1804–1914*, Wien 1997, str. 242.

¹⁶⁵ *Adaptirung und Publication der in Steyermarkt und Kärnten in Anwendung stehenden Sanitäts- Vorschriften*, *Instruction für das Kreis-Sanitäts-Personale*, v: *Ergänzungs – Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz- Gesetze und Verordnungen ...*, Laibach 1836, 1814/235.

¹⁶⁶ *Bestimmungen über das Dienstverhältniss der Districts-Aerzte zu den Bezirksobrigkeiten*, v: *Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen ...*, Laibach 1825, 1823/175.

¹⁶⁷ *Instruction für das Kreis-Sanitäts-Personale*, v: *Ergänzungs – Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz- Gesetze und Verordnungen ...*, Laibach 1836, 1814/235.

¹⁶⁸ *Ergänzungs – Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz- Gesetze und Verordnungen ...*, Laibach 1836, 1814/235; *Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement Gebiet im Königreiche Illyrien*, Laibach 1844, 1815/2 in Laibach 1830, 1827/99. Seznam zdravstvenih normalij za obdobje med 1814–1833 je objavil Lipič v *Topografiji*, str. 355–384.

¹⁶⁹ *Regulierung des Sanitäts-Wesens in Krain, im Villacher und Görzer Kreise*, v: *Ergänzungs – Sammlung der politischen, Cameral- und Justiz- Gesetze und Verordnungen ...*, Laibach 1836, 1814/180; *Organisirung des Sanitäts – Personals in Illyrien*, v: *Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen ...*, Laibach 1845, 1816/96.

tako zdravstveno kot tudi socialno vlogo in bile delno še vedno mišljene kot ustanove za uboge oziroma ustanove za vzdrževanje revnih. V tem času se je odvil postopen prehod od špitalov, najstarejših dobrotelnih zavodov, ki so kot institucije za uboge obstajali že v 12. stoletju, do bolnišnic. Če so bili špitali prvenstveno zavetišča za reveže, pohabljenе in hendikepirane ljudi ter bili hkrati tudi v funkciji ubožnice, hiralnice in preskrbovalnice za najdenčke in sirote, so bile bolnišnice namenjene izključno zdravljenju ljudi. Ali kot pravi Sonja Anžič: *Od preprostih zavetišč, ki so nudili samo streho nad glavo revežem in romarjem, preko večfunkcionalnosti njihove dejavnosti, med katerimi je bila zdravstvena zastopana v vedno večji meri, je potekal razvoj špitalov po eni strani v smeri nastanka bolnišnic, kot jih poznamo danes, po drugi strani pa so iz njih nastale hiralnice in domovi za ostarele.*¹⁷⁰

Velike bolnice so v kontinentalni Evropi začeli odpirati v drugi polovici 18. stoletja. Allgemeines Krankenhaus na Dunaju, na primer, je Jožef II. odprl leta 1784. Bolnice so bile takrat namenjene še izključno revnim bolnikom, ki so bili deležni brezplačnega zdravljenja, v zameno pa so svoje telo ponudili zdravnikom kot material za učenje in prakso. Zanimiva je že omenjena Foucaultova razlaga, da so pacienti za nego in zdravje plačali s predajo svojega telesa. Medicinska praksa naj bi začela uresničevati t. i. *clinical gaze*, ko so zdravniki začeli gledati paciente kot klinične objekte s patološkimi znaki in ne kot individualne osebe s kompleksno zgodovino. Do konca 19. stoletja pa se je mreža socialnih razmerij, ki so se odražala v bolnicah, radikalno spremenila, saj ljudi niso več sprejemali le na osnovi socialnega kriterija, ampak na podlagi medicinskih in terapevtskih potreb. O učinkovitosti bolnic 19. stoletja je zanimivo tezo postavil profesor socialne medicine Thomas McKeown s trditvijo, da so bolnice tega obdobja več ljudi pobile kot pa so jih pozdravile – v smislu *'positively did harm'*.¹⁷¹

Vzporedno se nadaljuje proces izločanja bolnih iz družbe zdravih, ko zdravljenje v bolnicah počasi vedno bolj vključuje vse sloje prebivalstva. Foucault obvezno zdravljenje prišteva k tistim družbenim mehanizmom (zapori, umobolnice in bolnišnice), ki drugačne kaznujejo s tem, da jih izločijo iz družbe. Namen teh 'varnostnih ukrepov' ni, da bi sankcionirali prestopke, temveč da nadzorujejo posameznika, da podvržejo telo, obvladajo človeško raznovrstnost in manipulirajo z njenimi močmi.¹⁷²

Osrednja ljubljanska in deželna zdravstvena ustanova je bila v predmarčni dobi tako imenovana Civilna bolnica oziroma *Kranken – Irren – Siechen – Waisen – und Armen – Versorgungs Haus*.¹⁷³ Njeni začetki segajo v leto 1786, ko jo je ustanovil cesar Jožef II. Delovati je začela leto pozneje v nekdanjem samostanu bosonogih avguštincev na Ajdovščini, kamor so preselili tudi bolnike iz meščanskega špitala.¹⁷⁴ Civilno bolnico so prvih 25 let vodili usmiljeni bratje, med leti 1806–1811 je bil prior Matevž Gradišek – Faust, znan homeopat, ki je v ustanovi aktivno uveljavljal homeopatijo. Leta 1811 so bolnici priključili še porodnišnico, najdenišnico, umobolnico in del ubožnice, ki so bile prej del meščanskega špitala. Financiranje ustanov, združenih pod imenom Civilna bolnica, je bilo zaradi njihove različne provenience zapleteno in se je spreminjalo. Po odhodu Francozov je Civilna bolnica postala proračunska ustanova mesta Ljubljane

¹⁷⁰ Anžič, Skrb za uboge ..., str. 45.

¹⁷¹ Hilary Marland, *The Changing Role of the Hospital 1800-1900*, v: *Medicine Transformed. Health, Disease and Society in Europe 1800-1930* (ur. Deborah Brunton), str. 32, 44, 49–58.

¹⁷² Foucault, Nadzorovanje ..., uvod in str. 23.

¹⁷³ Več v: Peter Radics, *Zgodovina deželne civilne bolnice v Ljubljani, Ljubljana 1887*.

¹⁷⁴ Meščanski špital se je nahajal na vogalu današnje Stritarjeve ulice ob tromostovju, omenja pa se že v listini iz leta 1326. Več o meščanskem špitalu v: Ivan Vrhovec, *Meščanski špital, Letopis slovenske matice za leto 1898, Ljubljana 1898*, str. 1–112.

vse do leta 1849, ko je ustava določila, da vsi dobrodelni zavodi postanejo deželne institucije.¹⁷⁵

Leta 1834 so bile pod upravo Civilne bolnice združene naslednje državne, lokalne in zasebne ustanove: državne ustanove so bile umobolnica, porodnišnica, najdenišnica in klinika; lokalni ustanovi sta bili bolnica in Ustanova za ubožnico; zasebne ustanove so bile: Ubožna ustanova grofa Lamberga, Ustanova cesarskega špitala in Ustanova meščanskega špitala.¹⁷⁶ Upravo dobrodelnih ustanov združenih v Civilni bolnici je najprej vodil okrožni urad, nato pa posebna gubernijska komisija, ki je izdala predpise o sprejemanju bolnikov in določila, da se ljubljanski reveži lahko zdravijo v bolnici le, če nimajo nikogar, ki bi jim doma stregel, ali če imajo nalezljivo bolezen. V nasprotnem primeru naj bi zdravniško pomoč iskali pri dveh mestnih zdravnikih ali dveh mestnih ranocelnikih.¹⁷⁷ Mestna zdravnik sta vsak dan dve uri sprejemala bolne mestne reveže v svojem stanovanju, ranocelnika pa sta obiskovala tiste, ki so potrebovali oskrbo na domu. Zdravila so brezplačno prejeli tisti, katerim so recept podpisali bodisi oče ubogih iz enega od dvanajstih mestnih območij bodisi domači župnik ali c.-kr. policijska direkcija. Povprečno je posamezni mestni zdravnik pomagal okrog 400 bolnim mestnim revežem na leto.¹⁷⁸

Stavba Civilne bolnice, ki je stala v Kapucinskem predmestju, na stičišču današnje Dunajske in Celovške ceste, je bila pravokotno enonadstropno poslopje z dvema ločenima prizidkoma, v katerih sta bila umobolnica in poslopje za maceracijo (secirnica, prostor za maceracijo, mrtvašnica in patološki kabinet za pripravo preparatov). Stavba je imela poleg dveh dvorišč tudi vrt. V pritličju desnega krila so bili vratarnica, kuhinja, shramba, pralnice, stanovanje glavnega kuharja, prostori za nadarbinarje¹⁷⁹ in pisarna uprave ustanove. V desnem krilu prvega nadstropja so bili bivalni prostori za upravitelje, zdravnike sekundarije in babice, blagajne uprave in porodnišnica. V pritličju levega krila, ki se je sicer naslanjalo na špitalsko cerkev, sta bila dva velika in visoka prostora za medicinske (interne) bolnike, ki so jih ločili po spolu. Leta 1834 je bilo na voljo 16 postelj za moške in 12 postelj za ženske. V prvem nadstropju sta bila podobna prostora namenjena za kirurške (eksterne) bolnike, katerim je bilo namenjenih 28 postelj, 16 za moške in 12 za ženske. V obeh nadstropjih so bila tudi ločena stranišča. V prvem nadstropju so bili še prostori, namenjeni operacijam in predavanjem.¹⁸⁰

Tako iz opisa namembnosti prostorov kot tudi na podlagi seznamov zaposlenih lahko ugotovimo, da je po eni strani do neke mere še šlo za ubožnico in hiralnico, da pa so po drugi strani že prevladale tiste dejavnosti v bolnici, ki so bile povezane izključno z zdravljenjem bolnih. V civilni bolnici je tako še vedno stanovalo 17 nadarbinarjev, ki so bili podpiranci različnih ustanov (Ubožnega Inštituta, Ustanove grofa Lamberga in Meščanskega špitala),¹⁸¹ vendar pa je glavna naloga bolnice vse bolj postajala zdravljenje ljudi. Civilna bolnica se je zato počasi oblikovala v prvo moderno bolnico na Kranjskem. Da bolnica ni bila več izključno namenjena le revnim slojem, je med drugim razvidno tudi iz razporeditve sob, saj so bile tri ločene sobe namenjene bolnikom samoplačnikom iz višjih slojev. Bolnišnična taksa je bila namreč razdeljena na štiri razrede, in sicer so

¹⁷⁵ Rijavec, Ljubljanske bolnišnice, str. 12, 24. Dežela je bolnico finančno podpirala že prej, saj je na začetku vsakega vojaškega četrletja direkcija bolnice deželni oblasti predložila zahtevek za kritje izdatkov v naslednjem četrletju. V: Lipič, Topografija ..., str. 343–344.

¹⁷⁶ Lipič, Topografija ..., str. 314–315.

¹⁷⁷ Rijavec, Ljubljanske bolnišnice, str. 27.

¹⁷⁸ Lipič, Topografija ..., str. 348.

¹⁷⁹ Mestni reveži, ki so živeli od nadarbin, torej od premoženja (fundacij in ustanov), namenjenega vzdrževanju socialno šibkih.

¹⁸⁰ Lipič, Topografija ..., 315–316, 332.

¹⁸¹ Prav tam, str. 343.

enodnevni stroški oskrbe lahko znašali 1 gld., 40 kr., 30 kr. ali pa je bilo zdravljenje brezplačno. Prva dva plačilna razreda sta bolniku omogočala bivanje v enoposteljni oziroma dvoposteljni sobi, v tretji razred so spadali vsi tisti, ki niso bili upravičeni do brezplačne oskrbe, v četrtem razredu pa so bili upravičenci brezplačne oskrbe. Slednji so bili vsi tisti, ki jim je mestni magistrat izdal napotnico, med njimi večinoma mestni reveži, posli in rokodelski pomočniki.¹⁸²

V Ljubljani je poleg institucij Civilne bolnice in mestnega fizikata obstajalo še nekaj javnih ustanov, ki jih lahko prištevamo med zdravstvene. Zavod za cepljenje je v mestni hiši tedensko izvajal cepljenja proti črnim kozam. Vodil ga je magistratni uradnik, ki je sicer načeloval zdravstvenemu referatu. Njegova naloga je bila, da vsakoletni znesek iz sklada za cepljenje (100 gld.) razdeli med matere cepljenih otrok in da skupaj z okrožnim zdravnikom izdelata letno poročilo o številu cepljenih. Med javne zdravstvene ustanove je sodila tudi Reševalna postaja za navidezno mrtve (Rettung – Anstalt zur Belebung der Scheintodten in Laibach), ki sta jo vodila oba mestna zdravnika. Postaja je imela na dveh krajih v mestu posebna zaboja s prvo pomočjo (Schlösserjevi škatli), ki sta vsebovala najosnovnejše pripomočke, zanju pa sta skrbela oba mestna ranocelnika. Reševalna postaja je imela tudi dve Rudtorfferjevi pnevmatični napravi in več iskalnih in prijemalnih pripomočkov za reševanje ponesrečencev iz vode. Vso našteto opremo, razen čolna pod Špitalskim mostom (Tromostovje) in nosil, ki so bila v mestni hiši, so hranili v gasilskem skladišču v Krakovem.¹⁸³

Najpomembnejši vir za poznavanje organizacije javnega zdravstva na Kranjskem in v Ljubljani v predmarčni dobi (natančneje za prva tri desetletja 19. stoletja) še vedno ostaja Lipičeva Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane, natisnjena leta 1834. Fran Viljem Lipič je kot drugi ljubljanski mestni zdravnik obstoječi zdravstveni sistem poznal od znotraj, o njem razmišljal, bil do njega kritičen in inovativen.

Medtem ko avstrijska statistika vodi podatke o številu zdravstvenega osebja skupno za Kranjsko in Koroško, pa lahko kranjske zdravstvene službe najdemo v šematizmu za leto 1831.¹⁸⁴ Lipič je v Topografiji opisal javno zdravstveno službo v mestu Ljubljana. V mestu so bili poleg javnih tudi zasebni zdravniki in ranocelniki, tako da je bilo leta 1834 skupno ljudem na voljo 13 zdravnikov in 20 ranocelnikov. Od tega jih je bilo 23 v javni službi in 10 zasebnikov. Javne zdravstvene službe, kot jih je opisal Lipič, so zaposlovale 27 ljudi:¹⁸⁵

- protomedik in obenem c.-kr. gubernijski svetnik, referent za zdravstvene zadeve pri deželnem uradu in direktor medikokirurškega učnega zavoda (plača 2000 gld.)¹⁸⁶

- c.-kr. okrožni zdravnik, referent za zdravstvene zadeve za ljubljansko okrožje, obenem fizik za okraja Ig in Ljubljana – okolica ter glede na okoliščine včasih tudi direktor deželnih in krajevnih dobrodelnih zavodov, ki so združeni pod imenom Civilna bolnica, ali pa referent te direkcije, ki je sedaj pod okriljem c.-kr. kresijskega urada (plača okrožnega zdravnika 600, direktorja 200 gld.)

- sedem profesorjev medikokirurškega študija, med njimi primarij, primarij ranocelništva in primarij porodništva v civilni bolnici ter hišni zdravnik v preiskovalnem zaporu (plača profesorjev od 600 do 800 gld., hišnega zdravnika v preiskovalnem zaporu in špitalskih zdravnikov od 100 do 200 gld.)

¹⁸² Prav tam, str. 332–333.

¹⁸³ Prav tam, str. 348–349.

¹⁸⁴ Schematismus für das Laibacher Gouvernements – Gebieth im Königreiche Illyrien für das Jahr 1831, str. 45–48. Gre za javne ustanove (zdravstvene in dobrodelne) pod nadzorom in vodstvom deželnih oblasti.

¹⁸⁵ Lipič, Topografija ..., str. 302–303.

¹⁸⁶ Plače so prikazane v letnih zneskih.

- dva mestna fizika, ki sta obenem tudi zdravnik za reveže in ordinarija mestnih policijskih zaporov in mestne policijske straže (400 in 300 gld.)
- hišni zdravnik v ječi (100 gld.)
- hišni zdravnik v oskrbovalni hiši (brez plače)
- okrožni ranocelnik (300 gld.)
- dva mestna ranocelnika (200 in 150 gld.)
- jetniški ranocelnik in obenem ranocelnik v preiskovalnem zaporu (200 gld.)
- okrajni ranocelnik c.-kr. okrajnega komisariata za okraj Ljubljana – okolica (130 gld.)
- hišni ranocelnik v oskrbovalni hiši revežev ubožne ustanove (brez plače)
- mrliški oglednik (150 gld.)
- dve mestni babici (do 100 gld.)
- dve babici v špitalu (do 150 gld.)
- deželni živinozdravnik (600 gld.)
- dva asistenta kliničnih zavodov, obenem ranocelnika sekundarija v civilni bolnici (300 gld.)

Da zdravniške in ranocelniške plače v javnih zdravstvenih službah niso bile visoke, nam pove primerjava z zasebnimi zdravniki, ki so letno zaslužili 800 gld. Medtem ko je, na primer, Matija Čop kot vodja licejske knjižnice zaslužil prav tako 800 gld., je imel profesor na liceju 900 gld. plače.¹⁸⁷

Vendar pa nepremožni zasebni zdravniki in ranocelniki v mestu zaradi slabega zaslužka niso mogli preživeti dalj časa, tako da se je mlajše zdravstveno osebje pogosto menjavalo. Del krivde je Lipič pripisoval zdravnikom homeopatov, ki naj bi v lokalnem okolju marsikje uživali večje zaupanje. V mestu je svoje oficine, ki so bile urejene kot brivnice, imelo le šest ranocelnikov. Ker njihov položaj ni bil dovolj natančno zakonsko urejen, so jim nelojalno konkurenco predstavljali navadni brivci in frizerji, ki so zaposlovali okrog 30 lekarnarskih in drugih pomočnikov ter vajencev; nekateri od njih so bili slušatelji medikokirurškega študija. Zaradi prevelikega števila ranocelnikov v mestu se je zaslužek zmanjšal zdravnikom namesto navadnim brivcem, na kar je Lipič ironično pripomnil: *da si brada nedvomno zasluži manjšo skrb kot življenje*.¹⁸⁸

Vso javno zdravstveno osebje, med katere so se šteli doktorji medicine, ranocelniki – magistri in patroni kirurgije,¹⁸⁹ zobozdravniki, porodničarji, babice, lekarnarji (doktorji kemije, magistri farmacije) in živinozdravniki, je moralo za opravljanje svoje stroke imeti ustrezno spričevalo. Doktorji medicine, doktorji kirurgije in kemije, magistri kirurgije, porodništva, okulistike in zobozdravstva so morali za opravljanje svojega poklica pridobiti potrdilo na eni izmed petih popolnih univerz, tj. na Dunaju, v Pragi, Pešti, Padovi ali Paviji. Patroni kirurgije oziroma izprašani ranocelniki in porodničarji so lahko tako kot babice dobili spričevalo tudi na licejih z medikokirurškim študijem, babice pa tudi na posebnih babiških šolah.¹⁹⁰ Vojaški zdravniki, ki so se šolali na dunajskem Josephinumu, so bili po izstopu iz vojaške službe izenačeni s civilnimi

¹⁸⁷ Dejanska višina plač se lahko do neke mere ugotovi glede na razmerje cen najpomembnejših živil. Tako je bila povprečna septembrska cena za kilogram najcenejšega kruha in govedine v letih 1835–1839 za kruh 3,7 kr., za govedino 14,1 kr.; v letih 1845–1849 za kruh 5,0 kr., za govedino 18,4 kr.; v letih 1850–1854 za kruh 5,7 kr., za govedino 18,4 kr. Glej: Vasilij Melik, nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi, v: Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem, Ljubljana 1987, str. 40; Vasilij Melik, Ljubljanske cene kruha in mesa v predmarčni dobi, Kronika, let. 29, 1981/1, str. 27–33.

¹⁸⁸ Lipič, Topografija ..., str. 302–305.

¹⁸⁹ Patron kirurgije je bil naziv za absolventa medikokirurškega študija, t. i. nižjih kirurških študijev, ki so bili sprva dveletni, kasneje triletni tečajji na medikokirurških licejih.

¹⁹⁰ Več o babiški šoli v Ljubljani v: Vito Lavrič, 200 let ljubljanske babiške šole, Ljubljana 1953; Aleksandra Serše, Strokovno šolstvo v osrednji Sloveniji do leta 1941, Ljubljana 1995.

zdravniki. Večina takratnih ljubljanskih zdravnikov in magistrov zdravstvenega študija je bilo diplomantov dunajske univerze.¹⁹¹

Leta 1831 je bil deželni protomedik Janez Ev. Schneditz.¹⁹² Poleg treh okrožnih zdravnikov ter v vsakem okrožju najmanj enega distriktnega zdravnika, enega okrožnega ranocelnika ter znatno več okrajnih ranocelnikov, so bili del javnega zdravstvenega osebja tudi zaposleni v Dobrodelnih ustanovah. Tako je bil v civilni bolnici zdravnik primarij Ivan Zhuber,¹⁹³ njegov asistent Anton Kullnig, ranocelnik primarij Leopold Nathan z asistentom Andreasom Novakom, porodničar Ignatz Binter ter babica Theresia Braun. Poleg šestih strežnikov in šestih strežnic, so imeli v Dobrodelnih ustanovah zaposlenega še vratarja, strežnico v porodnišnici in hišnega hlapca.¹⁹⁴

Tabela 1. Javna zdravstvena mreža na Kranjskem leta 1831

	Ljubljansko okrožje	Novomeško okrožje	Postojnsko okrožje
okrožni zdravnik	Anton Pober	Mathias Laschan	Felix Zeme
distriktni zdravniki	Kranj: Ludwig Nagy Kamnik: Georg Laschan Radovljica: nezasedeno	Ribnica: Joseph Hartl Mokronog: Vincenc Erschen	Vipava: Joseph Mayer
okrožni ranocelnik	Joseph Koss	nezasedeno	Anton Taboure
mestni zdravniki	Ljubljana: Andreas Frank Fran Viljem Lipič		
lekarnarji	Ljubljana: 4 Kranj: 1 Radovljica: 1 Kamnik: 1	Novo mesto: 2	Postojna: 1 Idrija: 1 Vipava: 1

Vir: Schematismus für das Laibacher Gouvernements – Gebieth im Königreiche Illyrien für das Jahr 1831, str. 45–48.

ZDRAVNIKI IN ZDRAVLJENJE KOLERE

Ko so leta 1831 kranjske deželne oblasti pripravljale obrambne ukrepe proti koleri, so glede števila zdravnikov in ranocelnikov, ki so bili na razpolago, prišle do podobnih zaključkov kot večina habsburških dežel. Zavedali so se, da v primeru izbruha epidemije kolere zdravnikov ne bi primanjkovalo le na podeželju, ampak tudi v Ljubljani. Centralna zdravstvena komisija na Dunaju je na podlagi poročila Ilirske deželne zdravstvene komisije javno oznanila, da deželi Kranjska in Koroška v primeru epidemije nimata do-

¹⁹¹ Lipič, Topografija ..., str. 282.

¹⁹² Janez Ev. Schneditz (1765–1843) je bil v obdobju 1821–1839 kranjski protomedik in ravnatelj medikokirurškega študija v Ljubljani. Polemiziral je s kranjskimi homeopati Blažem Potočnikom, Metelkom in Urbanom Jerinom. V: SBL, III., SAZU, Ljubljana 1960–1971, str. 229.

¹⁹³ Ivan Zhuber pl. Okróg (1790–1865) je bil sprva asistent, nato profesor na Medkokirurškem liceju vse do njegove ukinitve. Od 1830 je bil primarij v civilni bolnici in v ljubljanski blaznici na Ajdovščini. Od leta 1851 do upokojitve leta 1862 je bil direktor ljubljanskih Dobrodelnih zavodov. Odlikovan je bil z zlatim zaslužnim križcem s krono, leta 1865 je dobil naslov pl. Okróg. Bil je dober pedagog in cenjen praktični zdravnik. Boril se je proti širjenju homeopatije v Ljubljani in na Kranjskem. Med njegovimi pacienti je bil tudi saški kralj Friderik Avgust, ki je leta 1837 zbolel na botanični ekskurziji v Polhov Gradec. V: Ivan Pintar, Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani, njegov nastanek, razmah in konec, Ljubljana 1939, str. 64–65; SBL, IV., Ljubljana 1980–1991, str. 804.

¹⁹⁴ Schematismus für das Laibacher Gouvernements – Gebieth im Königreiche Illyrien für das Jahr 1831.

volj zdravnikov in ranocelnikov.¹⁹⁵ Obe deželi sta za okrepitev zaprosili druge deželne zdravstvene komisije. Znano je bilo, da le-teh niso imeli na razpolago niti v Pragi, Brnu, Gradcu, Trstu, Dunaju, Linzu, Innsbrucku in Benetkah. Kranjske oblasti so se morale opreti na lastne moči in z razpoložljivimi domačimi zdravniki in ranocelniki načrtovati organizacijo obrambe proti koleri in ukrepe ob morebitni epidemiji. Aktivno vlogo pri svetovanju ljudem na podeželju naj bi igrala tudi duhovščina, ki bi prebivalstvu svetovala, kako naj si pomaga in se zavaruje pred boleznijo.¹⁹⁶

Ker se je v okuženih deželah pogosto dogajalo, da so se zdravniki obolelih za kolero izogibali in se izmikali njihovemu zdravljenju, je cesar na problem opozoril v posebnem kabinetnem pismu, ki ga je v obliki okrožnice objavil tudi ljubljanski okrožni urad.¹⁹⁷ Slednja je bila naslovljena tako na zdravnike in ranocelnike kot tudi na okrajna oblastva in duhovščino, ki naj bi na takšne zdravnike in ranocelnike opozarjala. V pismu cesar poudarja, da je dolžnost vsakega zdravnika in ranocelnika, da obolele za kolero obravnava po pravilih stroke, pri čemer morajo bolnike tako dolgo obiskovati in zdraviti, kolikor je potrebno. Poseben poudarek nameni pravilni preiskavi bolnika, ki naj bi potekala z ročnim merjenjem pulza in pretipanjem želodca. Prav tako si mora zdravnik beležiti potek bolezni pri bolniku in predpisana zdravila. Cesarjevo opozorilo o ročni preiskavi bolnika po vsej verjetnosti izvira iz tega, da so se zdravniki bali nalezljivosti bolezni in se tako bolnikov niso hoteli dotikati: *Es ist die Obliegenheit eines jeden Arztes und Wundarztes, welchem die Behandlung eines verdächtig vermeinten oder wirklichen Cholera-Kranken zufällt, diesen nach allen Regeln der Kunst, mithin auch mit Befühlung des Pulses, mit gehöriger Untersuchung des Bauches, mittelst Handdruck und so weiter zu untersuchen, das Zweckmässige anzuordnen, die den Heilkünstlern zukommende Hilfe zu leisten, den Kranken, so oft es nöthig ist, zu besuchen, auch die Krankengeschichte jedes Mal aufzuzeichnen, mit genauer Bemerkung aller angeordneten Heilmittel.*¹⁹⁸ Vsem zdravnikom in ranocelnikom, za katere bi bilo ugotovljeno, da so bolnika zapustili, se zaradi strahu niso približali bolniški postelji in niso opravili predpisanih preiskav, je cesar zagrozil s kazenskim pregonom.¹⁹⁹ Da so se zdravniki kljub temu še vedno izmikali obolelim za kolero, dokazujejo nadaljnja cesarjeva opozorila.²⁰⁰ Zdravnike, ki so jih v deželah dodatno zaposlili posebej za primer zdravljenja obolelih za kolero, je plačevala država.²⁰¹ Slednjim so dovolili zdraviti tudi druge bolnike, in sicer na podlagi svobode opravljanja zdravniške prakse.²⁰²

Kranjski zdravniki so navodila oziroma priporočila o načinu zdravljenja kolere dobivali iz okuženih dežel, kjer se je že izoblikovala praksa zdravljenja obolelih. Tako je kranjski deželni protomedik Schneditz iz Ogrske naročil 12 izvodov knjižice o koleri z naslovom *Animadversiones circa curandam CHOLERAM ORIENTALEM et alios epidemicos morbos in regno hungariae nunc vigentes*, ki je izšla leta 1831 v Budi.²⁰³ Od Češke deželne zdravstvene komisije je Ilirska deželna zdravstvena komisija dobila izvod obsežne instrukcije s 44 členi o zagotovitvi smotrne nege bolnikov obolelih za kolero: *Behrung, betreffend die Sicherstellung einer zweckgemässen Krankenpflege*

¹⁹⁵ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 422: okrožnica ljubljanskega okrožnega urada z dne 2. septembra 1831.

¹⁹⁶ Prav tam.

¹⁹⁷ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 551: okrožnica ljubljanskega okrožnega urada z dne 27. septembra 1831.

¹⁹⁸ Prav tam.

¹⁹⁹ Prav tam.

²⁰⁰ Verpflichtung der Aerzte, den Cholera - Kranken den nöthigen Beistand zu leisten, v: Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements - Gebieth im Königreiche Illirien, Jahr 1832, Laibach 1833, št. 11.

²⁰¹ Bezüge der Aerzte und Wundärzte bei ihrer Verwendung aus Anlass der Massregeln wegen der Cholera, v: Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements - Gebieth im Königreiche Illirien, Jahr 1831, Laibach 1832, št. 150.

²⁰² ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 512.

²⁰³ AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2107.

*im Falle des Vordringens der morgenländischen Brechruhr.*²⁰⁴ Med strokovno literaturo na to temo se je med ohranjenimi dokumenti Ilirske deželne zdravstvene komisije ohranila tudi zanimiva publikacija z naslovom *Ermahnungs – Worte gegen die Cholera morbus*,²⁰⁵ oziroma Spodbudne besede zoper kolero. Delo, ki je bilo natisnjeno leta 1831 na Dunaju, je napisal zdravnik, dvorni fizik v Laxenburgu, Anton Zhuber. Knjižica predstavlja izjemo med poplavo tovrstnih publikacij, saj iz nje veje optimizem in je prvenstveno namenjena preprečevanju panike in strahu ter prepričevanju, da je kolera ozdravljiva in še malo ne tako strašna kot si jo ljudje predstavljajo: *Die so häufig besprochene Krankheit, welche man Cholera morbus (die orientalische asiatische Cholera) nennt, ist bei weitem nicht so fürchterlich, als sich die Einbildungskraft eines jeden Menschen dieselbe vorstellt.*²⁰⁶ Avtorjev namen je bil, na podlagi izkušenj ljudem razložiti, da je ob upoštevanju določenih pravil možno ostati zdrav oziroma, da je kolero možno tudi premagati: *Nicht um die vielen Schriften über die Cholera zu vermehren, sondern um dem Publikum anzuzeigen, was eigene Erfahrung und vielfach wiederholte Beobachtungen zur Vrehtütung dieser Krankheit vortheilhaft dargebothen haben, will ich nach dem Wunsche mehrerer hohen Personen den Versuch wagen, einige Verhaltensregeln anzugeben, nach welchen man gesund bleiben, und wenn man zufällig erkrankt, schnell wieder genesen kann.*²⁰⁷ Pomemben nasvet v knjižici je tudi ta, da ljudje ne smejo verjeti vsem 'strahotam', ki se o kolero pišejo in predvsem govorijo, saj so nasveti le redko uporabni: *Man glaube nicht alles Schreckliche, was mündlich, und auch in manchen Schriften erzählt wird, selten ist dieses so gestaltet gewesen, wie es vorgebracht wird, sondern meistens wird es entstellt durch Zuthaten, die nicht existirten.*²⁰⁸ Zdravnik Zhuber konča z ugotovitvijo, da lahko, upoštevajoč nasvete, torej z zmernim, zdravim življenjem in vero v boga, prav vsak preživi čas kolere in s tem boleznijo odvzame veliko njene moči.²⁰⁹

O samih načinih zdravljenja obolelih za kolero in zdravilih preventivne in kurativne vrste se je pisalo in razpravljalo tudi na Kranjskem. Vendar pa se izrek *In magnis morbis magna remedia adhibenda* tokrat ni izkazal za resničnega. Časopis Laibacher Zeitung je spremljal potovanja znanih zdravnikov v okužene države in objavljaj njihova mnenja glede kolere. Poleg zdravnikov se je s tovrstno problematiko ukvarjala tudi duhovščina. Čudežno ozdravitev s pomočjo kafe je na primer obljubljal zdravnik Samuel Hahnemann.²¹⁰ Recept temelječ na kafri, je objavil tudi časopis Laibacher Zeitung.²¹¹ Kafa je bila na Ogrskem zelo priljubljeno in predvsem zelo drago zdravilo, ki je bilo večini prebivalstva nedosegljivo.²¹² Zelo znana je bila metoda zdravljenja z 'Wismuth Magisterium', ki jo je propagiral dr. Leo iz Varšave in katero je Ilirska deželna zdravstvena komisija na podlagi dekreta Dvorne pisarne prepovedala, saj so jo spoznali kot zelo škodljivo tako za preventivne kot tudi kurativne namene.²¹³ Zdravilno metodo dr. Lea pa so sicer množično prakticirali na Poljskem.²¹⁴ Tako imenovani

²⁰⁴ AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol 1), št. 2142.

²⁰⁵ AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 2107.

²⁰⁶ Anton Zhuber, *Ermahnungs - Worte gegen die Cholera morbus*, Wien 1831, str. 1.

²⁰⁷ Prav tam, str. 1–2.

²⁰⁸ Prav tam, str. 10.

²⁰⁹ Prav tam, str. 18.

²¹⁰ AS 1080, fasc. 28: Heilung der asiatischen Cholera und Schützung vor derselben, 10. september 1831 (v rokopisu).

²¹¹ Laibacher Zeitung, 12. julij 1831, št. 55, str. 220.

²¹² Anton Jankovich, *Die epidemische Cholera in den Jahren 1817–1832, ihr Wesen, Ursache und rationelle Behandlung*, Ofen 1832, str. 87.

²¹³ ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 596: okrožnica Ilirske deželne zdravstvene komisije z dne 25. septembra 1831.

²¹⁴ Laibacher Zeitung, 30. juni 1831, št. 52, str. 205 in 26. julij 1831, št. 59, str. 234.

bismut²¹⁵ so sprva uporabljali kot edino učinkovito zdravilo zoper kolero.²¹⁶ Da so lahko bili kranjski zdravniki seznanjeni z različnimi teorijami o zdravljenju kolere drugih evropskih zdravnikov, se da posredno sklepati iz Lipičevih besed, ko na splošno pravi, da so mednarodni stiki med izobraženci zdravstvene stroke pogostejši kot kdajkoli prej, da veliko število periodičnega tiska olajšuje izmenjavo idej, saj so tako objavljeni najpomembnejši dnevni dogodki in številna dognanja. Prav tako so organizirana letna srečanja zdravnikov in naravoslovcev, potovanja v raziskovalne namene ter misije.²¹⁷ Ob prvem pojavu kolere v Evropi so države in dežele v okužene predele pošiljale svoje zdravnike, da bi novo bolezen bolje spoznali in se naučili zdraviti obolele. Podobno je storil tudi ljubljanski gubernij, ko je v študijske namene na Dunaj, kjer je že bila epidemija, poslal tri zdravnike.²¹⁸

Zanimive nasvete iz prve roke je ljubljanski gubernij dobil v pismu neznanega samozvanega filantropa, ki je januarja 1831 potoval skozi Kranjsko. Pisec je svetoval uporabo zdravila, ki ga je sam preizkusil, ko se je na svojih morskih potovanjih v vzhodni Indiji srečal s kolero. To se mu je zgodilo, ko so se na potovanju iz Madrasa v Canton²¹⁹ ustavili na otoku Nikobar²²⁰ in na ladjo vkrcali še enega potnika, ki je skupaj s tremi drugimi kmalu zbolel za kolero. Ker na ladji niso imeli zdravnika, je pisec prišel na idejo, da bi bolnike zdravili s prekuhano vodo, kateri bi primešali repo. Sprva je napoj pri bolnikih izzval bruhanje, sčasoma pa so vsi štirje popolnoma ozdraveli. Ostali, ki so vso hrano, vključno s prepečencem vred, prali in prekuhali, so ostali zdravi. Poleg zdravljenja s prekuhano rumeno repo svetuje, da se bolnik ne sme potiti, prav tako se ga ne sme segreti. Od ostale hrane priporoča bolnikom samo mlečne izdelke in prepove pitje vina. Glede preventivnih ukrepov svetuje, da naj se je samo prekuhano ali pečeno hrano, medtem ko je treba sadje obvezno oprati. Večkrat na dan si je treba umiti roke in obraz. Trdi, da je bolezen nalezljiva in da se prenaša z dotikom. Najbolj pogosto zbolijo revni, ki jedo manj prekuhane hrane. Med njimi se bolezen tudi hitreje širi, ker bolnikov ne osamijo: *Die Krankheit ist hauptsächlich ansteckend, auch durch Berührung wen man sich gleich darauf nicht wascht. Deswegen ist das Uebel meist bey der ärmern Classe weil solche wenig gekohtes essen, und kranken und gesunden ohne sich zu reinigen immer in Berührung sind.*²²¹

Ker je na področju zdravljenja kolere in iskanja učinkovitega zdravila zoper njo vladala zmeda, nasprotujoče si metode in nasveti, je zanimiv komentar k dogajanju objavil Illyrisches Blatt v članku z dne 5. novembra 1831. List je v članku z naslovom *Porträt eines Cholera - Praservätiv - Mannes*, Portret človeka – prezervativa, smešil takratne vsevedneže, ki so med ljudstvom razširjali govornice, kako se obvarovati pred to boleznijo. Eden izmed zanimivejših odstavkov vsebuje nasvet: *Kdor si je priskrbel vsa varstvena sredstva proti koleri, mora hoditi takole našemljen: Na golem telesu mora nositi kožo iz raztegljivega gumija, nad to kožo velik smolnat obliž, čez oboje pa mora imeti ovit vsaj 6 vatlov dolg flanelast povoj. Nad srčno votlino mora nositi bakren krožnik, na prsih pa vrečo toplega peska. Okrog vratu mora imeti ovit dvojen, z brinovimi jagodami in s poprovim zrnjem napolnjen ovoj. Ušesa pa mora imeti zamašena s celim*

²¹⁵ Vismut imenovan tudi bismut, bledežoltnik. Gre za kemijski element bismut (Bi), rdečkasto belo krhko kovino. Njegove spojine se med drugim uporabljajo tudi v kozmetiki in medicini. V: Mala splošna enciklopedija, DZS Ljubljana 1973, str. 171.

²¹⁶ Laibacher Zeitung, 14. julij 1831, št. 56, str. 221.

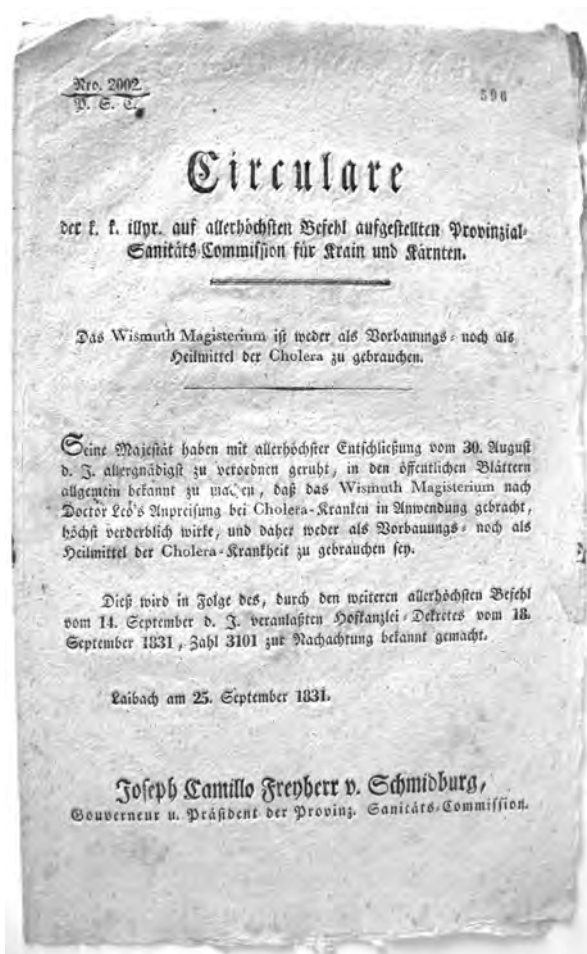
²¹⁷ Lipič, Topografija ..., str. 286.

²¹⁸ AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (35/Chol), št. 22667, več o študijskem potovanju na Dunaj v poglavju o Lipiču.

²¹⁹ Verjetno gre za mesto Kanton (Guangzhou) na Kitajskem, sicer pa bi lahko bil mišljen tudi Canton, otok v Pacifiku.

²²⁰ Otočje Nikobari v Indoneziji.

²²¹ AS 14, Reg. VIII, fasc. 35/14, št. 2425.

10. Prepoved uporabe zdravila Wismuth Magisterium za zdravljenje kolere (ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 569).

*kosom bombaža, nadevanega s kafro. Pod nosom naj mu visi stekleničica Vinaigre des quatre voleurs /kis četverih roparjev/ da bo lahko te dišave vdihaval ...*²²²

Zdi se, da Kranjci niso bili izvzeti iz vsesplošne debate glede kolere in da je del kranjske javnosti preko časopisov imel možnost spremljati dogajanja v zvezi z iskanjem zdravila in siceršnjih novic o epidemijah kolere. Da je bilo do neke mere o bolezni poučeno tudi kmečko, podeželjsko prebivalstvo, dokazuje knjižica, ki jo je napisal Blaž Potočnik, z naslovom *Kolera. Potrebno poduzhenje sa kmeta, kako naj sam sebe in svoje ljudi te strashne bolesni obvaruje, v vprashanjih in odgovorih*, ki je izšla v Ljubljani.²²³ Med tukajšnjimi zdravniki izstopata Florijan Sentimer in predvsem Fran Viljem Lipič. Oba zdravnika sta se problematike kolere lotila znanstveno. Medtem ko so se kranjski zdravniki ukvarjali predvsem s preventivnimi ukrepi, pa lahko vsaj za Lipiča trdimo, da se je najbolj zavedal nevarnosti epidemije in njenih posledic.

Florijan Sentimer je bil gotovo eden izmed prvih kranjskih zdravnikov, ki se je

²²² Andrej Studen, *Kis četverih roparjev*, v: *Slovenska kronika XIX. stoletja (1800–1860)*, Ljubljana 2001, str. 185. Kis četverih roparjev, čudežno razkuževalno sredstvo, so kot Räuheressig in Acetum aromaticum poznali tudi pri nas. Nenavadno ime je razkužilo dobilo po štirih možeh, ki so se ob kugi leta 1720 v Marseillu zavarovali s tem razkuževalnim sredstvom in ropali po stanovanjih obolelih.

²²³ Andrej Studen, *Prva slovenska knjižica o obrambi pred kolero*, v: *Slovenska kronika 19. stoletja, 1800–1860*, Nova revija, Ljubljana 2001, str. 183–184.

11. Hudomušno priporočilo o načinu oblačenja kot preventivi pred kolero (*Portrait einer Cholera-Präservativ-Frau*, Udo Pfriemer Bildarchiv, München, v: Petra Fuchs, Cholera und Öffentlichkeit, Diplomarbeit an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzes-Universität Graz, 2003).

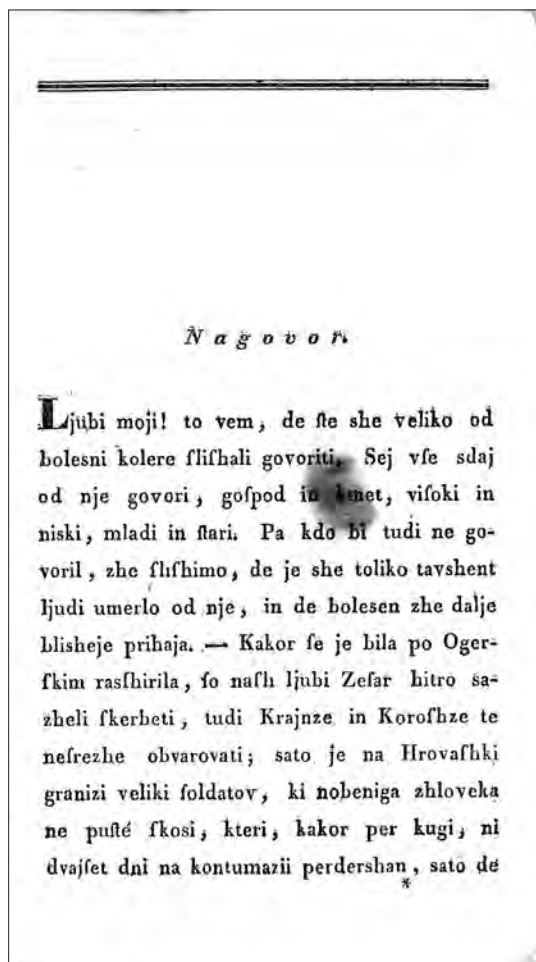
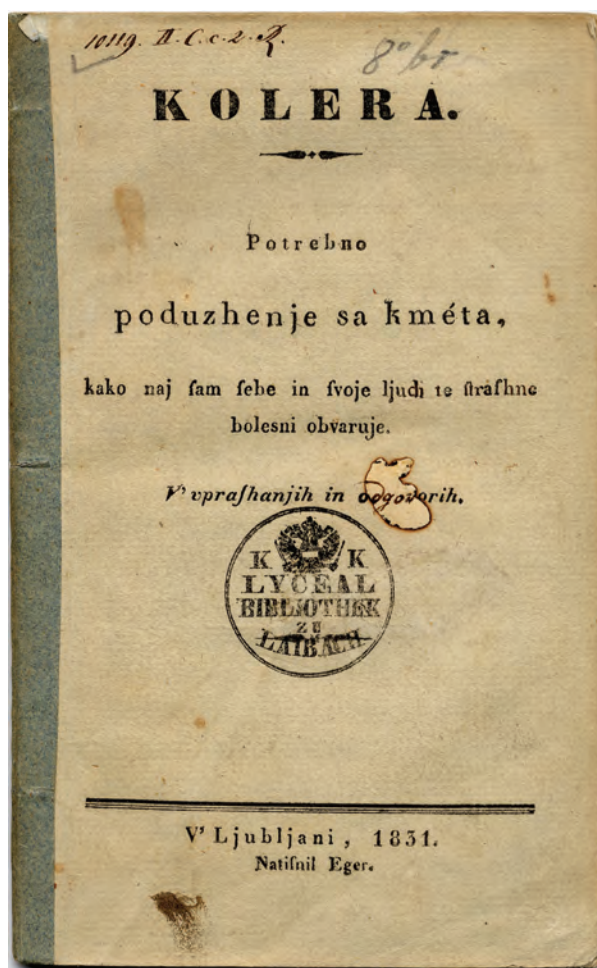
ukvarjal z zdravljenjem obolelih za kolero. Rojen leta 1786 v Kranju je obiskoval gimnazijo v Ljubljani, kjer je zaključil še filozofski študij ter leta 1810 študij na dunajski medicinski fakulteti. Bil je sodobnik in prijatelj Urbana Jerina, homeopata, poznejšega profesorja bogoslovja in stolnega dekana v Ljubljani. Na Dunaju pa je bil v stikih tudi z Jernejem Kopitarjem.²²⁴ Znano je, da je po študiju potoval po Evropi ter kot zdravnik polkovnik s francosko armado odšel iz Pariza v Moskvo, kjer je ostal in si ustvaril družino. Med drugim je kot zdravnik delal v vojni bolnici v Orelu in v Radomislju, v bližini Kijeva, kjer se je leta 1830 tudi prvič srečal s kolero. Leta 1831 je živel v Moskvi, tako da je med epidemijo kolere aktivno sodeloval pri zdravljenju obolelih in je začasno prekinil celo stike s Kranjsko.²²⁵ Ker je Mihael Pagliaruzzi pl. Kieselstein, ki je bil sicer v stikih z njim, ostal brez vesti o njem, se je v Ljubljani začelo govoriti, da je Sentimer podlegel koleri. Slednje je poročal tudi *Illyrisches Blatt*, in sicer da je postal pri opravljanju svoje službe žrtev kolere: *Im verflossene Jahre 1830 fiel er als ein Opfer seiner Pflicht, hinweggerafft von der furchtbaren Cholera zu Moskau*.²²⁶ V tem smislu je omenjeni časopis objavil tudi pesem, ki jo je v čast domnevno umrlemu zdravniku Sentimerju v slovenščini napisal dr. Jakob Zupan.²²⁷

²²⁴ Milena Uršič, O zdravniku Florijanu Sentimerju, *Kronika*, let. 3, 1955/2, str. 114–116.

²²⁵ Prav tam.

²²⁶ *Illyrisches Blatt*, 15. januar 1831, št. 3, str. 9–10.

²²⁷ Prav tam; glede podatka o avtorju pesmi v: Uršič, O zdravniku ..., str. 114. Naslov pesmi je: 'Sentimer Florijanu, osdravniku, Krajncu iz Krajna, pokoshenimu od kolere 1830 na Ruskim v Moskvi. (Kam Krajnic ne gre?)'. V pesmi najprej slavi Kranjsko in njene ljudi, ki so se v preteklosti iz različnih razlogov razselili po vsem svetu. Izpostavi Ljubljančana Malnarčiča, ki je obogatel v južnoameriški Limi in umrl v Parizu; barona Hallersteina, jezuita, ki je deloval v Pekingu; severnoameriškega misijonarja Friderika Barago; frančiškana in misijonarja patra Černeta iz Ljubljane, ki je deloval v Egiptu; barona Lucasa Reigersfelda v Londonu; Carbonariusu Voglarja iz Nakle-

12.-13. Naslovnica in prva stran knjižice *Kolera. Potrebno poduzhenje sa kmeta, kako naj sam sebe in svoje ljudi te strashne bolesni obvaruje, v vprashanjih in odgovorih*, avtorja Blaža Potočnika. Knjižica je izšla leta 1831 pri Egerju v Ljubljani (NUK).

Da zdravnika Sentimerja v letih 1830–1831 ni pokončala kolera, čeprav sta mu zbolela oba sinova in trinajstletna hči,²²⁸ ki pa jih je uspešno pozdravil, dokazuje knjižica *Die Cholera heilbar*, ki jo je nekaj let kasneje napisal kot zdravnik v Sankt Peterburgu. Knjižica je zaradi ruske cenzure izšla v Quedlinburgu in Leipzigu leta 1836. Avtor jo je namenil v branje tako zdravnikom kot tudi laikom. Bil je prepričan, da je kolera zelo poseben pojav: *Alle Philosophen und Diplomaten, alle Aerzte und Universitäten müssen es zugeben, dass die Cholera eine Erscheinung ist, einzig ihrer Art.*²²⁹ V knjigi pretresa metode takratnih zdravnikov, ki so se ukvarjali z zdravljenjem kolere, in trdi, da le-te bolnika še bolj izmučijo in ne nudijo olajšanja in ozdravljenja. Bolezen zdravijo takorekoč že z vsemi možnimi sredstvi, kot so pepel, apnenec, kreda, led, mrzla

ga, ki naj bi bil zdravnik Petra Velikega ter barona Sigismunda Herbersteina, avstrijskega odposlanca v Moskvi iz sredine 16. stoletja. Ob bok vsem omenjenim postavi tudi 'preminulega' zdravnika Florijana Sentimerja in njegovo življenjsko zgodbo.

²²⁸ Uršič, O zdravniku ..., str. 114.

²²⁹ Florian Sentimer, *Die Cholera heilbar*, Quedlinburg in Leipzig 1836, str. 4.

14. Naslovnica knjige *Die Cholera heilbar* Florijana Sentimerja (NUK).

voda, skratka z vsemi štirimi zemeljskimi elementi zrakom, vodo, zemljo in ognjem. Prav pride že vse, celo *homoöpatische Nichts*.²³⁰ Prepričan je, da čudežno zdravilo za zdravljenje obolelih za kolero ne obstaja, kot tudi ni za kugo. Ljudje naj ne zahtevajo in pričakujejo nemogočega: *das Unmögliche nicht zu fordern und nicht zu erwarten ...* Sentimer meni, da je rešitev v kombinaciji več zdravil.²³¹ Čudi se ljudstvu, ki se proti koleri še vedno tradicionalno bori s kanoni, s katerimi naj bi se očistil zrak. Posledično se sprašuje, kaj neki je Evropi prineslo razsvetljenje: *Europäische Aufklärung! Europäische Cultur! Was bist du denn eigentlich?*²³² Na splošno zdravnike kritizira, češ da imajo premalo toplega čustva za trpečega človeka, kot ga mora po njegovem imeti vsak zdravnik. Razloži tudi svojo metodo zdravljenja, ki da je preizkušena, učinkovita in edina uspešna. Sentimerjev način zdravljenja naj bi služil trojnemu namenu: ohranjanju bolnikovih življenjskih sil, pomiritvi bruhanja in zavrtju diareje. Sentimer je kritiziral tudi vmešavanje laikov v zdravniške zadeve, do katerih naj bi prišlo zaradi vtisa, da

²³⁰ Prav tam, str. 16.

²³¹ Prav tam, str. 10–11.

²³² Prav tam, str. 13–14.

zdravniki pri zdravljenju obolelih niso uspešni. Zdi se mu, da je postala kolera stvar politike.²³³

FRAN VILJEM LIPIČ

Zdravnik Fran Viljem Lipič je med letoma 1823 in 1835 služboval v Ljubljani kot drugi mestni zdravnik. Ker je študij medicine končal na Dunaju leta 1823, je bila ljubljanska služba hkrati tudi njegovo prvo delovno mesto. Po ljubljanskem obdobju je odšel za profesorja klinične medicine na medicinsko fakulteto v Padovo in tam ostal do leta 1841. Kasneje so ga povabili na dunajsko medicinsko fakulteto, kjer je postal profesor in predstojnik interne klinike ter dobil nalogo, da reformira medicinski študij.²³⁴ V svojem ljubljanskem obdobju je Lipič dodobra spoznal tedanje razmere v mestu in predvsem pomanjkljivosti v organizaciji zdravstvene službe. Kot mestni zdravnik je zdravil mestne reveže, poleg tega pa skrbel tudi za cepljenja proti kozam, za red v lekarniškem in veterinarskem delu, nadziral kakovost mesa in preverjal izvajanje higienskih predpisov ter preganjal mazaštvo in neuradne načine zdravljenja. Svoje izsledke je objavil v Topografiji Ljubljane (*Topographie der k.k. Provinzialhauptstadt Laibach, in Bezug auf Natur- und Heilkunde, Medizinalordnung und Biostatik*), ki je izšla leta 1834 v Ljubljani.²³⁵ V dokumentih ljubljanske Policijske direkcije je med drugim opisan kot oče treh sinov, ki je slovel kot znanstveno izobražen, človekoljuben in delaven zdravnik.²³⁶ Na Lipičev

15. Fran Viljem
Lipič, litografija
(Narodni muzej
Slovenije).

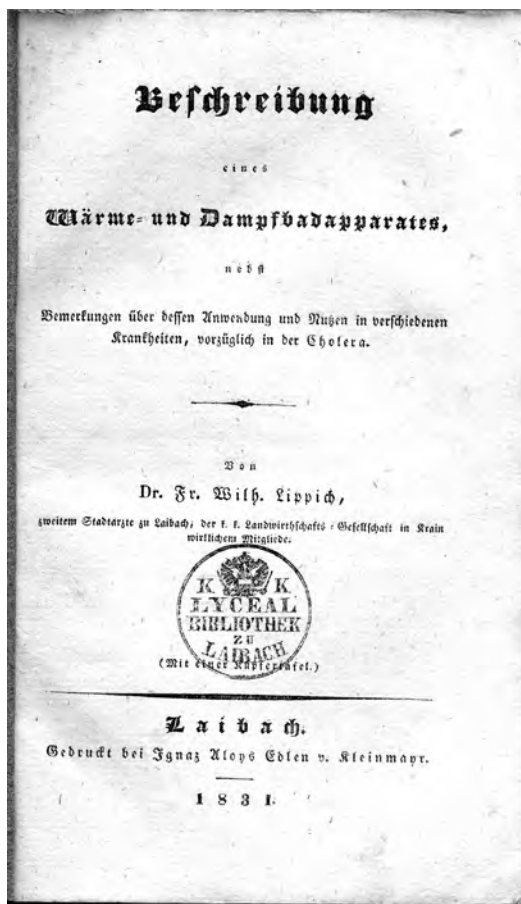
²³³ Prav tam, str. 8.

²³⁴ Peter Borisov, Nastanek in razvoj znanstvene medicine na Slovenskem, v: Zdravstveni vestnik, 1971, let. 40, št. 3, str. 99–101; Borisov, Od ranočelnštva ..., str. 142–144; Zvonka Zupanič Slavec, Ljubljanski mestni zdravnik Fran Viljem Lipič (1799–1845), v: Topografija Ljubljane, Ljubljana 2003, str. 504–505.

²³⁵ Andrej Studen, Lipičeva topografija Ljubljane, v: Slovenska kronika 19. stoletja (1800–1860), Ljubljana 2001, str. 199.

²³⁶ AS 22, Policijska direkcija v Ljubljani, šk. 9, predsedstveni spisi, l. 1834, 10/834.

16. Naslovna stran Lipičeve knjige o zdravljenju s toplimi in parnimi kopelmi z naslovom *Beschreibung eines Wärme- und Dampfbadapparates, nebst Bemerkungen über dessen Anwendung und Nutzen in verschiedenen Krankheiten, vorzüglich in der Cholera*. Laibach, Kleinmayr 1831 (NUK).

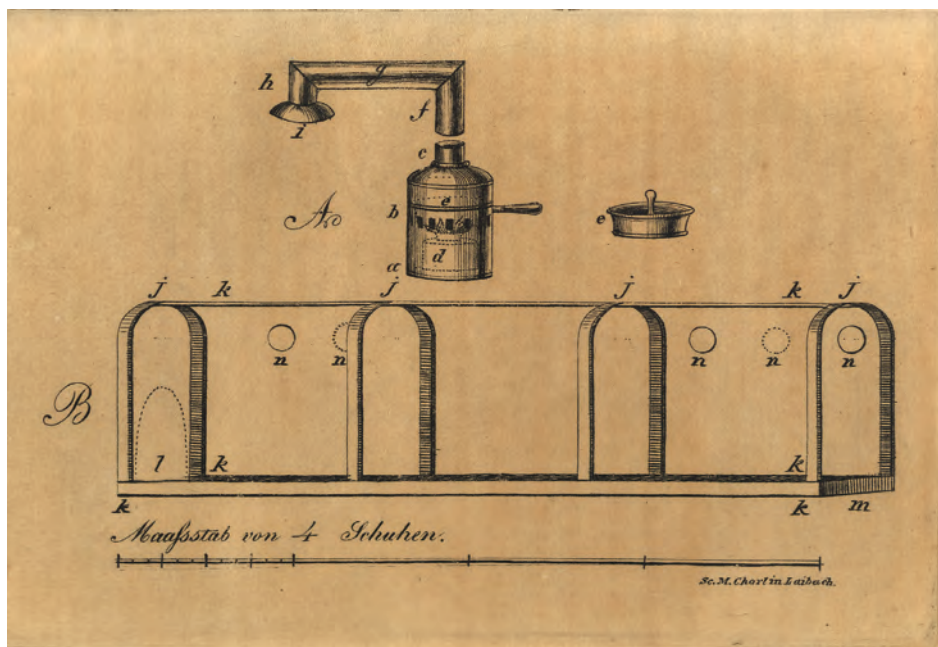
odhod iz Ljubljane je po vsej verjetnosti po eni strani vplival boj med homeopati oziroma priorjem Faustom Gradiškom,²³⁷ ki je širil homeopatijo, in zdravniki kirurškega liceja oziroma uradne, šolske medicine. Ker je Lipič kot mestni zdravnik opravljal tudi zdravstveno - policijsko službo, je bil zato v boju s homeopati najbolj izpostavljen.²³⁸ Po drugi strani pa se je zaradi zavrnitve njegovih številnih prošenj za službo okrožnega zdravnika v Celovcu, Postojni, Ljubljani in Novem mestu verjetno počutil nezaželenega in bil tako prisiljen Ilirski gubernij zapustiti.²³⁹

Leta 1831, ko je Kranjsko ogrozila kolera, je v preventivnih dejavnostih v mestu in na deželi odigral pomembno vlogo. Njegove aktivnosti lahko razdelimo na tri med seboj povezane in soodvisne momente. Prvič se je Lipič s kolero srečal službeno, ko je leta 1831 v vlogi drugega mestnega zdravnika pomagal pri izvajanju preventivnih ukrepov ljubljanske mestne zdravstvene komisije, in sicer so mu bili dodeljeni deli

²³⁷ Faust Gradišek je med drugim zdravil tudi obolele za kolero med prvo epidemijo kolere na Kranjskem leta 1836. Po njegovi smrti leta 1838 so v župnijski cerkvi sv. Martina pod Šmarno goro uresničili njegovo volilo, *da se namesti zvon proti koleri, težak stot in osem funtov, ki naj skupaj s priborom preide v last župnijske cerkve sv. Martina in v njeni posesti tudi ostane [...] vsak večer ob deveti uri naj zvoni v zahvalno in priprošniško molitev ...* V: Jurij Šilc, Doktor Faustus, prior usmiljenih bratov v Ljubljani in zdravnik na Kranjskem, Tacen 2000, str. 89–98; Jurij Šilc, Zgodovina župnije Šmartno pod Šmarno goro, str. 118–123.

²³⁸ Borisov, Nastanek in razvoj ..., str. 99–101.

²³⁹ Zupanič Slavec, Ljubljanski mestni zdravnik ..., str. 504–505.

17. Načrt t. i. 'Schwitzapparata' iz Lipičeve knjige *Beschreibung eines Wärme- und Dampfbadapparates* ... (NUK).

mesta Šempetrsko predmestje, Poljansko predmestje in območje med Vodno ulico in Čevljarškim mostom. V zvezi s preventivnimi ukrepi je Lipič oblastem poslal predloge za zmanjšanje nevarnosti izbruha kolere, opisane v daljšem tekstu z naslovom *Erster Antrag des zweiten Stadtphysikers zu Laibach, die Verminderung der Gefahr bei herandrohender Choleraseuche betreffend*. V njem je opozoril na nekaj problemov, ki bi jih bilo treba v mestu urediti in s katerimi bi zmanjšali verjetnost izbruha bolezni. Ključne pomanjkljivosti so bile preveč slabih, temnih, prenaseljenih stanovanj; preveč revnih ljudi, še posebno žensk, ki živijo v nezdravih razmerah; uživanje oporečne hrane; slaba obleka ter neprimerna skrb za bolnike. Prav tako je bil aktiven pri načrtovanju bolnišničnih kapacitet, saj je izdelal predlog organizacije in ureditve mestnega kolerašpitalsa s 138 posteljami, ki ga je predstavil v spisu *Ubications und Aptations – Tabelle zum Behulfe des Haupt-lazarethes für Civil- und Militär- Cholera Kranke zu Laibach*.²⁴⁰

V tem času se je Lipič, spodbujen s prebiranjem sodobne strokovne literature, za novo bolezen zanimal tudi zasebno. Avgusta in septembra leta 1831 se je ukvarjal z izdelavo načrta in prototipa t. i. 'Schwitzapparata' oziroma naprave za potenje namenjene obolelim za kolero, kot jo je imenoval v dopisih, s katerimi jo je želel predstaviti oblastem. Delovanje in uporabo naprave je opisal v brošuri *Beschreibung eines Wärme- und Dampfbadapparates: nebst bemerkungen über dessen Anwendung und Nutzen in verschiedenen Krankheiten, vorzüglich in der Cholera*, ki je leta 1831 izšla v Ljubljani. Knjižica opisuje terapevtsko vrednost naprave pri zdravljenju obolelih za kolero, napravo pa je Lipič razstavil tudi v svojem stanovanju v Šempetrskem predmestju, kjer so si jo ogledali tudi drugi zdravniki.²⁴¹

Kot posledico Lipičevega resnega zanimanja za kolero lahko razumemo njegovo tretjo aktivnost, ki ga je prvič neposredno soočila s to boleznijo. Lipič je bil namreč med tistimi tremi zdravniki, ki so jih deželne oblasti izbrale za študijsko potovanje

²⁴⁰ Katarina Keber, Ljubljanski zdravnik Fran Viljem Lipič in preteča epidemija kolere leta 1831, *Kronika*, let. 52, 2004/1, str. 39.

²⁴¹ Prav tam, str. 40.

na Dunaj, da bi z opazovanjem in preučevanjem spoznali naravo bolezni in njene socialne posledice. Študijsko potovanje je sodilo v okvir cesarjevega napotila, da mora vsaka dežela izobraziti nekaj zdravnikov za zdravljenje obolelih za kolero. Tako je tudi ljubljanski gubernij oktobra 1831 na Dunaj, kjer je divjala epidemija, poslal tri kranjske zdravnike, in sicer je poleg Ludwiga Nagya, okrajnega zdravnika v Kranju, in Josepha Erschena, okrajnega zdravnika v Mokronogu, na Dunaj odpotoval tudi Lipič. Poročilo oziroma obsežna študija na 92 straneh, ki jo je slednji napisal po povratku, z naslovom *Bericht an das hohe k. k. Illyrisches Landesgubernium, über eine, im Herbste 1831, in Angelegenheiten der Cholera, nach Wien unternommene, ämtliche Missionsreise*, vsebuje poleg njegovih doživetij in opažanj tudi natančen opis sistema organizacije dunajskih kolerašpitalov in najnovejše znanstvene izsledke o bolezni in načinih zdravljenja.²⁴²

²⁴² Prav tam, str. 41.

PRVA EPIDEMIJA LETA 1836

Leta 1836 je bilo žarišče okužbe Lombardsko-Beneško kraljestvo, od koder se je v poletnih mesecih kolera širila naprej v dveh tokovih, in sicer po eni strani proti zahodu iz Brescie proti Trentu ter po drugi na vzhod. Proti vzhodu se je bolezen širila preko Trsta in celotne Istre na Kranjsko in Koroško. V celovškem in beljaškem okrožju se je bolezen bolj razširila na podeželju kot pa v deželnem glavnem mestu Celovcu, kjer je zbolelo le nekaj ljudi. Na Kranjskem se je epidemija začela v zahodnem delu dežele, v postojnskem okrožju, se nato širila proti vzhodu, po ljubljanskem okrožju vključno z Ljubljano ter vse do novomeškega okrožja, ki ga je bolezen najbolj prizadela, saj naj bi tu zbolelo kar 7.297 ljudi. Iz Istre se je kolera širila naprej v Dalmacijo, iz Kranjske pa na Štajersko, kjer je bilo najhuje prizadeto mariborsko okrožje, zbolelo naj bi okoli 500 ljudi. Mesti Maribor in Gradec je epidemija oplazila le v manjši meri, prav tako je bilo v celjskem okrožju le nekaj primerov bolezni. Iz Štajerske se je kolera prenesla v Nižjo Avstrijo in na Dunaj, od koder so se okužile še Ogrska, Češka, Moravska, Šlezija in Galicija.²⁴³ Pred morebitno epidemijo kolere so opozarjali že leto prej, ko je 30. decembra 1835 Ilirski gubernij izdal okrožnico, kako naj se ljudstvo samo zaščiti pred morebitno epidemijo. Slednja vsebuje predvsem nasvete o zdravi prehrani in pijači.²⁴⁴

K močnemu izbruhu kolere na Kranjskem so pripomogle tudi vremenske razmere. Mesec maj je bil nenavadno deževen, pihal je močan veter, Alpe je vedno znova prekrival sneg, ki je 11. maja zapadel vse do nižin. Časopis *Laibacher Zeitung* se je na prvi strani zaskrbljeno spraševal, ali morda ne prihaja že druga zima?²⁴⁵ Nenavadne vremenske razmere pa niso pretile z novo zimo, ampak so v kombinaciji s soparno vročino, ki je nastopila junija, ustvarile idealne pogoje za širjenje nalezljivih bolezni. Kolero so junija na Kranjsko in v Ljubljano prinesli avstrijski vojaki, ki so se vračali iz Italije.

Bolezen je poleg Ljubljane prizadela tudi druge dele Kranjske, saj so jo vojaške čete raznesle na Notranjsko, Gorenjsko in del Dolenjske. V postojnsko župnijo naj bi bolezen prišla hkrati z drugim bataljonom Rothkirch pešpolkom št. 12, ki se je iz Italije vračal v Galicijo. V omenjeni župniji naj bi od 2.232 prebivalcev za kolero umrlo 95 ljudi, v sosednji slavinski župniji 37 ljudi. Dr. Karel Vesel poroča, da je bilo veliko žrtev v ribniškem in kočevskem okraju, kjer je med prvimi umrl tamkajšnji okrajni ranocelnik. Sem naj bi bolezen prinesel pešpolk št. 17 Hohenlohe pod poveljstvom nadporočnika Stadtlerja, ki je bil nastanjen v začasni vojašnici v Ribnici. Dr. Karel Vesel, ki je

²⁴³ Krebs, *Die geographische Verbreitung ...*, str. 13–14; Rannegger, *Die Cholera in der Steiermark ...*, str. 95.

²⁴⁴ AS 45, Deželna sanitetna komisija v Ljubljani, fasc. 7, 15198: Circular Verordnung z dne 30. december 1835.

²⁴⁵ *Laibacher Zeitung*, 12. maj 1836, št. 38.

nadomestil umrlega ribniškega ranocelnika,²⁴⁶ je moral zdraviti tudi vojake.²⁴⁷ V Novem mestu, kjer naj bi umrlo več kot 100 ljudi, je bil eden izmed prvih žrtev kolere tiskar Henrik Tandler.²⁴⁸ Na Gorenjskem je kolera močnejše izbruhnila predvsem v Kranju in Železnikih,²⁴⁹ spet naj bi bili prenašalci vojaki. Kolera je poleg Kranja, kjer je epidemija trajala od julija do konca avgusta, zajela tudi okoliške vasi Stražišče, Čirče in Šenčur. V Kranju naj bi zbolelo 170 ljudi; v najhujšem tednu jih je umrlo 19. V mestu sta bolne zdravila zdravnik Franc Schiffer in ranocelnik Tomaž Pirc.²⁵⁰ Skupno število umrlih v epidemiji kolere na Kranjskem ni znano, saj avstrijska uradna statistika beleži skupno število umrlih za epidemijami za Kranjsko in Koroško (5.703 ljudi), pri čemer pa ni razvidno, za epidemije katerih bolezni pravzaprav gre – bolezenski vzroki smrti so razdeljeni namreč zgolj v tri kategorije: običajne bolezni, epidemije in koze.²⁵¹

Glavar ljubljanskega okrožja Joseph Fluck Edler von Leidenkron je 23. junija izdal okrožnico, v kateri okrajnim oblastvom in duhovnikom svetuje, kako naj ljudi zaščitijo pred kolero oziroma kako naj ravnajo ob morebitnem izbruhu bolezni, za katero sicer upa, da se ne bo razširila na podeželje. Okrajna oblastva, zdravniki in predstavniki občin naj bi tako morali prijaviti vsako nenavadno bolezen ali sumljiv smrtni primer, duhovniki pa naj bi ljudem svetovali tisto zdravilo, ki bi se najbolje izkazalo.²⁵²

C.-kr. Ilirski gubernij (guverner je bil Joseph Camillo Freiherr von Schmidburg) je 2. julija izdal okrožnico, v kateri ljudem sporoča, da kolera junija ni izbruhnila samo v Ljubljani in njenih predmestjih, ampak da se širi tudi po drugih delih gubernija. K temu naj bi prispevale za pomlad nenavadne vremenske razmere, ko je junijski ohladitvi sledilo nenadno zvišanje temperatur. Oblast je ljudem sporočala, da se pred boleznijo lahko zavaruje vsak posameznik, ki živi v skladu z navodili o obleki in prehrani, ki hrano uživa v zmernih količinah, pije vodo in se izogiba žganim pijačam ter skrbi za čistočo in zračenje stanovanja. Tistim, ki že imajo simptome kolere, so svetovali, da poiščejo zdravniško pomoč, kjer le-te ni, pa se naj držijo navodil, in sicer da se toplo oblečejo ter se držijo stroge diete s pogostim pitjem mlačnih blagih čajev iz kamilice, mete, majarona in lipovih cvetov. Težje bolnike je treba toplo pokrivati in ogrevati s toplo opeko, da se spotijo. Oblasti v okrožnici zagotavljajo, da izkušnje učijo, da se je na ta način brez drugih zdravil pozdravilo že veliko bolnikov. Opisan način zdravljenja naj bi bil primeren tako za podeželje, kjer zdravnikov primanjkuje, kot tudi za mesta, dokler poklicani zdravnik ne prispe. Okrožnica na koncu poziva okrajna oblastva, uradnike, duhovnike in posestnike, da naj podložnike seznanijo s tukaj naštetimi navodili, saj to kot znak človekoljubja od njih pričakuje deželna oblast.²⁵³

²⁴⁶ Po vsej verjetnosti gre za Josepha Lehnharda, saj ga šematizem za leto 1837 ne navaja več.

²⁴⁷ Kopal, O koleri ..., str. 112–114. Kopal omenja rokopis zdravnika Karla Vesela o gibanju kolere na Kranjskem od njenega prvega pojava do leta 1855, ki naj bi ga hranil deželni muzej, vendar pa ga Kopal tam ni več našel.; Janez Zabukovec, Zgodovina župnije Slavina, Ljubljana 1910, ponatis, Galerija 2, Vrhnika 2002, str. 35; Postojnsko okrajno glavarstvo, Postojna 1889, str. 20.

²⁴⁸ Špela Bregač, Tiskarstvo na Dolenjskem in Janez Krajec, Kronika 2005/2, let. 53, str. 166; Picelj Zdenko, Novo mesto skozi čas, Dolenjski muzej, Novo mesto 1990, str. 52.

²⁴⁹ O koleri v Kranju priča notica o ranocelniku Tomažu Pircu, ki se je iz ljubljanske bolnice vrnil v Kranj ravno zaradi epidemije kolere leta 1836. Slednjo so Kranjčani uporabili kot argument proti preselitvi fizikata v Škofjo Loko, saj naj bi bile nevarne bolezni v kranjski kotlini pogostejše kot pa v loškem okraju – epidemija kolere je leta 1836 zajela vso kranjsko kotlino, v loškem delu pa le Železnike. Poleg Kranja je epidemija dosegla tudi Rupo in Čirče. V: Jože Žontar, Pomembni kranjski zdravniki preteklosti, v: Kranjski zbornik 1970, Skupščina občine Kranj, Kranj 1970, str. 344–346.

²⁵⁰ Hrani Gorenjski muzej: Kronika Janeza Ovina iz Kranja (iz let 1810–1899), T 677; ZAL LJU 296, Graščinski arhiv Fužine, šk. 35, pismi Janeza Nepomuka Urbančiča in žene Josipine Fidelisu in Pepini Terpinc z dne 8. julij in 13. julij 1836.

²⁵¹ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, IX. Jahrgang, 1836.

²⁵² AS 45, fasc. 7, št. 15198: Circulare an sämmtliche Bezirksobrigkeiten und den wohllehrwürdigen Kuratklerus des Laibacher Kreises, Wie sich gegen die sogenannte epidemische Brechruhr zu wahren, und bei ihrem wirklichen Ausbruche zu benehmen sey, 23. junij 1836.

²⁵³ Laibacher Zeitung, 7. julij 1836, št. 54, str. 559, 560.

V smislu, da so bila uradna navodila o preventivi in zdravljenju bolnikov bodisi neučinkovita bodisi prepozna ali ljudem nedosegljiva, lahko razumemo tiskano navodilo za zdravljenje kolere *Vorschläge zur Heilung der wüthende Cholera-Anfälle*, ki ga je dne 10. junija 1836 izdal Franc grof Hohenwart. V uvodu zapiše: *In einem Augenblicke, wo das Gemüth eines Jeden von den Leiden der Mitmenschen, von ihrem häufigen Dahinsterven, als Folge der Brechruhr selbst, oder einer ihr verwandten Krankheit, tief gebeugt ist, scheint es jedermanns Pflicht zu sein, seine Erfahrungen mitzutheilen, damit dem Uebel vorgebeugt, oder das schon ausgebrochene schnell gehoben werde. Diese Pflicht wird um so grösser, wenn die angezeigt werdenden Mittel durch glücklichen Erfolg gekrönt wurden.* V spisu na podlagi izkušenj iz bližnjega Trsta in prebivalstva okraja Podgrad kot zelo zanesljivo sredstvo proti koleri priporoča olivno olje, limonin sok, lipov čaj in meliso. Poleg tega je Hohenwart opisal primere kolere v okolici Postojne in Sežane, na območju svojega gradu Ravne²⁵⁴ ter tudi v bližnji župniji Slavina. Hohenwart je revnim bolnim na pomoč pošiljal gospo Franzisko Polz (Inspectorinn), ki je bolne zdravila z mešanico olivnega olja in limoninega soka. Zdravilo naj bi bilo učinkovito predvsem v začetni fazi bolezni, ljudje naj bi se z njim oskrbeli in si v primeru bolezni pomagali sami brez zdravniške pomoči.²⁵⁵ Ljudem so preventivne nasvete delili tudi duhovniki, v splošnem so bili zelo pogosti nasprotujoči si nasveti in stare ljudske vraže. V zapiskih Janeza Trdine tako beremo, *da so zoper kolero leta 1836 imeli v vsaki hiši melisin duh in komilice, ker se je to s prižnic priporočilo. Glede stranišč so delali razno, zdaj moral se ves gnoj precej sproti odpravljati, zdaj zopet razkopavali so ga, da njegov smrad prežene kolero! Gospoda pa so šla v Vragov log in so to bolezen streljala, češ da s tem okuženi zrak pretresejo in očistijo. Zdaj pa možki naj raje imajo brinjevec in glavo česna.*²⁵⁶

Gotovo je najbolj znana žrtev epidemij kolere v slovenskih deželah francoski kralj Karel X., ki je 6. novembra 1836 umrl v Gorici star devetinsedemdeset let. Karel X. se je namreč po t. i. julijski revoluciji leta 1830 odpovedal francoskemu prestolu in je živel v emigraciji najprej na Škotskem, nato nekaj let na Češkem v Pragi, odkoder se je nazadnje preselil v Gorico. Tu je za kolero umrl le 17 dni po prihodu v grad Grafenberg grofov Coroninijev. Ker je bil domnevno edina žrtev kolere v Gorici, bolezen naj bi se namreč razširila v Videm, Trst in po goriški okolici, v mesto Gorica pa ne, naj bi nekateri o vzroku njegove smrti dvomili. Frančiškanski pater Chiaro Vascotti, sicer avtor knjige o zgodovini Kostanjevice (*Storia della Castagnavizza*) iz leta 1848, pa je bil prepričan, da je Karel umrl za kolero, saj naj bi pregledal njegovo zdravniško dokumentacijo.²⁵⁷ Pater Stanislav Škrabec, ki je Vascottijevo *Storio* prevedel in v več delih izdal v *Cvetju* v letih 1906/1907, opisuje kraljevo smrt: *4. novembra, na dan svojega patrona, sv. Karla, je bil kralj zjutraj pri maši. Med mašo ga je začelo zebsti, tako, da se ni mogel udeležiti navadnega zajtrka. In kmalu so nastopile hude bolečine, tako da tudi h kosilu ni mogel. Naslednjo noč mu je bilo še huje; krč ga je vil in iz sebe je metal. Videvši nevarnost je zdravnik kraljeve družine priporočil duhovnikom, naj previdijo kralja. Vzvišeni bolnik se je vdal v voljo božjo; prejel je sv. poslednje olje. Zavoljo bljuvanja se mu sveta popotnica ni mogla dati, 6. novembra 1836 ob dveh popolnoči je kralj umrl [...] Enajsti dan prej imenovanega meseca je knez nadškof goriški, Francišek Ksaverij Lovšin, med asistenco*

²⁵⁴ Dvorec Ravne (Raunach) južno od naselja Kal blizu Pivke je leta 1725 prešel v last družine Hohenwart in v njihovi posesti ostal vse do konca druge svetovne vojne. V: Ivan Jakič, Vsi slovenski gradovi, DZS, Ljubljana 1999, str. 280.

²⁵⁵ Franz grof von Hohenwart, *Vorschläge zur Heilung der wüthenden Cholera – Anfälle*, 10. junij 1836; Kobal, O kolero ..., str. 111.

²⁵⁶ Podobe prednikov: Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879, 2. knjiga: Vsaka svinja naj si rije svoje korenje, Ljubljana 1987, str. 464.

²⁵⁷ PSBL, I., Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1974–1981, str. 157, Stanislav Škrabec, Naša Kostanjevica, Založba Branko, Nova Gorica 2002, str. 53–54.

*metropolitanskega kapitlja in mestne duhovščine, svetovne in redovne, vzdignil truplo mrtvega kralja, ki se je postavilo na mrtvaški voz s šestimi črno odetimi konji. Sprevedu na čelu so šli mestni reveži z gorečimi svečami in oddelek mestne vojaščine z muziko, za njimi redovna in svetovna duhovščina, pred mrtvaškim vozom knez nadškof s svojo asistenco. Za vozom sta šla peš v dolgih črnih plaščih prvorojeni sin, grof Mirenski, in vnuk rajnega kralja, grof Šambordski, tedaj šestnajstletni mladenič; za njima vojvoda Blakaški in drugi plemeniti francoski gospodje, ki so bili spremili svojega kralja v pregnanstvo; za temi velika množica vsakovrstnega ljudstva, na zadnje spet oddelek mestne vojaščine. Ceste, koder se je pomikal spreved, so bile polne ljudi, ki so bili prihiteli od vseh strani gledat kraljevski pogreb ...*²⁵⁸ Po ustnem izročilu družine Coronini naj bi si francoski kralj za svoje domovanje izbral Gorico predvsem zaradi milega podnebja in zato, ker tu naj ne bi bilo več kolere.²⁵⁹ Karel X. Burbonski, ki je bil zadnji francoski kralj, je pokopan v kripti frančiškanske cerkve na Kostanjevici nad Novo Gorico.

JAVNA ZDRAVSTVENA MREŽA V TREH KRANJSKIH OKROŽJIH ILIRSKEGA GUBERNIJA

Ker je Ilirski gubernij upravno zajemal tudi del Koroške, in sicer območje beljaškega in celovškega okrožja, zdravniška mreža ne bo predstavljena za celoten gubernij, temveč le za tri kranjska okrožja, in sicer ljubljansko, novomeško in postojnsko. Leta 1836 je bil na čelu gubernijske zdravstvene piramide protomedik Janez Ev. Schneditz, sicer eden od osmih c.-kr. gubernijskih svetnikov. Vsa tri okrožja so imela po enega okrožnega zdravnika ter enega ali več distriktnih zdravnikov, po enega okrožnega ranocelnika ter več okrajnih ranocelnikov.²⁶⁰ Mesto Ljubljana je imelo dva mestna zdravnika.²⁶¹ V Dobrodelnih ustanovah,²⁶² v katerih so bile združene bolnica, blaznica, porodnišnica in najdenišnica, je bil zdravnik primarij že omenjeni Ivan Zhuber, ranocelnik primarij Leopold Nathan in porodničar Anton Melzer. Zaposleni so bili še asistenta Alois Gaber in Johann Verne, babica Theresia Braun s pomočnico ter 4 bolniški strežniki, 7 strežnic, 2 strežnika v blaznici ter vratar in hlapec. V Ljubljani je bila tudi ustanova, namenjena reševanju navidezno mrtvih, nadzornika sta bila oba mestna zdravnika, reševalca pa oba mestna ranocelnika, ki sta imela tudi potrebno opremo (Nothkästen).²⁶³ Podatki avstrijske statistike za ugotavljanje števila kranjskega javnega zdravstvenega osebja za leto 1836 niso uporabni, saj vsebujejo skupne sumarne podatke za cel gubernij, torej tudi za obe koroški okrožji.²⁶⁴

Da zdravnikov v času epidemije močno primanjkuje, so oblasti spoznale takrat, ko je začelo število obolelih sunkovito naraščati, zbolelo pa je tudi vsaj pet deželnih zdravnikov.²⁶⁵ Tako je novomeško okrožje poročalo guberniju, da imajo zaradi pomanjkanja zdravstvenega osebja probleme z zdravniško oskrbo bolnikov na podeželju. Poleg tega tudi marsikateri obstoječi okrajni ranocelnik zaradi starosti ali bolezni ni bil sposoben

²⁵⁸ Škrabec, Naša Kostanjevica, str. 53–54.

²⁵⁹ PSBL, I., str. 157.

²⁶⁰ Več o okrajih oz. okrajnih komisariatih v: Jože Žontar, Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem, ZČ, let. 34, 1980/1-2, str. 119–155.

²⁶¹ Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien für das Jahr 1836, str. 206–208.

²⁶² Wohlthätigkeitsanstalten kot Dobrodelne ustanove oz. ustanove združene pod imenom Civilna bolnica (Fran Viljem Lipič v Topografiji).

²⁶³ Prav tam, str. 211–212.

²⁶⁴ Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, IX. Jahrgang, 1836.

²⁶⁵ AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko, I. 1836, VI, št. 1617.

fizičnih naporov, ki jih je terjalo oskrbovanje bolnikov na podeželju. Novomeški okrajni ranocelnik Mathias Gunde, na primer, bolnikov ni mogel obiskovati zaradi starosti.²⁶⁶ Zaradi velikega pomanjkanja zdravnikov na podeželju so iz Ljubljane poslali dva zdravnika in štiri ranocelnike v različne kraje po deželi.²⁶⁷ Oblasti so tako po eni strani zaprosile Dvorno pisarno za dodatne zdravniške okrepitve z Dunaja oziroma sosednjih dežel, po drugi strani pa je gubernij predlagal premestitev dveh celovških zdravnikov v Ljubljano.²⁶⁸ Z Dunaja so v Ljubljano julija prispeli štirje zdravniki, in sicer Johann Pichler, Karl Bertgen, von Tradeneck in Friedrich Welwich, ki je bil večš slovenščine.²⁶⁹ Avgusta so se jim pridružili še zdravnik Ernest Fröhlich in ranocelnika Bernhard Mandl in Albert Baruch; slednjega je zamenjal praktikant dunajske Splošne bolnice Karl Esterle.²⁷⁰ Septembra se je v Ljubljani ustavilo tudi šest dunajskih zdravnikov, ki so se vračali iz Lombardsko-Beneškega kraljestva, kamor so bili poslani zaradi epidemije kolere.²⁷¹ Vsi zdravniki in ranocelniki so dobili vnaprej izplačane potne stroške in denar za potrebno opremo (verjetno zdravila) v znesku 150 gld.

Deželne oblasti naj bi se v ukrepanju glede epidemije ravnale po šestih državnih instrukcijah. Slednje so določale delovanje zdravstvene komisije (vladne komisije v zdravstvenih zadevah) na Dunaju,²⁷² naloge protomedika kot člana zdravstvene komisije,²⁷³ naloge zdravnikov (Abtheilung und Sections-Aerzte) med epidemijo,²⁷⁴ naloge zdravnikov in pomožnih zdravnikov filialnih špitalov med epidemijo²⁷⁵ in dolžnosti bolniških strežnikov v filialnih špitalih med epidemijo.²⁷⁶ Zaradi skromnega obsega ohranjenih upravnih virov, ki zadevajo epidemijo na Kranjskem, se dejansko veljavo in izvrševanje naštetih instrukcij da opazovati le v zelo omejenem obsegu. Ilirski gubernij je imel t. i. gubernijsko komisijo (verjetno zdravstveno komisijo), ki je v času epidemije prevzela vodenje civilne bolnice. Vendar pa se komisija sama kot poseben organ v dokumentih pojavlja zgolj v vlogi začasnega vodstva Dobrodelnih ustanov. Protomedik Schneditz je moral javno oznanjevati sklepe omenjene komisije. Sodeč po objavah v časopisu Laibacher Zeitung so bili sklepi načelne narave oziroma nekakšna priporočila ljudem o primernem načinu življenja, o obleki in hrani itd. Med naloge protomedika so spadali tudi nadzor nad špitali, svetovanje zdravnikom in preskrba s formularji za zdravniška poročila.²⁷⁷ Zdravniki – oddelčni in mestni z določenim delom mesta – naj bi nadzorovali kvaliteto prodaje hrane, čistočo na ulicah, higieno v stanovanjih; prav tako naj bi tudi nadzorovali lekarne, ki morajo hraniti zadostne količine zdravil. Deveti člen instrukcije določa, da so dolžni zdraviti vsakega bolnika ne glede na premoženjsko stanje: *Wenn er zu einzelnen Kranken gerufen wird, so ist es seine Pflicht, sich ohne Unterschied, ob Sie vermögen sind, oder nicht, zu denselben zu begeben, und den*

²⁶⁶ AS 45, fasc. 7, št. 16653.

²⁶⁷ AS 16, l. 1836, VI, št. 1516.

²⁶⁸ AS 45, fasc. 7, št. 15394.

²⁶⁹ AS 16, l. 1836, VI, št. 1677, 1702.

²⁷⁰ AS 16, l. 1836, VII, št. 2077; VIII, št. 2152.

²⁷¹ AS 16, l. 1836, VIII, št. 2288.

²⁷² AS 45, fasc. 7, neoštevilčeno: Instruction für die Regierungs-Commission in Sanitäts-Angelegenheiten bei verheerenden Epidemien in der k.k. Haupt- und Residenzstadt Wien.

²⁷³ AS 45, fasc. 7, neoštevilčeno: Instruction für den Protomedicus in seiner Eigenschaft als Mitglied und Referent der Sanitäts-Commission.

²⁷⁴ AS 45, fasc. 7, neoštevilčeno: Instruction für die Abtheilung- und Sections-Aerzte bei Epidemien.

²⁷⁵ AS 45, fasc. 7, neoštevilčeno: Instruction für die ordinirenden Aerzte der Filial-Spitäler bei Epidemien, Instruction für die Secundär Aerzte eines Filial-Spitales bei Epidemien.

²⁷⁶ AS 45, fasc. 7, neoštevilčeno: Instruction für die Krankenwärter der Filial-Spitäler bei Epidemien.

²⁷⁷ AS 45, fasc. 7, neoštevilčeno: Instruction für den Protomedicus in seiner Eigenschaft als Mitglied und Referent der Sanitäts-Commission.

nöthigen Beistand zu leisten.²⁷⁸ Premožnejšim so lahko uslugo zaračunali, revne pa so morali zdraviti brezplačno, prav tako so dokazano revni zastonj dobili tudi zdravila. Pri predpisovanju zdravil so zdravniki morali med zdravili z istim učinkom predpisati najenostavnejše in najboljše zdravilo (*einfachste und wohlfeilste*). Zdravniki, ki so bili razporejeni po delih mesta, so morali čas uradovanja napisati na vrata ordinacije; vse tiste bolne, ki obiska pri njem niso zmogli, pa so morali obiskati na domu.²⁷⁹ Da si je kranjski protomedik Schneditz nadpovprečno prizadeval urediti razmere med epidemijo, priča utemeljitev podpore deželnega guvernerja Schmidburga pri Schneditzevi prošnji za dedno plemstvo. Schmidburg je namreč poleg Schneditzovega požrtvovalnega in vestnega 47-letnega dela izpostavil predvsem dejstvo, da je med epidemijo kolere (leta 1836 op. a.) storil dosti več kot le dolžnost.²⁸⁰

MESTO LJUBLJANA

Ljubljanska mestna zdravnik sta bila Andrej Frank in Mihael Tušek, mestni ranocelnik je bil Jožef Kos. Karel Vesel je bil tega leta hišni zdravnik v ljubljanski kaznilnici.²⁸¹ Po pripovedi zdravnika Tomica je bolezen med mestnim prebivalstvom povzročila tak strah, da so oblasti prepovedale zvoniti za umrlimi, ker so se ljudje preveč razburjali.²⁸² O slabem vplivu, ki ga je na prebivalstvo imelo nenehno zvonjenje za umrlimi, je deželni guverner Schmidburg opozarjal ordinariat.²⁸³

Številke za kolero umrlih v Ljubljani so različne. Na podlagi podatkov iz mrliških knjig je v Ljubljani s predmestji v epidemiji kolere umrlo 308 ljudi, kar predstavlja 37 % vseh umrlih mestnih prebivalcev v tem letu. Z okoliškimi vasmi vred je bolezen terjala 394 življenj. V časopisu *Laibacher Zeitung* je bilo objavljeno, da je v mestu zbolelo 1500 ljudi, od katerih jih je 358 umrlo.²⁸⁴ Avstrijska statistika pa vsebuje podatek, da je tega leta za posledicami epidemij v Ljubljani umrlo 338 ljudi, pri čemer pa ni izrecno navedeno, da gre za epidemijo kolere.²⁸⁵ Do variacij uradnih podatkov o številu umrlih je verjetno prišlo bodisi zaradi različnega poimenovanja bolezni in posledično različnega štetja bodisi zaradi (ne)upoštevanja žrtev med vojaki. Zanimivo je, da so kot vzrok smrti pri umrlih za kolero tako v mrliških knjigah kot tudi v časopisu *Laibacher Zeitung* zapisovali izraze *Durchfall* (driska), *Brechdurchfall* (bljuvna driska) in *Brechruhr* (kolera), ne pa tudi izraza *Cholera*, ki je sicer prevladoval v naslednjih epidemijah. Več poimenovanj za isto bolezen lahko razlagamo s tem, da so zdravniki v tem času kot vzrok smrti pogosto navajali posamezne bolezenske simptome, kot je v primeru kolere driska (*Durchfall*, *Brechdurchfall*).²⁸⁶ Po drugi strani Kobal vzroke za različna poimenovanja vidi v tem, da so oblasti želele javnosti prikriti pravo stanje glede bolezni, z namenom preprečiti nemire in paniko.²⁸⁷ Ohranjen dokument Policijske direkcije priča o splošnem

²⁷⁸ AS 45, fasc. 7, neoštevilčeno: Instruction für die Abtheilungs – und Sections – Aerzte bei Epidemien.

²⁷⁹ Prav tam.

²⁸⁰ SBL, III., SAZU, Ljubljana 1960–1971, str. 229.

²⁸¹ Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien für das Jahr 1836, str. 206, 212; Schematismus des Laibacher Gouvernements – Gebiethes im Königreiche Illyrien für das Jahr 1837, str. 210. Kobal za mestna zdravnik napačno navaja dr. Vesela in dr. Sokliča, v: Kobal, O koleri ..., str. 111.

²⁸² Kobal, O koleri ..., str. 111.

²⁸³ AS 45, fasc. 7, št. 15394. O problematiki pretiranega zvonjenja pričajo tudi zapisi v indeks (1835/1836 št. 89, 93) fonda Gubernij v Ljubljani.

²⁸⁴ *Laibacher Zeitung*, 30. avgust 1836, št. 69.

²⁸⁵ *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie*, IX. Jahrgang, 1836.

²⁸⁶ Evans, *Death in Hamburg* ... str. 433.

²⁸⁷ Kobal, O koleri ..., str. 112.

KOLERA V PREDMARČNI DOBI

Tabela 2. Javna zdravstvena mreža na Kranjskem leta 1836

	Ljubljansko okrožje	Novomeško okrožje	Postojnsko okrožje
okrožni zdravnik	Ludwig Nagy	Vincenz Erschen	Norbert Anton Avée
distriktni zdravniki	Kranj: Johann Napreth Radovljica: Joseph Pretner Kamnik: Johann Terpinz*	Mokronog: Franz Papesch Ribnica: Joseph Hartl	Vipava: Ludwig Gerbitz
okrožni ranocelnik	Joseph Koss	Franz Ipavitz	Anton Taboure
okrajni ranocelniki	Brdo pri Podpeči: Michael Taboure v Prevojah Smlednik: Mathias Koschza Krumperek: Andreas Novak v Dobu Loka: Anton Gerbetz Ljubljana mesto: Andreas Gregoritsch Joseph Erschen Ljubljana okolica: Jakob Hotschevar v Ljubljani Velesovo: Lucas Perg v Kranju Franz Achtschin v Kranju Mekinje: Jochann Muck v Kamniku Joseph Achtschin v Kamniku Ponoviče: Urban Tratnik v Vačah Radovljica: Lorenz Schaupp Johann Einwalter v Kamni Gorici Lorenz Pogatschnig v Kropi	Turjak: Heinrich Weber Kočevje: Joseph Schormann Ignaz Leber Krupa: Joseph Zollner v Metliki Joseph Unterlugganer v Gradacu Kostanjevica: Nicolaus Sever Mokronog: Johann Schusters Mirna: Matthäus Kuscher Poljane: Anton Christoph Ribnica: Joseph Lehnhard † Ignaz Draxler Ruperčevrh: Mathias Gunde v Novem mestu Boštanj: Johann Rudolph Žužemberk: Nicolaus Tertscheg Stična: Joseph Gläser v Sv. Martinu pri Litiji Carl Binter v Stični	Postojna: Anton Taboure Bistra: Franz Mayer Haasberg: Johann Pousche Idrija: Thomas Skopar Prem: Anton Kullnig Snežnik: Carl Raunacher Senožeče: Franz Steiner Vipava: Joseph Wolf
	Bled: Johann Küller v Bistrici (Bohinjski) Bela peč: Andreas Jeuniker v Kranjski Gori	Turn pri Leskovcu (Šrajberski turn): Joseph Gratzler Trebnje: nezasedeno Višnja Gora: Anton Schweiger	
mestni zdravniki	Ljubljana: Andreas Frank Michael Tuschek		

* Zdravnik Janez Terpin (1802–1846) je bil med leti 1833–1846 okrajni zdravnik v Kamniku, sicer brat bolj znanega Fidelisa Terpina.

	Ljubljansko okrožje	Novomeško okrožje	Postojnsko okrožje
lekarnarji	Ljubljana: Sigmund Graf, Franz von Gromadzki, Johann Wondraschek, Joseph Mayer Kranj: Katharina Pirz Radovljica: Mathias Sallocher Kamnik: Anton Janeschitz	Novo mesto: Franz Gadner, Johann Masovitz Ribnica: Carl Fabiani	Postojna: Andreas Gottsberger Idrija: rudniška lekarna (k. k. Werks Apotheke) Vipava: Joseph Nitsch

Vir: Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien Für das Jahr 1836, str. 206–208.

ozračju oziroma javnem mnenju (öffentliche Stimmung) konec junija v Ljubljani, kjer je bilo, kljub temu da so bili ljudje žalostni in zaskrbljeni, vse mirno. Zaradi epidemije prav tako ni bilo večjih motenj pri sklepanju poslov in v siceršnjemu prometu.²⁸⁸

Poleg seznamov umrlih, ki jih je objavljala časopis Laibacher Zeitung, predstavljajo glavni vir mrliške knjige štirih ljubljanskih župnij, pri čemer manjka mrliška knjiga župnije Marijinega oznanjenja, tako da so podatki za to župnijo dopolnjeni iz časopisnih seznamov.²⁸⁹ Stari del mesta pokrivata župniji Sv. Nikolaja in Sv. Jakoba; Poljansko in Šempetroško predmestje spadata v župnijo Sv. Peter; Trnovo in Krakovo k župniji Sv. Janez Krstnik; Kapucinsko predmestje in Gradišče v župnijo Marijinega oznanjenja in Karlovško predmestje v župnijo Sv. Jakob. Takratne okoliške vasi pa so bile del naslednjih župnij, in sicer: župnija Device Marije vnebovzete (Polje, Fužine, Studenec, Zgornja Zadobrova, Zalog, Zgornji in Spodnji Kašelj), župnija Sv. Vida (Šentvid in Podutik), župnija Sv. Simona in Jude (Črnuče, Podboršt in Nadgorica), župnija Sv. Kancijana in tovarišev (Ježica, Kleče, Savlje, Mala vas in Stožice).

Prva smrtna žrtev v Ljubljani je bila štiriinšestdesetletna dekla Elizabeta Debevc iz Trnovega št. 34. Umrla je 13. junija in tako velja za prvi primer med civilnim prebivalstvom, kjer je kot vzrok smrti navedena driska (Durchfall).²⁹⁰ Istočasno sta v vojaškem špitalu za kolero umrla prva dva vojaka.²⁹¹ V civilno bolnico so prvega bolnika prinesli 14. junija, in sicer hlapca meščana Balsa.²⁹² V drugi polovici junija je bolezen izbruhnila že v skoraj vseh delih mesta, prav tako se je povečevalo število umrlih vojakov v vojaškem špitalu.²⁹³ Epidemija je višek dosegla konec junija in v začetku julija, ko je v mestu za kolero dnevno umrlo tudi do 20 ljudi. Največ ljudi – 136 – je umrlo v osmih dneh med 27. junijem in 4. julijem. Skokovita porast umrlih v juniju in juliju je razvidna tudi iz porasta skupnega števila vseh umrlih v posameznih mesecih, ko je od siceršnjega mesečnega povprečja 42 umrlih, junija poskočilo na 205 in julija na 209 umrlih.²⁹⁴ Tako je na podlagi časopisnih seznamov za kolero junija umrlo 133, julija 168, avgusta 15 ljudi in septembra eden; všteti so tudi vojaki.²⁹⁵

²⁸⁸ AS 16, I. 1836, VI, št. 1516.

²⁸⁹ Mrliško knjigo župnije Marijinega oznanjenja hranijo ljubljanski frančiškani.

²⁹⁰ NŠAL, mrliška knjiga župnije Sv. Janez Krstnik (1835–1854).

²⁹¹ Laibacher Zeitung, 16. junij 1836, št. 48, Verzeichniss der hier Verstorbenen.

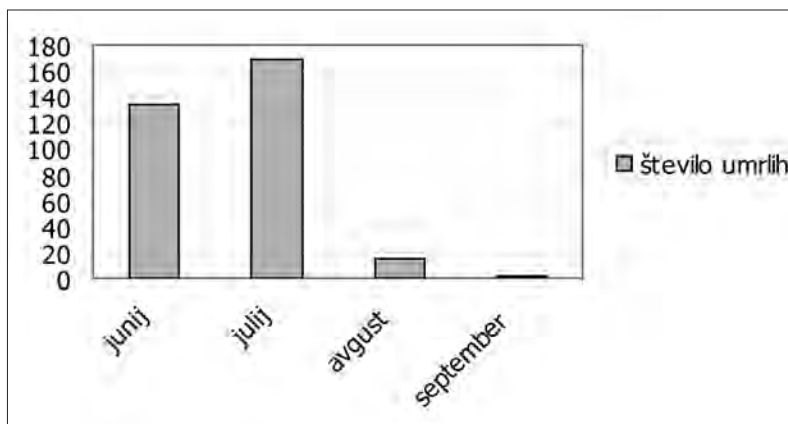
²⁹² AS 45, fasc. 7, št. 14160.

²⁹³ Laibacher Zeitung, 23. junij 1836, št. 50, Verzeichniss der hier Verstorbenen; 28. junij 1836, št. 51, Verzeichniss der hier Verstorbenen.

²⁹⁴ Laibacher Zeitung, 5. julij 1836, št. 53, str. 429; 4. avgust 1836, št. 62, str. 525.

²⁹⁵ Sezname umrlih v časopisu Laibacher Zeitung: 23. junij 1836, št. 50, str. 397, 398; 28. junij 1836, št. 51, str. 411; 30. junij 1836, št. 52, str. 419; 5. julij 1836, št. 53, str. 429, 430; 7. julij 1836, št. 54, str. 435, 436; 12. julij 1836, št. 55, str. 579, 580; 14. julij 1836, št.

Graf 1. Umrli za kolero v Ljubljani leta 1836

Vir: Seznami umrlih v časopisu Laibacher Zeitung.

Deželno predsedstvo je 16. julija objavilo okrožnico, v kateri ugotavlja, da je epidemija v mestu v upadu in da se števili obolelih in umrlih manjšata. Ugotavlja, da zaradi mnogoštevilnih žrtev veliko družin živi v strahu in žalosti. Ker je marsikje umrl družinski oče, ponekod celo več članov družine, je v nekaterih delih mesta zavlada revščina. Vse to zahteva veliko pozornost in prošnjo za pomoč človekoljubnim in radodarnim Ljubljančanom, saj je treba obubožane meščane oskrbeti z mesom in vinom. Od 17. julija dalje so ljudje lahko darovali denar na deželnem predsedstvu, pri c.-kr. Policijski direkciji in pri mestnem magistratu.²⁹⁶ Iz javne zahvale ljubljanskega okrožja je razvidno, da so večje vsote darovali deželni guverner Schmidburg (650 gld.), neznani darovalec (300 gld.), direktor nemške šole Johann Nep. Schlacker (50 gld.), trgovec Simon Haimann (25 gld.), nekaj trgovcev z vinom pa je darovalo večje količine vina.²⁹⁷ Največji znesek (500 gld.) je zaradi kolere obubožanim ljudem (med drugim za družino umrlega policijskega uslužbenca Stroma) podaril italijanski politični zapornik Giorgio Pallavicini, ki je bil v Ljubljani zaprt v letih 1835–1836.²⁹⁸ Vsi bolniki v mestu naj bi bili deležni zdravniške pomoči, med revne so prav tako brezplačno razdeljevali meso in vino.²⁹⁹ Gubernij se je vsem, ki so podprli revne bolne (z izjemo Pallavicinija), javno zahvalil konec avgusta v časopisu Laibacher Zeitung, prav tako je poudaril veliko vlogo zdravnikov, ranocelnikov in duhovnikov.³⁰⁰

Revne bolne je v mestu sprejemala civilna bolnica, ki jo je izjemoma v času epidemije vodila gubernijska komisija (zdravstvena).³⁰¹ Za potrebe obolelih za kolero so v bolnici uredili dve bolniški sobi, opremljeni z 20 posteljami, ter priskrbeli dva moška strežnika in dve ženski strežnici, tako da sta bili sobi za uporabo pripravljene 17. junija. Do 23. junija so v bolnico prinesli 26 ljudi, in sicer 14 moških in 12 žensk; rekonvalescente pa so premeščali med siceršnje bolnike.³⁰²

56, str. 481; 21. julij 1836, št. 58, str. 499; 28. julij 1836, št. 60, str. 515; 4. avgust 1836, št. 62, str. 525; 11. avgust 1836, št. 64; 18. avgust 1836, št. 66, str. 571; 25. avgust 1836, št. 68, str. 601; 8. september 1836, št. 72.

²⁹⁶ Laibacher Zeitung, 21. julij 1836, št. 58, str. 607, Circulare des k. k. illyr. Landespräsidium an die Bewohner der Stadt Laibach.

²⁹⁷ Laibacher Zeitung, 19. julij 1836, št. 57.

²⁹⁸ AS 16, I. 1836, VI, št. 1507, 1567. Za podatke o Giorgiu Pallaviciniju se zahvaljujem Andreji Klasinc Škofljanec.

²⁹⁹ Laibacher Zeitung, 18. julij 1836, št. 57.

³⁰⁰ Laibacher Zeitung, 30. avgust 1836, št. 69.

³⁰¹ Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien für das Jahr 1836, str. 211. Gre za k. k. Gubernial – Commission als Direction der Wohlthätigkeits – Anstalten.

³⁰² AS 45, fasc. 7, št. 14160, 14215, 15241, 18253.

obrati, ki so nakazovali industrijski razvoj; leta 1828 so odprti dve čistilnici sladkorja in leta 1838 ustanovili bombažno predilnico. Slednja je na začetku zaposlovala okoli 70 delavcev.³⁰⁴ Šornovi podatki za leto 1832 kažejo, da je bilo na Kranjskem obrtnikov za 2,6 krat več kot delavcev v industrijski proizvodnji. V Ljubljani so bile to leto registrirane 3 tovarne (založniški sistem), 51 trgovin, 992 obrtnikov, 85 t. i. posebnih poklicev (stavbeniki, geometri, advokati, zdravstveni delavci ...) in 864 pomožnih delavcev.³⁰⁵

Lipič je ljubljansko prebivalstvo v letu 1834, ko je v mestu živel 16.144 ljudi (12.144 stalnih in 4.000 začasnih prebivalcev), pri čemer je upošteval vse družinske člane, razdelil takole:³⁰⁶

Stalni prebivalci
I zaposleni
Služinčad: dninarji 2000, posli in služkinje 3200
Obrtništvo: obrtniki 4130, umetniki in znanstveniki 50
Državni uradniki: uradniki 1100, duhovščina 99
Plemstvo: nižje in visoko plemstvo: 215
II nezaposleni
Rentniki 150
Mestni reveži 1200
Začasni prebivalci
I stalni
Garnizija 2000
Študenti 1000
II nestalni
Potujoči rokodelci 300
Drugi tujci 700

Tabela 3. Starost umrlih za kolero v Ljubljani leta 1836

starost	število umrlih	delež (%)
0–5	14	5
6–25	56	18
26–50	108	35
51–70	95	31
71–	35	11

Vir: NŠAL, mrliške knjige ljubljanskih župnij Sv. Peter, Sv. Nikolaj, Sv. Janez Krstnik, Sv. Jakob; sezname umrlih v časopisu Laibacher Zeitung 1836.

v posameznih delih Ljubljane glej: Sonja Anžič, Hiše na Starem, Gornjem in Levstikovem trgu ter njihovi lastniki in prebivalci v 19. stoletju, v: Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg: Arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana, katalog z razstave Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 2003, str. 183–213; Sonja Anžič, Številčenje hiš, lokacijske oznake in stanovalci izbranih hiš na Mestnem in Ciril-Metodovem trgu v 19. stoletju, v: Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg: Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom z gradom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril-Metodovega trga, katalog z razstave Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 2000, str. 129–149.

³⁰⁴ Jože Šorn, Začetki industrije na Slovenskem, Založba obzorja Maribor, Maribor 1984, str. 237, 246–247.

³⁰⁵ Prav tam, str. 222.

³⁰⁶ Lipič, Topografija ..., str. 166–167.

Analiza mrliških knjig pokaže, da je za kolero največ ljudi umrlo v starostnih intervalih od 26–50 let in od 51–70 let, pri čemer je bilo kar 77 % vseh umrlih starih nad 26 let. Presenetljivo je, da je bila umrljivost med otroci do pet let najmanjša, saj je znano, da je bila siceršnja umrljivost otrok v 19. stoletju zelo velika. Med 308 umrliimi je bilo 56 % žensk. Največ ljudi je umrlo v starem delu mesta, kjer je šlo predvsem za služinčad, in v Šempetrskem predmestju, kjer so živeli večinoma obrtniki in dninarji. Med obrtniki so bili v tem predmestju zelo številni mesarji.³⁰⁷ Najmanj umrlih je bilo v Gradišču, Karlovškem in Kapucinskem predmestju. 7 % vseh umrlih je bilo prepeljanih v civilno bolnico, enako število ljudi je umrlo v vojaškem špitalu. Glede na stanovsko porazdelitev je bilo največ umrlih iz družin obrtnikov in pomočnikov (šlo je za obrtnike, kot so tkalci, čevljarji, ključavničarji, peki, krojači, tesarji, mizarji, zidarji, klobučarji, usnarji, pleskarji, opekarji, rokavičarji, čevljarji in sodarji), sledijo dninarji³⁰⁸ (prišteta sta dva delavca v rafineriji sladkorja) in različna služinčad ter vdove. Med služinčadjo so prevladovale ženske kot dekle, služkinje, pestunje in kuharice, ki so bile večinoma s podeželja. Sloj hišnih poslov je bil namreč večinoma sestavljen iz žensk, saj so bila domača opravila in osebne službe v mestih skoraj izključno ženski poklic. Ta sloj je sicer sodil med najbolj izkoriščane in zapostavljene poklicne skupine. Večina ljubljanskih gospodinjev je zaposlovala le po eno služkinjo t. i. 'deklico za vse', ki je morala v celoti prevzeti gospodinjstvo v svoje roke. Poleg pospravljanja stanovanja, ribanja tal, pomivanja oken, kuhanja, pranja in likanja perila ter nakupovanja za gospodinjstvo je morala tudi streči pri mizi ter varovati delodajalčeve otroke.³⁰⁹ Domnevamo lahko, da so slednje zaradi gospodinjskih opravil pogosteje prihajale v stik z okuženo vodo in bile zato bolj izpostavljene okužbi. K njihovim večji obolevnosti sta poleg vsakodnevnega celodnevne dela prispevali tudi nezadostna prehrana in slabe bivanjske razmere, saj so pogosto prenočevale kar v kuhinjah in predsobah brez oken.³¹⁰ Med ženskami je umrlo največ vdov, pri čemer poklic umrlega moža večinoma manjka, med navedenim pa je bilo največ vdov po dninarjih, nekaj po hlapcih in rokodelcih.

Najmanj žrtev je bilo v trgovskih družinah, med hišnimi posestniki in, presenetljivo, reveži, za katere je skrbel ubožni institut. Sledijo vojaki ter družine c.-kr. uradnikov (v tej skupini so računovodje, računski svetovalci raznih uradov, praktikanti in uslužbenci uradov). V skupini ostalih so med drugim tudi otroci – dva šolarja normalke, gostači, kaznjeneč in vsi tisti, ki so bili brez vpisa o poklicu. Tako je tudi najmanj žensk umrlo v trgovskih in uradniških družinah, ki so živele v ugodnejših bivanjskih okoljih – večjih meščanskih stanovanjih. Premožnejši so si v času epidemije lahko privoščili zmanjšanje stikov z zunanjim svetom, saj so z njim lahko komunicirali preko svoje služinčadi.

Razvidno je, da je v Ljubljani umrlo največ ljudi v starosti nad 26 let, med njimi nekoliko več žensk kot moških. Odločilen je bil poklic, ki ga je človek opravljal, saj mu je le-ta določal njegov socialni status in s tem način življenja. Slednje je nenazadnje do neke mere razvidno tudi iz tega, kako je umrljivost razporejena po delih mesta.

Angleški zgodovinar Richard J. Evans je v primerjalni analizi epidemij kolere v različnih evropskih mestih opazoval strukturo umrlih glede na poklic, starost in spol.

³⁰⁷ Mesarje Šempetrskega predmestja v drugi polovici 19. stoletja opisuje Juš Kozak v romanu Šentpeter (Mladinska knjiga, Ljubljana 1984). Posamezne obrti so bile značilne za določene mestne predele. Medtem ko so bili poleg trgovcev v središču notranjega mesta zgoščeni še zlatarji, urarji, peki in nekaj krojačev, so mesarji, izdelovalci mila, prodajalci slanine, strojarji in izvoščki običajno živeli v Šempetrskem in Poljanskem predmestju. Trgovci s kmetijskimi pridelki in sodarji so naseljevali Gradišče. V: Lipič, Topografija ..., str. 167–168.

³⁰⁸ Mnogi dninarji, še zlasti njihove žene, so se ukvarjali tudi s poljedelstvom, vrtnarstvom, govedorejo, ribolovom, včasih tudi s prodajo sadja in krame, neredko pa tudi s tihotapljenjem in goljufijo. V: Lipič, Topografija ..., str. 167.

³⁰⁹ Studen, Stanovati ..., str. 151–154.

³¹⁰ Prav tam, 154–155.

Čeprav se rezultati za posamezna mesta razlikujejo glede na prisotnost poklicev, način preskrbe z vodo, moč epidemije in stanovanjskih pogojev, pa lahko vseeno zasledimo nekaj skupnih imenovalcev. Med poklicnimi skupinami je bila povsod močno prizadeta skupina domačih služabnikov. Pomembna je ugotovitev, da slednji niso umirali samo zaradi svojega slabega družbenega položaja in posledično slabih stanovanjskih razmer, nezadostne prehrane itd., ampak tudi zaradi narave dela, ki so ga opravljali – šlo je za pogost stik z neprekuhano vodo, surovo hrano in različno umazanijo. Omenjena poklicna skupina naj bi ostala med najbolj prizadetimi v vseh epidemijah kolere 19. stoletja, saj Evans podobno ugotavlja tudi za veliko epidemijo v Hamburgu leta 1892. V slednji naj bi bilo največ žrtev med aktivnimi odraslimi (25–50 let) in med majhnimi otroci (0–5 let), pri čemer so podatki glede starosti lahko zavajajoči, saj so zdravniki velikokrat kot vzrok smrti namesto bolezni navajali simptome bolezni (driska, bruhanje). Evans domneva, da sta bili v Hamburgu leta 1892, kljub temu da številke kažejo drugače, najbolj prizadeti starostni skupini majhnih otrok in ostarelih. Zanimivo je, da so sodobniki med epidemijami imeli vtis, da umirajo predvsem odrasli v aktivni dobi. To pa zato, ker je bila smrt majhnih otrok in ostarelih tudi sicer pogosta in bolj pričakovana ter posledično čustveno bolj obvladljiva. Po drugi strani pa je smrt moškega ali ženske v aktivni dobi veljala za precej manj normalno in sprejemljivo. Večina odraslih so bili namreč starši otrok in torej prehranjevalci družin. Dejstvo, da je nenadna smrt nekoga na vrhuncu moči na človeško mišljenje delovala zastrašujoče in šokantno, je med sodobniki oblikovalo mnenje, da za kolero v družbi najbolj umirajo prav odrasli v najboljših letih. Na večjo umrljivost med ženskami je vplivala predvsem delitev dela glede na spol. Poleg tega, da je bilo gospodinjstvo izključno ženska domena, med drugim nakupovanje in priprava hrane, čiščenje stanovanja, umivanje majhnih otrok, pranje perila in posteljnine itd., so ženske prevladovale še v služabniških poklicih. Ženske so bile zaradi narave dela, ki so ga opravljale, v primerjavi z moškimi bolj izpostavljene okužbi.³¹¹

Socialno neenakost, ki se kaže v epidemijah kolere, lahko opazujemo večdimenzionalno. Šlo je za bogate in revne, mlade in stare, moške in ženske. Prav tako je bil pomemben del mesta, kjer je človek živel, in poklic, ki ga je opravljal. Dimenzije neenakosti so bile med sabo povezane na več načinov. Njihova najmočnejša povezovalna skupna točka je bila seveda revščina. Ljudje, ki se niso uspeli izobraziti za poklic, so bili prisiljeni opravljati slabo plačana dela, posledično so živeli v slabih stanovanjskih pogojih, brez ustreznih sanitarij in prostora za pripravo hrane. Zaradi uživanja hrane slabe kakovosti, so bili manj odporni proti boleznim. Revščina jim je zapirala možnost preselitve, v času epidemije so morali nadaljevati z delom in bili tako zunaj doma nenehno izpostavljeni okužbi.³¹²

Čeprav epidemija kranjskih višjih slojev ni občutneje prizadela, so se slednji vseeno vznemirili. Da je bila kolera julija 1836 osrednja tema pogovorov višje meščanske družbe, smemo sklepati na podlagi korespondence družine vodilnega slovenskega gospodarstvenika, trgovca in industrialca Fidelisa Terpinca, ki je živela na gradu Fužine, v času epidemije pa sta zakonca Terpinca odšla v Gradec. Franc Češko (Zeschko) v pisnih hčerki Pepini, poročeni Terpinca, konec junija opisuje razmere v Ljubljani, pri čemer epidemiji nameni kar polovico pisma. Opisuje, kako zdravniki, ki so porazdeljeni v štiri mestne predele, z vozovi nenehno obiskujejo bolne, lekarnarji pa nimajo miru cele noči. Ker bolnim primanjkuje živeža, ljudje darujejo govedino in vino. Pisec pisma za epidemijo krivi nenavadno vreme in se sprašuje o vplivu kometov in sonca ...³¹³ V

³¹¹ Evans, *Death ...*, str. 433–465.

³¹² Evans, *Death ...*, str. 465–469.

³¹³ ZAL, LJU 296, šk. 35, pismo Franca Zeschka hčerki Pepini Terpinca z dne 30. junija 1836. Več o ljubljanski družini Češko v:

začetka julija isti pisec poroča, da je za kolero zbolela gospa Fabrioti in da so poklicali zdravnika Zhubra in Melzerja ter da je umrl računski svetnik Schiwitz. Pismo zaključuje pomirjevalno, ko pravi, da so na Studencu še vsi zdravi: *Gottlob in Kaltenbrunn befinden sich noch alle wohl und gesund.*³¹⁴ Ugotavlja, da je večina umrlih revnih in že sicer bolnih, pametno pa bi bilo, da bi ljudje pripravili testamente.³¹⁵ Sredi julija pa se pojavi kolera tudi v piščevi družini, ko za to 'moderno boleznijo' zbolijo Marie. Pošljejo po dr. Melzerja, bolnica v postelji ostane dva dni. Hkrati ugotavljajo, da medtem ko bolezen v Ljubljani popušča, prihajajo novice o epidemiji iz Kranja, prav tako so primeri bolezni na Bledu in, kot kaže, se ne bo bolezen izognila nobeni soseski. Dr. Melzer, ki je uspešno pozdravil Marie, je bil mnenja, da naj se Fidelis in Pepina Terpinčev še ne vračata v Ljubljano, saj v tem trenutku še ni priporočljivo zapuščati čistega štajerskega zraka, poleg tega se je treba na 'kolera zrak' postopno privaditi. Pisec zdravnikov nasvet pospremi z opazko, da vse skupaj ni tako zelo nevarno in da se o resnosti situacije že malo pretirava.³¹⁶ Mihael Pregl je Terpinčevim pisal, kako je zaradi strahu pred kolero za kapjo umrl baron Zoisa,³¹⁷ zbolela je tudi njihova varuška, ki pa so jo z domačimi zdravili sami pozdravili.³¹⁸

O epidemiji v Ljubljani in v Kranju sta Terpinčevim z gradu Turn (Preddvor) pisala Janez Nepomuk Urbančič z ženo Josipino (starša Josipine Turnograjske). V Kranju naj bi bolezen iznenada izbruhnila 5. julija, zbolelo naj bi 170 ljudi. V mesto naj bi 7. julija z Dunaja na pomoč prispel zdravnik Franc Schiffer. Kirurg Pirc naj bi sam naenkrat pozdravil 14 ljudi. Med bolnimi sta bila krojač in neki Kočevar, ostali so bili nižjega stanu. Josipina pismo zaključuje: *Was bleibt uns also übrig, als uns in Vertrauen auf Gott zu ergeben und unser Schicksall abzuwarten. Liebster Fidel, was für Zeiten haben wir erlebt?*³¹⁹

Tabela 4. Stanovska porazdelitev umrlih za kolero v Ljubljani leta 1836

stan (člani družin)	število umrlih – moški	število umrlih – ženske	skupaj
obrtniki in pomočniki/ žene in otroci	37	15	52
dninarji/dninarice	21	25	46
hlapci/dekle, kuharice	11	34	45
c.-kr. uradniki/žene in otroci	10	6	16
trgovci/žene in otroci	5	3	8
hišni posestniki	8		8
reveži (Institutsarme)	8		8
vojaki	13		13
vdove		37	37
ostali	15	21	36
skupaj	128	141	269

Vir: NŠAL, mrliške knjige ljubljanskih župnij Sv. Peter, Sv. Nikolaj, Sv. Janez Krstnik, Sv. Jakob; Seznami umrlih v časopisu Laibacher Zeitung 1836. Od 308 umrlih je razviden stan za 269 umrlih.

Nataša Budna Kodrič, Potovanje trgovskega pomočnika Valentina Češka, v: Darja Mihelič (ur.), Otorepčev zbornik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana 2005, 367–382.

³¹⁴ Prav tam, pismo Franca Zeschka hčerki Pepini Terpinč z dne 1. julija 1836.

³¹⁵ Prav tam, pismo Franca Zeschka hčerki Pepini Terpinč z dne 9. julij 1836.

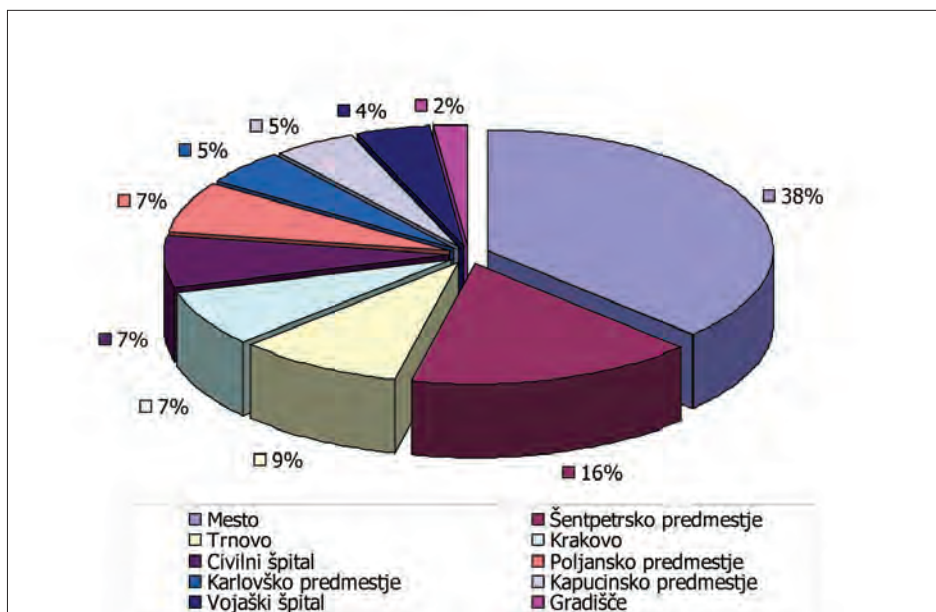
³¹⁶ Prav tam, pismo Franca Zeschka hčerki Pepini Terpinč z dne 13. julij in 15. julij 1836.

³¹⁷ Karel baron Zoisa, nečak in dedič Žige Zoisa, je umrl 7. julija 1836. Na osmrtnici je kot vzrok smrti naveden t. i. Nervenschlag. V: AS 1052, fasc. 37.

³¹⁸ ZAL, LJU 296, šk. 25, pismo Mihaela Pregla Terpinčevim z dne 10. julij 1836.

³¹⁹ Prav tam, pisma Janeza Nepomuka Urbančiča in žene Josipine Fidelisu in Pepini Terpinč z dne 8. julij in 13. julij 1836.

Graf 2. Razdelitev vseh umrlih za kolero v Ljubljani po delih mesta leta 1836

Vir: NŠAL, mrliške knjige ljubljanskih župnij Sv. Peter, Sv. Nikolaj, Sv. Janez Krstnik, Sv. Jakob; seznam umrlih v časopisu Laibacher Zeitung.

HIŠNE ŠTEVILKE IN POSAMEZNIKI

Za statističnimi podatki se skrivajo usode posameznih prebivalcev Ljubljane, ki so se, ne vedoč kdaj in kje, okužili in boleznimi podlegli. Dogajalo se je, da so v nekaj dneh zbolele in umrle cele družine, saj je kolera v eni hiši velikokrat povzročila smrt večih ljudi. Prihajalo je do družinskih tragedij, ko so mladoletni otroci izgubljali starše, priletni ljudje svoje otroke, ki so jih bili vzdrževali. Širjenje bolezni se do neke mere da zasledovati po predmestjih, ulicah in hišnih številkah.³²⁰ Slednje so si zaporedoma sledile le v starem delu mesta, saj se tu število hiš ni spreminjalo. V predmestjih številčno zaporedje hiš ne ustreza vedno hišnemu, saj je nova hiša dobila številko, ki je bila na vrsti, ne glede na to, kam so hišo postavili. Prav tako je treba poudariti, da so bile ulice v tridesetih letih poimenovane izključno z nemškimi imeni, slovenska ulična imena se namreč uveljavijo po letu 1848.³²¹

Za ponazoritev razmer navajam nekaj primerov iz starega dela mesta in predmestij:

- 27. junija 1836 je na naslovu Breg 187 (Rann) za kolero umrl krojaški mojster Kasijan Abkircher, star 64 let. Tri dni za njim je v isti hiši umrla enajstmesečna Albina Anna Eichler, le dan za njo pa hči pokojnega Kasijana in Marije Abkircher,

³²⁰ Reakcije ljudi na epidemijo (črnih koz) slikovito opiše Juš Kozak v že omenjenem romanu Šentpeter, kjer med drugim izpostavi strah ljudi, prepuščenost bolnikov samim sebi, izolacijo/zaporo celotnega Šentpeterskega predmestja (... *Obstali so pred ograjo. Cesta je izumrla. Povsod mrivaška tišina. Matija je pogledal prek in zagledal čuvaje, ki so se prestrašeno odmaknili. 'Zabili so nas! Ne pomagaj nič!' je dejal s poudarkom. 'Preglejmo hiše!' ...*), iskanje krivca med grešniki (vlačuga), iskanje pomoči pri bogu in brezupno vdajanje pijači, vloga župnika, odvoz mrličev, str. 352–365.

³²¹ Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, str. 42, 51.

devetnajstletna Kristina. 2. julija je v isti stavbi umrl še poročen trgovski hlapec Jožef Erb, star 39 let.³²²

- 2. in 3. julija sta na Židovski stezi 226 (Judensteig) umrli Elizabeta Kavka, osemindesetletna žena mizarskega hlapca in štiriinštiridesetletna Rozalija, soproga krojača Johanna Schmida.³²³

- Na Mestnem trgu 238 in 239 (Hauptplatz) sta 3. in 4. julija umrli kuharici Marija Boznik, stara 35 let in Gertrud Verhonc, stara 71 let.³²⁴

- Na Žabjaku 124 (Froschplatz) sta 30. junija umrli dekla Anna Hirschel, stara 25 let in žena Franca Haszaka – uslužbenca sodišča, enaintridesetletna Marija.³²⁵

- Na Hrenovi ulici 91 (Krenngasse) sta 2. in 4. julija umrli dninarici dvainpetdesetletna Agnes Fink in Terezija Berh, stara 59 let.³²⁶ V sosednji hiši na Hrenovi ulici 92 so 1., 10. in 14. julija umrle: sedeminšestdesetletna vdova Uršula Joste, dvainpetdesetletna vdova Uršula Pekle in dninarka Gertrud Kavc, stara 55 let.³²⁷

- Na Ciril-Methodovem trgu 309 (Domplatz) je 30. junija umrl enainšestdesetletni kanonik, prečastiti Matthaus Petermann. Na številki 306 istega trga pa vdova Margareta Grošel, hišna posestnica in lastnica nepremičnin, stara 53 let.³²⁸

- Od 16. junija do 7. julija je na številkah Karlovško predmestje 4 in 5 (Karlstädter Vorstadt) v ubožnici za kolero umrlo 9 ljudi. Od tega jih je bilo 7 oskrbovancev, in sicer: Mlinar Helena, stara 80 let, Ruternik Marija – 80 let, Gregorička Marija – 65 let, Kalčič Ana – 51 let, Pevka Marija – 58 let, Urbas Marija – 93 let in Bah Matjaž star 72 let.³²⁹

- 17. in 18. junija sta v Krakovem 74 umrla oče in sin, štiridesetletni čevljar Anton Špenger in njegov šestnajstletni sin Wilhelm Špenger.³³⁰

- 29. junija sta v Šentpeterskem predmestju v hiši številka 51 umrli mati in hči, Uršula, enaindvajsetletna žena kramarja Jožefa Škofiča, in njuna hči Jožefa.³³¹

Da se je prva epidemija kolere na Kranjskem v kolektivnem spominu ljudi ohranila še vsaj dve desetletji, priča kranjska župnijska oznanilna knjiga. Med leti 1845 in 1850 je župnija 13. nedeljo po binkoštih redno organizirala procesijo v spomin na epidemijo kolere leta 1836: *popoldan bo po kershanskim nauku prozesja is farne v Roshenkransko zerkev, v sahalo in spomin hude bolezni Kolere, in tamkej litanije.*³³²

³²² NŠAL, mrliška knjiga župnije Sv. Nikolaj (1830–1856).

³²³ Prav tam.

³²⁴ Prav tam.

³²⁵ Prav tam.

³²⁶ Prav tam.

³²⁷ Prav tam.

³²⁸ Prav tam.

³²⁹ NŠAL, mrliška knjiga župnije Sv. Jakob (1832–1839).

³³⁰ Prav tam.

³³¹ Prav tam.

³³² NŠAL, ŽA Kranj, fasc. 15, Oznanilna knjiga Kranj.

DRUGA EPIDEMIJA LETA 1849

*Kolera ktera je že v letu 1836 kranjsko deželo obiskala, je na svojim novim obhodu po svetu do mej te dežele prišla in je že tudi začela čez nje stopati.*³³³

Leta 1848 je v Habsburški monarhiji za kolero umrlo 145.000 ljudi.³³⁴ Bolezen je spomladi 1849 ponovno izbruhnila na Ogrskem in v Galiciji, v slednji so k razširitvi kolere znatno pripomogli pohodi ruskih čet skozi deželo. Podobno je bilo na Ogrskem, saj je ruska armada, ki je s severa prišla cesarju na pomoč pri zadušitvi upora, bolezen raznesla tudi v južne dele Ogrske, od koder so jo avstrijske čete prinesle še v osrednji del Ogrske. Poleg Dunaja so bili v monarhiji okuženi še predeli Spodnje Avstrije, Moravska, avstrijska Šlezija in Češka. V južnih delih monarhije je epidemija močnejše izbruhnila v Trstu, kjer je zbolelo 4667 ljudi in jih od tega 1853 umrlo.³³⁵ Med istrskimi mesti je bil močnejše prizadet Koper, sicer naj bi bilo v Istri okuženih 520 krajev, kjer je od 1.303 obolelih umrlo 565 ljudi.³³⁶ Stanislav Škrabec poroča, da so bili v okolici Gorice okuženi kraji Miren, Bilje, Vrtojba in Črniče, v mestu samem epidemija ni izbruhnila. Goričani so v zahvalo, da so bili obvarovani, 20. oktobra organizirali procesijo. Do 3000 ljudi nižjih stanov je šlo iz škofijske cerkve na Kostanjevico, kjer je imel nadškof slovesno mašo.³³⁷ Kranjska in Koroška sta spadali med dežele z milejšo obliko epidemije, saj so bili primeri bolezni večinoma omejeni na mesti Ljubljano in Celovec.³³⁸

Načine prenosa bolezni lahko iščemo v še posebej pogostih premikih vojaških čet zaradi revolucionarnega leta 1848.³³⁹ Prenos bolezni na Kranjsko je tako skoraj zagotovo izviral v vojaških premikih bodisi iz smeri Ogrske in Galicije bodisi iz smeri Trsta. *Skorej vsak dan grejo ogerski honvedi skozi Ljubljano na Laško*, so poročale Novice.³⁴⁰ K hitrejšim in bolj množičnim premikom vojaštva skozi Kranjsko je namreč leta 1849 prispevala dograditev odseka železniške proge Celje–Ljubljana, ki so ga 16. septembra slovesno odprli v prisotnosti nadvojvode Albrehta. Deželno glavno mesto je tako postalo hkrati začetek in konec še nedograjene Južne železnice, ki naj bi Dunaj preko Ljubljane povezala s Trstom. Po novi progi so se začeli s severa do Ljubljane (in v obratni smeri)

³³³ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 604: Razglas za Ljubljano postavljene zdravniške komisije, zastran ravnanja zoper kolero z dne 25. avgust 1849.

³³⁴ Bruckmüller, *Sozialgeschichte Österreichs*, str. 369.

³³⁵ Krebs, *Die geographische Verbreitung ...*, str. 14–18.

³³⁶ Janez Kramar, *Epidemije v slovenski Istri*, v: ZČ, let. 49, 1995/1, str. 108. Gertraud Krebs v zvezi z epidemijo kolere v Istri leta 1849 omenja le Koper.

³³⁷ Škrabec, *Naša Kostanjevica*, 68–69.

³³⁸ Krebs, *Die geographische Verbreitung ...*, str. 14–18. Gertraud Krebs napačno navaja, da je bila epidemija kolere v Ljubljani omejena le na vojake.

³³⁹ Preko Kranjske so avstrijski vojaški oddelki odhajali v Italijo, kjer so bila žarišča upora v Benetkah, Veroni in Milanu. V: Zgodovina Slovencev, CZ, Ljubljana 1979, str. 443.

³⁴⁰ Novice, 24. oktober 1849, št. 43, str. 188.

prevažati številni vojaški regimenti, ki so pot naprej v Italijo nadaljevali peš.³⁴¹ Poleg vojaških prehodov čez Kranjsko, so v deželo tranzitno prihajali tudi številni zasebniki, ki so potovali večinoma proti Trstu iz Dunaja, Zagreba, Celovca in Linza ter na relacijah kot so Celje–Gorica, Gradec–Reka. Sezname potujočih vojaških regimentov in tujcev v časopisu Laibacher Zeitung kažejo, da epidemija kolere v Ljubljani na število slednjih ni vplivala, saj se je število ljudi s prihodom vlaka le še povečevalo.³⁴² *Železnica nam pripelje in odpelje zdej vsaki dan veliko ljudi, še več pa blaga, kteriga v kolodvoru toliko skupej pride, de so shrambe že premajhne ...*³⁴³

Čeprav so se posamezni primeri kolere pojavljali že prej, pa bolezen tokrat ni izbruhnila v pomladnih in poletnih mesecih, ampak šele v jeseni. Novice so objavljale obvestila o povečevanju obolelih in umrlih v Italiji in še posebej v Trstu, kjer naj bi v začetku oktobra za kolero umrlo 847 ljudi.³⁴⁴ Med ljudmi so se širile razne govornice o tem, da je nekaj obolelih že v bolnici in da se bolezen proti Ljubljani širi iz Štajerske predvsem med železniškimi delavci, kar je deželno predsedstvo obrazložilo s tem, da med delavci razsaja griža. Velikokrat naj bi ljudje, prestrašeni zaradi izkušnje z epidemijo izpred trinajstih let, slednjo videli že v vsakem primeru griže.³⁴⁵

Kolera se je na Kranjskem torej najprej pojavila med železniškimi delavci, ki so gradili progo proti Ljubljani. Vendar pa bolezen do konca avgusta še ni prerasla v epidemijo. 26. julija je časopis Laibacher Zeitung poročal o dveh primerih kolere v Zagorju in enem v Ljubljani, pri čemer so oblasti takoj dodale, da ne gre za epidemijo, ampak da so ti primeri posledica vremenske ohladitve.³⁴⁶ 14. avgusta je isti časopis poročal, da je med delavci na železnici devet primerov kolere, med njimi sta samo dva domača delavca; vsi okrevajo v zasilni bolnici. Za bolezen naj bi bila kriva neprimerna prehrana.³⁴⁷ 15. avgusta je bolezen izbruhnila v Zagorju ob Savi, v drugi polovici avgusta je bilo nekaj primerov na Štajerskem, v krajih ob Dravi.³⁴⁸ V času do oktobra naj bi se kolera pojavila v okrajih Zalog, Ljubljana okolica in Kočevje, kjer naj bi od 99 obolelih 50 ljudi umrlo.³⁴⁹ V postojnski župniji je za kolero umrlo 31 ljudi.³⁵⁰ V Postojni je bila vojaška krizna hiša s svojimi petimi posteljami hitro zasedena. Zaradi odsotnosti vojaškega zdravnika sta poleg domačih bolnikov bolne vojake zdravila okrožni zdravnik Karel Vesel in okrožni ranocelnik Franc Decrinis. Oba sta tudi sama zbolela, Franc Decrinis je boleznimi podlegel.³⁵¹

MESTO LJUBLJANA

16. avgusta sta se zgodila prva dva smrtna primera v Ljubljani in sicer sta umrla Marija, dveletna hči ranocelnika Antona Wukoticha iz Gradišča in Franc Smole, triinpetdesetletni delavec na železnici, ki je umrl v civilni bolnici.³⁵² V drugi polovici avgusta

³⁴¹ Kobal, O kolere ..., str. 115.

³⁴² Sezname vojaških regimentov (Truppendurchmärsche durch Laibach) in tujih prišlekov v Ljubljani (Fremden – Anzeige der hier Angekommenen und Abgereisten) v časopisu Laibacher Zeitung.

³⁴³ Novice, 26. september 1849, št. 39, str. 171.

³⁴⁴ Novice, 10. oktober 1849, št. 41, str. 180.

³⁴⁵ Kobal, O kolere ..., str. 116.

³⁴⁶ Laibacher Zeitung, 26. julij 1849, št. 89.

³⁴⁷ Laibacher Zeitung, 14. avgust 1849, št. 97, str. 501.

³⁴⁸ Novice, 15. avgust 1849, št. 33, str. 146; 29. avgust 1849, št. 35, str. 153.

³⁴⁹ Laibacher Zeitung, 29. september 1849, št. 117, str. 621.

³⁵⁰ Postojnsko okrajno glavarstvo, zemljepisni in zgodovinski opis, Postojna 1889, str. 20.

³⁵¹ Kobal, O kolere ..., str. 120.

³⁵² Laibacher Zeitung, 25. avgust 1849, št. 102.

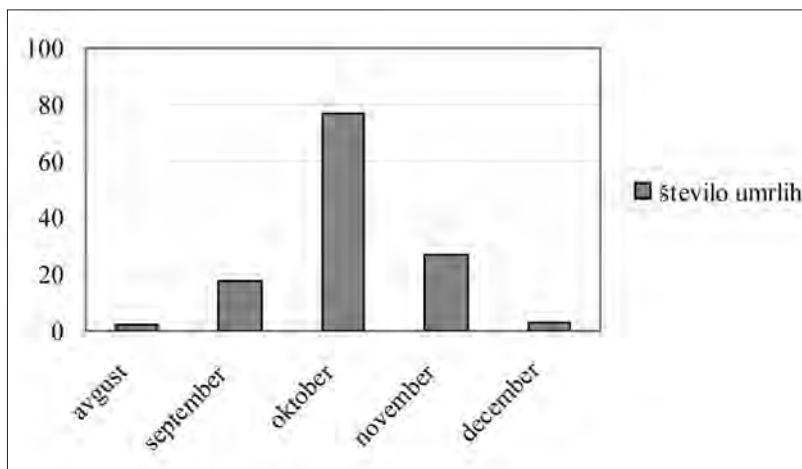
je za kolero v Ljubljani umrlo pet ljudi,³⁵³ v začetku septembra poleg dveh vojakov v vojaškem špitalu še trije meščani.³⁵⁴ Novice so 5. septembra odločno zanikale, da bi bila kolera v Ljubljani.³⁵⁵ Konec septembra je umrlo pet meščanov in dva vojaka.³⁵⁶ Začetne številke o umrlih do 9. oktobra, ki jih je objavil časopis Laibacher Zeitung so sledeče: v mestu naj bi zdravstveno obravnavali 17 ljudi, od tega naj bi jih pet umrlo; v vojaškem špitalu 32 bolnikov, od katerih jih je 17 umrlo. Te se ne ujemajo z objavljenimi imeni iz časopisnih seznamov umrlih.³⁵⁷ Nastalo razliko gre verjetno razumeti v smislu različnih zapisov vzroka smrti, saj so poleg same kolere za isto bolezen še vedno vpisovali njene simptome (Durchfall, Brechruhr). Število umrlih je počasi začelo naraščati v začetku oktobra in v drugi polovici meseca doseglo vrhunec. Oktobra je vključno z vojaki v mestu umrlo 77 ljudi.³⁵⁸ Novembra je sledil upad, decembra so umrli le še trije ljudje (graf št. 3).

Povečana siceršnja umrljivost v času epidemije je razvidna tudi na grafu št. 4, ki kaže skokovit porast skupnega števila vseh umrlih ljubljancov v mesecu oktobru.

*Kolera napada visoke gospode in proste ljudi, bogatina in reveža.*³⁵⁹

Socialno strukturo umrlih lahko opazujemo na vzorcu 127 umrlih v Ljubljani, katerih imena so bila objavljena v časopisu Laibacher Zeitung. Če odštejemo 25 vojakov, gre v večini za člane revnih in depriviligiranih družbenih skupin. Največ ljudi je umrlo v družinah dninarjev, vojakov v vojaškem špitalu in kaznjencev ter prisilnih delavcev. V mestni kaznilnici v Poljanskem predmestju št. 47 je v času med 13.–24. oktobrom umrlo 10 kaznjencev, 1 kaznjenka in 5 prisilnih delavcev.³⁶⁰ V enem samem dnevu

Graf 3. Umri za kolero v Ljubljani leta 1849

Vir: Seznami umrlih v časopisu Laibacher Zeitung.

³⁵³ Laibacher Zeitung, 30. avgust 1849, št. 108, str. 575.

³⁵⁴ Laibacher Zeitung, 15. september 1849, št. 111, str. 593.

³⁵⁵ Novice, 5. september 1849, št. 36, str. 160.

³⁵⁶ Laibacher Zeitung, 29. september 1849, št. 117; 6. oktober 1849, št. 120.

³⁵⁷ Laibacher Zeitung, 9. oktober 1849, št. 121.

³⁵⁸ Laibacher Zeitung, 6. oktober 1849, št. 120; 9. oktober 1849, št. 121; 13. oktober 1849, št. 123; 20. oktober 1849, št. 126, str. 673; 23. oktober 1849, št. 127, str. 217; 27. oktober 1849, št. 129, str. 689; 3. november 1849, št. 132, str. 707.

³⁵⁹ Novice, 26. september 1849, št. 39, str. 170–171.

³⁶⁰ NŠAL, mrliška knjiga župnije Sv. Peter (1840–1854).

KOLERA V PREDMARČNI DOBI

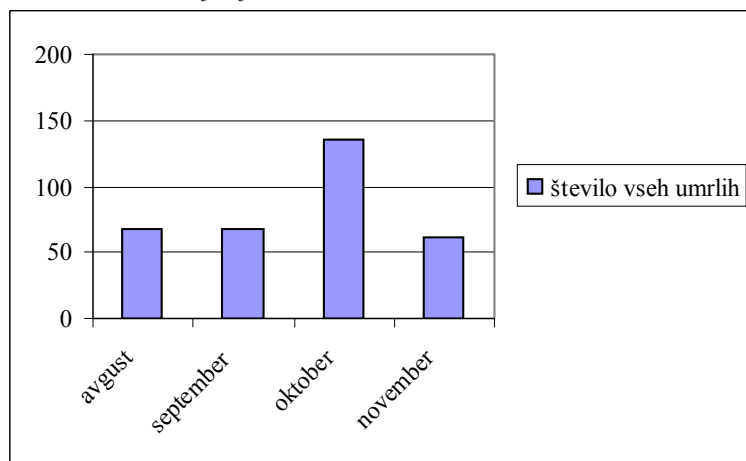
Tabela 5. Stanovska porazdelitev umrlih za kolero v Ljubljani leta 1849

stan (člani družin)	število umrlih – moški	število umrlih – ženske	otroci	skupaj
dninarji	15	10	7	32
vojaki*	25			25
kaznjenci in prisilni delavci	12	5		17
obrtniki	2	5	5	12
c.-kr. uradniki	4	1	2	7
ostali	4	3		7
hlapci	3	1	2	6
delavci (železnica in rafinerija sladkorja)	4	2		6
reveži (Institutsarme)	4	1		5
dekle		4		4
zdravstveno osebje	1	2	1	4
vdove		2		2
skupaj	74	36	17	127

Vir: Seznami umrlih v časopisu Laibacher Zeitung.

* Fran Kobal navaja večje število umrlih v vojaškem špitalu, tako naj bi v prvih dveh tednih epidemije (29. september–15. oktober) umrlo 41 vojakov.

Graf 4. Vsi umrli v Ljubljani leta 1849

Vir: Seznami umrlih v časopisu Laibacher Zeitung.

(16. oktobra) so umrli kar štirje kaznjenci in dva prisilna delavca.³⁶¹ Po številu umrlih sledijo obrtniške in uradniške družine, hlapci in delavci. Med slednjimi so tudi delavci

³⁶¹ Laibacher Zeitung, 20. oktober 1849, št. 126, str. 673.

v sladkorni rafineriji na Poljanah, kjer je bilo sicer leta 1847 zaposlenih 160 delavcev.³⁶² Umrlo je nekaj revežev, dekel, zdravstvenega osebja (hči ranocelnika, babica, strežnik v bolnici s sinom) ter dve vdovi. Razvidno je, da je umrlo enkrat več moških kot žensk, k čemur je znatno prispevalo število umrlih v vojaškem špitalu. Dobrih 13 % umrlih je bilo otrok.³⁶³

Ljubljano so razdelili na štiri dele in za vsak del določili zdravnika in ranocelnika, ki sta morala imeti ordinacijo v določenem delu mesta:³⁶⁴

- I del (Sv. Florijan, Rožna ulica, Žabjak, Hrenova ulica, Karlovško predmestje, Kurja vas, Barje) zdravnik Eduard Colloretto in ranocelnik Oswald Wascher;
- II del (Trnovo, Krakovo, Tržaška cesta) zdravnik Johann Soklič in ranocelnik Matevž Finz;
- III del (Šentpetersko predmestje) zdravnik Raimund Melzer in ranocelnik Andrej Gregoritsch;
- IV del (Poljansko predmestje, Hrdeckijevo predmestje³⁶⁵) zdravnik Franc Skedl, ranocelnik Johann Ratschitsch.

27. septembra je Colloretto zamenjal Melzerja, Colloretta pa Karl Dell Cott. Zdravniki so morali komisiji dnevno poročati o številu bolnih.³⁶⁶ Če sodimo po višini dnevnic in potnih stroškov, sta bila pri zdravljenju bolnikov najbolj aktivna mestni zdravnik Johann Soklič in ranocelnik Oswald Wascher, ki pa sta med zdravljenjem bolnih zbolela in umrla. Za Sokličevo vdovo Franzisko je poskrbelo mesto, tako da je iz mestne blagajne letno dobila poleg 100 gld., še dvajset gld. pa za vsakega od dveh otrok. Prav tako naj bi mesto poskrbelo tudi za vdovo po ranocelniku Wascherju.³⁶⁷ Že leta 1848 so določili višino dnevnic za zdravnike (3 gld. 12 kr.) in ranocelnike (1 gld. 36 kr.). Medtem ko je bilo pri zdravljenju dovoljeno sodelovali tudi absolventom in kandidatom medicine, če so le-ti končali četrti letnik študija, pa tega kandidatom kirurgije niso dovolili.³⁶⁸ Zdravstvena komisija je odredila, da mora biti vsaj ena lekarna v mestu odprta vso noč, tako da se zdravila izdajajo hitreje.³⁶⁹

Na podlagi izkušenj iz leta 1836 so odločili, da za revne bolne zadostuje prostor v civilni bolnici, predvsem zaradi kratke ležalne dobe, saj so se bolniki zaradi hitrega poteka bolezni zelo hitro menjavali. Poleg tega so v bolnico vozili samo bolne iz mesta in zaradi oddaljenosti ne iz cele dežele. Vendar pa so rezervne prostore za bolnike vseeno najeli, in sicer v stavbi kolizeja. Zdravstvena komisija je bila mnenja, da je v mestu dovolj zdravnikov in ranocelnikov in da si ljudje lahko svobodno izbirajo zdravnika. Posebno skrb pa da je treba nameniti revnim: *Es ist nothwendig, dass für die armen Bewohner ämtlich gesorgt werde*. Priskrbeli so tudi večje število nosil.³⁷⁰

Ker je za kolero zbolelo veliko vojakov, je v vojaškem špitalu za nov tip bolnikov močno primanjkovalo prostora; civilna bolnica je namreč zadostovala le za potrebe civilnega deželnega prebivalstva. Vojaško zasilno bolnico za obolele za kolero (Militär

³⁶² Vlado Valenčič, Sladkorna industrija v Ljubljani, knjižnica Kronike, Ljubljana 1957, str. 39.

³⁶³ Otroci so omenjeni le enkrat in sicer v članku v Novicah (1. avgust 1849, št. 31, str. 136), ki opozarja starše, da naj pazijo na otroke, če jim je njihovo življenje drago.

³⁶⁴ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 584.

³⁶⁵ V Kurji vasi pod Golovcem se je ob cesti Ob prekopu razvilo naselje, ki so ga imenovali po županu Hrdeckemu, v: Vlado Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, str. 49.

³⁶⁶ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 584; Laibacher Zeitung, 29. september 1849, št. 117, str. 621.

³⁶⁷ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 773, 782, 788, 789.

³⁶⁸ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 876.

³⁶⁹ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 625, 627, 630.

³⁷⁰ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 584.

Nothspital für Cholerakranke) jim je uspelo urediti šele po koncu epidemije, in sicer v kasarni pri Sv. Petru.³⁷¹

UKREPI OBLASTI

Za ukvarjanje z morebitno epidemijo kolere so oblasti 10. avgusta v Ljubljani imenovale posebno gubernijsko zdravstveno komisijo, ki je imela urad v stavbi gubernija, v sestavi: predsednik grof Hohenwart, c.-kr. dvorni svetnik; zdravstveni poročevalec dr. Georg Matija Sporer,³⁷² gubernijski svetnik in deželni protomedik; pomožni poročevalec dr. Rajmund Melzer,³⁷³ ravnatelj bolnice; člana: policijski višji komisar Josef Suchanek in magistratni svetnik Köstel; stalna sodelavca: občinska svetovalca Ignac Bernbacher in Josip Eržen (Erschen).³⁷⁴ Tudi občine naj bi na svojem območju ustanovile zdravstvene komisije, ki naj bi priskrbele vso potrebno pomoč bolnikom. Okrožni uradi in okrajna gospostva naj bi nemudoma naznanili vsak sumljiv primer, poskrbeli za zdravniško pomoč ter s pozivom po prostovoljnih darovih zagotovili sredstva.³⁷⁵ 25. avgusta je Zdravstvena komisija v posebnem razglasu javno naznanila, da je kolera prestopila deželne meje.³⁷⁶ 29. septembra so oblasti pomirjajoče sporočile, da bolezen še v nobenem deželnem okraju ni postala epidemična.³⁷⁷

Da so se do neke mere zavedali nevarnosti higienskih pomanjkljivosti oziroma da so slednje povezovali s kolero, dokazuje ugotovitev Zdravstvene komisije, da t. i. *Ballhaus* v Gradišču s higienskega vidika ni primeren za nastanjanje vojakov. (Po vsej verjetnosti gre za balovž, stanovsko igrišče, zgrajeno v začetku 18. stoletja, kjer se je plemstvo zabavalo z žoganjem. Stalo je pri današnji Drami. Ko so zabavišče preselili v reduto, so balovž uporabljali za stanovsko žitnico, kasneje pa spet za plese³⁷⁸). Na račun tamkajšnje umazanije se je namreč pritožilo več sosedov in izrazilo bojazen, da se bo tu 'zaredila' kolera. Kljub temu da naj bi *Ballhaus* že sicer uporabljali le še za provizorično kasarno, je bilo v njem nastanjenih 150 vojakov. Pri stavbi so se odločili poglobiti vodnjak in urediti izliv v kanal, povečati in poglobiti greznico ter povečati okna.³⁷⁹ Da zakupnik Benedikt Withalm dogovorjenih ukrepov ni izvedel, je razvidno iz ponovne prošnje prebivalcev Gradišča januarja 1850, da naj se vojaška posadka iz *Ballhaus*a premesti v kolizej.³⁸⁰ Prav

³⁷¹ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 738, 742, 743, 747.

³⁷² Jurij (Đuro) Matija Sporer (1795–1884) je leta 1839 v Ljubljani nasledil Janeza Ev. Schneditza. Bil je gubernijski svetnik, protomedik, ravnatelj medicinsko-kirurškega študija, leta 1848 rektor ljubljanskega liceja. Kot zdravnik je bil upravni higienik, poskušal je organizirati javno zdravstvo in reševati vprašanja cepljenja proti kozam, izolacije, tuberkuloze in endemičnega sifilisa v državnem okviru. Leta 1831 je med drugim napisal spis objavljen v Carinthii, št. 35: Schilderung des Cholera-Übels. Eine Volksrede. V: SBL, III., SAZU, Ljubljana 1960-1971, str. 426–427; Pintar, Mediko-kirurški učni zavod ..., str. 82.

³⁷³ Rajmund Melzer (1808–1872) je predstavnik 3. generacije ljubljanskih Melzerjev (po dedu kirurgu Jožetu Melzerju in očetu kirurgu Antonu Melzerju). Ko je na Dunaju leta 1832 doktoriral iz medicine, se je vrnil v Ljubljano, kjer je bil najprej dve leti privatni zdravnik, leta 1836 je postal domači zdravnik v kaznilnici in sirotišnici, od leta 1840 je bil najprej provizorični, od leta 1846 pa pravi direktor Dobrodelnih zavodov oz. civilne bolnice. Po letu 1849 je odšel na Dunaj, kjer je bil vodja bolnice v Wiednu. V: SBL, II., SAZU, Ljubljana 1933–1952, str. 92.

³⁷⁴ Laibacher Zeitung, 14. avgust 1849, št. 97, str. 501. Komisija v omenjeni sestavi je bila za primer epidemije določena že vsaj od oktobra leta 1848, v: ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 560.

³⁷⁵ Laibacher Zeitung, 14. avgust 1849, št. 97, str. 501.

³⁷⁶ Laibacher Zeitung, 28. avgust 1849, št. 103, str. 541; ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 604: Razglas za Ljubljano postavljene zdravniške komisije, zastran ravnanja zoper kolero z dne 25. avgusta 1849.

³⁷⁷ Laibacher Zeitung, 29. september 1849, št. 117, str. 621.

³⁷⁸ Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, str. 30; Javna razsvetljava v stari Ljubljani, Kronika, II., 1954, str. 49.

³⁷⁹ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 677, 678, 679, 685.

³⁸⁰ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 715.

tako se je nad slabim stanjem hiše pritoževala vojska sama, saj naj bi se po stavbi širil smrad, zaradi česar naj bi bilo zdravje nastanjene posadke v nevarnosti.³⁸¹

Oblasti so s higienskimi ukrepi poskušale preprečiti in zmanjšati obolevnost za kolero. Tako je ljubljanski magistrat naložil zdravnikom, da morajo poleg vpliva vremenskih razmer opazovati tudi vpliv higiene na obolevnost za kolero, in sicer v zaporih, kasarnah, javnih šolah in bolnicah.³⁸²

Zdravstvena komisija je v že omenjenem razglasu sporočala, da so okrajne gosposke za obvarovanje javnega zdravja storile vse, kar je bilo v njihovi moči, ter da se mora posameznik tudi sam obvarovati pred kolero.³⁸³ Ukrepi oblasti so bili sprva v obliki navodil, kako naj bi ljudje čim bolj zdravo in pravilno živeli. S pravim načinom življenja naj bi se namreč ubranili obolenja v primeru epidemije. V časopisju so se julija, avgusta in septembra pojavljali članki s preventivnimi nasveti, tako na primer v Novicah članki *Kako se kolere ogibati, in kako takrat živeti, de bo prav*,³⁸⁴ *Varite se nezrelega sadja*³⁸⁵ in *Tolažba o kolero*.³⁸⁶ Razglas Zdravstvene komisije in časopisni članki so ljudi opozarjali na vremenu primerno oblačenje, na nevarnost prepaha, na pravo mero pri prehranjevanju (neuživanje nezrelega sadja) in pitju, na nevarnost nenadnih sprememb in vsakršnega pretiravanja pri hrani, na primernost pitja čiste vode in neprimernost prekomernega uživanja močnega vina in žganih pijač (*Škodljiva vera je pa, v vživanju močniga vina in žganja varstvo zoper kolero iskati.*), izogibanje *boječnosti, klavernosti in ravno tako jeze*, ki da človeka oslabijo. *Med vzroki ali uržahi bolezni so sploh strasti poglavitne ... Prav tako so opozarjali na higieno stanovanj, na zračenje prostorov, ... je natanjčno gledanje na snažnost eden nargotovših pomočkov zoper to bolezin.* Ljudem, ki bi zboleli, so svetovali, da naj, dokler ne pride zdravnik, počivajo, manj jejo in se sami zdravijo z zeliščnimi čaji, ... *skušnja je pokazala, de se je s tacimi rečmi bolezin, ki je že res koga napadla, odpravila, brez de bi mu bilo drugih zdravil treba bilo.* Opozarjali so tudi na razna sumljiva zdravila in na to, da lahko bolne zdravijo zgolj zdravniki.³⁸⁷ Če je bila večina preventivnih napotkov po eni strani res namenjena izboljšanju zdravja ljudi, pa se zdi, da so nekateri nasveti služili bolj kot sredstvo za ustvarjanje reda oziroma discipliniranje družbe, saj so se v času epidemij pričakovali pogostejši izgredi in različne nezmernosti.

Preventivnim nasvetom so sledila navodila, kako obravnavati bolnike, če zdravniške pomoči ni, kar je veljalo predvsem za podeželje (*Ker se pa dostikrat primeri, posebno po deželi, de ni zdravnika dobiti, ki ima na več krajih opraviti – je dobro in potrebno, da se ve v sili kaj početi*). Dr. Bleiweis je v članku *Kako s človekam ravnati, kteriga je kolera napadla in kjer ni zdravnika na pomoč*, ki ga je objavil v Novicah, svetoval, da se mora bolniku dajati led ali mrzla voda, sicer pa se mu mora telo ogrevati s toplimi opekami.³⁸⁸

Različna zdravila in pripravki, proti katerim so oblasti ljudi svarile, so se oglaševali v časopisju in prodajali v različnih navadnih trgovinah. Tako je bila v prodajalni

³⁸¹ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 731.

³⁸² ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 579, 581.

³⁸³ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 604: Razglas za Ljubljano postavljene zdravniške komisije, zastran ravnanja zoper kolero, z dne 25. avgusta 1849.

³⁸⁴ Novice, 11. julij 1849, št. 28, str. 121–122.

³⁸⁵ Novice, 1. avgust 1849, št. 31, str. 136.

³⁸⁶ Novice, 26. september 1849, št. 39, str. 170–171.

³⁸⁷ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 604: Razglas za Ljubljano postavljene zdravniške komisije, zastran ravnanja zoper kolero, z dne 25. avgusta 1849; Novice, 11. julij 1849, št. 28, str. 121–122; Okrožnica zdravnikov in ranočelnikov z dne 20. julija 1849 (ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 595). Prav tako je ljubljanski magistrat odredil nadzor nad prodajo nezrelega sadja (ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 601).

³⁸⁸ Novice, 18. julij 1849, št. 29, str. 126–127.

3. 1918. (1)

Dr. Bastler's Cholera-Zinktur.
 Das erprobte spezifische Heilmittel gegen die Cholera
 kann bezogen werden echt und unverfälscht

**durch die Galanterie- und Nürnberger
 Waren-Handlung des Alois Kaisell
 in Laibach am Hauptplatz Nr. 13,
 vis-à-vis der Schusterbrücke.**

Ein Fläschchen Cholera-Zinktur sammt Brochure, in einem Paquetchen
 versiegelt, und zum Zeichen der Echtheit mit dem Zeichen des Erfinders
 versehen, kostet 1 fl. C. M.

Dieses wahrhaft spezifische Heilmittel hat nach den neuesten
ämtlich bestätigten Erfolgen die Kraft, den raschen und meist
 tödlichen Verlauf der Seuche augenblicklich zu hemmen, und
 Jeden zu retten, der noch vor der gänzlichen Lähmung oder Er-
 schöpfung davon Gebrauch macht.

Mit diesem Mittel werden durch Aerzte und Nichtärzte von
 Hundert in allen Graden und Stadien der Krankheit Ergriffenen,
 mit Ausnahme von zwei bis zehn Individuen, welche der Ver-
 nachlässigung, der schlechten Pflege und der Unfolgsamkeit zum
 Opfer fielen, Alle gerettet.

Dieses belebende Specificum wurde von Aerzten auch an-
 gewendet und heilsam gefunden außer der Cholera: in der nö-
 rösen Kolik, im Magentrampfe, in der Verdauungsschwäche,
 in der Appetitlosigkeit und in verdorbenem Maaß; ferner in der
 Seekrankheit, in Scorbut und Wechselieber, und vorzüglich als
 Präservativ gegen die Sumpffieber, wo es schon sehr erspriß-
 liche Dienste geleistet hat.

20. Oglas za
 Bastlerjevo tinkturo
 v časopisu Laibacher
 Zeitung z dne 23.
 oktobra 1849.

Aloisa Kaisella na trgu 13, nasproti Čevljarskega mostu, naprodaj Bastlerjeva tinktura proti koleri. Za stekleničko je bilo skupaj z brošuro treba odšteti 1 gld. (*Ena flaška s podukami vred, kako se ima bolni človek tega zdravila posluževati, dobro zapečatenata in v spriča, de ni nikakor poblojena ali skažena, z znamenjem doktorja Bastlerja ...*). V oglasu so zatrjevali, da je učinkovitost tega zdravila uradno priznana.³⁸⁹ Zaščitno sredstvo pred kolero so prodajali tudi v trgovini gospoda J. Giontinija na Mestnem trgu št. 231. Ogllaševali so, da se je balzam, s katerim je bilo treba mazati trebuh, zaradi svoje izjemne zdravilnosti zelo dobro obnesel že pri prejšnji epidemiji.³⁹⁰

V časopisu *Illyrisches Blatt* je ljubljanski okrožni ranocelnik in homeopat Joseph Kos objavil serijo člankov z naslovom *Die Cholera Asiatica von 1848 und 1849 (Auszug aus den berichten mehrerer homöopatischer Aerzte von Riga, Magdeburg, Breslau und Königsberg. Für Freunde der Homöopathie)*. V teh je razpravljaval o nalezljivosti bolezni, opisoval simptome po stadijih bolezni in kombinacije različnih homeopatskih zdravil, pri čemer je izpostavil tinkturo iz korenin *Veratrum album*.³⁹¹ Isti časopis je objavljaval različne recepte zdravil posameznih zdravnikov, ki so poskušali iznajti učinkovito sredstvo. Medtem ko je dr. Francesco Maganza, zdravnik v tržaškem lazaretu, prisegal na svežo sladkano vodo z limono,³⁹² je dr. Justus Liebig, profesor kemije v Giessnu,

³⁸⁹ Novice, 24. oktober 1849, št. 43, 39. Dokladni list; Laibacher Zeitung, 23. oktober 1849, št. 127, Intelligenzblatt, str. 217.

³⁹⁰ Laibacher Zeitung, 18. oktober 1849, št. 125, Intelligenzblatt.

³⁹¹ Illyrisches Blatt, 10. julij 1849, št. 55; 14. julij 1849, št. 56; 17. julij 1849, št. 57; 21. julij 1849, št. 58; 24. julij 1849, št. 59; 28. julij 1849, št. 60.

³⁹² Illyrisches Blatt, 20. oktober 1849, št. 84.

preko dr. Maxwella v Indiji izvedel za učinkovito zdravilo, in sicer naj bi pomagala ovsena kaša, opijeva tinktura in ricinusovo olje.³⁹³

V začetku septembra je Zdravstvena komisija pozvala ljudi k zbiranju denarja za revne bolne. 35 gld. sta darovala trgovca Gustav in Simon Heimann.³⁹⁴ V okviru zbiranja denarja je Filharmonična družba v ljubljanskem gledališču organizirala koncert, na katerem so ob spremljavi na klavir peli pesmi v slovenskem, nemškem in italijanskem jeziku. Občinstvo je bilo najbolj navdušeno nad pesmijo *Kaj je ljubezin?* v izvedbi igralka ljubljanskega gledališča gospodične Vesel. S koncertom so zbrali 110 gld.³⁹⁵ Končna vsota zbranega denarja je tako znašala 145 gld., ki so jih porabili za nakup govedine, za najem strežnic za bolnike ter na predlog zdravnikov za denarno podporo ogroženim družinam, kot so bile na primer družina umrlega Ignatza Iggla, vdova Antonija Iggel s petimi otroki in družina Martina Wagnerja, za kolero obolelega očeta šestih otrok.³⁹⁶

JAVNA ZDRAVSTVENA MREŽA

Na podlagi avstrijske statistike je bilo leta 1849 na Kranjskem s strani države plačanih 17 zdravnikov in 6 ranocelnikov. Poleg njih je v deželi delovalo še 13 zdravnikov, 80 ranocelnikov in 244 babilic; skupno je bilo torej na Kranjskem 30 zdravnikov, 86 ranocelnikov in 244 babilic.³⁹⁷ Poleg deželnega protomedika, že omenjenega Georga Matijo Sporerja, so javno zdravstveno službo še vedno sestavljali trije okrožni zdravniki, šest distriktnih zdravnikov, trije okrožni ranocelniki in več okrajnih ranocelnikov.³⁹⁸ Okrajni ranocelniki postanejo, poleg okrožnim uradom, podrejeni tudi okrajni oblasti,³⁹⁹ v strokovnih zadevah pa okrožnim in distriktnim zdravnikom. Ker so bili plačani iz okrajne blagajne, so morali revne prebivalce okraja zdraviti brezplačno. Za zdravljenje ostalih pa so za zdravniško pomoč lahko zahtevali plačilo, primerno krajevnim razmeram.⁴⁰⁰

Leta 1849 je bil ukinjen Medikokirurški licej v Ljubljani.⁴⁰¹ Medikokirurško mrežo šol v Ljubljani, Celovcu, Gradcu, Innsbrucku, Olomucu, Lvovu, Pragi, Dunaju in Krakovu je namreč leta 1782 ustanovil cesar Jožef II. z namenom, da se poveča število patronov kirurgije (ranocelnikov) in se s tem izboljša zdravstvena oskrba na podeželju.⁴⁰² Tečaj, ki je sprva trajal dve leti, se je po študijski reformi leta 1833 podaljšal na tri leta, pogoj za vpis pa so bili trije razredi normalke. Po končanem študiju so morali študenti opraviti

³⁹³ Illyrisches Blatt, 27. oktober 1849, št. 86.

³⁹⁴ Laibacher Zeitung, 6. december 1849, št. 146.

³⁹⁵ Novice, 24. oktober 1849, št. 43, str. 187–188.

³⁹⁶ ZAL, LJU 489, Reg. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 649, 651, 769.

³⁹⁷ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, 1849–1851, II. Theil, VIII. Heft, Tafel 17.

³⁹⁸ Provinzial Handbuch des Laibacher Gouvernement – Gebietes im Königreiche Illyrien; für das Jahr 1848, Laibach; str. 335–338.

³⁹⁹ Z marčno revolucijo leta 1848 se okrajna uprava podržavi. Glej: Jože Žontar, Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem, ZČ, let. 34, 1980/1–2, str. 119–155; Jože Žontar, Uvedba okrajne uprave na Kranjskem leta 1849, v: Melikov zbornik, Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2001, str. 529–550.

⁴⁰⁰ Navodilo za okrajne ranocelnike v Iliriji z dne 30. junija 1827, v slovenskem prevodu objavljeno v: Borisov, Od ranocelništva ..., str. 224–230.

⁴⁰¹ Glej: Ivan Pintar, Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani, njegov nastanek, razmah in konec, habilitacijska disertacija, Ljubljana 1939.

⁴⁰² Ranocelnike so v 17. stoletju imenovali tudi kirurge, le redki pa so obiskovali višje strokovne šole, opravili izpite in si pridobili naslov magister oz. patron kirurgije. Na Kranjskem še do leta 1753 noben kirurg ni imel tega naslova. Ranocelništvo je veljalo kot obrt do leta 1874. V začetku 19. stoletja so oblasti za opravljanje ranocelniškega poklica predpisale izpit iz kirurgije in porodništva na medikokirurških licejih. Zakon z dne 17. februarja 1873 je ukinil izstavljanje ranocelniških diplom, ranocelniški poklic pa je izumrl. V: Žontar, Pomembni kranjski zdravniki ..., str. 343–348. Glej tudi Lipič, Topografija ..., str. 283–284.

še dvomesečno prakso v porodnišnici in po en mesec na internem in kirurškem oddelku bolnice. Po izpitu iz kirurgije in porodništva ter zaključnem izpitu so dobili naziv patron kirurgije. Ko je naslednja medicinska študijska reforma združila notranjo in zunanjo medicino, so bile kirurške šole odpravljene; večina je bila preoblikovanih v medicinske fakultete (v šestdesetih in sedemdesetih letih v Gradcu, Innsbrucku in Salzburgu). Zbiranje podpisov za peticijo o preoblikovanju ljubljanskega liceja v medicinsko fakulteto leta 1848 ni uspelo, čeprav jo je podpisal celoten učiteljski zbor ljubljanskega liceja. Slednjega so morali do leta 1850 kot prvega od tovrstnih šol postopno ukiniti.⁴⁰³ *Če pomislimo, de je zdravilska šola za kirurge v Ljubljani jenjala, brez de bi bila namest nje šola za dohtarje zdravilstva napravljena [...] če pomislimo, de v poslednjih dveh letih so večidel vsi v ljubljanski šoli izučeni kirurgi v vojaško službo stopili, kjer je toliko pomanjkanja zdravnikov, de so clo nekteri učenci družiga leta že službo dobili [...], če na dalje pomislimo, de nam bo zdravnikov, ki slovenski jezik zastopijo, manjkalo, ako – česar nas Bog obvari – kolera ali kaka druga kužna bolezin po deželi seže [...], če pomislimo, de po deželi v slovenskih krajih ljudstvu ni s takimi zdravniki clo nič pomagano, ki ljudskega jezika ne razumejo, če vse to resno pomislimo, se očitno vidi, de se je v malo letih veliciga pomanjkanja zdravnikov bati.*⁴⁰⁴ Po ukinitvi ljubljanskega Medikokirurškega liceja so se Slovenci šolali v Gradcu vse do leta 1863, do ukinitve tamkajšnjega liceja oziroma preoblikovanja v medicinsko fakulteto.⁴⁰⁵ V ta namen je ministrstvo za šolstvo odobrilo 8 štipendij po 120 gld., ... *da zamorejo s tem Kranjci v Gradec iti, kjer ta šola še obstoji.*⁴⁰⁶ Novice so ugotavljale, *da vse slovenske in južnoslovanske dežele skupaj zdej nimajo ne ene zdravilske šole [...]. Je mar to enakopravnost, de morajo Slovenci, ki se v ta stan podajo, dalječ po svetu šole iskati?*⁴⁰⁷

Po ukinitvi Medikokirurškega liceja sta od zdravstvenih ustanov v Ljubljani ostali babiška šola in civilna bolnica na Ajdovščini, ki je leta 1848 postala deželna ustanova, še vedno pa je bila del Dobrodelnih zavodov. Direktor civilne bolnice je bil leta 1848 zdravnik Raimund Melzer, zdravnik primarij Johann Zhuber, ranocelnik primarij Leopold Nathan, porodničar Bernhard Pachner von Eggenstorf, asistent Johann Ruprecht, babica Terezija Braun z eno pomočnico in dvema strežnicama. Strežno osebje so sestavljali: pet strežnikov, šest strežnic, dva strežnika in dve strežnici v blaznici, nosač in hišni hlapec. V ustanovi za reševanje navidezno mrtvih sta delovala oba mestna zdravnik in oba mestna ranocelnika. V deželni kaznilnici je bil hišni zdravnik Franc Skedl, ranocelnik pa Oswald Wascher. Prav tako sta bila slednja hišni zdravnik in ranocelnik tudi v prisilni delavnici.⁴⁰⁸

Čeprav prva epidemija kolere v Evropi Kranjske leta 1831 nazadnje ni zajela, so se deželne oblasti takrat aktivno pripravljale na epidemijo nove neznane bolezni. Pri tem se je kranjska oblast kot del habsburške oblasti opirala na državno legislaturno dediščino boja proti epidemijam kuge iz 18. stoletja. Del slednjega je bila, poleg izčrpnih preventivnih in kurativnih navodil različnih oblastnih nivojev, posebnega pomena predvsem preventivna vzpostavitev zdravstvenega kordona in sistema karanten na kranjsko-hrvaški meji za zaščito pred epidemijo na Ogrskem. Ker pa so se zapore meja v monarhiji izkazale za preveč radikalno zaščitno sredstvo, ki je bilo po eni strani neučinkovito in predrago, po drugi strani pa je veljalo za uničevalca lokalnih gospodarstev, jih oblasti v naslednjih epidemijah niso več vzpostavljale.

⁴⁰³ Borisov, *Od ranocelnštva ...*, str. 185–188, 241–243.

⁴⁰⁴ Novice, 5. september 1849, št. 36, str. 158: *Potreba zdravilske šole v Ljubljani.*

⁴⁰⁵ Borisov, *Od ranocelnštva ...*, str. 248.

⁴⁰⁶ Novice, 7. november 1849, št. 45, str. 197.

⁴⁰⁷ Novice, 17. oktober 1849, št. 42, str. 184.

⁴⁰⁸ *Provinzial Handbuch des Laibacher Gouvernement – Gebietes im Königreiche Illyrien für das Jahr 1848*, Laibach, str. 342–343.

KOLERA V PREDMARČNI DOBI

Tabela 6. Javna zdravstvena mreža na Kranjskem leta 1848

	Ljubljansko okrožje	Novomeško okrožje	Postojnsko okrožje
okrožni zdravnik	Ludwig von Nagy	Julius Edler	Karl Vessel
distriktni zdravniki	Loka: Johann Napreth Radovljica: Albin Zoff Kamnik: Anton Pototschnik	Mokronog: Franz Papesch Kočevje: Anton Zhesnik	Vipava: Fortunat Müller Idrija: Ludwig Gerbetz (fizik pri Bergamt-u)
okrožni ranocelnik	Joseph Koss	Franz Ipavitz	Franz Decrinis †
okrajni ranocelniki	Brdo pri Podpeči: Michael Taboure v Moravčah Andreas Novak v Prevojah Smlednik: Mathias Koschza Loka: Franz Achtschin, Nikolaus Kallan, eno mesto nezasedeno Ljubljana: Andreas Gregoritsch, Matthaues Finz Ljubljana – okolica: Jakob Hotschevar v Ljubljani Franz Pogatscher v Studencu Johann Ratschitsch v Ljubljani Velesovo: Lucas Perg v Kranju N. Sporn v Kranju Mekinje: Karl Pinter Ponoviče: Ferdinand Mader v Zagorju Radovljica in Bled: nezasedeno Lorenz Pogatschnigg v Kropi Johann Küller v Bistrici Tržič: Joseph Steinmetz Bela peč: Maximilian Himmer v Kranjski Gori	Turjak: Ignaz Drachsler Kočevje: Ignaz Leber, Paul Gollovitsch, Johann Bradatsch v Dragi Krupa: Karl Grum v Gradacu Anton Schost v Vinici Eduard Tertscheg v Metliki Kostanjevica: Nikolaus Sever Mokronog: Max Talmeiner Mirna: Matthaues Kuscher Poljane: Anton Christoph Ribnica: Joseph Zotter Ruperčvrh: Joseph Unterlugganer v Novem mestu Boštanj: Johann Radolph Žužemberk: Nikolaus Tertscheg Stična: Anton Gullig Anton Tratnik v Sv. Martinu pri Litiji Turn pri Leskovcu (Šrajberski turn): Joseph Gratzner (Stiftungswundarzt v Krškem Georg Konrad) Trebnje: Joseph Mayer Višnja Gora: dr. Franz Gogalla	Vrhnika: Johann Verne Haasberg: Urban Tratnig Idrija: Thomas Skopar Prem: Andreas Valentincig Snežnik: Martin Schweiger Senožeče: Franz Krischay Vipava: Anton Kulnig

KOLERA V PREDMARČNI DOBI

	Ljubljansko okrožje	Novomeško okrožje	Postojnsko okrožje
mestni zdravniki	Ljubljana: Eduard Colloretto Johann Soklič (Schoklitsch) †		
lekarnarji	Ljubljana: Franz von Gromadzki sel. Witwe Joseph Mayer Karl Prettner Albert Ramm Kranj: Sebastian Schaunig Radovljica: Mathias Sallocher Kamnik: Anton Janeschitz	Novo mesto: Karl Fabiani, Franz Gadner Kočevje: Karl Naglitsch fel. Witwe	Postojna: Andreas Gottsberger Idrija: rudniška lekarna (k.k. Werks-Apotheke) Vipava: Joseph Nitsch
drugo	Ranocelnik v Komendi Sv. Peter: Franz Xaver von Beck		

Vir: Provinzial Handbuch des Laibacher Gouvernement – Gebietes im Königreiche Illyrien, für das Jahr 1848, str. 334–338.

V kriznem času epidemij kolere je kranjska deželna oblast za vsako od epidemij ustanovila začasno zdravstveno komisijo, ki je skrbela za koordinacijo zdravstvenih ukrepov tako v Ljubljani kot tudi v celotni deželi. Poleg tega da je skrbela za finančni vidik ukrepov, je hkrati kot najvišji deželni zdravstveni organ usmerjala in nadzirala delo takratnega javnega zdravstvenega sistema.

Prva epidemija kolere leta 1836 je, kljub temu da so jo aktivno pričakovali že pet let prej, vseeno do neke mere delovala kot element presenečenja. Oblasti kljub ambicioznim načrtom iz leta 1831 nanjo niso bile dovolj pripravljene in so bile sposobne izvesti le del predvidenih ukrepov. Tako na primer v Ljubljani niso več organizirali zasilnih bolnic v različnih delih mesta, ampak so mestne revne bolne zdravili zgolj v civilni bolnici. Prav tako samega mesta niso več razdelili na 10 okrajev, ampak, glede na razpoložljivo število zdravnikov, le na štiri. Da je zdravnikov v deželi za primer epidemije močno primanjkovalo, so se oblasti zavedale že leta 1831 ter na problem opozarjale ob obeh nadaljnjih epidemijah. Ker je bilo pomanjkanje zdravnikov še posebej izrazito na podeželju, so oblasti ljudem svetovale različne preventivne postopke in oblike samopomoči. Čeprav so bile po vsej verjetnosti neposredni raznašalec bolezní v obeh epidemijah vojaške čete, je slednje bolj izrazito leta 1849, ko je postala Ljubljana z železnico neposredno povezana z Dunajem; pospešil in povečal se je pretok ljudi in blaga. Druga epidemija se od prve razlikuje tudi po tem, da so tako oblasti kot tudi navadni ljudje imeli s kolero že določeno izkušnjo, ki je strah pred neznanim zamenjala za natančneje definirani strah; ljudje so tokrat natanko vedeli, česa se bojijo. Kljub temu pa se v drugi epidemiji zaradi splošnega nepoznavanja načina prenosa bolezní in neučinkovitosti obstoječih zdravil učinkovitost ukrepov niti ni mogla povečati. Nezanemarljivo je tudi dejstvo, da so leta 1849 poleg nemških časopisov Laibacher Zeitung in Illyrisches Blatt o epidemiji kolere v slovenskem jeziku poročale tudi Novice, ki so povečale informiranost prebivalstva, saj so lahko zajele tudi tisti del slovenske javnosti, ki ni razumela nemško.

Socialna struktura umrlih Ljubljančanov si je kljub številčno različnima vzorcema

KOLERA V PREDMARČNI DOBI

(v razmerju 2:1) v obeh epidemijah zelo podobna. Razvidno je, da so za kolero umirali večinoma deprivilegirani, revnejši sloji, ki so zaradi opravljanja slabo plačanih nekvalificiranih poklicev živeli v nezdravih stanovanjskih razmerah ter bili zaradi uživanja enolične in nezadostne prehrane manj odporni do bolezni. V obeh epidemijah so bile tako najbolj izpostavljene družine dninarjev, hišnih poslov in obrtnikov.

VELIKA EPIDEMIJA KOLERE

Kranjsko je najhuje prizadela tretja epidemija kolere leta 1855, ko se je bolezen razširila po vsej deželi in zajela večino deželnih okrajev. Z 19.370 bolniki in 5.748 umrlimi je bila po številu bolnih v Habsburški monarhiji šesta najbolj prizadeta dežela, po deležu okuženega deželnega prebivalstva pa tretja. Vsekakor je Kranjska leta 1855 veljala za tisti del monarhije, kjer je bila gostota obolelih med največjimi. Na zemljevidu Gertraud Krebs, ki predstavlja širitev bolezni znotraj monarhije, je bila največja gostota obolevnosti na Kranjskem, Primorju, Južnem Tirolskem in v delu Moravske.⁴⁰⁹ Josip Mal išče vzroke širjenja kolere po Evropi v vojnah in premikih vojaških čet. Tako naj bi k razširitvi bolezni leta 1855 pripomogla rusko-turška vojna, zaradi katere je monarhija svoje čete zgostila na vzhodu države.⁴¹⁰ Zaradi pogoste gibljivosti in velike pretočnosti ljudi so bile ravno vojaške formacije tisti subjekt, ki je bolezen na velike razdalje najhitreje razširjal. Vojaki so se kot prenašalci bolezni potrdili tudi v primeru Kranjske, saj lahko z veliko verjetnostjo trdimo, da se je kolera iz Italije razširila skladno z vojaškimi premiki. Prav tako so bili v Ljubljani vojaki tisti, ki so začeli najprej obolevati in umirati v vojaškem špitalu.

Epidemija kolere v določenih segmentih oživi tudi skozi drobce spominov sodobnikov, ki so na različne načine doživeli epidemijo bodisi kot znanci bolnikov bodisi kot zdravniki. Tovrstne sledi so poleg tega, da so izjemno redke tudi zgolj fragmentarne narave. Večinoma odsevajo strah, ki se je ob množičnem obolevanju in umiranju polaščal vseh slojev ljudi. Tako se je tudi Josip Vošnjak, ki je bil leta 1854 študent drugega letnika medicine na Dunaju, poleg dogodkov z dunajske bolnice, ko so med epidemijo vsak dan prinašali vedno več bolnikov, in prisostvovanja pri obdukcijah umrlih za kolero, ki jih je opravljal profesor anatomije Rokitsansky, spominjal predvsem strahu, ki se ga je polastil med počitnicami doma v Šoštanju. Tu je za kolero najprej umrl usnjarski pomočnik iz Celja, nekaj ljudi pa je zbolelo. Ko je s slovenjegraškim in celjskim zdravnikom obhodil vse bolnike, se je, čeprav študent medicine, takrat boleznimi tako prestrašil, da si je začel domišljati, da je tudi sam zbolel.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Krebs, Die geographische Verbreitung ..., Zemljevid 2.

⁴¹⁰ Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Mohorjeva družba, Celje 1993, str. 452–453. V Krimski vojni je zaradi nalezljivih bolezni kot sta bili tifus (1854) in kolera (1855–1856) umrlo več vojakov, kot pa jih je padlo v samih bitkah. Med Francozi je, na primer, od 309.000 vojakov, ki so sodelovali v vojni, bilo 200.000 hospitaliziranih – 50.000 zaradi vojnih poškodb in kar 150.000 zaradi bolezni. V: Hans Zinsser, Rats, Lice and History, Penguin Books, London 2000, str. 164–165.

⁴¹¹ Josip Vošnjak, Spomini, SM, Ljubljana 1982, str. 42–43.

KOLERA V HABSBURŠKI MONARHIJI LETA 1855

Leto 1855 je bilo v Habsburški monarhiji eno izmed najhujših let epidemij kolere. Znamenja o večji razširitvi kolere so se kazala že leta 1854, ko je bolezen prezimila v večjih mestih (Dunaj, Praga, Budimpešta) in v delu Galicije. Iz teh centrov in iz močnega žarišča v Benečiji (Venetien) je epidemija do avgusta 1855 zajela vso državo. Glavni tok širitve bolezni je tekkel od zahoda proti vzhodu, in sicer od Vorarlberga preko severne Tirolske, Salzburga, zgornje in srednje Štajerske do ogrske meje. Izoblikovali sta se dve območji širitve. Prvo se je začelo v Benečiji in ob Jadranskem morju ter se širilo na Južno Tirolsko, Primorje (Küstenland), Kranjsko in južno Koroško. Drugo območje pa je v glavnem obsegalo Galicijo in Ogrsko ter v manjši meri dele Češke, Moravske, Spodnje in Zgornje Avstrije.⁴¹² Na Kranjsko se je kolera razširila iz tržaškega območja in koprškega okraja, od koder se je prenesla v goriški⁴¹³ in gradiški okraj ter od tam v mejne kranjske okraje. Primorje (Küstenland) je bolezen hudo prizadela, pri čemer ni prizanesla niti visokoležečim kraškim predelom.⁴¹⁴ Na Kranjskem se je bolezen razširila po vseh okrajih. (Prvi primer kolere se je pojavil med vojaštvom v Ljubljani 11. junija). V nasprotju s podeželjem je bolezen glavno mesto Kranjske prizadela občutno manj. Na Koroško se bolezen ni močneje razširila, saj je dosegla le nekaj južnih delov dežele. Prav tako ni resneje ogrozila Štajerske. V mariborskem okrožju je zbolelo 149 in umrlo 63 ljudi, nekaj obolenj je bilo v vaseh okoli Celja, Laškega in Zidanega Mosta.⁴¹⁵ V ce-

Tabela 7. Kolera v Habsburški monarhiji leta 1855

dežela	število bolnih	delež bolnih	letaliteta
Ogrska	186.920	2,38	47,47
Galicija	128.213	2,78	40,79
Moravska	45.808	2,47	36,17
Primorje (Küstenland)	37.150	7,23	35,50
Spodnja Avstrija	26.411	1,72	36,31
Kranjska	19.370	4,50	29,67
Hrvaška	16.478	1,88	26,75
Češka	15.347	0,34	44,17
Južna Tirolska	15.073	1,75	41,8
Dalmacija	14.399	6,47	39,90
Šlezija	4.654	1,04	41,12
Zgornja Avstrija	2.260	-	-
Koroška	1.504	0,47	26,93
Banat in Vojvodina	1.051	0,72	47,47
Sedmograška	927	0,05	40,99
Bukovina	404	0,11	33,41
Štajerska	149	0,01	43,00

Vir: Krebs, Die geographische ..., str. 26.

⁴¹² Krebs, Die geographische Verbreitung ..., str. 21.

⁴¹³ O kolere v Gorici in okolici v: Škrabec, Naša Kostanjevica, str. 75.

⁴¹⁴ V Istri naj bi zbolelo 19.263 ljudi in jih 6.724 umrlo. Kramar, Epidemije v Slovenski Istri, str. 108.

⁴¹⁵ Janša, Kolera na Kranjskem ..., str. 63.

lotni monarhiji je takrat zbolelo 662.814 ljudi ter jih od tega 270.915 umrlo. Po številu največ – 186.920 – jih je zbolelo na Ogrskem, glede na odstotek vsega prebivalstva pa v Primorju, kjer je bilo okuženih 7,23 % (37.150) vseh tamkajšnjih ljudi. Največ umrlih glede na število obolelih je bilo na Ogrskem, v Banatu in Vojvodini, kjer je umrla skoraj polovica vseh bolnikov (47,47 %).⁴¹⁶

KRANJSKA

*Kolera, ki je božja šiba sveta postala, je tudi že čez meje naše dežele stopila in se bolj ali manj na vse kraje razširila.*⁴¹⁷

Na podlagi uradne statistike je na Kranjskem za kolero zbolelo 19.370 ljudi in jih od tega 5.748 umrlo. To pomeni, da je zbolelo 4,5 % celotne deželne populacije, umrlo pa je 28,67 % vseh, ki so zboleli.⁴¹⁸ Nekoliko manjše število umrlih vsebuje glavna tabela o koleri, narejena na podlagi posameznih okrajev, in sicer 5.710 ljudi, pri čemer so k civilnim žrtvam prišteti tudi delavci pri gradnji železnice Ljubljana - Trst (180 mrtvih) in vojaki (31 mrtvih).⁴¹⁹ Tudi sicer je iz statistike razvidno močno povečanje skupnega števila umrlih za posledicami bolezni v letu 1855, ko je na Kranjskem umrlo 21.708 ljudi. V naslednjih dveh letih je številka padla na 10.613 oziroma na 11.521 umrlih.⁴²⁰ K znatnemu padcu števila prebivalstva v petdesetih letih 19. stoletja je tako prispevala svoj delež tudi epidemija kolere. Leta 1855 se je mortaliteta dvignila na 42 ‰, nataliteta pa je padla na 30,5 ‰.⁴²¹

Bolezen se je na Kranjsko razširila iz italijanske smeri, domnevno so jo prinesli okuženi vojaki iz severne Italije in verjetno ljudje, ki so se pred epidemijo v Trstu umikali preko Kranjske v notranjost države. Če sledimo člankom v Novicah vidimo, da so sredi junija 1855 poročali o koleri v Veroni in Benetkah,⁴²² konec junija je bila že na Reki, od koder naj bi bežal val beguncev. *To je naredilo velik strah v Reki, da vse, kar se izseliti more, se seli in beži. Šole so zaprte.*⁴²³ 11. junija Novice pišejo o epidemiji med vojaki v Bellunu, veliko vojakov se je zato vračalo na svoje domove v Italijo, na Primorsko in v Ljubljano.⁴²⁴ Bolezen je sredi julija izbruhnila tudi v Trstu. *Prevelik strah je odgnal mnogo Teržančanov iz Tersta, ki bežali so posebno v Gorico pa tudi proti Ljubljani in drugam.* Mesto naj bi zapustilo kar 25.000 ljudi.⁴²⁵ Čez ozemlje Kranjske so bežali begunci iz Trsta, Reke in Gorice.⁴²⁶ Konec junija so bolezen zaznali na kranjskih tleh, najprej v Bistrici na Notranjskem in v Ajdovščini.⁴²⁷ Sledila so poročila o širitvi bolezni po vsej Vipavski dolini in Postojni, kjer naj bi se primeri kolere pojavili že 1. julija, vendar pa do začetka avgusta bolezen še ni huje izbruhnila.⁴²⁸ Medtem ko v Lju-

⁴¹⁶ Krebs, Die geographische Verbreitung ..., str. 21–26.

⁴¹⁷ Začetek poziva predsednika Deželne zdravstvene komisije grofa Hohenwarta z naslovom Blagoserčnim prebivavcom krajnske dežele! z dne 9. avgusta 1855. (AS 45, fasc. 5, št. 1062)

⁴¹⁸ Krebs, Die geographische Verbreitung ..., str. 26; Kopal, O koleri..., str. 123.

⁴¹⁹ 9 Janša, Kolera na Kranjskem ..., str. 63; Haupt-Rapport⁶-Tabelle über die Cholera – Epidemie des Jahres 1855 in Herzogthum Krain auf dem Grunde der individuellen bezirksämtlichen Eingaben, v: AS 1080, šk. 17, fasc. 25.

⁴²⁰ Statistische Uebersicht des Kronlandes Krain für die Jahre 1855 bis 1857, Tafel 24 b.

⁴²¹ Janša, Kolera na Kranjskem ..., str. 60.

⁴²² Novice, 16. junij 1855, št. 49.

⁴²³ Novice, 30. junij 1855, št. 53.

⁴²⁴ Novice, 11. julij 1855, št. 55.

⁴²⁵ Novice, 18. julij 1855, št. 57; 25. julij 1855, št. 59.

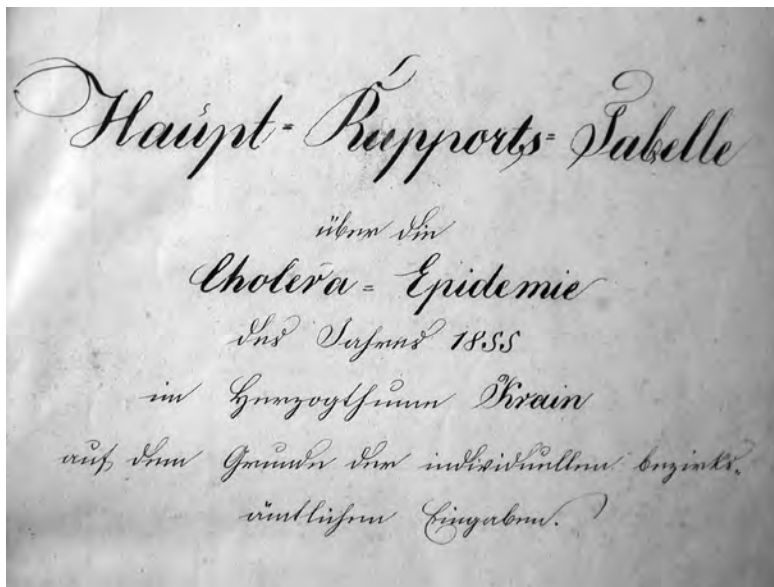
⁴²⁶ AS 1080, šk. 17: Karel Vesel, Bericht über die Ursachen und die Arte und Weisen der Verbreitung der Cholera des Jahres 1855 im Herzogthum Krain, Laibach, 25. 2. 1856.

⁴²⁷ Novice, 25. julij 1855, št. 59.

⁴²⁸ Novice, 4. avgust 1855, št. 62.

bljani v začetku avgusta še niso zabeležili hudega izbruha in je bila bolezen v glavnem še omejena na vojake, pa se je epidemija pojavila v Kamni Gorici, kjer so zaradi kolere ustavili proizvodnjo v fužinah.⁴²⁹

Kolera je v splošnem najhuje prizadela Notranjsko, Dolenjsko, Belo krajino in del Gorenjske. Ljubljana jo je v nasprotju s pričakovanim tokrat odnesla presenetljivo dobro. Največ bolnikov in umrlih je bilo tako v planinskem, vipavskem, postojnskem, kočevskem, radovljiškem, bistriškem in črnomeljskem okraju. Epidemija je tako v 28 okrajih (brez Krškega in Kostanjevice) zajela 365 občin, 12 mest, 12 trgov, 1077 vasi; torej območje, poseljeno s 436.780 prebivalci.⁴³⁰

21. Poročilo o epidemiji kolere na Kranjskem leta 1855 je napisal zdravnik Moriz Gauster (AS 1080, šk. 17, fasc. 25).

V času epidemije so morali vsi deželni okrajni uradi zbirati dnevna poročila o stanju bolezni (število obolelih, umrlih, bolnih) v vseh okuženih krajih okraja. Takšna poročila so potem združili v skupno dnevno poročilo o stanju kolere v okraju. (Tag-Rapport über der Krankenstand), ki so jih morali dnevno pošiljati Deželni zdravstveni komisiji v Ljubljano. Na podlagi dnevnih poročil Okrajnega urada Postojna lahko opazujemo potek epidemije v delu Notranjske, ki je predstavljala najbolj prizadeti del Kranjske. Tu je v dobrih štirih mesecih, v času med 30. junijem in 29. oktobrom, za kolero zbolelo 2080 ljudi in jih 800 umrlo. Časovni viški so razvidni, in sicer v dneh z 28./29. avgust in s 1./2. september, ko se je število obolelih v enem dnevu povečalo za 123 oziroma 134 ljudi. Strma rast obolelih je značilna za čas med 10. avgustom in 15. septembrom, ko je v povprečju dnevno zbolelo 44 ljudi. Največja umrljivost je bila v času z 28./29. avgust, s 1./2. september, s 4./5. in 7./8. september, ko je v enem dnevu umrlo 46, 45, 51 in 57 ljudi. Med 10. avgustom in 15. septembrom je na dan v povprečju za kolero umrlo 18,7 ljudi. Glede na to da je v postojnskem okraju živelo 11.381 ljudi, je zbolelo 18 % vse populacije in umrlo kar 7 % vsega okrajnega prebivalstva.⁴³¹ Upoštevati je treba, da je bila intenziteta epidemije v posameznih predelih okraja različna. Medtem ko je

⁴²⁹ Novice, 8. avgust 1855, št. 63.

⁴³⁰ AS 1080, šk. 17: Moriz Gauster, Haupt Rapports Tabelle über die Cholera Epidemie des Jahres 1855 im Herzogthume Krain.

⁴³¹ AS 45, fascikli 4, 5, 6, Dnevna poročila Okrajnega urada Postojna.

4119
Bezirksamt *Waldberg*
8749
J. C.
1855.

Tag = Rapport

über den Krankenstand am 25. August 1855 im G. M. W. Kreis

a. in der Orts- gemeinde b. im Bahnbau- spitale in 18 c. im F. F. Mi- litär	Von wem gelegt Rapport verbleiben in Krankh.	Bis heute				Weiden in Behand- lung	Summarium.			Anmerk- ung	
		junge wachsen	genesen	ver- storben	trans- ferirt		Zeit Beginn der Epidemie am 20. Aug. 1855	erkrankt	genesen		ge- storben
<i>Waldberg</i>	3					3	106	76	57	Kreisebezirk	
<i>Slawina</i>	12					12	98	29	29		
<i>Grasitz</i>	3	1		1		3	21	8	10		
<i>Talitz</i>							3	1	2		
<i>Altdorf</i>	2					2	14	6	6		Kreisebezirk
<i>Neudorf</i>	1					1	2	1			
<i>Stabilitz</i>							1	1			
<i>Grasitz</i>	1					1	7	2	4		
<i>Grasitz</i>							153	117	26		
<i>Grasitz</i>	20					20	138	76	42		
<i>Grasitz</i>	17					17	48	16	15		
<i>Grasitz</i>							10	8	2		
<i>Grasitz</i>							4	3	1		Kreisebezirk
<i>Grasitz</i>	4					4	15	6	2		
<i>Grasitz</i>	25					25	71	22	24		Kreisebezirk
<i>Grasitz</i>	1					1	1				
<i>Grasitz</i>	9					9	49	21	19		
<i>Grasitz</i>	24					24	65	25	16		
<i>Grasitz</i>	5					5	12	3	4		
<i>Grasitz</i>	4					4	5	1			
<i>Grasitz</i>	3					3	11	7	1		
<i>Grasitz</i>	2					2	2			Kreisebezirk	
<i>Grasitz</i>	2					2	4		2		
<i>Grasitz</i>	9	2				11	42	10	21	Kreisebezirk	
<i>Grasitz</i>	9					9	61	45	7		
<i>Grasitz</i>							3	2	1		
Summa	159	3		1		161	965	496	311		

A. A. Langenbach *Waldberg* am 25. August 1855

J. C. Langenbach

(J. C. 17-25)

22. Dnevno poročilo o številu obolelih, umrlih in še bolnih v okuženih krajih in vaseh postojnskega okraja z dne 25. avgusta 1855 (AS 45, fasc. 5, št. 849).

v nekaterih vaseh umrla tudi več kot polovica vseh vaščanov, ni v drugih krajih zbolel nihče. V vasi Koritnice na Notranjskem je od 290 prebivalcev umrlo čez 50 ljudi.⁴³² Umrljivost je celo preseгла 8 % prebivalstva v nekaterih delih Notranjske, in sicer v okolici Postojne in na Pivškem.⁴³³

Zasilne bolnice so bile urejene vsaj v Vipavi, Senožečah, Vrhnikih, Logatcu in Planini. Bolnice, namenjene delavcem, ki so gradili železnico, pa so bile posejane vzdolž trase gradnje železniške proge med Ljubljano in Trstom, in sicer v krajih Notranje Gorice, Borovnica, Rakek, Koče, Gornje Ležeče, Buje, Vreme.⁴³⁴ V slednjih se je zdravilo 537 delavcev, od katerih jih je 180 umrlo.⁴³⁵ Znano je, da je traso kraške železnice leta 1855 gradilo preko 18.000 ljudi. Zaradi izbruha kolere junija 1855 se je delo pri gradnji železnice upočasnilo, saj je veliko delavcev iz strahu pred kolero zbežalo – ostalo naj bi jih le še okoli 6.000.⁴³⁶ Za vojaške potrebe izven Ljubljane sta bili vojaški zasilni bolnici urejeni v Blekovi vasi pri Logatcu in v Senožečah. Slednja je lahko sprejela 8 bolnikov.⁴³⁷ Na Vrhnikih, Planini, Postojni, Idriji, Novem mestu, Višnji Gori in Razdrtem so uredili krizne hiše, ki so lahko sprejele največ 15 bolnih vojakov in kjer je deloval vojaški zdravnik. V njih se je zdravilo 92 vojakov, od katerih jih je 31 umrlo.⁴³⁸

Zdravnik Karel Vesel je ugotovil, da je bilo med prvimi žrtvami epidemije največ domačinov, ki so obiskali kraje z epidemijo; domačinov, h katerim so prišli ljudje iz krajev z epidemijo in tujcev iz krajev z epidemijo, ki so prišli na Kranjsko. Dr. Potočnik je za postojnski okraj ugotavljal, da so v splošnem med prvimi zbolevali tisti, ki so imeli kakršenkoli stik z bolniki – bodisi da so jih obiskali bodisi da so poslovali s kraji in hišami, kjer so že bili bolniki.⁴³⁹

GENEZA UKREPOV DEŽELNIH OBLASTI

Na pojav kolere v Habsburški monarhiji se je leta 1854 odzvalo kranjsko Deželno predsedstvo. Ker je kolera izbruhnila na Dunaju in se je od tam širila v južne dele države, so se na epidemijo začeli pripravljati tudi na Kranjskem. Večji izbruh bolezni so pričakovali predvsem v Ljubljani, saj so preventivne ukrepe načrtovali samo za deželno glavno mesto. Po protokolu Deželnega predsedstva z dne 16. oktobra 1854 so ukrepi vključevali podporo revnih z osnovnimi življenjskimi potrebščinami (hrana, obleka, kurjava), preglede stanovanj v revnejših delih mesta, povečan nadzor nad berači in nočnimi postopači, zaostritev nadzora nad praznjenjem greznic, ki se je lahko izvajalo izključno ponoči in objava *Poučila* (Belehrung) dunajske zdravstvene komisije v časopisu *Laibacher Zeitung*. Za primer izbruha bolezni so imeli pripravljene podobne ukrepe kot ob dveh prejšnjih epidemijah leta 1836 in 1849. Ljubljano so razdelili na pet zdravstvenih okrajev s potrebno zdravstveno oskrbo, načrtovali so tudi vpoklic zdravnikov z dežele v mesto. Za potrebe bolnikov so pripravili civilno bolnico, kar naj bi po zagotovilih direktorja Dobrodelnih ustanov zadostovalo in tako dodatnih filialnih bolnic niso načrtovali.

⁴³² Novice, 11. avgust 1855, št. 64.

⁴³³ Krebs, Die geographische Verbreitung ..., Zemljevid 1.

⁴³⁴ AS 45, fasc. 5, št. 914.

⁴³⁵ Haup –Rapports –Tabelle über die Cholera – Epidemie des Jahres 1855 in Herzogthum Krain auf dem Grunde der individuellen bezirksämtlichen Eingaben, v: AS 1080, šk. 17, fasc. 25.

⁴³⁶ Kraška železnica, Ferrovia del Carso, Karstbahn. MGS Press, ponatis 2004 po izvirniku: F.C. Weidmann: Panorama der Karstbahn von Laibach bis Triest, Wien 1858, str. 50.

⁴³⁷ AS 45, fasc. 5, šk. 914.

⁴³⁸ AS 45, fasc. 4, št. 241; fasc. 5, št. 914; Haupt-Raports-Tabelle über die Cholera-Epidemie des Jahres 1855 in Herzogthum Krain auf dem Grunde der individuellen bezirksämtlichen Eingaben, v: AS 1080, šk. 17, fasc. 25.

⁴³⁹ AS 1080, šk. 17: Karel Vesel, Bericht über die Ursachen

Zdravila naj bi bila ljudem dostopna v vseh lekarnah in ne le v tistih za Dobrodelne ustanove. Vsa Poučila naj bi bila objavljena v časopisih *Laibacher Zeitung* in *Novice*.⁴⁴⁰ Zdravnike in ranocelnike, ki naj bi delali v mestnih okrajih, je določil magistrat po ukazu Deželnega predsedstva. Sestavljeni so bili sezname, ki pa so se do začetka epidemije večkrat spremenili. Zdravniki so dobili navodilo, da morajo vsak primer kolere takoj prijaviti Deželnemu predsedstvu, ranocelniki pa najprej mestnemu zdravniku.⁴⁴¹ Lekarnarji Eggenberger, Mayer, Prettner in Ramm so se zavezali, da bodo zdravila brezplačno izdajali tudi revnim, oblasti pa jim bodo stroške povrnile na osnovi evidence, ki jo morajo voditi lekarnarji sami; to pa se bo zgodilo po koncu epidemije.⁴⁴²

Ko je kolera julija 1855 ponekod že prestopila kranjske meje, se je Deželna vlada na seji dne 16. julija 1855 odločila začeti z načrtovanimi ukrepi iz oktobra leta 1854. Ugotovili so, da je ustanovitev zdravstvene komisije nujna. Določili so nekaj sprememb sklepov iz leta 1854. Poleg objav v časopisih so sklenili za širšo javnost, ki časopisov ne bere, izdajati okrožnice. Ker so se zavedali pomanjkanja zdravnikov, so predlagali ponovno vzpostavitev Medikokirurškega liceja v Ljubljani in aktiviranje privatnih zdravnikov. Vsak del mesta je moral določiti vsaj enega človeka za prenašanje bolnikov. Zdravniki so morali pisati dnevna poročila na podlagi vsakodnevnega stanja (oboleli, umrli, bolni) do osme ure zvečer. Ljubljanskega župana so predvsem skrbeli vojaški premiki, premestitve in nameščanje vojakov v mestu, čeprav vojaki takrat niso bili nameščeni med ljudmi, ampak v kolizeju in v provizorični kasarni v Trnovem. Na morebitno epidemijo so se morale pripraviti tudi šolske oblasti, ki so morale izpiti in zaključevanje šolskega leta prilagoditi tako, da se je lahko v primeru epidemije nemudoma končalo.⁴⁴³

Deželna zdravstvena komisija, ki so jo ustanovili 23. julija 1855 v Ljubljani, je bila glede epidemije kolere pristojna za celo deželo.⁴⁴⁴ Zdravstveno komisijo so sestavljali tako zdravniki kot tudi predstavniki lekarnarjev, okrajnih, občinskih in policijskih oblasti ter župnij. Komisiji je predsedoval c.-kr. dvorni svetovalec Andrej grof Hohenwarth, ostali člani so bili: direktor Dobrodelnih ustanov Janez Čuber, zdravnik Karel Vesel, drugi mestni zdravnik Emil von Stöckel, zdravnik v kaznilnici Franc Skedl, lekarnar Karl Prettner, Thomas Glantschnig (c.-kr. okrajni glavar), Franc Basilides kot predstavnik policije, župan Matevž Burger, občinska svetnika dr. Bleiweiss in Josef Erschen. Prisostvovali so tudi predstavniki ljubljanskih župnij Sv. Nikolaja, Sv. Jakoba, Marijinega oznanjenja, Sv. Petra in Trnovega.⁴⁴⁵ 31. julija je Zdravstvena komisija mesto razdelila na pet okrajev.⁴⁴⁶ Glede na ohranjene zapisnike je komisija zasedala še vsaj 30. julija in 27. avgusta 1855. Na avgustovskem sestanku je bila glavna tema razporeditev prispelih dunajskih pomožnih zdravnikov in ranocelnikov. Medicinski svetnik (k. k. Medizinalrath) Dr. Nagy je komisiji poročal o trenutnem stanju glede epidemije v deželi.⁴⁴⁷ S 1. novembrom 1855 je Zdravstvena komisija predala vse posle siceršnji politični administraciji, ki pa komisije ni razpustila, kot je bila navada ob prejšnjih epidemijah, ampak je spremenila njeno vlogo. Tako naj bi bila slednja odslej znanstvena, posvetovalna institucija, podrejena Deželni vladi. Njena naloga je postala preučevanje izsledkov glede dosedanjih epidemij kolere na Kranjskem, in sicer tako z znanstvenega kot tudi z administrativno-zdravstvenopolicijskega stališča. Z

⁴⁴⁰ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 790.

⁴⁴¹ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 800, 804, 808.

⁴⁴² ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 802.

⁴⁴³ AS 45, fasc. 4, št. 1, 129.

⁴⁴⁴ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 812; *Novice*, št. 59, 25. 7. 1855, str. 236.

⁴⁴⁵ AS 45, fasc. 5, št. 913.

⁴⁴⁶ Razglas zdravilskega odbora v Ljubljani z dne 31. julija 1855.

⁴⁴⁷ AS 45, fasc. 5, št. 913.

izsledki naj bi seznanjala Ministrstvo za notranje zadeve na Dunaju.⁴⁴⁸ Stalne zdravstvene komisije naj bi sicer v monarhiji obstajale že od leta 1850, vendar pa naj ne bi imele izvršne oblasti, ampak le posvetovalno.⁴⁴⁹

PROBLEMATIKA ZDRAVNIŠKE OSKRBE

ANALIZA ZDRAVSTVENEGA OSEBJA V ČASU EPIDEMIJE

Na območju Kranjske je bilo, na osnovi podatkov iz uradne državne statistike, v letih 1855–1857 v okviru javnega zdravstvenega sistema 12 zdravnikov in 6 ranocelnikov plačanih s strani države.⁴⁵⁰ Slednji naj bi brezplačno zdravili šibkejšje sloje prebivalstva. Zdravstveno upravno je bila dežela razdeljena na 10 fizikatov in 1 mestni fizikat, ki so zajemali 31 deželnih upravnih okrajev (Bezirksamt).⁴⁵¹ Fizikati so imeli sedeže v Postojni, Kamniku, Kočevju, Novem mestu, Vipavi, Kranju, Radovljici, Črnomlju, Trebnjem in v Ljubljani.⁴⁵² Posamezni (distriktni) zdravnik oziroma fizik je bil tako ozemeljsko odgovoren za več okrajev. Šest ranocelnikov je bilo nastavljenih s strani države, ostali okrajni ranocelniki pa so službovali neposredno v okrajih in bili verjetno plačani iz okrajnih blagajn.

Tabela 8. Zdravstveno-upravna razdelitev Kranjske leta 1859

fizikat	okraji
Postojna	Postojna, Planina, Lož, Bistrica (Ilirska)
Kamnik	Kamnik, Brdo pri Lukovici*
Kočevje	Kočevje, Ribnica, Velike Lašče
Novo mesto	Novo mesto, Krško, Kostanjevica
Vipava	Vipava, Idrija, Senožeče
Kranj	Kranj, Loka
Radovljica	Radovljica, Kranjska Gora
Ljubljana – okolica	Vrhnika, Litija
Črnomelj	Črnomelj, Metlika
Trebnje	Trebnje, Žužemberk, Višnja Gora, Mokronog, Dvor pri Radečah
Ljubljana (mesto)	Ljubljana (mesto)

Vir: Gauster Moriz: Tabelle I, Zahl und Vertheilung der Medicinal Personales in den einzelnen Gemeinden, v: Statistische Übersicht des Medicinstandes, der Humanitätsanstalten und Gesundwäser im Herzogthume Krain, 1859. (AS 1080, š. 17, fasc. 25, v rokopisu).

* Egg ob Podpeč.

⁴⁴⁸ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 825; AS 45, fasc. 6, št. 2385.

⁴⁴⁹ Kovatsch Wilhelm, Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates, Kleinmayr&Bamberg, Laibach 1875, str. 12.

⁴⁵⁰ Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie 1855–1857. Jožef Erben navaja nekoliko drugačne številke in sicer naj bi bilo leta 1857 na Kranjskem 24 zdravnikov, od tega 20 plačanih s strani države in 73 ranocelnikov (6 plačanih od države), v: Vojvodstvo Kranjsko v zemljepisnem, statističnem in zgodovinskem spregledu, Matica slovenska, Ljubljana 1866, str. 76–77.

⁴⁵¹ Kranjska je bila v tem času upravno razdeljena na 31 okrajev: Postojna, Brdo pri Lukovici, Bistrica, Kočevje, Velike Lašče, Krško, Idrija, Kranj, Kranjska Gora, Lož, Loka, Ljubljana-mesto, Ljubljana-okolice, Kostanjevica, Litija, Metlika, Mokronog, Tržič, Novo mesto, Vrhnika, Planina, Radovljica, Radeče, Ribnica, Žužemberk, Senožeče, Kamnik, Trebnje, Črnomelj, Višnja Gora, Vipava. V: Gauster Moriz: Tabelle I., Zahl und Vertheilung der Medicinal Personales in den einzelnen Gemeinden. V: Statistische Übersicht des Medicinstandes, der Humanitätsanstalten und Gesundwäser im Herzogthume Krain, 1859, v rokopisu, AS 1080, šk. 17, fasc. 25.

⁴⁵² Prav tam.

Poleg distriktnih zdravnikov oziroma fizikov in okrajnih ranocelnikov so delovali tudi privatni zdravniki in ranocelniki, katerih storitve so bile plačljive in zato večinoma namenjene premožnejšim slojem. Vendar pa so smeli svoje usluge ljudem zaračunavati tudi okrajni ranocelniki, ki so si s tem popravljali svoj finančni položaj, saj naj bi bili sicer s strani okrajev marsikdaj (pre)slabo plačani. Zgovoren primer predstavlja prošnja za povečanje plače okrajnega ranocelnika v Velikih Laščah Ludvika Zalokarja Okrajnemu glavarstvu leta 1885: *Udano podpisani službuje uže 30 let kot okrajni ranocelnik v Velikolaškem okraji, za kar dobiva letno nagrado po 300f iz okrajne blagajnice, dočim se plačujejo okrajnim ranocelnikom po drugih okrajih mnogo večje nagrade, namreč po 600f do 800f. Ker je Velikolaški okraj jeden najmanjših na Kranjskem, kajti ne šteje niti 9000 duš, zraven tega pa jeden najsiromašnejših, ume se samo po sebi, da podpisani nema in ne more imeti velikega posebnega zaslužka in da mora nekatero leto živeti skoro jedino ob omenjeni nagradi. Zbog visoke nadmorske leže in obilih smrekovih in jelovih gozdov, ki se tu nahajajo, se sme prištevati ta okraj najbolj zdravim krajinam vse monarhije, zatorej je tu razmerno malo bolnikov, in še ti so skoro brez izimka siromaški, da se jim sme za zdravniško pomoč komaj polovico toliko računati, kakor premožnejšim ljudem. Zdravost okraja pa je razvidna tudi iz tega, da uže 14 let nij bilo tu nobene epidemije. To so sicer za okraj sam jako prijetne, nasprotno pa za podpisanega ranocelnika ravno tako neugodne razmere, katere so uzrok, da so njegovi letni dohodki tako neznatni, da poleg majhne renumeracije zadostujejo komaj najskromnejšim potrebam ...*⁴⁵³

Tabela 9. Zdravstveno osebje na Kranjskem leta 1855

zdravstveno osebje	plačani s strani države	ostali	skupno
zdravniki	12	10	22
ranocelniki	6	68	74
babice	0	255	255

Vir: Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie 1855-1857.

Ob nastopu epidemije je potreba po dodatnem zdravstvenem osebju v kratkem času sunkovito narasla. Deželna zdravstvena komisija je začasno poskušala povečati število zdravnikov in ranocelnikov in tako okrepiti učinkovitost obstoječega javnega zdravstvenega sistema v boju z epidemijo. Pomanjkanje zdravnikov in ranocelnikov so poskušali zapolniti tako z najemanjem domačih zasebnikov kot tudi z zdravniki iz drugih dežel monarhije. Sredi avgusta so Novice zapisale: *Ker so bolniki po mnozih vaseh raztreseni in se zatega voljo več zdravnikov potrebuje, domačih pa manjka, je sl. ministerstvo na prošnjo vis. deželnega poglavarstva te dni poslalo 4 zdravnike iz Dunaja, in jih bo menda še več, ako bo potreba in jih bo moč dobiti.*⁴⁵⁴ Največ zdravnikov je prišlo z Dunaja, med njimi precejšnje število študentov višjih letnikov medicine. Medtem ko se število javnih zdravnikov iz spodnjega seznama ujema s statističnim podatkom avstrijske državne statistike, pa število javno nastavljenih okrajnih ranocelnikov znatno presega podatek iz statistike. Po eni strani gre verjetno za veliko število s strani okrajev nastavljenih in plačanih okrajnih ranocelnikov, ki jih državna statistika ne zajema, po drugi strani pa za pogosto fluktuacijo ranocelnikov v

⁴⁵³ Zalokar Jurij, Potovanje skozi čas – iz preteklosti v prihodnost z rodbinama Kos in Zalokar, Radovljica 2004, str. 82–83.

⁴⁵⁴ Novice, št. 66, 18. 8. 1855, str. 264.

posameznih okrajih, ko se je v določenem okraju lahko v enem letu na istem delovnem mestu zamenjalo več ranocelnikov. V času epidemije se tako neposredno in posredno omenja vsaj 27 okrajnih ranocelnikov.⁴⁵⁵

Vloga zdravnikov in ranocelnikov v javni službi je bila pri epidemiji kolere različna. Večina je delala na terenu z bolniki, nekateri pa so delovali bolj znanstveno in teoretično ter poskušali odkriti čim boljši način zdravljenja, vzroke prenašanja bolezni oziroma v skladu s takratnim vedenjem čim boljšo preventivno prakso. V splošnem velja, da so se neposredno z bolniki na terenu več ukvarjali ranocelniki, medtem ko so se zdravniki bolj posvečali organizaciji in teoretičnemu razmišljanju. Upoštevati je potrebno tudi dejstvo, da je bilo na Kranjskem že sicer več ranocelnikov kot pa zdravnikov, katerih je sicer na splošno primanjkovalo.

Seznam zdravnikov in ranocelnikov, ki razkriva mrežo zdravstvenega osebja leta 1855, je sestavljen na podlagi različnih upravnih dokumentov in omemb zdravnikov in ranocelnikov v arhivskem gradivu Zdravstvene komisije in zaradi posredne narave omenjenih virov verjetno ni popoln.⁴⁵⁶ Vseeno pa nam razkriva identiteto zdravstvenega osebja in pokaže razmerje med zdravniki in ranocelniki v času epidemije. Tako je v okuženih okrajih pri epidemiji delovalo 33 okrajnih ranocelnikov, 21 (privatnih, špitalskih, mestnih in tovarniških) ranocelnikov ter 2 pomožna ranocelnika. Zdravnikov je bilo manj in sicer 13 v javnih službah (distriktni fiziki, mestni zdravniki, iz institucij Dobrodelnih zavodov), v naslednji skupini sedmih so bili privatni, špitalski, železniški zdravniki, v skupini pomožnih zdravnikov jih je bilo 8, poleg njih pa še 12 doktorandov medicine, študentov višjih letnikov in medicinskih kandidatov. Torej skupno 56 ranocelnikov, 28 zdravnikov in 12 študentov medicine.⁴⁵⁷ V celotni monarhiji je bilo tega leta 6.398 zdravnikov, 6.148 ranocelnikov in 2.952 lekarn. V povprečju je v monarhiji na enega zdravnika prišlo 5.344 ljudi, na enega ranocelnika 5.655 ljudi in na lekarno 11.481 ljudi.⁴⁵⁸ Če upoštevamo podatke državne statistike o vsem zdravstvenem osebju na Kranjskem leta 1855, in sicer 22 zdravnikov in 74 ranocelnikov⁴⁵⁹ na 478.299 prebivalcev (leto 1854), potem dobimo na enega zdravnika 21.740 ljudi in na enega ranocelnika 6.463 ljudi.

V Ljubljani so zdravniki in ranocelniki od skupno 385 obolelih za kolero na domu zdravili 241 bolnikov oziroma 62 % vseh obolelih. (79 ljudi oz. 20,5 % je bilo prepeljano v civilno bolnico, za ostale podatek ni znan.)⁴⁶⁰ Tako so v času epidemije spremenili načelo, da lahko vsak bolnik sam izbira svojega zdravnika. Z določitvijo zdravnikov in ranocelnikov za posamezne dele mesta so dosegli, da so bili tudi revnejši bolniki deležni hitre zdravniške pomoči.⁴⁶¹

Zaradi boljše obvladljivosti je Zdravstvena komisija mesto razdelila na pet delov, za katere so bili pristojni določeni zdravniki in ranocelniki. Razglas zdravilskega odbora v Ljubljani pravi:⁴⁶²

- I. okraj: Ulice sv. Florijana, rožne ulice, Žabjek, hrenove ulice, Karlovško predmestje, Kurja vas in močvirje

⁴⁵⁵ AS 45, fascikli 4, 5, 6.

⁴⁵⁶ Prošnje za predujme, povrnitev potnih stroškov in dnevnic; uradne premestitve zdravnikov in ranocelnikov; zdravniška poročila o stanju glede kolere, poročila okrajnih uradov; prošnje okrajnih uradov za dodelitev zdravnika oz. ranocelnika; poročila o učinkovitosti zdravstvenega osebja ...

⁴⁵⁷ Glej tabelo 11.

⁴⁵⁸ Novice, št. 54, 4.7. 1855, str. 212.

⁴⁵⁹ Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für die Jahre 1855–1857.

⁴⁶⁰ AS 45, fascikli 4, 5, 6. Dnevni sezname obolelih, umrlih in bolanih Policijske direkcije v Ljubljani.

⁴⁶¹ Laibacher Zeitung, št. 177, 4. avgust 1855, str. 769.

⁴⁶² AS 45, fasc. 4, št. 1: Razglas zdravilskega odbora v Ljubljani z dne 31. julija 1855.

Zdravnik: Fran Fuchs stanujoč v mestu št. 231, ranocelnika: Janez Köchel (mesto št. 34) in Luka Erwerth (kazina)
 - II. okraj: predmestji Trnovo in Krakovo ter Luža
 Zdravnik: Eduard Colloretto (kolizej), ranocelnik: Anton Vukotič (mesto št. 203)
 - III. okraj: Šempetrsko predmestje s Kravjo dolino in Blatno vasjo
 Zdravnika: Franz Skedl (Šempetrsko predmestje št. 11), Adolf Eisl (Šempetrsko predmestje št. 140); ranocelnik: Franc Ves (Šempetrsko predmestje št. 98)
 -IV. okraj: Poljane in Petelinova vas
 Zdravnik: Emil vitez Stökl (mesto št. 277); ranocelnika: Matevž Finc (mesto št. 311), Boštjan Rogel (Poljane št. 2)
 -V. okraj: Gradišče in Kapucinsko predmestje z ostalim delom mesta
 Zdravnika: Franc Schiffer (mesto št. 239), Janez Bleiweis (mesto št. 260); ranocelnik: Andrej Gregorič (Kapucinsko predmestje št. 52).

Uradno določeni zdravnik za I. okraj Fran Fuchs je imel tudi zasebno prakso, in sicer je kot očesni zdravnik, kirurg in asistent kirurške klinike v Gradcu ordiniral na Židovski stezi št. 232 v drugem nadstropju med 12 in 14 uro popoldne. Revne je zdravil zastoj.⁴⁶³

Iz tabele št. 10 je razvidno, da so poleg sedmih uradno določenih zdravnikov in sedmih uradno določenih ranocelnikov bolnike v mestu v manjši meri zdravili tudi drugi. Tako je skupno dvanajst zdravnikov zdravilo 119 bolnikov in enajst ranocelnikov 122 bolnikov. Največ bolnikov je imel na skrbi ljubljanski mestni ranocelnik Matevž Finc, in sicer kar 60 ljudi. Glede na to da naj bi mestna zdravnika poleg mestnega ranocelnika Finca morala zdraviti izključno revne meščane in teh je bila večina obolelih, pa sta imela oba mestna zdravnika presenetljivo malo bolnikov. Medtem ko je bil vzrok za nizko število bolnikov pri prvemu mestnemu zdravniku Eduardu Collorettu njegova začasna premostitev na mesto okrajnega fizika v Trebnje,⁴⁶⁴ lahko pri drugem mestnem zdravniku Emilu Stöcklu kljub temu, da je 1. avgusta zbolel,⁴⁶⁵ vseeno sklepamo, da je večino bolnikov v njemu dodeljenem delu mesta prepustil ranocelniku Fincu. Colloretta je v času odsotnosti nadomeščal zdravnik Bernhard Pachner.⁴⁶⁶ Največ bolnikov sta med zdravnik obravnavala Adolf Eisel, siceršnji zdravnik Železniškega urada (Eisenbahnamt), in Franc Schiffer, ki je imel v času epidemije sicer zasebno prakso.⁴⁶⁷ Zdravniki in ranocelniki, ki so jim bili deli mesta uradno dodeljeni, naj bi bili iz vrst javnega zdravstvenega osebja, vendar pa so zaradi pomanjkanja slednjih bili med njimi tudi najeti privatni zdravniki in ranocelniki. Zanimiv je primer Franca Probst, kondukterja pri Železniškem uradu (Eisenbahnamt), ki se je zaradi svoje ranocelniške izobrazbe moral preleviti v pomožnega ranocelnika pod vodstvom zdravnika Eisla.⁴⁶⁸ Zdravili so vse sloje bolnikov, in sicer tako člane družin dninarjev in različnih služabnikov kot tudi družine obrtnikov in uslužbencev. Franc Schiffer je, na primer, zdravil socialno zelo pisano paleto bolnikov in mogoče tudi s tem upravičil sloves enega izmed najbolj karitativnih kranjskih zdravnikov.⁴⁶⁹ Najbolj enotna je skupina pacientov ranocelnika Matevža Finca, ki je zdravil skoraj izključno bolnike z najnižje stopnje

⁴⁶³ Laibacher Zeitung, št. 169, 26. julij 1855.

⁴⁶⁴ AS 45, fasc. 6, št. 1795, 1796; fasc. 5, št. 944.

⁴⁶⁵ ZAL, LJU 489, fasc. 635, šk. 936, fol. 840.

⁴⁶⁶ ZAL, LJU 489, fasc. 635, šk. 936, fol. 885.

⁴⁶⁷ SBL, III., str. 217.

⁴⁶⁸ ZAL, LJU 489, fasc. 635, šk. 936, fol. 878.

⁴⁶⁹ Zvonka Zupanič Slavec, Iz rok v roke iz roda v rod, slovensko zdravniško društvo in njegovi predsedniki, Ljubljana 2001, str.

družbene lestvice, in sicer tovarniške delavce, služničad, dninarje in gostače.⁴⁷⁰ Kljub temu da je mestni magistrat ranocelnike opozarjal, da zdravnikom predstavljajo le pomoč pri zdravljenju bolnih in da sami brez vednosti in vodenja predpostavljenega zdravnika bolnikov ne smejo zdraviti,⁴⁷¹ se je dogajalo, da so bili slednji bolj obremenjeni od zdravnikov. Ranocelnik Janez Köchel, ki je poleg zdravnika Frana Fuxa in ranocelnika Lukasa Erwertha pokrival področje I. okraja, je zdravstveno komisijo prosil za razbremenitev. Ker je stanoval najbližje, so ga ljudje klicali najpogosteje in je bil tako od ostalih dveh mnogo bolj obremenjen. Zaradi preobilice dela v vročini se je zbal za svoje zdravje.⁴⁷² Da so v mestne okraje razporejeni zdravniki in ranocelniki požrtvovalno pomagali bolnikom, priča javna zahvala Zdravstvene komisije v časopisu *Laibacher Zeitung*.⁴⁷³

Zdravniki s privatno prakso, ki jih zdravstvena komisija ni razporedila v posamezne dele mesta, naj bi tako zdravili le tiste bolnike, ki so zdravljenje lahko sami plačali. V normalnih pogojih so privatni zdravniki namreč delali za plačilo. Vendar pa je v času epidemije vzorec premajhen (zdravili so le po nekaj primerov kolere), da bi lahko to potrdili. Možen vzrok njihove manjše aktivnosti v času epidemije bi lahko bil namreč tudi v dejstvu, da so bili med obolelimi za kolero premožnejši sloji v manjšini. Za boljše razvid nad vsemi zdravniki v mestu v času epidemije bi znatno pripomoglo védenje o siceršnjem številu zdravnikov zasebnikov. Razvidno je, da osnovna logika o razlikah v socialnem poreklu bolnikov po eni strani zdravnikov zasebnikov in po drugi strani zdravnikov v javni službi v času epidemije ne zdrži.

Tabela 10. Ljubljanski zdravniki in ranocelniki, številčno razmerje glede zdravljenja obolelih za kolero leta 1855

zdravniki – število bolnikov	ranocelniki – število bolnikov
Eisl Adolf (Eisenbahnant) 32	Finc Matevž (ljubljski mestni ranocelnik) 60
Schiffer Franc 32	Köchel Janez 27
Pachner Bernard 11	Vukotič Anton 7
Mader 10	Probst Franc (pomožni zdravnik) 7
Stöckl Emil (drugi ljubljanski mestni zdravnik) 8	Gregorič Andrej (pomožni zdravnik) 6
Fux Fran 7	Ves Franc (okrajni ranocelnik Ljubljana–okolica) 6
Colloretto Eduard (prvi ljubljanski mestni zdravnik) 6	Kos Josip (okrožni ranocelnik) 3
Bleiweis Janez 4	Malavašič Franc 2
Čuber Ivan (Direktor dobredelnih zavodov in c.-kr. profesor) 3	Rogel Boštjan (privatni ranocelnik v Ljubljani) 2
Korda 3	Waschnitius Fridolin (privatni ranocelnik na Planini) 1
Nagy Ludwig (Deželni zdravstveni svetnik) 2	Ladmer 1
Mender 1	
Skupaj: 119	Skupaj: 122

Vir: AS 45, fasc. 4, 5, 6, Dnevni sezname obolelih, umrlih in ozdravelih Policijske direkcije v Ljubljani.

⁴⁷⁰ AS 45, fascikli 4, 5, 6. Dnevni sezname obolelih, umrlih in bolanih Policijske direkcije v Ljubljani.

⁴⁷¹ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 841.

⁴⁷² Prav tam.

⁴⁷³ *Laibacher Zeitung*, 29. oktober 1855, št. 248, str. 1075.

ZDRAVNIKI IN RANOCELNIKI NA KRANJSKEM

Med zdravniki v državni službi leta 1855 najdemo **Franca Papeža**, distriktnega zdravnika v Novem mestu. Pred tem je kot okrajni pomožni zdravnik služboval v Novem mestu (1830–1831), kot distriktni zdravnik v Radovljici (1831–1833) in Mokronogu (1833–1850), kot okrajni zdravnik v Trebnjem (1850–1851), nato do smrti v Novem mestu. Za delovanje pri epidemiji kolere leta 1855 je dobil posebno priznanje ministra za notranje zadeve.⁴⁷⁴

Okrajni zdravnik v Ljubljani **Karel Vesel** je v letih 1834–1836 delal kot zdravnik splošne prakse, kot distriktni zdravnik v Ribnici na Dolenjskem (1836–1841) in v Postojni (1841–1849). V okviru kranjskega Zdravniškega društva je imel leta 1863 predavanja o kolero na Kranjskem leta 1855, ki naj bi jih v rokopisu zapustil Historičnemu društvu za Kranjsko: *Bericht über die Ursachen und die Art und Weise der Verbreitung der Cholera des Jahres 1855 in Krain; Haupt-Raporttabelle über die Cholera-Epidemie des Jahres 1855 in Krain; Haupt-Raporttabelle über die Cholera-Epidemie des Jahres 1855 in Krain, auf dem Grunde der individuellen bezirksämt. Eingaben; Eine Epidemiekarte von Krain*. Poleg tega je Vesel društvu zapustil tudi knjigo Maxa Pettenkoferja: *Die Cholera und Bodenbeschaffenheit in Krain. München 1861*.⁴⁷⁵

Deželni zdravstveni svetnik **Ludvik Nagy** doma iz Rimanske Sobote na Slovaškem je bil v tridesetih letih distriktni zdravnik v Kamniku in Kranju. V Kranju so ga imeli za spretnega, neutrudnega, skrajno delavnega in blagega zdravnika, tako da je užival zaupanje in spoštovanje prebivalcev.⁴⁷⁶

Direktor Dobrodelnih zavodov v Ljubljani **Ivan Zhuber** (Čuber) je najprej delal kot volonter v civilni bolnici v Ljubljani, nato kot asistent in namestnik Antona Jevnikarja (direktor bolnice, ljubljanski okrožni fizik in profesor interne medicine na Medikokirurškem liceju). Leta 1819 je postal profesor na Medikokirurškem liceju, kjer je poučeval vse do ukinitve liceja 1851. Od leta 1830 je bil primarij v civilni bolnici in blaznici v Ljubljani, leta 1851 pa je bil imenovan za ravnatelja Dobrodelnih zavodov v Ljubljani. Znan je bil po vztrajnem boju proti širjenju homeopatije na Kranjskem.⁴⁷⁷

Emil Stöckl je bil sprva sekundarij internega oddelka civilne bolnice in asistent na Babiški šoli v Ljubljani. Septembra 1849 je najprej nastopil službo zdravnika za obolele za kolero v postojnskem okrožju, oktobra pa je postal pomožni zdravnik za kolero v ljubljanski vojaški bolnici. Bil je tudi vodja improvizirane bolnice za tifus v šentpeterski kasarni v Ljubljani. Mestni zdravnik za reveže v Ljubljani je bil od leta 1851 in vsaj do leta 1856. Leta 1864 je postal ravnatelj Dobrodelnih zavodov, 1873 deželni zdravstveni svetnik.⁴⁷⁸

Franč Skedl je od leta 1837 služboval kot zdravnik Auerspergove topilnice v Dvoru pri Žužemberku, od leta 1840 kot konceptni praktikant v zdravstvenih zadevah pri okrožju v Novem mestu, leta 1947 je bil premeščen v Ljubljano za zdravnika v prisilni delavnici. Leta 1863 je postal okrožni fizik v Ljubljani.⁴⁷⁹

Janez Napret je bil v začetku tridesetih let zdravnik v deželni kaznilnici. Leta 1831,

⁴⁷⁴ SBL, II., str. 260; Schematismus für das Laibacher Gouvernements-Gebieith im Königreiche Illyrien, Laibach 1831.

⁴⁷⁵ Peter Borisov v geslu Vesel Karel (SBL, IV., str. 425) napačno navaja, da hrani Veselova neobjavljena predavanja o kolero arhiv Slovenskega zdravniškega društva. Slednje je namreč gradivo – gre za kopijo uradnih deželnih statističnih podatkov – v šestdesetih letih 19. stoletja na željo takrat že umrlega zdravnika Vesela predalo Historičnemu društvu za Kranjsko (MHK, 1863, str. 25), čigar fond (AS 1080) hrani danes Arhiv Republike Slovenije.

⁴⁷⁶ Borisov, Od ranocelnštva ..., str. 231; Schematismus für das Laibacher Gouvernements – Gebieith im Königreiche Illyrien, Laibach 1831; Žontar, Pomembni kranjski zdravniki ..., str. 345.

⁴⁷⁷ SBL, IV., str. 804.

⁴⁷⁸ SBL, III., str. 490.

⁴⁷⁹ SBL, III., str. 326–327.

ko je Kranjski grozila epidemija kolere, je v stavbi ljubljanskega liceja vodil dvojezične brezplačne tečaje za pomočnike oz. strežnike.⁴⁸⁰

Anton Zhesnik (Česnik) je po diplomi leta 1835 do 1840 delal kot zdravnik in veterinar v Novem mestu, do leta 1849 je bil okrožni zdravnik v Spittalu ob Dravi, nato pa do smrti distriktni zdravnik v Kočevju.⁴⁸¹

Franz Schiffer je, pred prihodom na Kranjsko, v letih 1831–1833 na Dunaju delal kot sekundarij v najdenišnici in Splošni bolnišnici, do leta 1836 pa je bil asistent profesor za državno farmacijo (Staatsarzneikunde). Leta 1836 je prišel na Kranjsko zaradi epidemije kolere, in sicer za pomožnega zdravnika v Kranj. Takoj po prihodu je postal profesor interne medicine na Medikokirurškem liceju v Ljubljani. Po ukinitvi liceja je v Ljubljani odprl zasebno prakso. Leta 1851 je postal član stalne zdravstvene komisije, kasneje je predsedoval tudi deželnemu zdravstvenemu svetu ter bil kar dvajset let predsednik kranjskega Zdravniškega društva.⁴⁸²

Fran Fux je prišel v Ljubljano leta 1854, pred tem je delal v Gradcu in na Dunaju. V Ljubljani je nekaj časa vodil okulistični oddelek in nadomeščal dr. Nathana, katerega je leta 1859 tudi nadomestil kot primarij kirurg. V zdravniškem društvu je imel veliko predavanj in kar 67 demonstracij posameznih primerov. Od leta 1866 je bil član deželne zdravstvene komisije.⁴⁸³

Bernard Pachner Ritter von Egenstorff je po doseženem doktoratu delal kot sekundarij na dunajskih klinikah in kot asistent v porodniški stroki. V ljubljanskem Medikokirurškem liceju je kot učitelj porodništva delal v obdobju med letoma 1839 in 1856, ko se je vrnil na Dunaj.⁴⁸⁴

Med okrajnimi in okrožnimi ranocelniki je bil med drugim okrožni ranocelnik v Ljubljani **Jožef/Josip Kos** (1791–1862). Potem ko je začel študirati medicino na Napoleonovi École centrale v Ljubljani v času Ilirskih provinc, je postal magister kirurgije in porodništva v Gradcu leta 1814. Kot okrožni ranocelnik je sprva služboval v Bistri pri Vrhniki, leta 1821 pa je postal okrožni ranocelnik v Ljubljani. Poleg praktične kirurgije se je ukvarjal tudi s homeopatijo. V časopisu Illyrisches Blatt je leta 1849 v več delih objavil članek *Die Cholera asiatica von 1848 und 1849*, v katerem je strnil poglede na izkušnje takratnih homeopatskih zdravnikov v Nemčiji in ob Baltiku.⁴⁸⁵

Okrožni ranocelnik v Novem mestu Ipavitz je po vsej verjetnosti **Franc Ipavec**, ki ga Peter Borisov omenja kot gojenca dunajskega operaterskega inštituta v letih 1831–1833 in kirurga iz Novega mesta.⁴⁸⁶

Franz pl. Beck, okrajni ranocelnik v Kamniku, se omenja kot asistent kirurga Leopolda Nathana, zadnjega profesorja kirurgije na Medikokirurškem liceju v Ljubljani.⁴⁸⁷

Janez Verne se omenja kot ranocelnik v Tržiču,⁴⁸⁸ **Tomaž Skopar** je postal okrajni ranocelnik leta 1826 in deloval v Idriji v letih 1834–1836⁴⁸⁹, **Anton Kullnig** se omenja

⁴⁸⁰ Laibacher Zeitung, 29. november 1831, št. 95.

⁴⁸¹ SBL, IV., str. 802.

⁴⁸² SBL, III, str. 217; Zupanič Slavec, Iz rok v roke ..., str. 34.

⁴⁸³ SBL, I, str. 194.

⁴⁸⁴ SBL, II, str. 243.

⁴⁸⁵ Zalokar, Potovanje skozi čas ..., str. 197–208; Serše Aleksandra, Ana Zalokar, v: Splošno žensko društvo 1901–1945, Ljubljana 2003, str. 249, opomba 25; Borisov, Od ranocelnštva ..., str. 236–237.

⁴⁸⁶ Borisov, Od ranocelnštva ..., str. 204; Provinzial – Handbuch des Laibacher Gouvernement – Gebietes im Königreiche Illyeien für das Jahr 1846. V zvezi s kolero se omenja še en član Ipavčevih in sicer zdravnik Benjamin Ipavec. Slednji se je leta 1866 izkazal pri vodenju improvizirane bolnišnice na Lazarettfeldu, ko je zdravil obolele za kolero. V: Grdina Igor, Ipavci, Ljubljana 2001, str. 174.

⁴⁸⁷ Borisov, Od ranocelnštva ..., str. 244, opomba 21.

⁴⁸⁸ Borisov, Od ranocelnštva ..., str. 115.

⁴⁸⁹ Prav tam, Jože Pfeifer, Zgodovina idrijskega zdravstva, Mestni muzej Idrija, Idrija 1989, str. 123.

v Preserju v letih 1834–1836⁴⁹⁰ in **Miha Taboure** na Brdu pri Lukovici leta 1834⁴⁹¹. Pri ranocelnikih Salloker/Zalokar gre gotovo za brata **Ludvika Zalokarja** (1830–1894) in **Ferdinanda Zalokarja** (1826–1897). Medtem ko se je Ferdinand poleg ranocelništva ukvarjal z lokalno politiko – večkrat je bil izvoljen za metliškega župana, se je Ludvik, ki je iz ranocelništva, zdravilstva, porodništva in cepljenja koz diplomiral na Medikokirurški šoli v Gradcu leta 1852, popolnoma posvetil ranocelniškemu poklicu. Njegovo prvo delo je bilo cepljenje koz v Sv. Petru pri Bistrici ob Sotli, prvo redno delo je dobil kot privatni zdravnik v Šentjerneju, od koder je odšel leta 1855 v Bohinjsko Bistrico. Po enem letu v Bohinju so ga na njegovo prošnjo premestili za okrajnega ranocelnika v Velike Lašče, kjer je ostal vse do smrti.⁴⁹²

Med privatnimi ranocelniki oziroma ranocelniki zasebniki so: **Anton Šugelj**, ki se omenja z lastno officino že leta 1794,⁴⁹³ **Franc Lehnhard** v Vinici leta 1843,⁴⁹⁴ **Franc Legat** v Višnji Gori v letih 1854–1858,⁴⁹⁵ **Franc Papež** v Radovljici⁴⁹⁶ in **Ivan Ruprecht** iz Brda pri Lukovici, ki je bil poleg Franca Becka asistent kirurga Leopolda Nathana.⁴⁹⁷

Med prišleki oziroma pomožnimi zdravniki so bili med drugim tudi krajski študenti medicine na Dunaju, kot na primer doktoranda medicine **Andrej Gregorič**, pred tem vsaj v obdobju 1831–1843 ljubljanski mestni ranocelnik,⁴⁹⁸ ki je v času epidemije bolnike zdravil v civilni bolnici,⁴⁹⁹ in **Viljem Kovač** – poznejši ljubljanski mestni zdravnik (fizik).⁵⁰⁰ Viljem Kovač je v času med 2. in 15. septembrom skrbel za bolnike v Velikih Laščah.⁵⁰¹ Medicinski kandidat **Karel Bleiweis Trsteniški** je promoviral leta 1858.⁵⁰²

Z dunajske Splošne bolnice (Allgemeinen Krankenhaus) so na Kranjsko poslali zdravnike, ki so že imeli izkušnje s kolero (oddelek za kolero v bolnici), med njimi **Moriz Gauster**, **Moriz Frey**, **Filip Hank** in doktorand **Kasper Prettner**, ki je bil rojen na Kranjskem. Deželna blagajna jim je povrnila potne stroške v vrednosti 100 goldinarjev.⁵⁰³

Dunajski zdravnik **Moriz Gauster** je po koncu epidemije za nekaj časa ostal na Kranjskem, in sicer petnajst let kot okrajni zdravnik v Kamniku,⁵⁰⁴ nato je bil deželni zdravstveni svetnik. Bil je eden najbolj delavnih članov kranjskega Zdravniškega društva in dopisni član Zdravniškega društva na Dunaju. Med drugim je spodbujal organiziranost javnega zdravstva in uspešno predlagal vsakoletna zdravniška srečanja, ki bi združevala zdravnike iz vseh dežel monarhije. Njegov predlog je bil uresničen leta 1873, ko je v času svetovne razstave na Dunaju potekalo tudi prvo srečanje zdravnikov.⁵⁰⁵ O Gausterjevi delavnosti pričajo tudi v rokopisu ohranjene zdravstvene statistične tabele, ki ponazarjajo razmere na Kranjskem konec leta 1859: *Statistische Übersicht*

⁴⁹⁰ Prav tam. Borisov omenja Mihaela Taboureta kot okrajnega ranocelnika v Lukovici in Št. Ožboltu leta 1831, pri čemer gre verjetno za eno in isto osebo.

⁴⁹¹ Prav tam.

⁴⁹² Zalokar, Potovanje skozi čas ..., str. 74–85.

⁴⁹³ Borisov, Od ranocelništva ..., str. 115.

⁴⁹⁴ Prav tam.

⁴⁹⁵ Prav tam.

⁴⁹⁶ Prav tam, str. 231.

⁴⁹⁷ Prav tam, str. 244.

⁴⁹⁸ Prav tam; Schematismus für das Laibacher Gouvernements-Gebieth im Königreiche Illyrien, Laibach 1831.

⁴⁹⁹ AS 45, fasc. 5, št. 1052.

⁵⁰⁰ Borisov, Od ranocelništva ..., str. 256, 276.

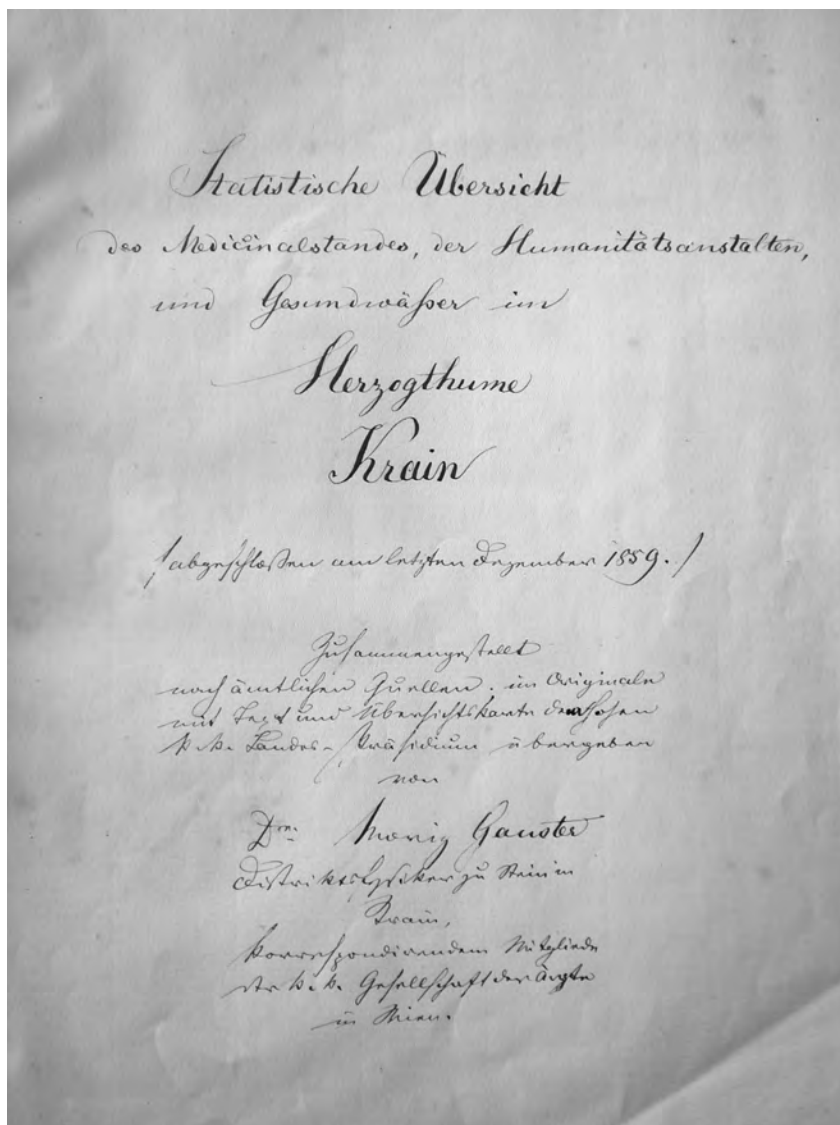
⁵⁰¹ AS 45, fasc. 6, št. 2109.

⁵⁰² Ker se omenja samo priimek sklepam, da gre verjetno za Karla Bleiweis Trsteniškega. (SBL, I., str. 47–48.)

⁵⁰³ AS 45, fasc. 5, št. 1012.

⁵⁰⁴ AS 45, fasc. 6, št. 2270.

⁵⁰⁵ Zupanič Slavec, Iz rok v roke ..., str. 35, 128 v opombi 37.

23. Zdravstvene statistične tabele za leto 1859 je sestavil zdravnik Moriz Gauster (AS 1080, šk. 17, fasc. 25).

*des Medicinalstandes, der Humanitätsanstalten und Gesundwässer im Herzogthume Krain, 1859.*⁵⁰⁶

Zdravnik **Anton Bežek** (Bescheg) iz Postojne je imel v štiridesetih letih 19. stoletja privatno zdravniško prakso v Kranju. Ker mu je manjkala podlaket leve roke, se ga je Lenka Prešeren, ko je zdravil Franceta Prešerna, spominjala kot 'doktorja z leseno roko'. Bežek je bil v prizadevanjih, da bi ga zaposlili kot občinskega zdravnika v Kranju (fizik dr. Napret je bil namreč v Škofji Loki) verjetno tudi po zaslugi kranjskih ranocelnikov Perga in Pirca, neuspešen.⁵⁰⁷

⁵⁰⁶ AS 1080, šk. 17, fasc. 25.

⁵⁰⁷ Žontar, Pomembni kranjski zdravniki ..., str. 345.

VELIKA EPIDEMIJA KOLERE

Tabela 11. Zdravniško-ranocelniška mreža, ki je bila na Kranjskem dejavna med epidemijo kolere leta 1855

zdravnik/ranocelnik	status	preместitve in območje delovanja v času epidemije
JAVNI ZDRAVSTVENI SISTEM zdravniki (k. k. Distriktsärzte)		
Bakes (umrl)	distriktni zdravnik v Kamniku	
Colloretto Eduard	prvi mestni zdravnik za reveže v Ljubljani, v času epidemije začasno premeščen na mesto distriktnega zdravnika v Trebnje	Trebnje, župnija Ajdovca
Fux Fran	civilna bolnica v Ljubljani	Ljubljana
Müllner Fortunat (zbolel za kolero)	distriktni zdravnik v Vipavi	Lož, Radovljica
Nagy Ludvik	deželni zdravstveni svetnik	
Napret Johann/Janez	distriktni zdravnik v Kranju	
Pachner Bernard	Medikokirurški licej v Ljubljani	Ljubljana
Papež (Papesch) Franz	distriktni zdravnik v Novem mestu	Novo mesto, Črnomelj, Metlika, Stari trg (ob Kolpi)
Potočnik Anton	distriktni zdravnik v Postojni	
Skedl Franc	zdravnik v ljubljanski kaznilnici, v času epidemije nadomestni okrajni zdravnik okraja Ljubljana – okolica	Župnija Šmartno, Tacen, Šentvid, Kamnik
Stöckl Emil	mestni zdravnik za reveže v Ljubljani	
Vesel (Vessel) Karel	okrajni zdravnik v Ljubljani	
Vessel Heinrich	okrajni zdravnik v Novem mestu	
Zhesnik (Česnik) Anton	distriktni zdravnik v Kočevju	Poljane ob Kolpi, Stari trg (ob Kolpi)
Zhuber (Čuber) Ivan	direktor dobrodelnih zavodov v Ljubljani in c.-kr. profesor	
ranocelniki (Bezirkswundärzte)		
Beck Franz	okrajni ranocelnik v Kamniku	
Bervar Valentin	okrajni ranocelnik v Novem mestu	Poljane ob Kolpi, Črnomelj, Stari trg (ob Kolpi)
Bobek Johann	okrajni ranocelnik v Kranjski Gori	
Finz Matevž	mestni ranocelnik v Ljubljani	Ljubljana
Grum Karl	okrajni ranocelnik v Črnomlju	Poljane ob Kolpi
Himmer Max	okrajni ranocelnik v Postojni	Slavina
Ipavitz/Ipavec Franc	okrožni ranocelnik v Novem mestu	
Kos Josef/Josip	okrožni ranocelnik v Ljubljani	
Krishaj Franz/Križaj Franc	okrajni ranocelnik v Senožečah	
Krištof Anton	okrajni ranocelnik v Poljanah ob Kolpi (zaradi nezmožnosti odstavljen)	Stari trg (ob Kolpi)
Kullnig Anton (zbolel za kolero)	okrajni ranocelnik v Vipavi	Slap
Kutschera Josef	okrajni ranocelnik v Novem dvoru pri Radečah	Novi dvor pri Radečah
Mader Ferdinand	okrajni ranocelnik v Planini	Vipava

VELIKA EPIDEMIJA KOLERE

zdravnik/ranocelnik	status	preместitve in območje delovanja v času epidemije
Mayer Josef	okrajni ranocelnik v Trebnjem	
Oblak Georg	okrajni ranocelnik v Bistrici	Zagorje, Cerklje, Kranj
Paulin Anton	okrajni ranocelnik v Kočevju (suspendiran, disciplinska preiskava)	Kočevje
Pogazher	okrajni ranocelnik v Logatcu	
Remitz Franz	okrajni ranocelnik v Krškem	
Salloker Ferdinand/Zalokar Ferdinand	okrajni ranocelnik v Metliki	
Salloker Ludwig/Zalokar Ludvik	okrajni ranocelnik v Bohinjski Bistrici	Kamna Gorica, Kropa
Schot Anton	okrajni ranocelnik v Velikih Laščah	
Schweiger Martin	okrajni ranocelnik v Ložu	Bloke
Sernetz Jakob	okrajni ranocelnik v Vinici	
Sheibel Josef	okrajni ranocelnik v okraju Ljubljana – okolica	Tomišelj, Iška vas, Iška loka, Studenec, Grosuplje
Skopar Thomas/Tomaž	okrajni ranocelnik v Idriji	Godovič
Taboure Michael/Miha	okrajni ranocelnik v Moravčah in na Brdu	
Treitz Anton	okrajni ranocelnik v Kočevju	
Valentinčig Andrej (zbolel za kolero)	okrajni ranocelnik v Bistrici	
Verne Johann/Janez	okrajni ranocelnik na Vrhniki	
Vess Franz	okrajni ranocelnik v okraju Ljubljana – okolica	Šentvid, Šmartno, Ježica, Črnuče, Moste, Zg. in Sp. Šiška
Vost Anton	okrajni ranocelnik v Kočevju	
Wolf Carl	okrajni ranocelnik v Radovljici	Vasi: Leše, Ljubno
Zotter Josef † (umrl za kolero)	okrajni ranocelnik v Ribnici	
	ZASEBNIKI	
	zdravniki	
Bescheg/Bežek Anton † (umrl za kolero)	zdravnik v Ljubljani	Vipava, Bistrica (Il.)
Eisl Adolf	zdravnik na železnici v Ljubljani	Ljubljana
Gogola		Trebnje, Višnja Gora
Herling Leopold	zdravnik v zasilni bolnici v Senožečah	
Kobetič Josef	zdravnik na Vrhniki	
Korda	zdravnik v Ljubljani	Ljubljana
Mader	zdravnik v Ljubljani	Ljubljana
Marschall Johann	zdravnik v Novem mestu	Mala Bučna vas
Mayer Julius	zdravnik na železnici, Okraj Planina	
Mender	zdravnik v Ljubljani	Ljubljana
Novak	zdravnik v zasilni bolnici na Vrhniki	
Pachner Bernard	zdravnik v Ljubljani	Ljubljana
Schiffer Franc	zdravnik v Ljubljani	Ljubljana

VELIKA EPIDEMIJA KOLERE

zdravnik/ranocelnik	status	preместitve in območje delovanja v času epidemije
	ranocelniki	
Blattnik Franz	ranocelnik pri gradnji železnice	Brezovica, Log
Freitz Anton	ranocelnik v špitalu v Kočevju	Mesto Kočevje, župnija Srednja vas, Mlaka
Godetz Matthaus	ranocelnik v Kočevju	Okraj Kočevje: Koprivnik, Okraja Črnomelj in Novo mesto
Grün Carl	ranocelnik	Stari trg pri gradu Poljane ob Kolpi
Köchel Janez	ranocelnik v Ljubljani	Ljubljana
Ladmer	ranocelnik v Ljubljani	Ljubljana
Legat Franz (zbolel za kolero)	ranocelnik v Višnji Gori	Postojna, Planina
Lehnhard Franz	ranocelnik v Ribnici	Ribnica
Malavašič Franz	ranocelnik	Okraj Ljubljana – okolica (občasno najet)
Müllner Johann	ranocelnik v Črnomlju	
Novak Alois	ranocelnik v Idriji	Črni Vrh nad Idrijo
Novak Franz	ranocelnik v zasilni bolnici za železniške delavce v Borovnici	
Papesch/Papež Franc	ranocelnik v Kranjski Gori	
Pičman Heinrich	pomožni ranocelnik v Žužemberku	Vipava, Bistrica (Il.), Knežak, Zagorje
Posch Johan	ranocelnik v Žužemberku	
Probst	ranocelnik v Ljubljani	Ljubljana
Prohaska Johan	ranocelnik v Postojni	Vipava, vasi: Šembid, Podraga, Vrabče
Rogel Sebastian/Boštjan	ranocelnik v Ljubljani	Okraj Ljubljana – okolica: župnija Dobrova, župnija Marijinega oznanjenja
Ruprecht Johann/Ivan	tovarniški ranocelnik v Žužemberku	
Schugel/Šugelj Anton † (umrl za kolero)	mestni ranocelnik v Črnomlju	Poljane ob Kolpi
Sever	ranocelnik v Kostanjevici	
Sturm Lorenz	ranocelnik v špitalu v Komendi	Župnija Komenda
Thomitz/Thomz/Tomic Johann/Janez	ranocelnik v Litiji	Košana, Vipava, Postojna, Ljubljana, Stari trg (ob Kolpi), župniji: Banjaloka, Osilnica, Litija
Velušič Johann	mestni ranocelnik v Kamniku	Župnija Kamnik
Vukotič Anton	ranocelnik v Ljubljani	Ljubljana
Waschnitius Fridolin	ranocelnik sekundarij v Planini	Lož, Bloke, Ribnica, Loški Potok

VELIKA EPIDEMIJA KOLERE

zdravnik/ranocelnik	status	preместitve in območje delovanja v času epidemije
	ZDRAVNIKI IN RANOCELNIKI IZ DRUGIH DEŽEL, ŠTUDENTJE MEDICINE (Aushilfsärzte, Choleraaushilfsärzte)	
Bleiweis Trsteniški Karel	medicinski kandidat	Asistent v civilni bolnici v Ljubljani
Blumberg Heinrich	zdravnik z Dunaja	Kočevje
Dreuisnigg Bartholomeus	zdravnik z Dunaja	
Engel Friedrich	ranocelnik	
Frey Moriz	zdravnik z Dunaja	Okraj Črnomelj
Gauster Moriz	zdravnik sekundarij c.-kr. blaznice na Dunaju	Okraj Postojna: Košanska dolina; Kamnik
Gregoritsch Andreas/ Gregorič Andrej	doktorand medicine na Dunaju in ranocelnik	Civilna bolnica v Ljubljani (za obolele za kolero)
Hanek Filipp	zdravnik z Dunaja, poslan od spodnjeavstrijskega namestništva (Niederösterreichische Statthalterei)	Okraj Kočevje: Koprivnik
Jellinek Moriz	zdravnik z Dunaja	Bistrica, Žužemberk
Kovatsch Wilhelm/Viljem Kovač	doktorand medicine na Dunaju in asistent porodničar v civilni bolnici v Ljubljani	Velike Lašče
Kowatsch Johann	absolvent 4. letnika medicine na Dunaju (medicinski kandidat)	Žužemberk
Krassnigg August	zdravnik z Dunaja	
Leuchtmann Anton	doktorand medicine na Dunaju in magister kirurgije	Okraj Kočevje
Mediz Georg	doktorand medicine na Dunaju	Okraj Postojna
Neudorfer Ignatz	zdravnik z Dunaja	Vipava
Nossiewicz Basilius	doktorand medicine na Dunaju	Okraj Senožeče
Polanschek Franz (zbolel za kolero)	doktorand medicine na Dunaju	Okraj Postojna
Prettner Kasper	doktorand medicine na Dunaju	Okraj Planina: Cerknica
Razpet Martin	doktorand medicine na Dunaju	Bolnica za obolele za kolero v Bujah; Suhorje, Košana
Terzscky Anton	absolvent medicine iz graške bolnice	
Zigler Josef	doktorand medicine na Dunaju	
	VOJAŠKI ZDRAVNIKI	
Haider Johann	vojaški višji zdravnik (Grossherzog von Hessen 14. infr. Reg.)	Delal v eni od kriznih hiš, civiliste pomagal zdraviti v Okraju Senožeče: Razdrto
Korda	vojaški zdravnik (k. k. Local truppen Commando v Ljubljani)	
Vidic	vojaški zdravnik (Adjunkt)	Kropa

Vir: AS 45, fascikli 4, 5, 6.

ORGANIZACIJA ZDRAVNIŠKE MREŽE MED EPIDEMIJO

Dodatne zdravnike in ranocelnike je Deželna zdravstvena komisija razporejala po najbolj prizadetih okrajih, odkoder so dobivali dopise z opisom razmer in prošnjami po zdravnikih. O velikem nesorazmerju med številom bolnikov in obstoječimi zdravniki in ranocelniki ter o krutosti razmer priča že do skrajnosti napeta prošnja okrajnega urada Planina: *Die Exponierung eines Arztes in Zirknitz ist dringend nothwendig [...] wenigstens einen Aushilfsarzt, weil sonst die Kranken wegen Mangel an ärztliche Hilfe zu Grunde gehen müssen.*⁵⁰⁸ Ker je zdravstvenega osebja primanjkovalo, so nekatere zdravnike pogosto prestavljali iz okraja v okraj. Praviloma so jih pošiljali v kraje, kjer je število bolnikov hitreje naraščalo.

Na primeru zdravnika Antona Bežeka je razvidno, kako je Deželna zdravstvena komisija zdravnike prestavljala iz manj v bolj okužene okraje. Prav tako je razvidno veliko število krajev in vasi, kamor so potovali obiskovat bolnike. Ljubljanskega zdravnika dr. Bežeka so najprej poslali v Vipavo, od tam pa v Bistrico, kjer je 23. julija zbolel za kolero ter tri dni kasneje umrl.⁵⁰⁹ V vipavskem okraju je bil od 8.–17. julija in je obiskoval bolnike v vaseh Lože, Slap, Šturje, Zapuže, Ustje, Vrhpolje, Gradišče, Fužine in Planina. V osmih dneh je obiskal vas Lože enkrat, Slap dvakrat, Šturje osemkrat, Zapuže dvakrat, Ustje štirikrat, Vrhpolje trikrat, Gradišče dvakrat, Fužine in Planino po enkrat ter bil v Vipavi sedemkrat, saj se je tja razen enkrat vsak dan vračal. V povprečju je na dan obiskal tri vasi in tako v osmih dneh prepotoval 299,6 kilometra.⁵¹⁰ Iz Ljubljane v Vipavo je potoval preko Vrhnike, Planine, Postojne in Razdrtega; iz Vipave v (Ilirsko) Bistrico pa preko Razdrtega, Postojne in Zagorja na Notranjskem ter prepotoval še dodatnih 140,3 kilometra. Za konja, cestnine in mostnine je na relaciji Ljubljana - Vipava - Bistrica porabil 24 goldinarjev in 21 krajcarjev.⁵¹¹ V bistriškem okraju je delal v vaseh in krajih Dobro Polje, Topolec, Zagorje, Drskovče, Juršiče in Prem. V času med 17. in 23. julijem je na dan obiskal bolnike v dveh krajih, kamor je vsak dan odhajal iz Bistrice ter skupno prepotoval 170,7 kilometra.⁵¹²

Čeprav so oblasti z zdravstvenim osebjem, ki so ga imeli na razpolago, poskušale oskrbeti vse okužene predele, je bilo to praktično neizvedljivo. Tega, da vsi bolniki niso mogli biti deležni zdravstvene pomoči, ni bilo krivo le premajhno število osebja, ampak tudi geografska razpršenost in težka dostopnost nekaterih okuženih predelov; vse to je oteževalo in upočasnjevalo gibanje zdravnikov in ranocelnikov. Če upoštevamo še siceršnje hitro napredovanje bolezni pri bolnikih, je pomoč prav zaradi slabih prometnih povezav velikokrat prišla prepozno. Obstoječi zdravniki in ranocelniki so Deželno zdravstveno komisijo množično prosili za okrepitev, saj večina ni zmogla obiskovati in zdraviti naraščajočega števila bolnikov. Ferdinand Zalokar je opozarjal, da ostajajo v metliškem okraju celotni kraji po več dni brez zdravniškega obiska, ker sam ne zmore obiskati vseh bolnikov.⁵¹³

Izpad zdravniške pomoči prebivalstvu je zakrivilo tudi obolevanje samih zdravnikov in ranocelnikov, katere so morali nadomeščati že velikokrat do skrajnosti preobremenjeni kolegi. Tako naj bi distriktni zdravnik v Novem mestu Papež skrbel za bolnike tudi v okrajih Črnomelj in Metlika, kar je bilo sicer fizično nemogoče.⁵¹⁴ Oboleli ranocelnik

⁵⁰⁸ AS 45, fasc. 5, št. 971.

⁵⁰⁹ AS 45, fasc. 5, št. 941.

⁵¹⁰ 1 dunajska milja je 7,5859 km.

⁵¹¹ AS 45, fasc. 6, št. 2303.

⁵¹² Prav tam.

⁵¹³ AS 45, fasc. 6, št. 2190.

⁵¹⁴ AS 45, fasc. 5, št. 855.

Franz Lehnhard je celo še ne popolnoma zdrav v ribniškem okraju spet opravljal delo naprej.⁵¹⁵ V okraju Velike Lašče je delal bolehni ranocelnik Anton Schot sam, in sicer je obiskoval 75 bolnikov v vaseh šestih občin. Okrajni urad je komisijo prosil za nujno pomoč, saj je Schot pred kratkim preživel kap in je bilo zaradi preobilice dela ogroženo njegovo zdravje: ... *diesen braven Bezirkswundarzten von totalen Hinfaelligkeit zu verwahren ...*⁵¹⁶ Špitalski ranocelnik v Komendi (komenda Sv. Peter) Lorenz Sturm je na Deželno vladu naslovil pismo, da zaradi že siceršnje preobilice dela in svoje bolezni ne more prevzeti zdravljenja obolelih za kolero. Star je bil 52 let, poročen in imel tri majhne otroke.⁵¹⁷

Za kolero so zboleli ranocelniki Josef Zotter, Franz Lehnhard, Franc Legat,⁵¹⁸ Andrej Valentinčig, Anton Kullnig in Anton Šugelj; zdravniki Anton Bežek, Fortunat Müllner, Heinrich Blumberg⁵¹⁹ in Franc Papež;⁵²⁰ doktoranda medicine Franz Polanschek⁵²¹ in Martin Razpet.⁵²² Umrli so zdravnik Anton Bežek⁵²³ in ranocelnika Anton Šugelj⁵²⁴ ter Josef Zotter.⁵²⁵ Naporno delo med epidemijo je poslabšalo zdravje marsikateremu zdravniku in ranocelniku. Pomožni zdravnik Moritz Frey, ki je med 4. in 30. septembrom deloval v Črnomlju, je po odpoklicu zaprosil za štirinajstdnevno podaljšanje bivanja v Črnomlju. Ker mu je potovanje nazaj na Dunaj preprečeval hudi revmatizem, si je moral pred odhodom izboljšati zdravstveno stanje. Revmatizem je bil posledica obiskovanja bolnikov ob izredno neugodnih vremenskih razmerah.⁵²⁶

Vemo, da je epidemija kolere leta 1855 v celotni monarhiji terjala nekaj žrtev tudi med zdravstvenim osebjem. O ureditvi socialne problematike družin umrlih zdravnikov, ranocelnikov in strežnikov, se je v monarhiji že nekaj časa govorilo,⁵²⁷ z zakonom so jo nato uredili že naslednje leto. Težave, ki so jih imele vdove z otroki tudi na Kranjskem, kaže primer vdove po Antonu Bežeku, ki je umrl star 42 let. Gertraud Bežek je od Deželne vlade zahtevala povrnitev moževih neizplačanih dnevnic in potnih stroškov, saj je morala sedaj sama preživljati svojo veliko družino, in sicer kar sedem otrok – poleg treh otrok iz zakona z Bežekom še štiri iz prejšnjega zakona.⁵²⁸ Prav tako se je v težavah znašla vdova po ribniškem okrajnem ranocelniku Jozefu Zotterju Johanna Zotter, ki je morala preskrbeti pet otrok.⁵²⁹ Njen mož naj bi se žrtvujoč podnevi in ponoči nazadnje zbolel in umrl.⁵³⁰ Položaj vdov in sirot zdravnikov in ranocelnikov se je tako uredil leta 1856 z Ukazom notranjega in finančnega ministrstva, ki se nanaša na ravnanje z vdovami in sirotami zdravnikov, ranocelnikov in bolniških strežnikov, umrlih v javni službi med epidemijo kolere. Tako so bile vdove in sirote upravičene do dnevnih denarnih nadomestil v višini 6–15 krajcarjev.⁵³¹

Zdravniki in ranocelniki so bili različno učinkoviti. Oteževalno okoliščino tako za

⁵¹⁵ AS 45, fasc. 5, št. 855, 924.

⁵¹⁶ AS 45, fasc. 5, št. 924.

⁵¹⁷ AS 45, fasc. 4, št. 97.

⁵¹⁸ AS 45, fasc. 5, št. 1156.

⁵¹⁹ AS 45, fasc. 6, št. 2270.

⁵²⁰ AS 45, fasc. 5, št. 1246.

⁵²¹ AS 45, fasc. 5, št. 1059.

⁵²² AS 45, fasc. 5, št. 1409.

⁵²³ Novice, št. 60, 28.7. 1855, str. 240.

⁵²⁴ AS 45, fasc. 4, št. 413.

⁵²⁵ AS 45, fasc. 6, št. 2282.

⁵²⁶ AS 45, fasc. 6, št. 2238, 2382.

⁵²⁷ Novice, št. 70, 1. 9. 1855, str. 280.

⁵²⁸ AS 45, fasc. 5, št. 941; Laibacher Zeitung, št. 175, 2. avgust 1855 – osmrtnica za Antonom Beschekom.

⁵²⁹ AS 45, fasc. 6, št. 1908.

⁵³⁰ AS 45, fasc. 5, št. 994, 1027.

⁵³¹ RGB, 1856/113.

zdravnike kot za bolnike je pomenilo tudi dejstvo, da veliko zdravnikov ni obvladalo slovenskega jezika. Zaradi neznanja slovenščine so imeli tuji zdravniki težave, saj se niso mogli neposredno sporazumevati s podeželjskimi bolniki, ki večinoma niso bili večji nemščine. Težave na podeželju so imeli predvsem pomožni zdravniki in pa rekrutirani privatni zdravniki, kot na primer novomeški zdravnik Johann Marschall: ... *Uebrigens ist Marschall auch der Landessprache gar nicht mächtig*.⁵³² Pomožnega zdravnika Moriza Gausterja, *der slawischen Sprache nicht kuendig ist*, je na terenu pri delu z bolniki spremljal tolmač,⁵³³ nevešča slovenščine sta bila tudi dr. Moritz Jellinek⁵³⁴ in ranocelnik Friedrich Engel.⁵³⁵ Ko so okrajni uradi prosili za dodatne pomožne zdravnike, so postavljali za pomemben pogoj znanje slovenščine, kot na primer postojnski okraj, ki je prosil za *einer der krainischen Sprache mächtigen Aushilfsarzt*.⁵³⁶

Pri učinkovitosti zdravnikov pa je bil odločilen predvsem človeški faktor. Če so bili po eni strani nekateri izjemno požrtvovalni in so bili za bolnike pripravljene tvegati celo lastno zdravje, so bili po drugi strani primeri, ko zdravniki niso hoteli v bližino bolnikov in so jih zdravili na daljavo ali pa so se obiskovanju bolnikov aktivno izogibali. Takšno obnašanje zdravnikov je veljalo za nesprejemljivo, tako da so se okrajne oblasti pritoževale Zdravstveni komisiji. Kot je bilo že omenjeno v prejšnjem poglavju, je bil problem zdravniškega odklanjanja zdravljenja bolnikov med epidemijami kolere prisoten že od prve epidemije naprej. Da so se takšni primeri v času prve epidemije v monarhiji dogajali pogosto, dokazuje posebno kabinetno pismo cesarja Franca I., v katerem je zdravnikom in ranocelnikom zagrozil s kazenskim pregonom. Zdravniki in ranocelniki morajo ravnati po pravilih stroke, pri čemer morajo bolnike ročno preiskati – jim izmeriti pulz in pretipati želodec.⁵³⁷

Med zdravnike, ki so med ljudmi uživali nezaupanje, je spadal tudi Fortunat Müllner, distriktni zdravnik v vipavskem okraju. Župnijski vikar Jakob Košir iz Šembida je Deželni zdravstveni komisiji pisal, da je število umrlih večje od števila, ki ga je prijavil omenjeni zdravnik. Vzrok potvarjanja podatkov naj bi bil v tem, da se je dr. Müllner bal okužbe s kolero in bolnikov ni pregledoval. Zdravil jih je posredno – tistega, ki je prišel ponj, je vprašal po simptomih bolnika in ga potem zdravil na daljavo. Če pa je dr. Müllner obiskal bolnika na domu, je šel le do praga sobe ali pa je stal na cesti in se z bolnikom pogovarjal skozi okno. ... *das er in diesem Bezirke kein Vertrauen besitze, der wahrscheinlich aus Furcht die Kranken am Krankenbette nicht zu besuchen pflege und sich für dieselben nicht viel kümmern, der zu den Kranken nicht gehen wolle [...] dann ohne den Kranken gesehen zu haben seinen ärztliche Rath erteile [...] Wenn er hin und wieder zu Kranken geht, bleibe er gewöhnlich auf der Thürschwelle stehen oder lässt sich ein Fenster öffene und spreche von der Gasse aus über des geöffnete Fenster mit den Kranken*.⁵³⁸ Čeprav so mu bili poleg Šembida dodeljeni še kraji Vrabče, Mavče, Podraga in Lože, jih ni nikoli obiskal, tako da so bili tamkajšnji prebivalci popolnoma brez zdravniške pomoči. Podobno je Jakob Košir napisal v pismu deželnemu namestniku: *Der hier exponierte dr. Müllner ist der grossen*

⁵³² AS 45, fasc. 5, št. 855.

⁵³³ AS 45, fasc. 5, št. 1206.

⁵³⁴ AS 45, fasc. 6, št. 2129.

⁵³⁵ AS 45, fasc. 5, št. 1409.

⁵³⁶ AS 45, fasc. 5, št. 1059.

⁵³⁷ ZAL, LJU 489, f. 348, fol. 551: okrožnica ljubljanskega okrožnega urada z dne 27. septembra 1831: *Es ist die Obliegenheit eines jeden Arztes und Wundarztes, welchem die Behandlung eines verdächtig vermeinten oder wirklichen Cholera – Kranken zufällt, diesen nach allen Regeln der Kunst, mithin auch mit Befühlung des Pulses, mit gehöriger Untersuchung des Bauches, mittelst Handdruck und so weiter zu untersuchen, das Zweckmässige anzuordnen, die den Heilkünstlern zukommende Hilfe zu leisten, den Kranken, so oft es nötig ist, zu besuchen, auch die Krankengeschichte jedes Mal aufzuzeichnen, mit genauer Bemerkung aller angeordneten Heilmittel.*

⁵³⁸ AS 45, fasc. 6, št. 2085.

Krankenzahl durchaus nicht gewachsen [...] Das Jammern, das Geschrei nach ärztliche Hilfe ist hier herzzernissend ... Dr. Müllner naj bi nato zbolel. Na vipavskem okrajnem uradu so menili, da je njegova bolezen le odraz strahu pred kolero. Dodajajo, da je za kolero umrl župan Šembida, prvi občinski svetovalec pa leži bolan.⁵³⁹ Proti zdravniku Müllnerju sprožena preiskava je pokazala, da so bile obtožbe o slabem delu utemeljene in da med ljudmi ni užival zaupanja.⁵⁴⁰

Pomožni zdravnik Anton Leuchtmann, doktorand medicine z Dunaja, je sprva veliko obetal, saj naj bi imel izkušnje s kolero ob epidemiji leta 1848 v Galiciji. Vendar pa je takoj, ko je pripotoval v kočevski okraj, kamor so ga razporedili, zbolel in ni bil več sposoben za službo. Dr. Vesel mu je odredil dopust, da si opomore, in ga poslal na zdravljenje na Bled, od koder naj bi se javil okrajnemu uradu; zdravljenje pa je zavlačeval, se izgovarjal na prehlad in prosil za odlog.⁵⁴¹ Očitno je, da se je z Bleda, kjer se je zadolžil za 50 gld., nameraval vrniti na Dunaj, saj je Zdravstveno komisijo prosil za predujem v znesku 80 gld.⁵⁴² Kočevski okrajni urad je Komisijo prosil, naj Leuchtmanna premestijo drugam, saj za območje kočevskega okrajnega urada ni primeren. Ne le, da naj bi Leuchtmann takoj po prihodu domnevno zbolel za kolero, pač pa je v novo službo prišel že sicer preveč bolan, da bi jo lahko opravljal, saj ni bil zmožen obiskovati bolnikov po goratem terenu. Zdravnik Česnik, ki ga je pregledal, je ugotovil, da Leuchtmann trpi za vsesplošno oslabeledostjo in boleznijo oči ter da za takšno službo sploh ni primeren.⁵⁴³

Čeprav je za bolnike dobro skrbel, je vipavska okrajna oblast negativno ocenila Ferdinanda Maderja, siceršnjega okrajnega ranocelnika v Planini, ki je na vipavskem območju deloval med 9. in 17. avgustom. Očitali so mu, da ni upošteval uradnih navodil in da okraju ni pošiljal dnevnih poročil o stanju obolelih: *Dieser Wundarzt verdient nach dem Gesagten nicht grosses lob!* Potem, ko je bil odpuščen in bi se moral vrniti v Planino, se je še dva dni na svojo roko mudil v Vipavi, odšel še v Idrijo ter nato spremljal dr. Müllnerja, ko se je ta vračal v Radovljico.⁵⁴⁴ Novomeški okrajni urad ni bil zadovoljen s celotnim tamkajšnjim zdravstvenim osebjem (dr. Papež, dr. Marschall, ranocelnika Bervar in Ipavitz), ki da ni pokazalo dovolj vneme pri izpolnjevanju dolžnosti.⁵⁴⁵ Črnomeljski okrajni urad je okrajnega ranocelnika Antona Krištofa označil za nesposobnega, ki da zna samo puščati kri: *... Dass derselbe sich nur mit Aderlaessten betheiligte.*⁵⁴⁶

Kljub omenjenim izjemam so bile v splošnem okrajne oblasti z zdravniki in ranocelniki zadovoljne in so menile, da dobro delajo. V vrhniškem okraju je ljudi pomirjalo, da zdravstveno osebje *zavzeto in pridno obiskuje bolne*. Zdravnik Ignatz Neudörfer je obiskoval bolnike *od zgodnjega jutra do pozne noči*, in je uspel vsak drugi dan obiskati vse okužene kraje okraja. Neudörfer si je z ranocelnikom Antonom Kullnigom in Johanom Prohasko predele okraja po določenem času izmenjeval. Okrajni urad se je zavedal težavnosti njihovega dela in ugotovil, da ljudje zdravnikom zaupajo: *Das Volk hat zu dieser Aerzte Zutrauen und es laesst sich in dieser Beziehung nichts weiteres wünschen [...] dass der Dienst dieser 3 Aerzte im wahren Sinne ein sehr beschwerlicher ist.*⁵⁴⁷ Zdravnika Ignatza Neudörferja so v vipavskem okraju, kjer je

⁵³⁹ AS 45, fasc. 5, št. 858.

⁵⁴⁰ AS 45, fasc. 6, št. 2067.

⁵⁴¹ AS 45, fasc. 5, št. 1293; fasc. 6, št. 1631.

⁵⁴² AS 45, fasc. 6, št. 1835.

⁵⁴³ AS 45, fasc. 5, št. 1293.

⁵⁴⁴ AS 45, fasc. 6, št. 1882, 2067.

⁵⁴⁵ AS 45, fasc. 6, št. 2213.

⁵⁴⁶ AS 45, fasc. 6, št. 2237.

⁵⁴⁷ AS 45, fasc. 5, št. 883.

delal od 14. avgusta do 29. septembra, opisali kot v vseh pogledih izvrstnega zdravnika in človeka, ki je poleg obolelih za kolero zdravil tudi druge bolne. *Seine Bereitwilligkeit [...] Eifer bei Behandlung der Kranken, sein humanes Benehmen gegen dieselben sind wirklich während der ganzen Zeit unvergleichlich gewesen; von frühesten Morgen an bis in die späte Nacht hat er sich ununterbrochen der Krankenbehandlung gewidmet, so dass er kaum des Tags eine Viertel Stunde gewinnen konnte, sein Mittagmahl einzunehmen. Auch in der Nacht ist er sehr häufig, ja man kann sagen beinahe taeglich gerufen worden, und er hat ein einem Kranken der Besuch versagt; er hat keine Mühe und keine Gefahre geschaut, und man sich aus diesem seinem Benehmen, das es ihm wirklich zu tun war, den Kranken zu helfen und hat auch wirklich viellen geholfen. V celotnem okraju je užival popolno zaupanje. Dieser Arzt verdient wahrlich als Muster für alle Ärzte aufgestellt zu werden!*⁵⁴⁸ V kočevskem okraju so pohvalili ranocelnika Antona Vosta in pomožnega zdravnika Viljema Kovača, predvsem njun human odnos do bolnikov: ... *Ihr humanes Benehmen gegen die Kranken ...*⁵⁴⁹ V Kamni Gorici je požrtvovalno obiskoval bolnike ranocelnik Ludvik Salloker.⁵⁵⁰ V bistriškem okraju je izstopal okrajni ranocelnik Andreas Valentinčig, ki je obiskoval bolnike tudi v zgodnjih jutranjih urah in ponoči, vse dokler ni nazadnje tudi sam zbolel.⁵⁵¹ Požrtvovalno je delal dr. Anton Bescheg, katerega so prebivalci vipavskega okraja imeli za poštenega in spoštovanja vrednega in so ga radi poklicali.⁵⁵² Črnomeljski okrajni urad se je še posebej zahvalil pomožnemu zdravniku Moritzu Freyu, ki je bil zelo delaven ter vedno pripravljen in na voljo bolnikom. Prav tako so bili v tem okraju zadovoljni z ranocelnikom Bervarjem.⁵⁵³ V žužemberškem okraju so ranocelnika Johanna Poscha in Johanna Ruprechta ter študenta medicine Johanna Kovača označili za zelo delavne.⁵⁵⁴ Kamničani so Moriza Gausterja opisali kot *prijateljskega, nenavadno delavnega in skrbnega, ki je zelo uspešno zdravil bolne*.⁵⁵⁵ V senožeškem okraju je bil posebne pohvale deležen okrajni ranocelnik Franc Križaj, ki je požrtvovalno delal kljub svoji boleznin in izčrpanosti ter včasih že na meji svojih fizičnih zmogljivosti.⁵⁵⁶

Večina zdravnikov in ranocelnikov je delo opravljala povprečno. Včasih je prihajalo tudi do trenj med domačimi zdravniki in ranocelniki ter tujimi pomožnimi zdravniki. Tako naj bi vipavški okrajni ranocelnik Anton Kulnik, ki je sicer predano opravljal svoje delo, po prihodu priljubljenega dr. Neudörferja v svoji delovni vnemi popustil, kar so oblasti razlagale z ljubosumjem: *Warscheinlich eine kleine Eifersucht die Ursache davon sein*.⁵⁵⁷ O poslabšanju Kulnikovega dela v Slapu po prihodu dr. Neudörferja je poročal krajevni kurat Matevž Koder.⁵⁵⁸

Obstoj bolnic in špitalov v petdesetih letih je popisal zdravnik Moriz Gauster v statističnih tabelah. Razvidno je, da je bila na Kranjskem ljubljanska civilna bolnica še vedno edina (tudi največja) bolnica modernega tipa. Večina ostalih ustanov je špitalov, ki so bili najverjetneje še univerzalne narave in torej hkrati namenjeni ostarelim, revnim in bolnim. Med njimi so tako stanovski in mestni kot tudi zasebni špitali.

⁵⁴⁸ AS 45, fasc. 6, št. 1882, 1875.

⁵⁴⁹ AS 45, fasc. 6, št. 2281.

⁵⁵⁰ AS 45, fasc. 6, št. 1414.

⁵⁵¹ AS 45, fasc. 6, št. 1917.

⁵⁵² AS 45, fasc. 6, št. 2067.

⁵⁵³ AS 45, fasc. 6, št. 2137.

⁵⁵⁴ Prav tam.

⁵⁵⁵ AS 45, fasc. 6, št. 2203.

⁵⁵⁶ AS 45, fasc. 6, št. 2357.

⁵⁵⁷ AS 45, fasc. 6, št. 2067.

⁵⁵⁸ AS 45, fasc. 6, št. 2428.

VELIKA EPIDEMIJA KOLERE

Tabela 12. Bolnice in človekoljubne ustanove na Kranjskem leta 1859

kraj	ustanova	zmogljivosti	začetek delovanja	ustanovitelj
Ljubljana	- Deželna bolnišnična ustanova/civilna bolnica - Deželna blaznica - Najdenišnica - Trgovska bolnica - Hišni špital preiskovalnega sodišča - Špital prisilne delavnice - Mestna oskrbovalnica za revne - Špital za prebendarje nemškega viteškega reda - Bratovska oskrbovalnica	170 postelj 30 postelj 40 postelj 26 postelj 10 postelj 16 postelj 100 postelj 6 postelj	1818 1832 obstaja že več stoletij 1835	Jožef II Jožef II Jožef II Trgovski gremij mesto Nemški viteški red
Postojna	Občinski špital (vodita ga dr. Vesel in Winkler s pomočjo dobrodelnih prispevkov. Špital je namenjen zdravljenju in oskrbi bolnih revnih prebivalcev Postojne.)	10 postelj	1852	
Kočevje	Zasilna bolnica (ne deluje)	20–30 postelj	1844	
Turjak	Špital grofa Auersperga (za podložnike gospostva)	4 postelje	1803	
Kranj	Meščanski špital (za oskrbo revnih bolnih prebivalcev mesta)	8 postelj	1847	
Loka	Meščanski špital	20 postelj	1547	
Krško	zdravniški 'Ambulatorium' (revnim bolnikom je nudil zdravniško pomoč, zdravila in hrano – juho)		1795	
Novo mesto*	Mestni špital (namenjen mestnim revnim bolnim) ne deluje	6 sob	1842	
Novo mesto	Špital za bolne finančne stražnike	7 postelj	1834	
Komenda Sv. Peter	Glavarjeva hiralnica in bolnica	15 postelj	1784 (župnik Glavar)	
Kamnik	Meščanski špital za revne in bolne	17–21 oseb	1842	
Metlika	Hochenwarthov špital za revne	6–7 oseb	1793	
Idrija	Špital bratovske skladnice za bolne rudarje	8 postelj	obratuje petdeset let	Direkcija rudnika živega srebra

Vir: Gauster Moriz, Tabelle VI. Übersicht der Kranken und Humanitätsanstalten, v: Statistische Übersicht des Medicinstandes, der Humanitätsanstalten und Gesundwäser im Herzogthume Krain, 1859, Zur medicinal Statistik Krains (AS 1080, šk. 17, fasc. 25, v rokopisu).

* Sredi 19. stoletja naj bi se v Novem mestu na Loki gradila epidemijska bolnica za bolnike s kolero. V: Bajc Oton, Mušič Drago, Iz zgodovine splošne bolnišnice v Novem mestu, v: Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem, knjižnica zdravstvenega vestnika, I., Ljubljana 1973, str. 107.

ZDRAVLJENJE BOLNIKOV

Po odloku Deželnega predsedstva so morali zdravniki in ranocelniki vsakega bolnika obiskati vsak dan. Vendar pa je bil tak ideal v danih okoliščinah seveda le redkokje dosežen. Pomožni zdravnik v Velikih Laščah Viljem Kovač je menil, da je to težko uresničljivo že z dvema zdravnikoma, z enim pa je popolnoma nemogoče, saj bi moral en sam dnevno prepotovati 79,3 kilometra.⁵⁵⁹ V kočevskem okraju so se trudili, da bi zdravnike in ranocelnike prerazporejali tako, da bi bolnike obiskali vsaj na dva dni, saj se je dogajalo, da jih je preobremenjeni ranocelnik uspel obiskati le vsak četrti dan. Revizijsko poročilo je za ta okraj ugotovilo, da kar nekaj bolnikov po več dni ni videlo zdravnika in da se je dogajalo, da bolniki po obisku zdravnika niso dobili zdravil.⁵⁶⁰ V okraju Žužemberk so prosili, da jim dodelijo domačina, mladega študenta medicine Johanna Kovača, ki je trenutno doma na počitnicah. Ker so bile za ranocelnika Poscha žužemberške razdalje za vsakodnevno obiskovanje vseh bolnikov prehude (bolniki so bili v vaseh, ki so bile od Žužemberka oddaljene 19 kilometrov v eno smer), naj bi mu pri tem pomagal mlajši kolega.⁵⁶¹ Vsakodnevno oskrbo zdravnikov so sčasoma uspeli urediti v črnomeljskem okraju, ko je septembra ranocelniku Grumu na pomoč prispel pomožni zdravnik Moriz Frey.⁵⁶²

Zneski, ki so jih zdravniki in ranocelniki dobili vnaprej za kritje potnih stroškov in dnevnic, so se gibali med 30 in 100 gld.⁵⁶³ Za vsak nadaljni denar so morali napisati prošnjo Zdravstveni komisiji. Nadaljne zaprosene vsote so se gibale med 100 in 200 gld., saj so zdravniki in ranocelniki sami kupovali zdravila za bolnike. Siceršnje dnevnice so za zdravnike znašale 3 gld. in 12 kr., za ranocelnike 1 gld. in 36 kr. V času epidemije so jih za pomožne zdravnike zvišali na 4 gld. za zdravnike in 2 gld. za ranocelnike.⁵⁶⁴ Za domače zdravnike in ranocelnike, ki so v času epidemije delali izven svojega kraja pa na 4 gld. oziroma na 2 gld. in 30 kr.⁵⁶⁵ Ker so zdravniki večino bolnikov zdravili na domu in so morali zato premagovati znatne razdalje, so bili stroški zdravniškega dela (potni stroški, dnevnice) zelo visoki.

Zdravniki in ranocelniki so kolero zdravili različno. Iz opozorila okrajnega urada Ljubljana – okolica ranocelniku Francu Vesu je razvidno, da se slednji ni držal uradnih postopkov oziroma da bolnikov ni zdravil na uradni način. To naj bi pomenilo, da bolnikov ni obiskoval vsak dan in da ni izvajal zdravstvenih policijskih ukrepov (kontrola higienskih razmer).⁵⁶⁶ Zdravniki in ranocelniki so namreč poleg obiskovanja in zdravljenja bolnikov morali preverjati tudi higienske razmere v hišah; pregledovali so, ali ljudje čistijo in zračijo stanovanja in ali so bolnika izolirali od družine.⁵⁶⁷

Bolnike so zdravili z različnimi praški in tinkturami, tako da nekega uradno predpisanega zdravila in terapije verjetno ni bilo. O naporih evropskih zdravnikov, ki so se trudili z iznajdbo zdravila, priča razpis nagrade francoske akademije v vrednosti 100.000 frankov.⁵⁶⁸ Zdravniki so sami preizkušali različne terapevtske metode in kombinacije zdravil ter na različne načine zdravili posamezne stadije bolezni. Distriktni zdravnik Johann Napret iz Kranja je, na primer, Deželni vladi predlagal terapijo za

⁵⁵⁹ AS 45, fasc. 5, št. 1351.

⁵⁶⁰ AS 45, fasc. 5, št. 1142, št. 1292.

⁵⁶¹ AS 45, fasc. 5, št. 1184.

⁵⁶² AS 45, fasc. 5, št. 1197.

⁵⁶³ AS 45, fasc. 6, št. 1679.

⁵⁶⁴ AS 45, fasc. 6, št. 2110.

⁵⁶⁵ AS 45, fasc. 6, št. 2385.

⁵⁶⁶ AS 45, fasc. 6, št. 1880.

⁵⁶⁷ AS 45, fasc. 5, št. 884.

⁵⁶⁸ Novice, 15. september 1855, št. 74, str. 296.

zdravljenje kolere, ki je temeljila na ipekakuanji (Brechwurzel, bljuvni koren), pitju večjih količin mrzle in peteršiljeve vode ter obkladkih iz peteršilja v olivnem olju.⁵⁶⁹ Zdravnik Ludvik Nagy pa je svaril pred slabimi učinki že omenjene Bastlerjeve tinkture, ki so jo sicer ljudje uporabljali v preventivne in kurativne namene.⁵⁷⁰ Ljudem na deželi, do katerih so zdravniki težje prišli, so svetovali zalogo zdravil, in sicer ipekakuanje in Hofmanovega cveta.⁵⁷¹ Stroškovnik zdravil vojaškega višjega zdravnika Johanna Haiderja, ki je zdravil civilno prebivalstvo v Razdrtem z okolico med 1. avgustom in 20. septembrom, razkriva vrste zdravil, ki jih je uporabljal. Na seznamu so med različnimi pripravki tudi morfij, opij in poprova meta.⁵⁷² Ljudje so se pogosto obračali tudi na razne šarlatane oziroma 'mojstre skaze', kot so jih imenovali Novice, ki so pogosto svarile ljudi pred lahkovernostjo in sumljivimi zdravili: *Če zdravniki po večletnem trudu okoli bolnikov še niso mogli do pravega spoznanja priti, kaj se sme še le od nevednih ljudi pričakovati ...*⁵⁷³ ... *tistih stoternih lažljivih zdravil, tinktur itd., ktere po časnikih nesramno priporočajo lakomni dobičkarji, da dnarje izmamijo plašljivim lahkovernežem, včasih pa še njih zdravje podkopljejo.*⁵⁷⁴ Pred sumljivimi zdravili je ljudi opozarjala tudi Zdravstvena komisija in ljudem svetovala, naj pomoč iščejo izključno pri zdravnikih: *Lahkovernost nepodučenih ljudi nadeljuje pot tako imenovanim obvarovavnim zdravilom, ki se od dne do dne množijo [...] nej si vsak k srcu uzame, ker je vsako zdravilo orožje, ktero tistega, ki se ga poslužuje, prav dostikrat in hudo rani, če ne ve, kako je z njim ravnati, in tudi sovražnika ne pozna, zoper kterega se ga hoče poslužiti [...] Bolezin pa prav zdraviti zamore samo reč zdravnikov biti ...*⁵⁷⁵

Z zdravilstvom so se ukvarjali tudi duhovniki. Bistriški okrajni urad je namreč pri prošnji za dodelitev pomožnega zdravnika izrazil bojazen, da se bo sicer mazaštvo duhovščine še bolj razširilo.⁵⁷⁶ Vikar v Zagorju Anton Mlakar je bolnike zdravil s svojimi zdravili, bolnike prevzemal zdravnikom in jih prepričeval, da naj raje jemljejo njegova zdravila. Postojnski fizikat je okrajni urad zaprosil za posredovanje in ureditev razmer.⁵⁷⁷ Treba je omeniti, da se je prebivalstvo tudi sicer rado zatekalo po zdravniške nasvete k raznim zdravilcem, vedeževalcem, tudi konjedercem in homeopatom.⁵⁷⁸

Marsikateri ranocelnik in celo posamezniki iz vrst duhovščine so ljudi zdravili na homeopatski način. Ta metoda, ki jo je leta 1810 utemeljil nemški zdravnik Samuel Hahnemann, zdravi po načelu similia similibus, uporablja majhne količine tistih snovi, ki bi sicer v večjih količinah pri zdravem človeku povzročile posamezno bolezen. V Habsburški monarhiji je bila homeopatija med letoma 1819 in 1837 prepovedana.⁵⁷⁹ Od leta 1857 je bila prodaja homeopatskih zdravil dovoljena le v javnih in hišnih lekarnah zdravnikov in ranocelnic na deželi.⁵⁸⁰ Natančneje je to področje urejal še Ukaz ministrstva za notranje reči iz leta 1887.⁵⁸¹ Na Kranjskem sta bila v dvajsetih in tridesetih letih 19. stoletja znana borca proti širjenju homeopatije ljubljanski mestni

⁵⁶⁹ AS 45, fasc. 6, št. 1851.

⁵⁷⁰ AS 45, fasc. 5, št. 914; fasc. 4, št. 519: Z Bastlerjevo tinkturo je bolnike zdravil okrajni ranocelnik v Krškem Franc Remitz.

⁵⁷¹ Novice, 21. julij 1855, št. 58, str. 230, Zdraviteljske pisma od kolere.

⁵⁷² AS 45, fasc. 6, št. 2202.

⁵⁷³ Novice, 21. april 1855, št. 32, str. 127, Resnična beseda, kako nespametno je, ako bolan človek išče pomoči pri mojstrih skazih; Novice, 25. julij 1855, št. 59, str. 234, Zdraviteljske pisma od kolere, 3. pismo.

⁵⁷⁴ Novice, 1. september 1855, št. 70, str. 280.

⁵⁷⁵ Razglas zdravstvenega odbora v Ljubljani z dne 24. julija 1855.

⁵⁷⁶ AS 45, fasc. 4, št. 39.

⁵⁷⁷ AS 45, fasc. 4, št. 451.

⁵⁷⁸ Vošnjak, Spomini, str. 56.

⁵⁷⁹ Ernst Mayerhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, III. Band, str. 62, 67.

⁵⁸⁰ Deželni vladni list za krajnsko vojvodino, prvi razdelek, IX, 1857, št. 187, str. 375.

⁵⁸¹ Državni zakonik, 1887/67: Ukaz ministrstva za notranje reči od 27. maja 1887, o tem, kako naj zdravniki in ranocelci, udani homejopatičnemu načinu ozdravljanja, bolnikom oddajo homejopatične izredčene lekove.

zdravnik Fran Viljem Lipič in Ivan Čuber, od leta 1851 ravnatelj Dobrodelnih zavodov v Ljubljani. Kaplan Daniel Terzhek iz Planine pri Črnomlju tako ni bil le priljubljen duhovnik, ampak tudi homeopat (*durch selbststudium ehrfahrener Homeopat*), ki je v času epidemije ljudi zdravil s svojimi preizkušenimi zdravili brezplačno, tako da je bil med ljudstvom priznan in cenjen.⁵⁸² 11. orožniški polk je okrajnemu uradu Ljubljana okolica poročal, da kaplan Mihael Tauszher v Studencu zdravi ljudi homeopatsko.⁵⁸³ Homeopat je bil tudi Anton Mlakar, že omenjeni vikar v Zagorju.⁵⁸⁴ Med ranocelniki je bil zaprisežen homeopat Josip Kos, ki je leta 1849 o homeopatskem zdravljenju kolere za časopis *Illyrisches Blatt* napisal že omenjeno serijo člankov *Die Cholera asiatica von 1848 in 1849*. Da so homeopatijo v času epidemije priznavali kot legitimen način zdravljenja bolnikov, priča poročilo metliškega okrajnega urada Deželnemu predsedstvu, kjer citirajo navodila distriktnega fizika Franca Papeža, ki je pri zdravljenju kolere priporočal homeopatsko obravnavo bolnikov. Slednja naj bi tudi v teh primerih ob pravočasnem zdravljenju dala odlične rezultate (... *k. k. Distrikts-Physiker dr. Papesch angeordnete Homöopathische Behandlung, wie allgemein bei rechtzeitiger Anwendung auch hier die glänzendsten Erfolge liefert* ...).⁵⁸⁵ Razumljivo je, da je v času, ko sta bila narava in način prenašanja bolezni neznana in ko uradna medicina še ni iznašla učinkovitega in prepričljivega zdravila za kolero, zdravnikom in oblastem zmanjkalo prepričljivih argumentov proti homeopatom. Že omenjeni ranocelnik Josip Kos je na Zdravstveno komisijo naslovil pismo, v katerem ugotavlja, da učinkovitega zdravila proti koleri še ni in so zato zdravniki in ranocelniki trenutno prisiljeni preizkušati vsako zdravilo.⁵⁸⁶

Medtem ko so nekateri zdravniki pri obiskovanju bolnikov predvsem v odročnejših podeželskih predelih, le-te velikokrat sami oskrbeli z zdravili, so jim drugi pisali recepte, s katerimi so morali bolniki sami v lekarno. Dogajalo se je, da so jim lekarnarji zdravila zaračunavali, čeprav jim je stroške za zdravila za revne bolnike kril fond Deželne zdravstvene komisije. Na to neprimerno lekarniško prakso je deželnega namestnika opozoril major Wölfel iz 11. orožniškega polka z argumentom, da v času, ko je reševanje obolelih za kolero odvisno od čimprejšnje pomoči, saj v nasprotnem primeru lahko nastopi smrt že v nekaj urah, lekarnarji vseeno zahtevajo od revnih bolnih takojšnje plačilo. Pri tem se velikokrat zgodi, da zaradi zavlačevanja v lekarnah bolnik umre, preden zdravilo do njega sploh prispe.⁵⁸⁷

Da zdravniška pomoč nekaterih predelov sploh ni dosegla, pričajo prav poročila 11. orožniškega polka. Primer so bili nekateri zaselki v okraju Senožeče (Landol, Bukovje), kamor kljub epidemiji zdravnika ni bilo. Ker niso imeli mrljskih vežic, so hranili umrle do pokopa kar v domačih hišah.⁵⁸⁸ Prav tako je orožniški regiment poročal, da je v fari Cerknica 4000 ljudi brez zdravnika (*Die Pfarre Zirknitz zählt 4000 Seelen und hat keine aertzliche Hilfe*). Ljudje pri oblasteh podnevi in ponoči zahtevajo tinkturo, katero

⁵⁸² AS 45, fasc. 6, št. 2237.

⁵⁸³ AS 45, fasc. 4, št. 592. 11. orožniški polk je imel pomembno vlogo pri obveščanju oblasti.

⁵⁸⁴ Postojnsko okrajno glavarstvo ..., str. 92.

⁵⁸⁵ AS 45, fasc. 5, št. 993.

⁵⁸⁶ AS 45, fasc. 4, št. 2. Pismo Josipa Kosa z dne 21. julij 1855: *Nachdem auch unser Stadt mit dem Umgebungen die verheerende Seuche Cholera asiatica zu bedrohen anfängst, und bis nun noch kein gewisser prophylactisches noch Heilmittel bekannt ist, so sind wie gezwungen einstweilen doch jede prophylactischen und arzneymittlichen Mittel, mögen sie nach alo=homeo=oder hydro-patischen Grundsätzen bestimmt seyn, anzuwenden, und so lange dabei zu bleiben, bis endlich das wahre Heilmittel für diese verheerende Seuche gefunden wird. Viel ist schon über diese Krankheit geschrieben, viele Arzneimittel sind als bewährt angerühmt worden, allein das wahre helfend Mittel is noch unbekannt ...*

⁵⁸⁷ AS 45, fasc. 5, št. 917.

⁵⁸⁸ AS 45, fasc. 5, št. 1372.

jim razdeljuje korporal Gärtner.⁵⁸⁹ Za dva dodatna zdravnika je Zdravstveno komisijo zaprosil okrajni urad Vipava, kjer je število bolnikov naraščalo tako hitro, da jim zdravnik Müllner in ranocelnik Kulnik nista bila več kos, tako da so nekateri bolniki ostajali brez zdravniške pomoči. Ljudi je bilo strah, prihajali so v vipavski okrajni urad in zahtevali zdravnika. ... *Dass die Furcht der Leute ist namenlos gross und der Mangel an gehöriger Anzahl von Ärzte sehr empfindlich! [...] es ist nicht möglich alle Tage in alle Ortschaften die beide hier fungierenden Ärzte zu senden und so sterben viele, ohne das sie einen Arzt gesehen, die vielleicht bei rechtzeitigen ärztliche Hilfe gerettet worden wären [...] Die Leute kommen ins Amt, fordern Ärzte und man kann ihnen keine geben ...*⁵⁹⁰ Pogosto so okrajni izrecno zahtevali zdravnike oziroma doktorje medicine, kakor na primer v kočevskem okraju.⁵⁹¹ Prav tako je za zdravnika zaprosil tudi vrhniški okraj, saj so oboleli na Vrhniki zaradi prezaposlenosti z obiskovanjem okoliških vasi ranocelnika Verneteta ostajali brez zdravniške oskrbe. Tako naj bi doktor medicine pri zdravljenju bolnikov uvedel enotni sistem in preveril dosedanje prakso zdravljenja tukajšnjih bolnikov.⁵⁹²

Poleg vprašanja osnovne prehrane, ki so ga oblasti uspele nekako rešiti, je bilo dosti težje rešljivo vprašanje primernih prostorov za izolacijo bolnikov, saj ljudje doma niso imeli dovolj prostora, kamor bi lahko namestili svoje bolne. Metliški okrajni urad je opozarjal, da bolni ležijo velikokrat v nizkih, lesenih izbah, v preveč ogrevanih prostorih, ki jih ne zračijo. Uradniki so svetovali ljudem, da morajo prostore prekajevati in pogosto zračiti. Velikokrat so gnojišča in stranišča preblizu stanovanjskih hiš. Svetovali so tudi, da je treba po smrti bolnika slamnjačo zažgati in posteljnino nemudoma oprati. Ker skoraj nikjer niso imeli na voljo mrtvašnic, so na primer v župniji Podzemelj trupla odnašali v podružnične cerkve, ki so bile le redko obiskovane. Slednje so morali po epidemiji prezračiti in za nekaj časa zapreti.⁵⁹³

Problematika zdravniške oskrbe v času epidemije kolere je jasno razgalila siceršnje pomanjkanje zdravnikov v deželi. Ker obstoječa mreža javnega zdravstva ni prenesla tolikšnega števila bolnikov v tako kratkem časovnem intervalu, so bile deželne oblasti prisiljene za okrepitev zaprositi Dunaj, odkoder so na Kranjsko prišli v prejšnjih epidemijah kolere preizkušeni zdravniki, ranocelniki in študentje medicine. Prišleki oziroma pomožni zdravniki so predstavljali slabo četrtno vseh sodelujočih zdravnikov in ranocelnikov pri epidemiji. Vendar so zaradi nepravočasne enakomerne porazdelitve zdravnikov in ranocelnikov po okrajih nekateri deli okrajev in odročnejši predeli ostali popolnoma brez zdravniške pomoči. Kljub temu da so bili v kriznem času med epidemijo zdravniki in ranocelniki še posebno iskani in cenjeni, pa je bilo njihovo delo vseeno dosledno nadzorovano s strani okrajnih oblasti in duhovščine ter sankcionirano preko Deželne zdravstvene komisije. Treba je poudariti, da so upravne oblasti nadzor vršile izključno nad njihovim strokovnim delom in da pri tem politične konotacije, glede na to da gre za obdobje Bachovega absolutizma, ni opaziti. Večinoma so bili ljudje z zdravniki zadovoljni, bilo pa je med njimi tudi nekaj posameznikov, ki se uvrščajo na oba skrajna konca gaussove krivulje. Medtem ko se je nekaj zdravnikov in ranocelnikov nadpovprečno žrtvovalo za bolnike, tvorno prispevalo k deželni zdravniški skupnosti ter poskušalo s pisanjem (časopisi in knjige) in predavanji osveščati ljudi, so se drugi aktivno izogibali delu in celo stiku z bolniki. Časopisi so bili vseskozi na strani

⁵⁸⁹ AS 45, fasc. 4, št. 388.

⁵⁹⁰ AS 45, fasc. 4, št. 473.

⁵⁹¹ AS 45, fasc. 4, št. 516.

⁵⁹² AS 45, fasc. 4, št. 513.

⁵⁹³ AS 45, fasc. 5, št. 993.

zdravnikov, čeprav obstajajo indici, da je bila učinkovitost njihovega zdravljenja že sodobnikom vprašljiva, saj zanesljivo zdravilo ni obstajalo. ... *in naj nihče ne očituje zdravnikom, da niso v stanu vsake bolezni ozdraviti! Kar morejo, radi store, in tudi svoje življenje žertvujejo za ohranjenje življenja drugih in gotovo – brez dobičkarije. To pričajo kužne bolezni, so o zdravnikih zapisale Novice.*⁵⁹⁴

⁵⁹⁴ Novice, 28. julij 1855, št. 60, str. 238, Zdraviteljske pisma od kolere, 4. pismo.

EPIDEMIJA IN LJUDJE

SOCIALNE POSLEDICE EPIDEMIJE

Čeprav so bili primarne žrtve epidemije predvsem tisti, ki so za posledicami kolere umrli, pa je epidemija poleg grobov na družbenem tkivu za sabo pustila še druge vrste posledic. Socialna kriza, ki je izbruhnila že med epidemijo in se po njej razvila do konca, omogoča opazovanje in preučevanje socialne politike oziroma stopnje različnih oblik socialne pomoči, ki jo je bila sposobna razviti takratna družba. Na podlagi dveh mikroštudij in sicer o socialni strukturi obolelih v urbanem okolju mesta Ljubljana ter o identiteti umrlih na podeželju, natančneje v kraju Slavina na Pivki na Notranjskem, bomo po eni strani opazovali kako je pripadnost določenim družbenim razredom vplivala na obolevnost ljudi, po drugi strani pa nas bo zanimala obstoječa mreža in dostopnost zdravniške oskrbe navadnim ljudem. Prav tako bo razvidno, kako so oblasti organizirale pomoč ljudem in družinam, ki jih je nenadna huda bolezen pahnila v revščino in stisko.

*Bog pomagaj! Noben drug ne more o taki občinski nadlogi pomagati; vlada, učenost, dobrotljivost, vse je preslabo in omaga ...*⁵⁹⁵

'Vlada, učenost in dobrotljivost' so bili tisti vzvodi moči, ki so poskušali zaustaviti epidemijo in čimbolj pomagati bolnim in revnim. In ker v kratkem času niso uspeli razviti potrebne učinkovitosti, se je marsikje pojavljalo mnenje, da si lahko ljudje pomagajo samo še z molitvijo in vero v Boga. Čeprav so se oblasti trudile vzpostaviti red in organizirati učinkovito mrežo zdravniške pomoči, je bila slednja vzpostavljena nepravočasno in je ostajala nezadostna. Nemoč zdravnikov zaradi nepoznavanja narave bolezni, neučinkovitost obstoječih zdravil ter odvisnost od dobrodelnosti premožnejših, upanja v ljudeh gotovo niso povečevali.

V 19. stoletju je bila ljubljanska civilna bolnica, ki je delovala v okviru Deželnih dobrodelnih zavodov namenjena revnejšim slojem, tistim, ki si privatnega zdravnika, ki je k bolnikom hodil na dom, niso mogli privoščiti. Med epidemijo so zdravniki zaradi spremenjenih razmer večino bolnikov zgolj izjemoma zdravili na domu. Civilna bolnica je bila tako sploh edina bolnica v deželi, ki je sprejemala revne obolele za kolero. Vse druge manjše bolnice in špitali so bili namenjeni posameznim skupinam, kot so bili na primer delavci, ki so gradili železnico. Slednje so zdravili v posebnih manjših bolnicah, in sicer v krajih Notranje Gorice, Borovnica, Rakek, Koče, Gornje Ležeče, Buje in

⁵⁹⁵ Novice, 15. september 1855, št. 74.

Vreme.⁵⁹⁶ Prav tako je svoje bolnice imela vojska, poleg vojaške bolnice v Ljubljani, ki je stala nasproti hotela Slon, je bilo več manjših na podeželju, znani sta v Blekovi vasi pri Logatcu in v Senožecah. Slednja je lahko sprejela 8 bolnikov.⁵⁹⁷ Na Vrhniki, Planini, Postojni in Razdrtem so uredili krizne hiše, ki so lahko sprejele največ 15 bolnih vojakov in kjer je deloval vojaški zdravnik.⁵⁹⁸ Posebnečasne zasilne bolnice so bile urejene v Vipavi, Senožecah, Vrhniki, Logatcu in Planini.

PRIMERJAVA SOCIALNE STRUKTURE OBOLELIH V MESTU IN NA PODEŽELJU

MESTO LJUBLJANA

Kolera je deželno glavno mesto v primerjavi s podeželjem prizadela bistveno manj. Epidemija se je v mestu začela kasneje in postopoma, saj julija bolezen v mestu še ni huje izbruhnila. Kot je bilo že rečeno, je Zdravstvena komisija mesto s predmestji razdelila v 5 odsekov, za vsak del pa so določili zdravnike, ki so bili pristojni za bolnike v določenem delu mesta.⁵⁹⁹ Na ta način so hoteli doseči večjo preglednost nad ljudmi in s tem vzpostaviti tudi učinkovitejši zdravstveni nadzor. Praksa razdelitve mesta v manjše, bolj obvladljive enote je bila znana že iz časov epidemij kuge in na enak način so jo uporabili tudi v 19. stoletju ob epidemijah kolere. Tako so oblasti v Ljubljani ukrepale leta 1831, ko je epidemija kolere deželi šele grozila, kot tudi ob prvih dveh epidemijah leta 1836 in 1849.⁶⁰⁰

V mestu je v poletju leta 1855 za kolero zbolelo 385 ljudi, od katerih jih je 144 bolni podleglo in 241 ozdravelo. Ker je takrat v Ljubljani živel 20.747 ljudi, je bil delež obolelih 1,8 %. Obolevnost in umrljivost sta bili največji v času med 29. julijem in 9. septembrom, kasneje se je rast obolevnosti bistveno upočasnila in zmanjšala. Slednje prikazuje graf 5.⁶⁰¹

Od 385 obolelih se jih je v civilnem špitalu zdravilo 79 oziroma 20 %. Pri 62 % bolnih (241 bolnikih) je kot lečeči zdravnik/ranocelnik vpisan eden od triindvajsetih zdravnikov in ranocelnikov, ki so delovali v mestu in okolici. Za 65 ljudi tovrstni podatek ni znan zaradi manjkajočih dnevnih seznamov Policijske direkcije.⁶⁰² Tabela št. 15, ki vsebuje podatke za civilno bolnico med leti 1852 in 1857, kaže v letu 1855 v primerjavi z ostalimi leti manjše povečanje števila postelj in večje število pacientov, prav tako se je v tem letu znatno povečalo tudi število vseh umrlih v špitalu. O tem ali bodo bolnika odpeljali v bolnico je odločil zdravnik; to se je dogajalo v tistih primerih, ko bolnik doma ni imel zagotovljene potrebne nege. V bolnico so take bolnike prenašali na nosilih, ki jih je priskrbel mestni magistrat.⁶⁰³ Prav tako naj bi magistrat priskrbel nosače, s katerimi pa so bile nenehne težave, saj ponavadi niso prišli takoj ali pa so zahtevali plačilo. Ko je za kolero v kolizeju zbolela dekla Agnes Oranger, je nosač ni bil

⁵⁹⁶ AS 45, fasc. 5, št. 914.

⁵⁹⁷ Prav tam.

⁵⁹⁸ AS 45, fasc. 4, št. 241; fasc. 5, št. 914.

⁵⁹⁹ Novice, 1. avgust 1855, št. 61.

⁶⁰⁰ Katarina Keber: Epidemije na Slovenskem: primer kolere v 19. stoletju (magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino), Ljubljana 2003, str. 46–48.

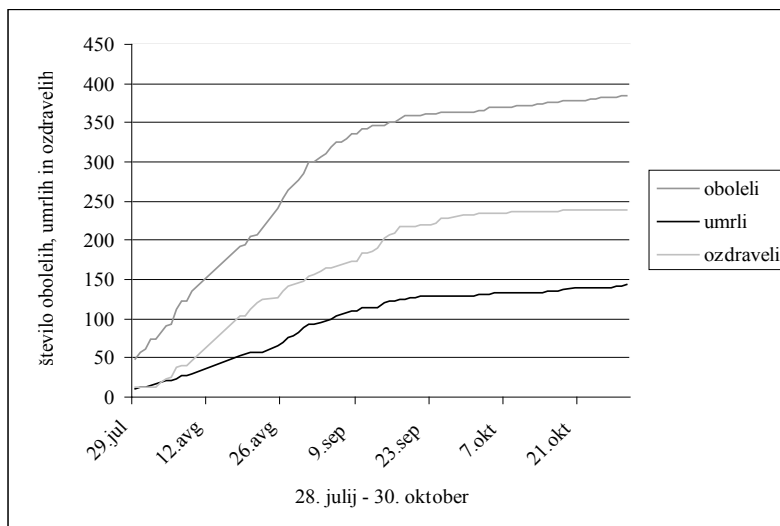
⁶⁰¹ Iz podatkov dnevnih seznamov obolelih, umrlih in ozdravelih Policijske direkcije v Ljubljani je razviden trend dogajanja. Podatki na dnevnih seznamih se namreč iz dneva v dan seštevajo.

⁶⁰² AS 45, fasc. 4, 5, 6. Dnevni seznam Policijske direkcije obolelih, umrlih, ozdravelih in bolnih v mestu Ljubljana manjkajo za obdobje med 9.–18. avgustom in 22.–25. avgustom. Manjkajo podatki za 65 obolelih.

⁶⁰³ Laibacher Zeitung, 4. avgust 1855, št. 177, str. 769.

voljan takoj odnesti v bolnico, ampak je počakal, da so na ulicah prižgali mestne laterne ter zahteval plačilo.⁶⁰⁴ Prijavljen je bil tudi primer, ko so morali za prevoz bolnika v bolnico nosaču plačati 1 goldinar.⁶⁰⁵ Tistim revnim, ki so jih svojci negovali doma, so zdravniki izdali recepte *in rationem pauperum*, tako da so lahko zdravila brezplačno dvignili v vseh lekarnah.⁶⁰⁶ Zdravnikom, ki so jih v mestu poklicali k bolniku, se je pogosto zgodilo, da so ob prihodu našli bolnika že mrtvega.

Graf 5. Oboleli, umrli in ozdraveli v epidemiji kolere v Ljubljani leta 1855

Vir: AS 45, Dnevni sezname obolelih, umrlih in ozdravelih Policijske direkcije v Ljubljani, fascikli 4, 5, 6.

Ranocelnik Matevž Finc je 25. julija prijavil prvi primer kolere med mestnim civilnim prebivalstvom. Nenadoma je zbolel hlapec Peter Stirl iz Komende, in sicer v enem izmed ljubljanskih hotelov. Ker se bolnega ni hotel nihče dotakniti, ga je Finc z lastnimi rokami prenesel na dvorišče in ga predal civilni bolnici. Zaradi nedosegljivosti zdravnika je iz izkušenj z epidemijo kolere leta 1836 sam določil, da gre pri bolnem za kolero.⁶⁰⁷ V naslednjih dneh je bilo več podobnih primerov na območju Barja in v Črni vasi.⁶⁰⁸ Ohranjeni zapisi o smrti bolnikov ranocelnika Finca pričajo o posameznih smrtnih primerih.⁶⁰⁹

Ohranjeni sezname Policijske direkcije obolelih za kolero predstavljajo izjemno redkost, saj so sicer za tovrstne raziskave edini možni vir mrliške knjige, ki pa seveda podatkov o obolelih ne vsebujejo. Analiza omenjenih seznamov omogoča vpogled v stanovsko razdelitev za kolero obolelih 295 ljubljanskih meščanov. V največji skupini obolelih (67) so tako člani družin manjših obrtnikov (mizar, ključavničar, zidar, čevljar, žebjar, tesar, sedlar, kovač, urar, mesar, klobučar, kolar, knjigovez, gostilničar). Sledita skupini poslov oziroma služkinj (tudi dekle in kuharice) in hlapecv (65) ter

⁶⁰⁴ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 846.

⁶⁰⁵ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 860.

⁶⁰⁶ Laibacher Zeitung, 4. avgust 1855, št. 177, str. 769.

⁶⁰⁷ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 831.

⁶⁰⁸ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 833.

⁶⁰⁹ ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 856.

Gertraud Tome dienstmäd, 17 Jahre alt, starb heute Nachmittag um 6 Uhr in der St. Petersvorstadt No. 85 mit dem heiligen Sterbsacramenten versehen, an der Cholera.
Laibach am 10. August 1855.

Finz.

Dem Thomas Podkraiseg Waaren Aufleger am Raan starb sein kind Franz 4 Jahre alt in der St. Petersvorstadt No. 35 heute Vormittag um $\frac{3}{4}$ auf 12 Uhr, gelitten an scroph-holesen Geschwären, gestorben an der Cholera.
Laibach am 7. August 1855.

Finz.

24. – 25. Zapisa ranocelnika Finza, da sta za kolero umrla sedemnajstletna služkinja Gertraud Tome in štiriletni Franz Podkraiseg (ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 856).

Gertraud Tome dienstmäd, 17 Jahre alt, starb heute Nachmittag um 6 Uhr in der St. Petersvorstadt No. 85 mit dem heiligen Sterbsacramenten versehen, an der Cholera. Laibach am 10. August 1855	Finz
Dem Thomas Podkraiseg Waaren Aufleger am Raan starb sein kind Franz 4 Jahre alt in der St. Petersvorstadt No. 35 heute Vormittag um $\frac{3}{4}$ auf 12 Uhr, gelitten an scroph-holesen Geschwären, gestorben an der Cholera. Laibach am 7. August 1855	Finz
Maria Viditz Nagelschmiedswitwe, 81 Jahre alt, starb heute früh um 4 Uhr in der Stadt No. 10 mit den heiligen Sterbsacramenten versehen, an der Brechruhr. Laibach am 7. August 1855	Finz

dninarjev in dninaric (41). Iz družin tovarniških in drugih delavcev je zbolelo 30 ljudi, v družinah uradnikov in različnih uslužbencev (konduktar, računovodja, advokat, voznik lokomotive, telegrafist, gasilec) pa 20 ljudi. 15 je bilo pripadnikov malih trgovskih in preprodajalskih družin, 17 gostačev in 13 hišnih posestnikov. V zadnji skupini so tisti, ki sicer ne spadajo v nobeno od zgornjih kategorij, kot na primer kmet, voznik vprege, najdenček, študent in igralka. Razvidno je, da so obolevali predvsem nižji sloji mestnega prebivalstva, saj med obolelimi skoraj ni bilo premožnih meščanov, kot so na primer veliki trgovci, večji obrtniki in višje deželno uradništvo. Zbolelo je več žensk

kot moških, in sicer predvsem v skupini poslov, kjer je bilo med različnimi vrstami služkinj enkrat več bolnic kot med moškimi posli. Prav tako je isti trend glede razmerja med spoloma opazen pri dninaricah in gostačkah. (tabela št. 13)

Za kolero je zbolel tudi Edvard Strahl, ki je slovel kot eden najboljših juristov v Ljubljani. Po prestani bolezni je ostal bolehen, trpel naj bi za vnetji grla in zato skoraj popolnoma izgubil glas.⁶¹⁰ Da je umrl za kolero, se je med ljudmi govorilo tudi za Matevža Langusa, slikarja in freskarja, portretista kranjskega meščanstva v predmarčni dobi. Slednji naj bi po povratku iz zdravljenja v Mozirju, star 63 let, 21. oktobra leta 1855 v Ljubljani nepričakovano naglo umrl. Mrliška knjiga ljubljanske župnije Sv. Jakoba navaja kot vzrok smrti *Darmtyphus*.⁶¹¹ Vsekakor pa Matevža Langusa ni na uradnem seznamu Policijske direkcije obolelih in umrlih za kolero v Ljubljani leta 1855.⁶¹²

Tabela 13. Stanovska porazdelitev obolelih za kolero v Ljubljani leta 1855

stan (člani družin)	število bolnikov	število bolnic	skupaj
obrniki	36	31	67
trgovci	8	7	25
uradniki, uslužbenci	8	12	20
posli (hlapci, dekle)	24	41	65
delavci	18	12	30
dninarji	14	27	41
gostači	5	12	17
hišni posestniki	7	6	13
drugo	13	14	27
skupaj	133	162	295

Vir: AS 45, Dnevni sezname obolelih, umrlih in ozdravelih Policijske direkcije v Ljubljani, fascikli 4, 5, 6.

Tabela 14. Število postelj in bolnikov v ljubljanskem civilnem špitalu v letih 1852–1857

leto	število bolnišnic	število postelj	vseh bolnikov	vseh umrlih
1852	1	179	1.382	142
1853	1	140	1.292	133
1854	1	179	1.500	187
1855	1	182	1.535	221
1856	1	165	1.282	155
1857	1	165	1.273	156

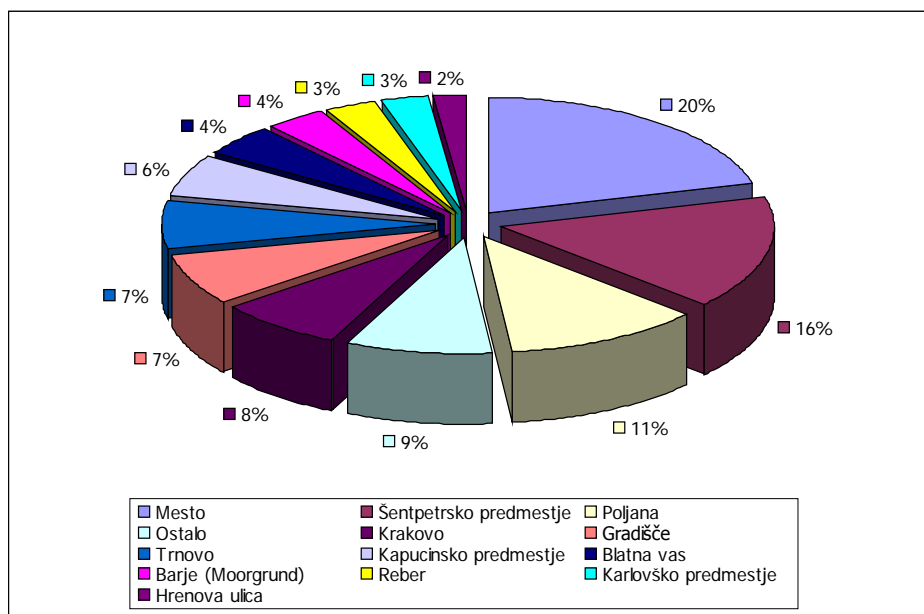
Vir: Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, Sanitäts und Wohlthätigkeitsanstalten, II. Band, VIII. Heft, 1852-1854, 1855-1857.

⁶¹⁰ Janko Polec, Edvard in Karel Strahl, Zbornik za umetnostno zgodovino, let. X., 1930, 3.-4., str. 55.

⁶¹¹ Viktor Steska, Slovenska umetnost I., Slikarstvo, Družba sv. Mohorja, na Prevaljah 1927, str. 211; SBL, str. 615; NŠAL, ŽA Ljubljana-Sv. Jakob, mrliška knjiga 1849–1859.

⁶¹² AS 45, Dnevni sezname obolelih, umrlih in ozdravelih Policijske direkcije v Ljubljani, fascikli 4, 5, 6.

Graf 6. Razdelitev vseh obolelih za kolero v Ljubljani po delih mesta leta 1855

Vir: Dnevna poročila Policijske direkcije v Ljubljani, AS 45, fascikli 4, 5, 6.

Deleži bolnikov po posameznih delih mesta so izračunani na osnovno število 253 bolnikov, za katere je znano prebivališče. Največja zgostitev bolnikov je bila v mestu (Stadt), torej v današnjem ožjem, starem delu mesta (Stari, Novi in Mestni trg), kar je na prvi pogled presenetljivo, če vemo, da so središče mesta naseljevali večinoma premožnejši sloji. Vendar pa je v tem primeru pomembno, da je s premožnejšimi v mestu živela tudi njihova služinčad, iz vrst katere so bolniki v tem delu Ljubljane tudi prevladovali. Različni posli in služkinje, ki so obolevali, so bili tako verjetno v službi omenjenih premožnejših družin. Sicer je težko v posameznih delih mesta med bolniki prepoznati prevladujočo skupino, saj so nižji sloji živeli razpršeni po vsem mestu. Šentpetrsko predmestje, ki je bilo drugo po številu bolnikov, je v splošnem poseljevala zelo pisana struktura ljudi, ki bi jo lahko označili za nekakšen mestni srednji sloj, saj so tu živeli tako obrtniki, uradniki kot tudi tovarniški delavci. Deli mesta, ki so prispevali približno enako število bolnikov (med 6 % in 11 %) so bili Poljane, Krakovo, Trnovo, Gradišče in Kapucinsko predmestje. Če so Poljane naseljevale pretežno obrtniške družine, tu so se nahajale tudi klavnice, sta bila predela Krakovega in Trnovega še ruralna, Gradišče in Kapucinsko predmestje pa sta bili tisti območji, kjer je mesto že počasi prehajalo v podeželje. Najmanjši delež bolnikov so prispevali deli, kot so Barje (Moorgrund), Karlovško predmestje in Blatna vas⁶¹³ ter Reber in Hrenova ulica. Glede na to da so bili na Hrenovi ulici kaznilnica in še nekateri okrajni oblastveni organi, je bil za to ulico značilen večji pretok ljudi. Reber pa je ulica, ki se neposredno dotika Starega trga v mestu in teče po grajskem hribu navzgor. Na tej ulici so si bolniki sledili v zaporednih hišnih številkah, in sicer v hišah št. 51, 52, 54, 60 in 61.

⁶¹³ Blatna vas je bila leta 1853 preimenovana v Kolodvorsko ulico (Bahnhofgasse), vendar se je prvotno ime ohranilo še leta po preimenovanju. V: Valenčič, Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, str. 48.

ŽUPNIJA SLAVINA NA NOTRANJSKEM

V slavinski župniji na Pivki na Notranjskem je za posledicami epidemije kolere umrlo 345 ljudi, največ jih je umrlo v slavinski duhovniji, in sicer 138, v šempetrski duhovniji 119, trnjski duhovniji 58 in štivanski duhovniji 30.⁶¹⁴ Na osnovi analize slavinske mrliške knjige je razvidno, da je od vseh 183 umrlih tega leta v 138 primerih kot vzrok smrti navedena kolera (Brechruhr, Cholera, Cholera Thyphoid). Za kolero je umrlo kar 74,9 % vseh umrlih v tem letu. Domačinov iz vasi Slavina, Koče, Žeje in Nemška vas je umrlo 94, in sicer največ v Slavini 41, sledijo Selce 27, Koče 14, Nemška vas 8 in Žeje 3. Med tujimi delavci, ki so gradili odsek železnice Ljubljana–Trst, je za kolero umrlo 43 ljudi.⁶¹⁵ Graf št. 7 predstavlja uradne podatke za kraj Slavina, in sicer 129 obolelih, 54 umrlih in 75 ozdravelih.⁶¹⁶

Uradni podatki o umrlih za kolero se od župnijskih nekoliko razlikujejo zato, ker se naslanjajo na upravno razdelitev dežele (okraj) in ne na njeno cerkveno ureditev (župnije). Poleg tega so odstopanja tudi zaradi nepopolnih uradnih podatkov za posamezne kraje v dnevni poročili ali pa zato, ker so dnevna poročila manjkala. Tako primerjava uradnih in župnijskih podatkov pokaže, da so uradne številke v tem primeru nekoliko nižje. Čeprav se končna uradna številka umrlih za Slavino nekoliko razlikuje od Zabukovčeve (41 umrlih), predstavlja uradna statistika dragoceni vir, saj prikaže razmerje med obolelimi, ozdravelimi in umrlimi. Povedano drugače, podatki iz mrliških knjig dobijo namreč pravo izpovedno vrednost šele takrat, ko je znano tudi razmerje med obolelimi, ozdravelimi in umrlimi. Ena izmed tovrstnih ugotovitev je, da je od vseh, ki so zboleli za kolero, tako na deželni, okrajni in krajevni ravni, veliko več ljudi ozdravelo, kot pa jih je umrlo.

Z analizo slavinske mrliške knjige⁶¹⁷ sem poskušala razkriti socialno strukturo umrlih in posamezne človeške usode, ki so sicer skrite v številkah statističnih podatkov. Na osnovi vpisov o stanu, ki je razviden za 85 umrlih domačinov iz vasi Slavina, Selce, Nemška vas, Koče in Žeje, lahko razberemo socialno strukturo umrlih. Socialna pripadnost se v tem primeru meri na osnovi lastništva nad različno velikimi kmetijami oziroma zemljiškega najemništva. Tako je 17 ljudi pripadalo družinam polzemljaka,⁶¹⁸ od tega 9 otrok, 3 gospodarji, 4 gospodinje in vdova. 17 umrlih je živelo na $\frac{1}{4}$ zemljaka, in sicer 7 gospodarjev, 6 gospodinj, 3 otroci in vdova. Preužitkarjev je umrlo 15. Sledi 9 kajzarjev, in sicer 5 gospodarjev, 2 gospodinj in 2 otroka. Od preostalih jih je bilo 7 samskih: 4 iz družin $\frac{3}{4}$ zemljaka – gospodar, 2 gospodinj in otrok; 3 iz družine $\frac{1}{3}$ zemljaka – 2 otroka in vdova. 2 otroka sta umrla v družinah celega zemljaka; po eden je bil otrok hišarja, otrok gozdnega hlapca in dekla. Razvidno je, da je največ umrlih iz družin polzemljaka, četrte zemljaka, preužitkarjev, kajzarjev in gostačev, pri čemer je treba upoštevati, da je bila v splošnem najpogostejša velikost kmetije polzemljak in da je bilo ponavadi v zemljiški strukturi celih zemljakov malo. Preužitkarji so bili stari med 51 in 81 let. 24 umrlih je bilo otrok starih do 15 let. Razvidno je, da so za kolero umirali pretežno člani socialno šibkejših družin in da je umrlo več žensk kot moških.

⁶¹⁴ Janez Zabukovec, *Zgodovina župnije Slavina*, Ljubljana 1910, ponatis Vrhnika 2004, str. 35.

⁶¹⁵ ŽU Slavina, *Mrliška knjiga župnije Slavina*, IV, 1834–1872.

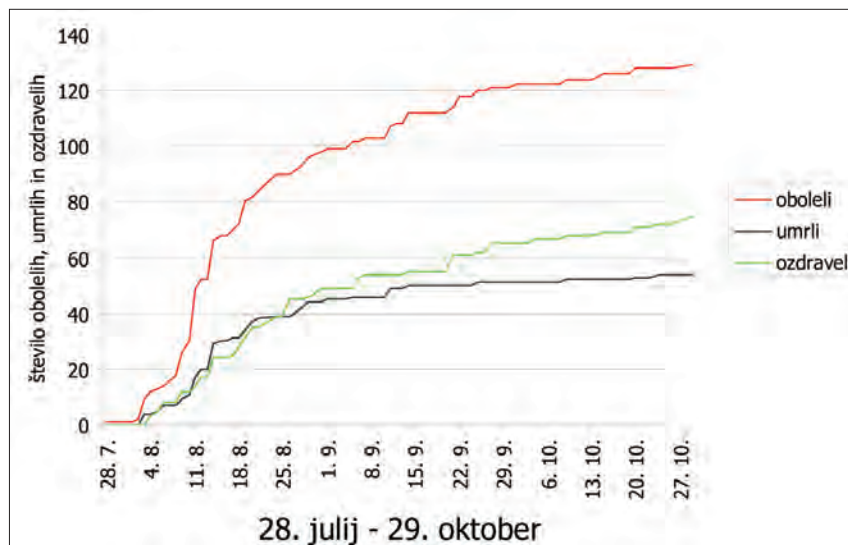
⁶¹⁶ Podatki se iz dneva v dan seštevajo, tako da so vsi trije podatki na posamezni dan vsota do takrat.

⁶¹⁷ Prav tam.

⁶¹⁸ Cel zemljak je obsegal med 6-7 hektarjev zemlje. Več v: Sergij Vilfan, *huba*, ES, str. 83; *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*. *Zgodovina agrarnih panog*, I. zvezek: *Agrarno gospodarstvo*, SAZU, DZS 1970, str. 170–171.

VELIKA EPIDEMIJA KOLERE

Graf 7. Oboleli, umrli in ozdraveli v epidemiji kolere v Slavini leta 1855

Vir: AS 45, Dnevna poročila Okrajnega urada Postojna, fascikli 4, 5, 6.

Tabela 15. Stanovska porazdelitev umrlih za kolero v župniji Slavina leta 1855

stan	število umrlih
cel zemljak	2
3/4 zemljaka	4
polzemljak	17
1/3 zemljaka	3
1/4 zemljaka	17
preužitkarji	15
kajžarji	9
gostači	8
hišarji	1
hlapci, dekcle	2
samski	7
SKUPAJ	85

Vir: Mrliška knjiga župnije Slavina, IV, 1834–1872, ŽU Slavina.

Iz omenjene mrliške knjige izvemo, da je bilo pomoči okrajnega ranocelnika Maxa Himmerja, ki je sicer v času epidemije zdravil delavce v špitalu v Kočah,⁶¹⁹ deležnih le prvih 14 umrlih domačinov na začetku epidemije. Verjetno je, da zaradi naraščanja števila bolnih delavcev ranocelnik Himmer ni več zmož obiskovati in zdraviti še domačinov. Nihče od domačinov se namreč ni zdravil v špitalu v Kočah. Duhovno oporo so bolni domačini in tuji delavci dobili v požrtvovalnem slavinskem kaplanu Leopoldu Albrehtu, ki je bolnike obiskoval ter iz lastnih sredstev poskrbel tudi za kuho goveje

⁶¹⁹ AS 136, Okrajno glavarstvo Postojna, delovodnik 122, št. 4528.

juhe za bolne in revne domačine.⁶²⁰ Poleg Leopolda Albrechta, ki je v Slavini deloval med leti 1852 in 1856, je v mrliški knjigi pod rubriko *Nahme, Zunahme und Charakter des insegnenden Priesters* naveden tudi duhovnik France Sporn, ki je v Slavini deloval v obdobju med 1850 in 1859.⁶²¹

Epidemija je povzročila prave družinske tragedije, saj se je dogajalo, da je bolezen v eni hiši terjala več življenj. Alojz Blažek se po družinskem ustnem izročilu spominja tragedije družine Turkovih: *Moj oče je bil doma z Malega Brda iz družine, ki je štela sedem članov. Za kolero je zbolel samo eden, pa še tisti je ozdravel. Ker je bil silno žejen je pil vodo in kamilični čaj. Po 24 urah so krči, bolečine in žeja popustili. V nekaj dneh je ozdravel. Moj ded je tudi mrlič, ki so umrli za kolero, pokopaval, toda sam ni zbolel. Pri Turkovih na Malem Brdu pa je od devetčlanske družine ostala samo neka 80-letna ženska, vse druge je kolera pobrala.*⁶²² Mrliška knjiga priča o tragedijah tudi v slavinski župniji. Tako so na naslovu Slavina št. 50 v dobrih sedmih dneh med 5. in 12. avgustom umrli štirje ljudje, in sicer osemindvajsetletna Katarina Černigoj, kmet $\frac{3}{4}$ zemljaka Blaž Možina star 57 let, njegova žena Marija Možina stara 45 let ter njun triletni sin Jakob Možina. V hiši Slavina št. 58 so istega dne, in sicer 13. avgusta umrli šestintridesetletni kajzar Simon Milharčič in njegova dva otroka šestletni Štefan Milharčič in triletna Marija Milharčič. Na naslovu Slavina 41 sta 10. avgusta umrli enaindvajsetletni kmet $\frac{1}{4}$ zemljaka Franc Bostiančič in devetindvajsetletni preužitkar Jožef Bostiančič. V hiši Slavina 52 so umrli trije otroci gostača, in sicer hčerki petletna Helena Fičur in triletna Marija Fičur ter dvanajsetletni sin Georg Fičur. V Kočah št. 29 sta 28. avgusta umrli enaintridesetletna vdova Margareta Rudeš in njena leto in pol stara hči Frančiška Rudeš ...

Večina umrlih delavcev na železnici je umrla v špitalu v Kočah, kjer je deloval postojnski okrajni ranocelnik Max Himmer. Slednji je oblasti o koncu epidemije v špitalu obvestil 29. septembra.⁶²³ Umrli delavci so bili večinoma Italijani iz okrajev Videm (Udine), Belluno in Treviso, nekaj je bilo tudi Čehov, Tirolecev, Hrvatov in Slovencev. Med umrlimi delavci je bilo pet žensk.⁶²⁴ Uradni podatki kažejo, da je od 83 bolnih delavcev bolezn podleglo 45 %.

V sosednji župniji Košana je za kolero umrlo okrog 400 ljudi.⁶²⁵ V vasi Buje, kjer je prav tako deloval špital, namenjen delavcem na železnici, je bilo sicer več bolnikov, vendar pa je bila umrljivost med bolniki v primerjavi s špitalom v Kočah nižja. Od 125 bolnikov jih je umrlo 24 %.⁶²⁶ V Košani je delal ranocelnik Tomic, in sicer do 11. avgusta, ko so ga premestili v Vipavo.⁶²⁷ Špitalski zdravnik, ki je ljudi zdravil tudi v Košani in na Suhorju, je bil sprva študent medicine Martin Razpet, ki pa je 1. septembra tudi sam zbolel za kolero in oblasti zaprosil za zamenjavo. V Košanski dolini ga je nato nadomestil pomožni zdravnik z Dunaja Moriz Gauster.⁶²⁸

⁶²⁰ Krnel Leon: Kolera na Pivki v letu 1855, v: Iz oblube, Župnijski urad Slavina, 1988, str. 11–12.

⁶²¹ Zabukovec, Zgodovina župnije Slavina, str. 240–241.

⁶²² Alojz Blažek, 100-letnica kolere na Pivki, Slovenski Jadran, št. 43, 1955, str. 6.

⁶²³ AS 136, delovodnik št. 122.

⁶²⁴ Mrliška knjiga župnije Slavina, IV, 1834–1872.

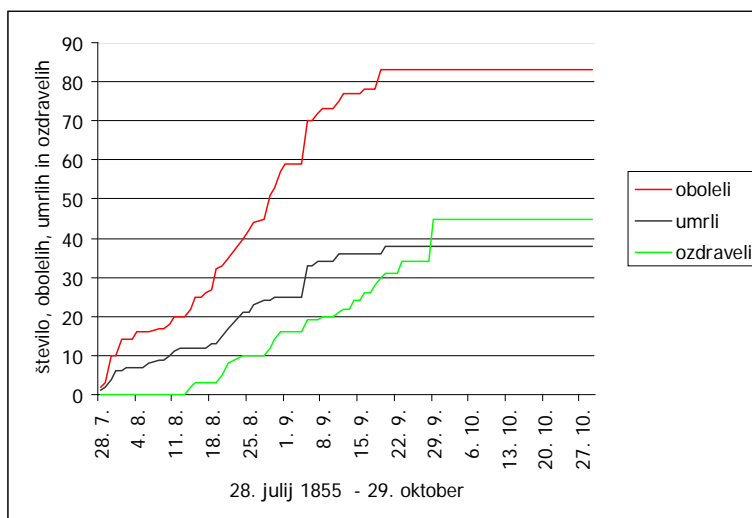
⁶²⁵ Postojnsko okrajno glavarstvo ..., str. 32.

⁶²⁶ AS 45, fascikli 4, 5, 6: Dnevna poročila Okrajnega urada Postojna.

⁶²⁷ AS 136, delovodnik št. 122, št. vpisa 3846, 3891; Tomica omenja tudi Kobal, O koleri ..., str. 125–126.

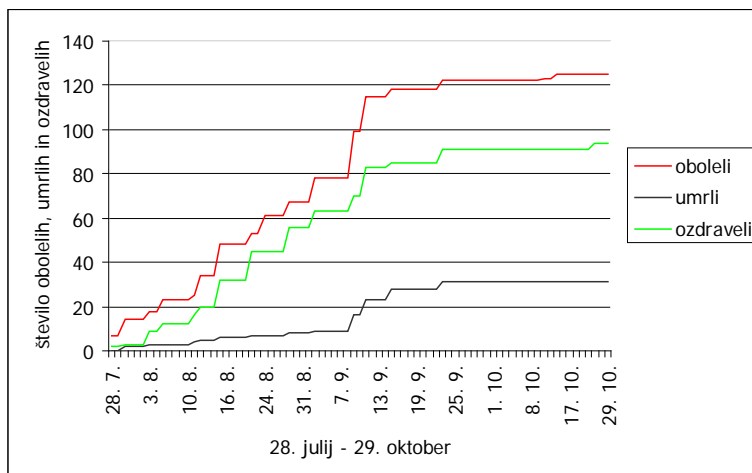
⁶²⁸ AS 136, delovodnik št. 122, št. vpisa: 3324, 3594, 4219, 4387.

Graf 8. Oboleli, umrli in ozdraveli v bolnici v Kočah leta 1855

Vir: Dnevna poročila Okrajnega urada Postojna, Bahnbauspital Kozche, v: AS 45, Deželna sanitetna komisija v Ljubljani, fascikli Sanitäts Commission 1855.

Graf 9. Oboleli, umrli in ozdraveli v bolnici v Bujah leta 1855

Vir: Dnevna poročila Okrajnega urada Postojna, Bahnbauspital Buje, v: AS 45, Deželna sanitetna komisija v Ljubljani, fascikli Sanitäts Commission 1855.

Na podlagi podatkov za bolnici v Kočah in Bujah je razvidno, da so se v njih zdravili izključno delavci, ki so gradili odcep železniške proge Ljubljana–Trst in da vanje domačinov niso sprejemali. Po drugi strani pa so bili zdravniki in ranocelniki, ki so skrbeli za bolnike v obeh bolnicah, pristojni tudi za obolele med domačini.

Primerjava med urbanim in podeželskim okoljem razkriva in potrjuje že sicer znane razlike med obema miljeja. Tako kot je mestno okolje v primerjavi s podeželjem ljudem že sicer nudilo večjo izbiro in različne možnosti, se slednje odraža tudi med

epidemijo. Jasno je, da so mestne in deželne oblasti lahko tudi zaradi poselitvene zgostitve in torej lažjega nadzora nad mestnim prebivalstvom (razdelitev mesta v okraje) učinkoviteje organizirale zdravniško službo. Poleg tega je bilo v mestu za ta namen na voljo več zdravstvenega osebja; mestni bolniki so imeli na voljo tudi edino moderno bolnico v deželi, kamor so praviloma vozili bolnike, ki doma niso imeli zagotovljene nege. Bolniki, ki so se zdravili doma, pa so imeli za svoj del mesta na voljo zdravnika in ranocelnika ter nenazadnje tudi štiri mestne lekarne, kjer so lahko dobili zdravila. Na podeželju je kljub zdravniškim okrepitvam, ki so se zgodile z zamudo, močno primanjkovalo zdravnikov in ranocelnikov. Tako so morali obstoječi fiziki in okrajni ranocelniki oskrbovati nesorazmerno veliko število bolnikov, ki pa so bili poleg vsega še geografsko razpršeni. Poleg tega da določen del bolnih ni nikoli dočakal zdravniške pomoči, je bila tudi kvaliteta zdravniških storitev verjetno slabša. Ker so bile lekarne marsikdaj preveč oddaljene, so zdravniki in ranocelniki bolnike poskušali sami preskrbovati z zdravili. V splošnem so mestni bolniki v primerjavi s podeželskimi imeli veliko večjo možnost, da jih obišče zdravnik, saj je v mestu obstajala kvalitetnejša zdravstvena infrastruktura, za katero je zdravstvena ureditev na podeželju močno zaostajala.

Čeprav so oblasti v mestu na osnovi prejšnjih epidemij pričakovale več bolnikov, pa epidemija med meščani tokrat ni bila tako silovita in je glede na število obolelih in umrlih dosti huje prizadela podeželje, saj se je tokrat kolera razširila v večino deželnih okrajev. Socialna struktura obolelih v Ljubljani ter umrlih v župniji Slavina na Notranjskem pokaže, da so za kolero v večji meri obolevali in umirali revnejši sloji družbe. Med mestnim prebivalstvom je slednje jasneje razvidno, saj so med bolniki prevladovali predvsem posli (hlapci, dekle), člani obrtniških družin, dninarji in tovarniški delavci. Na podeželju, kjer so sicer bile socialne razlike manj izrazite oziroma je bil način življenja bolj poenoten, pa so umirali predvsem člani družin manjših posestnikov (manjših kmetij), preužitkarjev, kajzarjev in gostačev.

POMOČ MED EPIDEMIJO

*Prav huda je tam, kjer je revšine dosti.*⁶²⁹

Predeli Kranjske, ki jih je močneje zajela epidemija, so poleg dodatne zdravniške in ranocelniške pomoči nujno potrebovali znatna denarna sredstva za podporo revnih. Najrevnejša okraja sta bila bistriški na Notranjskem in črnomeljski na Dolenjskem, prav tako je bila huda revščina v Kamni Gorici v radovljiškem okraju.⁶³⁰ Verjeli so, da se z izboljšanjem prehrane revnemu prebivalstvu in rekonvalescentom preventivno izboljša tudi njihova naravna odpornost in tako okrepljeni manj zbolevalo za kolero. ... *da streže se bolnikom in tudi zdravim ubogim ljudem deli bolj krepka mesna jed, da obvarujejo se ložje bolezni.*⁶³¹ Najbolj množičen ukrep je bila organizacija deljenja hrane, ko so okrajne oblasti v sodelovanju z duhovniki, občinami in zdravniki ljudem poleg kruha in mesa ponekod delile tudi sol in vino.⁶³² Najpogostejša oblika deljenja hrane je bila v obliki priprave in razdeljevanja govejih juh – tako imenovani *Suppenanstalt*. O tem kje je revščina najhujša in pomoč najbolj potrebna, so Deželno zdravstveno komisijo obveščali občinski predstavniki, duhovščina in zdravniki, ki so razmere v lokalnem

⁶²⁹ Novice, 8. avgust 1855, št. 63.

⁶³⁰ Novice, 15. avgust 1855, št. 65.

⁶³¹ Novice, 25. julij 1855, št. 59., str. 235.

⁶³² Laibacher Zeitung, št. 186, 16. avgust 1855, str. 805.

okolju poznali najboljše. Pogosto so bili pri organizaciji priprave in delitve govejih juh najbolj aktivni ravno duhovniki. Ljubljanski nadškofjski ordinariat je v času epidemije duhovnikom in ljudem na ogroženih in že okuženih območjih zaradi zdravja dovolil uživanje mesa tudi ob petkih, sobotah in ob zaobljubljenih praznikih.⁶³³

Navodilo Deželnega predsedstva okrajnim uradom vsebuje med drugim tudi določilo, ki govori o skrbi za revnejše sloje, in sicer mora okraj poskrbeti za njihovo prehrano, *da ne bodo zaradi lakote in bede zboleli in boleznj podlegli*.⁶³⁴ Namesto da bi ljudem delile denar, so se oblasti večinoma raje odločale za pripravo in delitev močne goveje juhe, za katero so morali priskrbeti meso, sol, riž in ječmen. Takšne juhe naj bi delili na več mestih.⁶³⁵ Lokalne oblasti so se pravil večinoma držale in organizirale pripravo juh za uboge, če so za ta namen dobile zadostna sredstva.

Znani primer je, ko so z darovanimi 60 gld. deželnega predsednika Gustava grofa Chorinskega delili govejo juho za revne v bistriškem okraju, in sicer za vasi Koritnice, Trpčane, Kuteževo in Šembije ter v dveh dneh ljudem razdelil 44 funtov⁶³⁶ mesa.⁶³⁷ Od 12. avgusta dalje so revne ljudi v tem okraju dnevno oskrbovali z govejo juho.⁶³⁸ S 40 gld. grofa Chorinskega so juho delili tudi v krajih Podgora in Vrh v ložkem okraju. V tem okraju so poleg goveje juhe z rižem pripravljali tudi prežganko.⁶³⁹ V črnomeljskem okraju so za revne uredili brezplačno prehrano (juho in meso) v treh gostilnah.⁶⁴⁰ V metliškem okraju so za juho poskrbeli v Metliki, drugod naj ne bi bilo potrebno, saj kmetje jedo dobro hrano, ki jo delijo z revnimi.⁶⁴¹ Kočevski okraj je juho in meso za revne plačal iz okrajne blagajne, pri čemer so pozivali premožnejše ljudi naj z darovanjem boljše hrane poskrbijo za revne družine, ki so sicer večinoma uživale bob in krompir.⁶⁴² V vseh krajih vipavskega okraja so reveži dobivali govejo juho, za kuhanje mesa in pripravo juhe sta v krajih skrbela po dva človeka. Denar za hrano so dobili iz več virov in sicer od nabirk v trgu Vipava, iz okrajne blagajne, nekaj hrane pa so po svojih močeh darovali tudi premožnejši.⁶⁴³ V okraju Senožeče so za oskrbo revnih prav tako pripravljali juho in jim delili porcije mesa in kruha.⁶⁴⁴ V postojnskem okraju so kuho juhe organizirali v Slavini pri Martinu Boletu: *... die Suppen Koch Anstalt beim Martin Bolle eingefuehrt, allwo allen Beduerftigen taeglich unentgeltlich Suppe erfolgt wird ...*⁶⁴⁵ Distriktni postojnski zdravnik Anton Potočnik je kuhanje mesne juhe z rižem organiziral v več krajih, med drugim tudi v Košani in Pivki (Sv. Peter).⁶⁴⁶ V okraju Žužemberk so župnik in dva kaplana sami darovali 10 gld. za preskrbo z juho.⁶⁴⁷ Prav tako so za juho in kruh ob izbruhu kolere poskrbeli v Koroški Beli, okraj Kranjska Gora.⁶⁴⁸

Poleg revežev oziroma ubogih so bili do porcij juhe upravičeni tudi drugi ljudje,

⁶³³ AS 45, fasc. 4, št. 150.

⁶³⁴ AS 45, fasc. 4, št. 710, Navodilo deželnega prezidija z dne 19. avgusta 1855: *Jenen Parteien, welcher es aus Noth und Armuth an den nöthigsten Lebensmitteln gebricht, ist die erforderliche Unterstützung zu verabfolgen, damit sie nicht aus Hunger und Elend von dem Uibel um so leichter ergriffen werden und demselben erliegen.*

⁶³⁵ AS 45, fasc. 4, št. 710.

⁶³⁶ 1 funt (Pfund) = 0,560 kg. Glej: Roman Sandgruber: *Österreichische Agrarstatistik 1750–1918*, München 1978, str. 23.

⁶³⁷ AS 45, fasc. 4, št. 502.

⁶³⁸ AS 45, fasc. 4, št. 644.

⁶³⁹ AS 45, fasc. 4, št. 557; fasc. 5, št. 952.

⁶⁴⁰ AS 45, fasc. 4, št. 576.

⁶⁴¹ AS 45, fasc. 5, št. 993.

⁶⁴² AS 45, fasc. 4, št. 664.

⁶⁴³ AS 45, fasc. 5, št. 883.

⁶⁴⁴ AS 45, fasc. 5, št. 884.

⁶⁴⁵ AS 45, fasc. 5, št. 885.

⁶⁴⁶ Prav tam.

⁶⁴⁷ AS 45, fasc. 5, št. 1198.

⁶⁴⁸ AS 45, fasc. 5, št. 1380.

ki zaradi epidemije niso mogli opravljati svojega siceršnjega dela. Poročilo Okrajnega urada Lož med upravičenci do pomoči omenja tudi ljudi, ki so negovali bolnike, ljudi, ki so pokopavali umrle, in družine, kjer je zbolela večina članov in si tako niso mogli sami priskrbeti hrane. Okrajni urad je javno razglasil, da mesarji ljudem dajejo meso tudi na up, pri čemer je za njihovo plačilo jamčil sam okrajni urad.⁶⁴⁹

Da pa lokalne oblasti pri zbiranju denarja in organizaciji pomoči povsod le niso bile enako zavzete in uspešne, dokazuje poročilo majorja Wölfela iz c.-kr. 11. orožniškega polka o razmerah v Koprivniku v kočevskem okraju, kjer je do 25. avgusta umrlo že 92 ljudi. Poroča, da kljub slabim razmeram župan še ni organiziral priprave juhe za revne, prav tako nimajo urejene zasilne bolnice.⁶⁵⁰ Major Wölfel je Deželno zdravstveno komisijo opozarjal tudi na veliko revščino v črnomeljskem okraju. 60 goldinarjev, ki jih je okraju namenila omenjena komisija, je bilo odločno premalo, saj so bili porabljeni za meso in kruh že samo za Vinico in Stari trg. Poleg tega Črnomelj skoraj ni imel lastnih sredstev, premožnejši v tem okraju pa so bili med manj radodarnimi. Wölfel se zgraža nad Auerspergi, ki na svojih posestvih niso ponudili niti nujne pomoči z nekaj gotovine: *Dass die fürstlich Auersperg'schen Beamten kein Recht besitzen, augenblickliche Hilfe mit etwas Baaren in höchster Noth auf deren Herrschaften leisten zu können, ist recht bedauerlich, und nur zur Schade des notorisch armen Unterkrains.*⁶⁵¹ Kasneje je Karel knez Auersperg, lastnik gospostva Poljane, nakazal 50 gld., ki pa jih okraj vse do 13. oktobra 1855 še ni prejel.⁶⁵² Drugi najbogatejši aristokrat na Dolenjskem baron Gusič⁶⁵³ je za svoja posestva v okraju Črnomelj daroval le 5 gld. za Črnomelj ter kasneje na Wölfelovo prošnjo obljubil nadaljnih 5 gld. za Metliko.⁶⁵⁴

Dogajanje v Predosljah pri Kranju, kjer je v štirih tednih za kolero umrlo 61 ljudi, kaže drugačen občutek odgovornosti premožnih zasebnikov do prizadetega prebivalstva. Baron Anton Zois⁶⁵⁵ je v času epidemije svojim nekdanjim revnim podložnikom na svojo pobudo v graščini Brdo pomagal v pripravi in razdeljevanju goveje juhe, mesa, vina in denarja. Dopisnik Novic poroča, da je baron Zois najel človeka, ki je hodil po vaseh in pregledoval stanje glede bolezni na terenu. Hrano je grajski oskrbnik Hafner revnim delil preventivno in ne šele potem, ko so ljudje že zbolevali. *Slava takema gospodoma, ki sta si toliko prizadela in si s tem spominek postavila v hvaležnih sercih ne le obdarovanih, ampak vseh faranov*, so zapisale Novice.⁶⁵⁶ Lastnik posestva Slap v Vipavski dolini grof Wolfgang von Lichtenberg je revnim daroval 30 gld.⁶⁵⁷

Vse kaže na to, da so denarna sredstva za podporo bolnikov in revnih večinoma izvirala iz prostovoljnih prispevkov ljudi in da deželna oblast tovrstne finančne pomoči sama ni zmogla. Zanimivo je, da je bila ravno deželna oblast tista, ki je organizirala zbiranje prostovoljnih prispevkov, miloščin oziroma tako imenovanih 'milodarov'. Prostovoljne prispevke je zbirala Deželna zdravstvena komisija.⁶⁵⁸ Predsednik slednje

⁶⁴⁹ AS 45, fasc. 5, št. 952.

⁶⁵⁰ AS 45, fasc. 5, št. 917.

⁶⁵¹ AS 45, fasc. 5, št. 950.

⁶⁵² AS 45, fasc. 6, št. 2191. Gre za Karla Viljema – 8. kneza Auersperga, ki je bil med drugim imetnik tudi fidejkomisov Žužemberk, Kočevje, Višnja Gora, Poljane, Kozjak, Mala vas. V: Miha Preinfalk: Auerspergi. Po sledeh mogočnega tura, Ljubljana 2005, str. 468.

⁶⁵³ Družina baronov Gusič je od srede 18. stoletja do leta 1856 posedovala gospostvo Vinica, gospostvo Gradac so leta 1846 prodali, prav tako so imeli v lasti tudi gospostvo Zastava. Omenjeni baron Gusič je po vsej verjetnosti Alojz baron Gusič. V: Majda Smole: Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 168, 572.

⁶⁵⁴ AS 45, fasc. 5, št. 950.

⁶⁵⁵ Baron Anton Zois (1808–1873) je bil znan kot velik humanist in filantrop. Kot župan občine Predoslje je sezidal šolo, podpiral narodna društva in skrbel za reveže. Kot predstavnik veleposestnikov je bil izvoljen v kranjski deželni zbor. Bil je vnuk Jožeta Zoisa, brata Žige Zoisa. V: Miha Preinfalk: Genealoška podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja, Kronika, let. 51, 2003/1, str. 34.

⁶⁵⁶ Novice, 3. november 1855, št. 88.

⁶⁵⁷ Laibacher Zeitung, 27. avgust 1855, št. 195.

⁶⁵⁸ Landes Sanitäts-Commission oziroma c. k. Zdravilski odbor prevajam kot Deželno zdravstveno komisijo.

Andrej grof Hohenwart je Kranjce pozival k darovanju z besedami: *Blagoserčnim krajncem še klicanje ubožnosti nikoli ni zastoj na ušesa bilo, in kjer koli je veljalo, kaj dobrega in blazega storiti, je bila naša domovina še vselej spredej. Torej čemu opominjati? Vsak spozna velikost sedanje sile, serce pa bije vroče in usmiljeno v persih vsacega krajnca.*⁶⁵⁹

Časopis Novice je avgusta in septembra objavljala milodare, tako da so postali darovalci javno znani. Poleg tega je omenjeni časopis pozival tudi ljudi izven Kranjske naj darujejo. Pozivu so se odzvali in denar na Kranjsko pošiljali med drugim tudi iz Istre, Dalmacije in Ogrske. Prispevke so na podeželju zbirali občinski predstavniki (kantonski poglavarji), v Ljubljani pa c.-kr. policija, mestni magistrat in Deželna zdravstvena komisija. Ljudje so denar v ta namen lahko darovali tudi v ljubljanskih knjigarnah Kleinmayer, Bamberg in Lercher.⁶⁶⁰ Deželni predsednik grof Chorinsky⁶⁶¹ je ljudi k darovanju spodbujal z lastnim zgledom, ko je najbolj prizadetim krajem in vsem na Notranjskem (Zagorje, Bistrica, vas Koritnice, Križna Gora, Vrh in Podgora v ložkem okraju) in na Dolenjskem (črnomeljski okraj, kočevski okraj, novomeški okraj, metliški okraj, velikolaški okraj) daroval večje vsote (60–100 goldinarjev) za revne. Novice poročajo, da je deželni predsednik obiskoval vasi, hodil po hišah in tolažil bolnike, kar je na preprosto prebivalstvo naredilo velik vtis.⁶⁶² Verjetno je visoki obisk ljudem vtil nekaj upanja, da oblast le ni pozabila na njih. Domnevamo lahko, da je grof Chorinsky želel ljudi po eni strani pomiriti, po drugi pa s svojim zgledom darovanja denarja za bolne in revne vplivati predvsem na to, da bi čim več ljudi darovalo v ta namen. Sredi avgusta so Novice zapisale: *Začetek je storil naš mnogospoštovani deželni poglavar. Po tem izgledu naj po svoji moči vsak stori, komur ljubezen do bližnjega serce ogreva. Tudi naj manji dar se bo v blagi namen z veseljem sprejel.*⁶⁶³

Da je poziv grofa Hohenwarta dejansko obrodil sadove, dokazujejo ohranjeni sezname dobrotnikov – *edelmüthigen Bewohner Krains* oziroma plemenitih prebivalcev Kranjske iz trga Senožeče, kjer je 35 ljudi skupno darovalo 115 gld. za bolnike. Večina je podpisana z imenom in priimkom, med njimi tudi okrajni ranocelnik Anton Kulnig. Nekaj jih je dopisalo, komu je denar namenjen, kot na primer za revne, za domače bolnike, za Senožeče. Posamezni darovani zneski se gibljejo od 6 kr. do 10 gld., pri čemer je bil najpogostejše – v osemindvajsetih primerih – darovani znesek 1 gld. Družbeni status darovalca iz seznama ni razviden. V celotnem okraju Senožeče so tako zbrali 180 gld., od tega 17 v Razdrtem, 15 gld. in 24 kr. v Velikem Ubeljskem, v Vremskem Britofu⁶⁶⁴ 26 gld. in 6 gld. in 39 kr. v Rakuliku, kjer je 21 ljudi darovalo v povprečju 19 krajcarjev. K darovanju sta ljudi spodbujala tako cerkev kot tudi občinska oblast.⁶⁶⁵ V okraju Kranjska Gora so za s kolero okužene predele Kranjske zbrali 62 gld. in 40 kr., in sicer je denar darovalo osebje okrajnega urada, duhovščina in prebivalci okraja.⁶⁶⁶ V postojnskem okraju so darovali župani in duhovniki ter za juhe in siceršnjo podporo rekonvalescentom zbrali 68 gld. in 56 kr., med njimi je slavinski kaplan Leopold Albrecht za vasi Slavina, Selce, Nemška vas in Žeje daroval 20 goldinarjev.⁶⁶⁷ Denar so zbirali tudi v sicer revnejših župnijah, ko je lahko celotna župnija prispevala le nekaj

⁶⁵⁹ Blagoserčnim prebivavcom krajnske dežele!, c. k. Zdravilski odbor v Ljubljani, Andrej grof Hohenwart, Ljubljana, 9. avgust 1855. (AS 45, fasc. 5, št. 1062).

⁶⁶⁰ Novice, 15. avgust 1855, št. 65.

⁶⁶¹ Novice grofa Chorinskega imenujejo deželni poglavar, gre pa za funkcijo deželnega predsednika.

⁶⁶² Novice, 11. avgust 1855, št. 64; 22. avgust 1855, št. 67.

⁶⁶³ Novice, 15. avgust 1855, št. 65.

⁶⁶⁴ Britof mit Urem.

⁶⁶⁵ AS 45, fasc. 5, št. 1062.

⁶⁶⁶ AS 45, fasc. 5, št. 1201.

⁶⁶⁷ AS 45, fasc. 5, št. 1473.

goldinarjev. Takšni sta bili župnija Dvor v okraju Novi dvor pri Radečah, ki je zbrala 5 goldinarjev,⁶⁶⁸ in župnija Primskovo v okraju Litija z 10 goldinarji.⁶⁶⁹

Do 29. avgusta je Deželna zdravstvena komisija, kamor so se sredstva stekala, zbrala 3.832 goldinarjev,⁶⁷⁰ do 11. septembra pa že 5.537 goldinarjev.⁶⁷¹ Vsak darovan goldinar je moral biti registriran pri Deželni zdravstveni komisiji zato, da so denar nadzirali in da so za večje vsote v časopisju objavili javno zahvalo.⁶⁷² V začetku septembra naj bi neimenovani dobrotnik za revne ljubljanskemu knezoškofu nakazal rekordnih 20.000 goldinarjev.⁶⁷³ Darovalo se je lahko tudi neposredno določenemu okraju in kraju. Marsikje so večje vsote darovali izseljeni domačini in znanci. Novice so tako, na primer, pozivale k darovanju *Kropenčane, ki zunaj Kroke žive*.⁶⁷⁴ Različne vsote, ki so jih ljudje darovali za revne Kropenčane in Kamnogoričane, prikaže ohranjen seznam z imeni in zneski v višini od 20 kr. do 10 gld.⁶⁷⁵ V Kamni Gorici, kjer so bile razmere še posebno hude med revnimi delavci, je domačin dr. Lovro Toman za revne uspel zbrati 300 goldinarjev.⁶⁷⁶ Revnim v Planini sta tržaška trgovca viteza Karol Ferdinand in Konstantin Reyer poslala 200 gld. pomoči.⁶⁷⁷ Za revne bolne je 500 gld. daroval na Kranjskem rojeni Felix Marquis Gozzani de St. Georges iz Piemonta, zahvalo je 27. avgusta objavil časopis *Laibacher Zeitung*.⁶⁷⁸ Denarja pa ljudje niso darovali le v gotovini, ampak tudi v drugih oblikah, na primer, Ljubljčan Matevž Klemenc, ki je daroval eno državno obveznico vredno 20 goldinarjev.⁶⁷⁹ Ivan Navratil, c.-kr. uradnik dunajskega Visokega sodišča, je za rojstni dan cesarja Franca Jožefa in v posnemanje deželnega namestnika grofa Chorinskega, revnim bolnim namenil polovico zneska, ki naj bi ga do novega leta 1856 iztržil s prodajo knjige z naslovom *Raba glagolov slovenskih*. Delo se je prodajalo po en goldinar, najhitrejšim kupcem so za nagrado dodali še Navratilovo malo nemško-slovensko slovnico. *Naj tedaj hiti, kdor se hoče vdeležiti tega dobička in h krati storiti dobro delo [...] Namenjena polovica dnarja se bode izročevala slavnemu odboru sproti*.⁶⁸⁰ V pismu deželnemu namestniku je Navratil poudaril, da se ga je dejstvo, da v njegovi domovini razsaja bolezen, boleče dotaknilo.⁶⁸¹ 11. orožniški polk je daroval 9 goldinarjev za nakup tinkture (Cholera Tinktur) za bolnike v Ljubljani.⁶⁸² Iz seznama dvestoštiridesetih darovalcev, objavljenega v časopisu *Laibacher Zeitung*, vidimo, da so darovali večinoma okrajni in deželni uradniki in duhovniki, prav tako je bilo veliko tudi cerkvenih nabirk (Kirchen – Sammlung) iz različnih župnij. Večje vsote so darovali premožnejši posamezniki, kot so bili na primer Anton Zois (100 gld.), Alfons Zois (15 gld.), ljubljanski knezoškof Anton Alojz Wolf (30 gld.), Fidel Terpinč (20 gld.), Lovro

⁶⁶⁸ AS 45, fasc. 5, št. 1375.

⁶⁶⁹ AS 45, fasc. 5, št. 1411.

⁶⁷⁰ Novice, 1. september 1855, št. 70.

⁶⁷¹ *Laibacher Zeitung*, 14. september 1855, št. 210, str. 569, 570.

⁶⁷² AS 45, fasc. 5, št. 919.

⁶⁷³ Novice, 5. september 1855, št. 71; 12. september 1855, št. 73.

⁶⁷⁴ Novice, 18. avgust 1855, št. 66.

⁶⁷⁵ AS 45, fasc. 5, št. 804.

⁶⁷⁶ Novice, 8. avgust 1855, št. 63; Zahvala radovljiškega okraja dr. Lovru Tomanu iz Gradca (Graz), ki je prispeval podporo in ob izbruhu epidemije prišel v Kamno Gorico (AS 45, fasc. 5, št. 1204); prav tako prispevek v znesku 379 goldinarjev omenja njegov brat župan Kamne Gorice Johann Thomann (AS 45, fasc. 5, št. 1298).

⁶⁷⁷ Novice, 12. september 1855, št. 73.

⁶⁷⁸ AS 45, fasc. 5, št. 886. Družina Gozzani de St. Georges je med leti 1846 in 1882 posedovala graščino Volčji Potok.

⁶⁷⁹ AS 45, fasc. 5, št. 1323.

⁶⁸⁰ Novice, 22. avgust 1855, št. 67, str. 267.

⁶⁸¹ AS 45, fasc. 5, št. 997. Več v: SBL, II., str. 193–196.

⁶⁸² AS 45, fasc. 5, št. 1069.

Toman (20 gld.), Josef Urbančič (10 gld.), Viktor Ruard (75 gld.). 50 gld. je prispevala tudi ljubljanska rafinerija sladkorja.⁶⁸³

Darovani denar, ki se je stekal v Deželno zdravstveno komisijo, je le-ta kot pomoč in podporo revnim na podlagi prošenj pošiljala v posamezne okrajne urade. Praviloma so bile vsote, za katere so okraji zaprosili, nekoliko višje od dejanskih končnih prejemkov. Tako je, na primer, Okrajni urad Vipava komisijo zaprosil za 190 gld., dobil pa 100 gld.⁶⁸⁴ V omenjenem okraju se je dogajalo, da revni bolniki ob pravem času niso bili deležni nobene pomoči, ker jim je po eni strani prav tako revni sosedje niso mogli nuditi, po drugi strani pa denar, ki ga je poslala komisija, ni prišel pravočasno.⁶⁸⁵ Okraji so svojim revnim poskušali pomagati tudi z lastnimi nabiralnimi akcijami, z nabranim denarjem pa so kupovali hrano.⁶⁸⁶ Medtem ko so določeni okraji bili sposobni poskrbeti za prehrano svojih revnih iz lastnih sredstev, nekateri okraji tega niso zmogli. Med slednje je spadal tudi Okraj Žužemberk, ki sam ni imel zadostnih sredstev za kuhanje juh. Ta okraj je od komisije prejel 100 gld., 10 jih je daroval tamkajšnji župnik.⁶⁸⁷ Okrajni urad Novo mesto je od komisije prejel 200 gld., s katerimi so poskrbeli za prehrano revnih, in sicer so jim razdelili 96 funtov govedine, 17 funtov riža in 2 funta soli.⁶⁸⁸

Praksa porabe denarja, ki so ga okraji prejeli bodisi od Deželne zdravstvene komisije in deželnega namestnika bodisi so ga v okraju zbrali sami, je bila različna. Kot kaže izkaz porabe sredstev Okraja Lož za vasi Vrh, Podgora in Kozarišče, so ga večinoma porabili za nakup hrane – mesa, riža, moke, soli. Večji del vsote je šel za nakupe govedine. Poleg tega so morali pokriti tudi stroške za najemanje strežnikov za bolnike in peric za pranje perila.⁶⁸⁹ Čeprav naj bi okraji ljudem zgolj izjemoma pomagali z denarjem, so oblasti v praksi ljudem delile tudi manjše vsote denarja. V omenjenem okraju, na primer, so imeli na voljo 60 gld. in 55 kr. Od tega jim jih je deželni namestnik daroval 40, preostanek so zbrali sami.⁶⁹⁰ Znatno vsoto denarja je zbral črnomeljski okraj, in sicer so dobili od komisije skupno 160 gld., 200 gld. je daroval deželni namestnik, dobrih 60 gld. so zbrali v okraju, 50 gld. jim je obljubil Karel knez Auersperg. Od skupne vsote 469 gld. so jih kar 334 porabili za nakup mesa.⁶⁹¹ Seznam porabe darovanih sredstev za Okraj Velike Lašče razkriva različne primere pomoči, ko so posamezniki med epidemijo skrbeli tudi za več bolnikov. Med drugim je za deset bolnikov poskrbel župan sam, Uršula Zakrajšek je negovala in stregla dvema slepima bolnicama.⁶⁹²

POSLEDICE EPIDEMIJE

Čeprav se je epidemija umirila in začela počasi ugašati, so oblasti nadaljevale z razdeljevanjem hrane. Tako so v Starem trgu v črnomeljskem okraju med 26. septembrom in 15. oktobrom dvainpetdesetim ljudem razdelili za dobrih 24 goldinarjev govedine in kruha. Večina je dobila 2 funta mesa in za 12 krajcarjev kruha (skupna vrednost 30 krajcarjev).⁶⁹³ Še posebej občutljiv element sta predstavljali dve novi skupini pre-

⁶⁸³ Laibacher Zeitung, 14. september 1855, št. 210, str. 569, 570.

⁶⁸⁴ AS 45, fasc. 5, št. 973, 974.

⁶⁸⁵ AS 45, fasc. 5, št. 973.

⁶⁸⁶ AS 45, fasc. 5, št. 993. Primer Okrajnega urada Metlika.

⁶⁸⁷ AS 45, fasc. 5, št. 1051; fasc. 6, št. 2136.

⁶⁸⁸ AS 45, fasc. 5, št. 1246.

⁶⁸⁹ AS 45, fasc. 6, št. 1787.

⁶⁹⁰ Prav tam.

⁶⁹¹ AS 45, fasc. 6, št. 2191.

⁶⁹² AS 45, fasc. 6, št. 2217.

⁶⁹³ AS 45, fasc. 6, št. 2430.

bivalstva: rekonvalescenti oziroma tisti, ki so bolezen uspešno premagali in so zaradi oslabiljenosti potrebovali dobro hrano, in tisti, ki so zaradi epidemije še bolj ali na novo obubožali. Slednje je lahko v revščino pahnila smrt enega ali obeh staršev, ko so ostali vdovci/vdove sami z otroki, otroci sirote in ostareli brez podpore odraslih otrok. Prav tako so družine obubožale zaradi izgube službe prehranjevalca družine, ko je le-ta zaradi bolezni izgubil delovno ali obrtno mesto.

Deželna zdravstvena komisija je imela za najhujše primere posledic epidemije pripravljen rezervni podporni fond. Okrajni uradi, ki so lahko komisijo formalno zaprosili za pomoč, so s pomočjo duhovnikov in občinskih predstavnikov morali za vsakega posameznika, potrebnega pomoči, natančno navesti vzroke in vrsto njegove stiske in potrebe. Ljudem so potem pomagali z zalogami življenjskih potrebščin, obleko, odejami in kurjavo. Izjemoma so prosilci dobili tudi denar, in sicer le v primerih, ko je kdo zaradi bolezni izgubil službo.⁶⁹⁴ Kako so se v praksi župniki na zdravstveno komisijo obračali po pomoč za posamezne družine v stiski, kaže prošnja ljubljanske župnije Marijinega oznanjenja za pomoč družini umrlega ljubljanskega trgovca Peregrina Kaisela iz Kapucinskega predmestja. Opis novonastalih družinskih razmer razkriva posledice smrti družinskega očeta. Pokojni, ki naj bi bil v najboljših letih, je za kolero umrl v zgolj nekaj urah dne 4. oktobra. Zaradi Peregrinove popolnoma nepričakovane smrti je njegova soproga Wilhelmina Kaisal ostala sama s tremi otroci. *Vdova, strta zaradi globoke žalosti, je z moževo smrtjo za vedno izgubila vir eksistence in tako ostala brez vsakršne gnotne podpore in zato v revščini in stiski (... In einen bodenlosen Abgrund der äussersten Armuth und Noth).*⁶⁹⁵

Za denarno podporo je v imenu Ane Jelovšek Zdravstveno komisijo zaprosil skrbnik njenih dveh otrok, ki ju je imela s Francetom Prešernom. Iz prošnje so razvidne skromne razmere, v katerih je družina živela na Poljanah št. 36. Ana Jelovšek je bila hči dninarja, bila je bolna, zdravil jo je drugi mestni zdravnik dr. Stöckl. Družino je preživljala s pletenjem rokavic, s čimer je dnevno zaslužila 15 krajcarjev. Poleg tega je od Ubožnega inštituta dobila mesečno 2 goldinarja. Sin Franc, ki je zbolel za kolero in potem še za tifusom ter je deset dni ležal težko bolan, je bil sicer priden in nadarjen učenec drugega razreda. Hči Ernestina je bila stara 12 let in je končala tretji razred pri uršulinkah. Ker je družini primanjkovalo osnovnih življenjskih potrebščin, kot so obleke in denar za šolske knjige, je bila usoda obeh otrok žalostna in negotova. Skrbnik je komisiji zagotovil, da je Ana Jelovšek revna in živi v taki stiski, da bi družini znatno pomagala že vsaka dodatna podpora.⁶⁹⁶

Okrajni uradi so se na poziv komisije glede rezervnega fonda z dne 28. septembra 1855 odzvali različno. Okraj Lož je poslal seznam konkretnih družin in posameznikov, ki so bili v največji stiski. V okraju je bilo sicer veliko revnih in ubožnih, katerim se je zaradi epidemije položaj še poslabšal – *die Arme und Bedürftige, die durch die herrschenden Cholera noch ärmer und durftiger geworden ...* Vendar pa so bili v okraju mnenja, da se vse revščine ne da nikoli odpraviti, tako da bodo preostalim morali pomagati sosedje in soobčani.⁶⁹⁷ Okraj Vipava je komisijo prosil za podporo za veliko število revnih rekonvalescentov (trg Vipava, Vrhpolje, Slap, Budanje, Šturje, Sv. Vid, Podkraj, Vrabče, Ustje), ki si sicer zaradi slabe, neprimerne prehrane ne bodo nikoli popolnoma opomogli.⁶⁹⁸ Okraj Črnomelj je prosil za pomoč zaradi splošno znane revščine tamkajšnjega prebivalstva *...notorische Pauperitaet der hiesigen Population ...*,

⁶⁹⁴ AS 45, fasc. 6, št. 1794.

⁶⁹⁵ AS 45, fasc. 6, št. 2107.

⁶⁹⁶ ZAL, LJU, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 899, 900.

⁶⁹⁷ AS 45, fasc. 6, št. 2151.

⁶⁹⁸ AS 45, fasc. 6, št. 2152.

ko je zaradi bolezni veliko družin še dodatno zapadlo v revščino. Prebivalstvo potrebuje predvsem meso in sol, ki ju ne pridela samo.⁶⁹⁹

Okraj Planina je zaprosil za podporo desetim ljudem, ki so v epidemiji izgubili svoje bližnje (prehranjevalce družin) in zato trpeli revščino. Na seznamu so večinoma revne ženske, vdove z veliko otroki in ostareli, nepreskrbljeni ljudje:⁷⁰⁰

- Uršula Mausser iz Haasberga, ovdovela mati šestih otrok, brez premoženja in zaradi bolehnosti nezmožna dela in zaslužka;
- Marija Kogoušek iz Gornje Planine, vdova po tesarju, mati šestih otrok, brez premoženja in zaradi bolehnosti nezmožna za delo;
- Uršula Schmutz iz Spodnje Planine, vdova in mati šestih otrok;
- Anton Kollar iz Gornje Planine, zelo reven sedemdesetletni preužitkar;
- Elizabeta Kuschlan iz Gornje Planine, 86 let stara gostačka;
- Anton Strekel, vdovec s številno družino, zaradi bolezni nesposoben dela, gostač;
- Gertruda Jakopin iz Gornje Planine, vdova z dvema nepolnoletnima otrokoma;
- Marija Udovč iz Gornje Planine, vdova z dvema nepolnoletnima otrokoma;
- Marija Schleimar iz Unca, vdova in
- Marija Udovč iz Unca, bolna vdova.

Okraj Bistrica na Notranjskem je komisijo zaprosil za pomoč za dvajset najrevnejših družin, ki so zaradi epidemije dokončno obubožale. Kar v devetih primerih gre za vdove z otroki, v treh za vdovce z otroki, v štirih primerih gre za devet sirot, v dveh primerih je starš izgubil otroke, v ostalih primerih pa gre za tri rekonvalescente in tri še bolne otroke. Med njimi so vdovec Janez Jagšetič iz Trpčan, kateremu so za kolero umrli žena in trije otroci; vdova Marija Prosen, ki je izgubila moža in ostala sama s tremi otroci brez obleke in hrane; vdovec Jožef Malontz je ostal sam s štirimi majhnimi otroci; Mihael in Anton Potepan sta osirotela otroka stara pet in tri leta; Mihael in Jožef Skok – otroka, ki sta ostala sama s slepim očetom potrebnim nege; Marija, Johana in Ana Tomšič stare 13, 10 in 7 let so s smrtjo tete Marije Ponch ostale brez skrbnika; vdova Katarina Tomšič je s smrtjo očeta in brata izgubila podporo zase in za svoja dva nedoletna otroka; osiroteli otroci Jakob, Janez, Marija in Jožef Dellost so vsi bolani in v stiski ...⁷⁰¹ V kamniškem okraju so za pomoč zaprosili župnijski uradi Vodice – za podporo osirotelemu desetletnemu Jakobu Gabru, Vranja Peč – za ovdovelega in obubožanega Primoža Stifitarja in Mengeš, ki je poslal kar 39 vlog za dodelitev pomoči. Od slednjih je bilo prednostno obravnavanih osem osirotelih otrok iz dveh družin.⁷⁰²

Prikaz reakcije kranjskih deželnih oblasti na epidemijo kolere leta 1855 je pokazal, da je oblast vzporedno s povečevanjem števila zdravnikov poskušala s vsesplošnim deželnim zbiranjem denarja za revne izboljšati njihovo prehrano in tako po eni strani zmanjšati število obolelih, po drugi pa izboljšati kvaliteto hrane rekonvalescentom. Najrevnejše okužene predele je obiskoval in jih finančno podprl sam deželni predsednik grof Chorinsky. Pri organizaciji kupovanja in delitve hrane se je poleg duhovščine izkazalo tudi okrajno uradništvo. Iz posledic epidemije je jasno razvidno, da je kolera ponekod porušila socialna razmerja in v revščino pahnila številne družine in posameznike, ki prej niso bili revni. Dodatno obubožanje prebivalstva so oblasti poskušale blažiti z razdeljevanjem hrane in včasih tudi denarja.

⁶⁹⁹ AS 45, fasc. 6, št. 2191.

⁷⁰⁰ AS 45, fasc. 6, št. 2200.

⁷⁰¹ AS 45, fasc. 6, št. 2217.

⁷⁰² AS 45, fasc. 6, št. 2280.

VLOGA OKRAJNIH IN CERKVENIH OBLASTI TER POSAMEZNIKOV

Okrajne oblasti so pri organizaciji razporeditve zdravnikov in pomoči vsem obolelim ter še posebej revnim bolnim igrale ključno vlogo. Okrajna administracija, ki je ponavadi v okrajnem uradu (Bezirksamt) zaposlovala le nekaj ljudi, je poleg tega da je nadzirala zdravstveno osebje, ki ga je v okraj poslala Deželna zdravstvena komisija, skrbela tudi za pripravo in razdeljevanje hrane, sprva med revne in bolne ter kasneje med rekonvalescente. Po epidemiji je skrbela za pomoč tistim, ki so ubužali zaradi kolere. Iz poročila Okrajnega urada Lož Deželnemu predsedstvu je razvidna kadrovska sestava okrajnega uradništva in sama dejavnost okrajnega urada. Tako je urad poleg vodje urada zaposloval še štiri uradnike, in sicer adjunkta (pristav oz. pomožni uradnik), aktuarja (zapisnikar) in dva pisarja.⁷⁰³ Skrbeli so za nabavo mesa, pri mesarjih izposlovali odloge plačila, poskrbeli za najem strežnikov za bolne, ki so morali po hišah pregledovati izvrševanje zdravniških navodil ter skrbeti za nabavo zdravil. Še posebej skrbno so preverjali, ali ljudje mrtve odnašajo iz hiš v posebej za to pripravljene kajže in lope, ter nadzorovali čiščenje prostorov, kjer so ležali bolniki. Ker marsikje še niso imeli zgrajenih mrtvašnic, so trupla začasno spravljali tudi v cerkvenih lesenih zabojih za žito. Ponekod so morali poskrbeti tudi za povečanje pokopališč. Okrajne oblasti so pozivale premožnejše naj darujejo bodisi denarne prispevke bodisi v naturalijah. Vodja ložkega urada je opozarjal, da so njegovi zaposleni preobremenjeni z delom in zato so že vsi rahlo bolehn. Ker je sam zbolel, je vodstvo okrajnega urada prevzel adjunkt. Vodja urada v poročilu dodaja, da vse delajo v dobro človeštva (... *Jede That zum Wohle der Menschheit ...*) in da si je treba v teh časih stiske stati ob strani bratsko z vsem in z vsakim, ker se s tem to bolezen odžene tudi od sebe (... *Einander brüderlich mit Allem und Jedem in diesem bedrängten Zeit, und zwar um so mehr bereitwillig beizustellen, als sie eben dadurch auch von sich selbst das Übel abwenden ...*).⁷⁰⁴ Deželno predsedstvo je preverilo uspešnost dolenjskih okrajnih uslužbencev v izvrševanju uredb glede kolere in ugotovilo, da so z izjemo Višnje Gore, Žužemberka in Metlike povsod ugotovili nepravilnosti. Glavne napake so bile pomanjkljivo obiskovanje bolnikov oziroma neenakomerna porazdelitev zdravniške moči, pomanjkanje zdravil za bolnike, neizoliranost mrtvašnic, prehitri pokopi umrlih (že po desetih urah) in prenapolnjena pokopališča.⁷⁰⁵

Uradniki okrajnih uradov so bili zaradi narave dela, ko so pregledovali stanje na terenu, tudi sami ves čas izpostavljeni epidemiji. Znan je primer pisarja senožeškega urada Antona Julianija, ki je zbolel na terenu med opravljanjem službe in za nego katerega je do njegove smrti v vojašnici poskrbel korporal Kölly. Nesrečnega pisarja je neuspešno zdravil špitalski zdravnik Leopold Herling.⁷⁰⁶ Marsikateri okrajni uradnik je svoje delo opravljal nadpovprečno dobro. Med takimi sta bila tudi uradnika okraja Ljubljana – okolica adjunkt Josef Hudetz in aktuar Karl Perti, ki sta ljudi spodbujala in bodrila ter s tem 'tvorno pripomogla v boju proti uničujoči bolezni'.⁷⁰⁷ Prav tako so bili pri delu učinkoviti uradniki črnomeljskega okrajnega urada, in sicer adjunkt Johan Košir, aktuar Podboj, Vinzenz Margoni in kancelist Max Tabournegg. S pogostimi obiski in revizijami pri bolnikih so 'utrjevali omajano vero v zdravniško pomoč'.⁷⁰⁸

Poleg okrajnih oblasti so ljudem skušale pomagati tudi občinske oblasti. Da so

⁷⁰³ AS 45, fasc. 5, št. 952.

⁷⁰⁴ Prav tam.

⁷⁰⁵ AS 45, fasc. 5, št. 1292.

⁷⁰⁶ AS 45, fasc. 6, št. 2201.

⁷⁰⁷ AS 45, fasc. 6, št. 2212.

⁷⁰⁸ AS 45, fasc. 6, št. 2237.

se župani večinoma trudili po svojih najboljših močeh in jih je nekaj med epidemijo tudi umrlo, posredno priča izjemno ravnanje župana Kamne Gorice Johanna Tomana. Slednji je ob nastopu epidemije kraj zapustil in s tem požel strogo kritiko tako s strani prebivalstva kot tudi od okrajnih oblasti. Dejstvo, da so njegov umik v času najhujše krize ljudje obravnavali kot nekaj nedopustnega, lahko razumemo kot namig, da je Tomanov beg spadal med izjemne in nepričakovane reakcije županov. Domnevamo lahko, da je na njegovo ravnanje med drugim vplivala smrt zelo dejavnega župana bližnje Kroke Kasperja Pibronza dne 27. avgusta.⁷⁰⁹ Ravnanje župana Tomana, ko je iz Kamne Gorice z družino odšel v Kranjsko Goro, je poželo ne le grajo Kamnogoričanov, ampak tudi radovljiškega okrajnega urada. V zagovoru je povedal, da je občino zapustil s svojo družino v času, ko je bila bolezen najmočnejša. Ker je zbolela njegova žena, je z vso družino – štirimi majhnimi otroki, šestdesetletno mamo in dvema sestrama – kraj za pet dni zapustil. Kot glavni vzrok je navedel velik strah družinskih članov, ki pa iz kraja niso hoteli brez njega, zato mu ni preostalo drugega, kot pa da odide z njimi. Občinske posle je prepustil svojemu prvemu svetovalcu Smrekarju. Med revne bolne je iz svojega premoženja razdelil 150 funtov mesa, njegovi poslovni partnerji (trgovci in poslovneži) so zbrali 180 goldinarjev. Prav tako je za pomoč zaprosil svojega brata dr. Lovra Tomana, ki je v ta namen zbral kar 379 goldinarjev. Organiziral je tudi zbiranje denarja v Trstu, in sicer z objavo v časopisu Triester Zeitung. Zagovarjal se je, da je takšno pomoč kot župan lahko zbral le zunaj občine in je ne bi mogel doma v krogu svoje številne, prestrašene in delno bolane družine.⁷¹⁰ V Kamni Gorici je ob izbruhu kolere zavlada vsesplošna zmeda (... *Beim Ausbruche der Krankheit entstandenen allgemeinen Verwirrung, die insbesondere in Steinbuchel keine Grenze hatte* ...), katere odhod župana prav gotovo ni zmanjšal.⁷¹¹

Zanimivo je, da se je v Kamni Gorici širilo mnenje, da bolezen ni kolera. Konec julija, ko je zbolelo 27 delavcev, je tukajšnji ranocelnik menil, da so slednji zboleli zaradi napačne prehrane. Močno drisko je tako pripisoval uživanju kislega kozjega mleka, solati, nezrelemu sadju in divjačini.⁷¹² Major Wölfel iz 11. orožniškega polka je bil mnenja, da v Kamni Gorici ne razsaja kolera temveč griža. Vzrok umrljivosti je videl v slabi prehrani, prekomernem delu in nezdravem načinu življenja tamkajšnjih žebjarjev. Za poslabšanje stanja je krivil med drugim malomarnost župana Tomana, ki je bil v kraju hkrati tudi lastnik obratov in zemljiški posestnik, torej poleg župnika edini pripadnik tukajšnje inteligence. Ker slednji boleznij naj ne bi pravočasno prijavil oblastem, se je pomoč bolnikom s strani radovljiškega okrajnega urada začela prepozno. V času, ko je okrajni uradnik Brolich razdeljeval hrano, je župan Toman z družino zapustil kraj. Poleg Brolicha sta bila dejavna tudi radovljiški okrajni ranocelnik Karl Wolf in sedemdesetletni župnik Uršič. Slednji je prevzel tudi županovo delo in vsesplošno poskrbel za ljudi: *Pfarrer Urschitz ist eine werthvolle Perle in jeder Beziehung* ...⁷¹³ Major Wölfel je kritiziral tudi župana Koprivnika, ki v svoji občini ni poskrbel za kuhanje juhe.⁷¹⁴

V vipavskem okrajnem uradu so posebno pohvalili župana Slapa Jožefa Perjančiča, ki se je odlikoval s 'patriotskimi dejanji', ko je na začetku epidemije z lastnimi sredstvi poskrbel za oskrbo in nego bolnih. Sam je v času, ko zdravniki še niso utegnili prispeti v občino, hodil od hiše do hiše in bolnike tolažil ter hiše preventivno prekaljeval.

⁷⁰⁹ AS 45, fasc. 5, št. 955; fasc. 6, št. 694.

⁷¹⁰ AS 45, fasc. 5, št. 1298, fasc. 6, št. 963.

⁷¹¹ AS 45, fasc. 6, št. 2416.

⁷¹² AS 45, fasc. 6, št. 694.

⁷¹³ AS 45, fasc. 6, št. 963.

⁷¹⁴ AS 45, fasc. 5, št. 917.

Navedeno je na svojih obhodih po terenu preveril sam predstojnik okrajnega urada.⁷¹⁵ V senožeškem okraju je župan Ivan Dekleva iz Britofa sam skrbel za pripravo juhe, ki so jo delili revnim.⁷¹⁶ V okraju Ljubljana – okolica sta z dejavnostjo in človečnostjo do bolnikov ter s podporo zdravnikom izstopala župana Johan Sever iz Šentvida in Anton Vodnik iz Zgornje Šiške.⁷¹⁷

Vloga duhovščine je bila večplastna. Poleg obveznosti, ki jim jih je nalagalo dušnopastirsko delo, kot je bilo obiskovanje in spoved bolnikov (podeljevanje zakramentov) ter maše in pogrebi, so duhovniki predstavljali tisti del oblasti, ki je bila ljudem najbližje. Pogosto so bili ravno oni tisti, ki so zaradi poznavanja razmer na terenu lahko edini učinkovito pomagali pri organizaciji kuhanja juh in razdeljevanju hrane. Prav tako so nekateri oskrbovali in negovali revne bolnike. Duhovniki so tako kot zdravniki poleg samega dela z bolnimi opravljali še fizično naporene obiske po oddaljenih vaseh in zaselkih. Ko Novice pišejo o razmerah na Notranjskem med drugim zapišejo tudi: ... *Da je huda bolezen zdravniku in duhovnom, ker se ponoči in podnevi ni dalo mirovati, nedopovedljivo veliko opraviti dala, je brez mojega popisovanja vsakemu razvidno, če se spomni letošnje vročine, ki je nekaj dni terpela, in če si še verh tega misli semtertje raztresene vasi, ki niso blizo farne cerkve, kamor je po večkrat na dan bilo treba k bolnikom hiteti.*⁷¹⁸ Tako sta v Okrajnem uradu Žužemberk župnik Florijan Mulej in kaplan Janez Nipič bolne dnevno obiskovala in prevzela organizacijo kuhanja juhe.⁷¹⁹ V vipavskem okraju so dekan Georg Gabrijel iz Vipave, vikar Jakob Košir iz Šembida in kurat Matevž Koder iz Slapa oskrbovali in negovali revne bolne.⁷²⁰ Senožški urad je po učinkovitosti izpostavil župnika Jožefa Benedikta in župnijskega administratorja (Pfarrer Administrator) Franca Klemenca, ki sta bila bolnikom na voljo podnevi in ponoči.⁷²¹ V Razdrtem je kurat Lorenz Rudolf neumorno obiskoval bolnike in jim delil hrano in denar, prav tako se je izkazal kurat Janez Podgoršek iz Velikega Ubeljskega.⁷²² V okrajnem uradu Kamnik so bili aktivni kaplan Jožef Hočevar, kurat Jakob Klobus, župnik Jožef Begela, župnik Jožef Bononi in vsi duhovniki mesta Kamnik.⁷²³ V Okrajnem uradu Ljubljana – okolica sta se izkazala župnik Jožef Poklukar na Dobrovi in vikar Johan Potočnik na Brezovici (... *Durch Ertheilung des geistlichen Trostes und heilsamer Belehrung an die Erkrankten*).⁷²⁴ V novomeškem okrajnem uradu je župnik Johann Veršaj prevzel deljenje hrane, ki jo je priskrbel okrajni urad.⁷²⁵ Že omenjeni sedemdesetletni župnik Uršič je v Kamni Gorici v času epidemije deloval 'z energijo mladeniča', hodil od hiše do hiše in obiskoval ter tolažil bolnike, 'poskušal v ljudeh znova vzbuditi upanje', zbiral prispevke ter dal na voljo vso svoje zasebno premoženje. Vodja radovljiškega okrajnega urada Brolih je priznal, da je odigral župnik Uršič ključno vlogo pri pomoči ljudem v času epidemije in bil izrednega pomena za Kamno Gorico.⁷²⁶ Avtor članka v Novicah je pohvalil župnika in kaplana v Logatcu: ... *oba častitljiva gospoda, fajmošter in kaplan, sta bila o tej bolezni neutrudljiva.*

⁷¹⁵ AS 45, fasc. 6, št. 1875.

⁷¹⁶ AS 45, fasc. 6, št. 2201.

⁷¹⁷ AS 45, fasc. 6, št. 2212.

⁷¹⁸ Novice, 3. oktober 1855, št. 79, str. 316.

⁷¹⁹ AS 45, fasc. 6, št. 2193.

⁷²⁰ AS 45, fasc. 6, št. 1875.

⁷²¹ AS 45, fasc. 6, št. 2193.

⁷²² AS 45, fasc. 6, št. 2201.

⁷²³ AS 45, fasc. 6, št. 2203.

⁷²⁴ AS 45, fasc. 6, št. 2212.

⁷²⁵ AS 45, fasc. 6, št. 2213.

⁷²⁶ AS 45, fasc. 6, št. 1414.

Ljudi sta učila, kako naj se varujejo bolezni; bolne sta mnogokrat obiskovala, tolažila in domače ljudi napeljevala, kako naj bolnim strežejo. Tako obnašanje je vse hvale vredno.⁷²⁷ Novice so izpostavile pozitivno vlogo duhovnikov v kočevskem okraju, in sicer kaplanov Franceta Švetlina, Janeza Kraškoviča in Šimna Pleničarja.⁷²⁸ Nekaj duhovnikov je zbolelo in umrlo za posledicami kolere, med njimi je bil kurat na Colu pri Vipavi Anton Repulus.⁷²⁹

Razvidno je, da so se v danih razmerah okrajna, občinska in cerkvena oblast uspešno dopolnjevale. V okrajih, kjer so zatajili občinski uradniki, so izpad ponekod uspešno nadomestili duhovniki. Tako je radovljiški okrajni urad poročal, da je duhovščina v Kropi in Kamni Gorici zelo dejavna in da v dobro bolnim in revnim sodeluje tako z občinskimi oblastmi kot tudi z zdravniki: *Die Geistlichkeit in Kropf und Steinbüchel ist Lebenswerth thätig und wirkt im Einverständnis mit dem Gemeindevorstände und dem Arzte zum Wohle der Kranken und Armen.*⁷³⁰

Fran Levstik je leta 1855 napisal pesem – prigodnico *Na sv. Roka dan*. Ohranilo se je izročilo, da naj bi Levstik pesem zložil prijatelju kaplanu v Laščah Francu Grivcu za shod sv. Roka (16. avgust 1855) kot pridigo v verzih. Kaplan naj bi jo govoril v podružnični cerkvi sv. Roka na Srobotniku na praznik omenjenega cerkvenega patrona, zaščitnika zoper kužne bolezni.⁷³¹

Fran Levstik
Na svetega Roka dan

Bog nad nami sam kraljuje,
on Gospod je vseh reči,
on dobrote nam daruje,
pa nas tudi pokori;
ko ljubezen božja umira,
v grehe pada človek trd,
svoje srce Bog zapira,
nam pošilja naglo smrt.

Osemnajst sto smo pisali
ino šestintrideset,
ko smo prvič trepetali,
to je zdaj devetnajst let.
Takrat prvič je morila
kolera med nami tod,
več vasi je obhodila,
koder hotel je Gospod.

Sliši zopet zdaj se tudi
od bolezni kolere,
da ležijo v sili hudi

trgi, mesta, dežele,
in da ta nevarna kuga,
kakor že je počil glas,
tudi spet med nami žuga,
trka že v nektero vas.

Zatorej, kristjanje moji,
ki prišli ste sem na hrib,
v stiski in bridkosti svoji,
pred težavo božjih šib;
danes se priporočite,
da vas usliši sveti Rok,
k njemu verni pritecite,
ki je pomočnik nadlog.

Bila s kugo je tepena
laška zemlja nekedaj,
Rim, Piacenca in Sezena
in nekteri trg in kraj.
Sveti Rok, ta čas na Laškem,
bolnim pomočnik je bil,
v oblačilu je beraškem
s križem svetim jih zdravil.

⁷²⁷ Novice, 22. september 1855, št. 76, str. 303.

⁷²⁸ Novice, 15. september 1855, št. 74, str. 296.

⁷²⁹ AS 45, fasc. 4, št. 303.

⁷³⁰ AS 45, fasc. 5, št. 955.

⁷³¹ Fran Levstik, Zbrano delo, 2. knjiga, Na sv. Roka dan, str. 155–158, komentar k pesmi Na sv. Roka dan, str. 382–383. Na pesem me je prijazno opozoril dr. Marjan Dolgan.

Dobil je bolezen kužno,
Bog v težave ga je djal,
on pa srce bogoslužno
v božjo voljo je podal;
molil v sveti je ljubezni,
da, če kuga svet mori,
naj bo rešen iz boleznj,
kdor se njemu izroči.

Kadar se je izpovedal,
kmalu je v Gospodu umrl.
Bog z nebes je nanj pogledal,
svoje mu uho odprl.
Pismo so pri njem dobili,
pismo govori rekoč:
Da v nevarni kužni sili
sveti Rok deli pomoč!

Ker se tu svet' Rok praznuje,
zlasti na današnji dan,
in ker skušnja izpričuje,
da on varuh je močan;
torej množ'ca vas je zbrana,
ki spod drugih ste zvonov,
s Polja, z Roba in Škocjana,
poleg naših farmanov.

Sveti Rok nas vedno brani,
kadar bliža se vihar,
torej letos kakor lani
pojd'te radi pred oltar,
ker še letos drugo leto
ni minilo od tačas,
kar se to poslopje sveto
popravljal je za nas.

Spomnite se, kaj se sliši,
koder kolera divja,
koliko mrtvih je v hiši:
tukaj trije, tamkaj dva;
ta obležal je na cesti;
ta, ko šel je na polje,
oni bil mrtev na mesti,
ta še ležal ni pol dne.

S tem nam Bog na znanje daje,
da njegov je ves ta svet,
da bi grešnik trepetaje
k njemu se obrnil spet,
svoje duše ne pogubil,
grešno pokoril telo,
da skesan bi njega ljubil,
hudobijam dal slovo.

Pusti grešne vse navade,
smrt je ko ponočni tat,
tiho k tebi se prikrade,
te ne vpraša, če si mlad.
V smrt se moraš pripravljati,
bodi trden al bolan,
vendar treba ni se bati,
Bog ve za nas vsaki dan.

Božja roka je nad nami,
On, kar vseč mu je stori,
pa se omeči s prošnjami,
zopet usmili se ljudi.
K njemu vsi se obrnimo,
ki nas tepsti je začel,
Roka svetega prosimo,
da bi šibo Bog odvezel!

Poleg svetnih in posvetnih oblasti so se izkazali tudi nekateri posamezniki. Ohranjena poročila okrajnih uradov o zaslužnih uradnikih, duhovnikih, zdravnikih vsebujejo tudi izjemne zasebnike.⁷³² Albert Kapus je ukrepal na začetku epidemije, ko je v Kamni Gorici vladala vsesplošna zmeda, saj je župan odpotoval, njegov prvi namestnik se ni izkazal, drugi namestnik pa je zbolel. Tako je Kapus s pomočjo svojih ljudi sam organiziral kuhanje in deljenje juhe, razdeljevanje čaja in drugih zdravil v času, ko zdravniki še niso utegnili prispeti iz Kroke, kjer so prav tako zdravili obolele.⁷³³ Posestnik Franc Brešar je v žužemberškem okraju na svojem domu negoval in zdravil bolnico iz Kočevja. Prav tako je poskrbel za kuhanje in razdeljevanje juhe.⁷³⁴ V župniji

⁷³² AS 45, fasc. 6, št. 1909.

⁷³³ AS 45, fasc. 6, št. 1414.

⁷³⁴ AS 45, fasc. 6, št. 2193.

26. Anton Postl,
 Procesija k sv.
 Roku, Hrastovica pri
 Mokronogu, votivna
 podoba v spomin
 na kužno bolezen iz
 začetka 19. stoletja,
 foto: Ferdo Šerbelj.

Stopiče v novomeškem okraju je Franz Langer z družino revne bolne oskrboval s hrano in jim tako lajšal položaj.⁷³⁵ Anton Mlakar iz Ige vasi, krčmar in lastnik mnogih nepremičnin v ložkem okraju, je za potrebe kuhanja juh za revne bolne dal na razpolgo svojo kuhinjo, klet in shrambo. Kot dobrodelnež iz istega okraja se je izkazal tudi Jakob Sterla, posestnik iz Podgore.⁷³⁶ Anton Obreza iz planinskega okraja je organiziral kuhanje juhe in finančno podprl gradnjo lesene mrtvašnice.⁷³⁷

Pomembno vlogo je pri obveščanju oblasti odigral 11. orožniški polk, ki je hodil na ogledne in poročal o stanju in dogajanju v zvezi s kolero v posameznih okrajih deželni oblastem. Med naloge in pooblastila orožništva so namreč spadali tudi ogledi ob izrednih dogodkih kot so bili vlomi, umori, ropi, požigi, izbruhi kuge, najdbe trupel, o čemer so orožniki poročali civilnim oblastem in četnemu poveljniku. Orožništvo je v splošnem skrbelo za to, da so se izvrševali predpisi in ukazi civilnih in vojaških oblasti, izdani za varovanje reda, miru in varnosti. 11. polk, ki mu je leta 1855 poveljeval podpolkovnik Anton Valenčič, je imel sedež v kolizeju v Ljubljani, njegov okoliš delovanja pa je poleg Kranjske zajemal tudi Primorje in Koroško.⁷³⁸

⁷³⁵ AS 45, fasc. 6, št. 2213.

⁷³⁶ AS 45, fasc. 6, št. 2252.

⁷³⁷ AS 45, fasc. 6, št. 2399.

⁷³⁸ Major Aleksander Wölfel je leta 1861 postal tretji poveljnik 10. orožniškega polka (11. polk se je preimenoval v 10., sedež je bil prenesen v Trst). Polki so sicer šteli okoli 1000 mož. Več v: Pavle Čelik, Orožništvo na Kranjskem 1850–1918, str. 61–76.

TE DEUM LAUDAMUS NAMESTO ZAKLJUČKA

Ko je dekan Georg Grabrijan od vodje vipavskega okrajnega urada izvedel, da epidemije kolere tudi uradno ni več, je v vsem dekanatu na dan 7. oktobra 1855 sklical cerkveni zahvalni praznik z osrednjo zahvalno mašo in z zahvalno molitvijo *Te Deum Laudamus* v romarski cerkvi v Logu pri Vipavi.⁷³⁹ Cerkevni shod je vodil dekan sam, pri čemer so mu pomagali številni duhovniki. Poleg uradništva v uniformah so bile prisotne še številne druge avtoritete in seveda nepregledna množica ljudi iz celotne Vipavske doline. Kurat Stanislav Hofstetter iz Vrhopolja je imel ganljiv govor, *ob katerem so očesa prisotnih težko ostala suha*.⁷⁴⁰

V ukrepih, ki jih je ob nastopu epidemije leta 1855 sprožila deželna vlada, se Kranjska ni razlikovala od ostalih prizadetih habsburških dežel. Postopki, ki jih je predpisal Dunaj, so bili namreč povsod enaki. Preventivna priporočila in napotila so ljudem poleg zdravega življenja z zdravo prehrano v glavnem svetovala zmerno življenje brez strahu ter apelirala na bogaboječnost in tudi siceršnjo nekonfliktnost, saj so se oblasti bale paničnih reakcij prebivalstva. V času epidemije ustanovljene Deželne zdravstvene komisije so prevzele v vseh deželah enake naloge. Izvedba ukrepov na Kranjskem, kolikor jo lahko skozi ohranjeno arhivsko gradivo sledimo, je bila v precejšnji meri odvisna od okrajnih oblasti, ki pa so se pri organizaciji in izvedbi različno odrezale. Enotnejši in verjetno zaradi večjega števila tudi učinkovitejši so bili duhovniki.

Ker obstoječi deželni zdravniki in ranocelniki, ki so delovali v okviru takratnega javnega zdravstvenega sistema, zaradi intenzitete rasti epidemije niso bili kos vse večjim potrebam obolelega prebivalstva, je Deželna zdravstvena komisija poskušala javni zdravstveni sistem okrepiti s pomožnimi zdravniki, ki so jih poslali v najbolj prizadete in zdravniško podhranjene okraje. Poleg pomožnih zdravnikov so civilnemu prebivalstvu na lastno pest in velikokrat tudi na lastne stroške pomagali nekateri vojaški zdravniki, siceršnji privatni zdravniki in ranocelniki pa tudi zdravniki zaposleni pri železnici ali podjetjih, kot je bil na primer rudnik v Idriji. Za čim boljši izkoristek razpoložljive zdravniške in ranocelniške delovne sile so slednje pogosto predstavljali bodisi iz okraja v okraj, iz manj prizadetih območij v bolj okužene kraje, bodisi iz mestnih okolij na podeželje. Kljub naporom in prizadevanjem za povečanje zdravstvenega osebja, pa se je le-to zgodilo prepozno, saj se je že medtem ko so pomožni zdravniki potovali iz Dunaja preko Ljubljane v dodeljeni okraj, epidemija za takratne razmere širila s skorajda svetlobno hitrostjo. Celotno zdravstveno osebje zaradi ogromnega števila bolnikov, geografske raznolikosti terena in posledično slabih prometnih povezav, v splošnem torej ni zmoglo biti dovolj učinkovito. Glede na to da je bila narava bolezni v takratnih evropskih medicinskih krogih še neraziskana, je ostalo vprašanje učinkovitosti uradnega zdravljenja s kolero okuženih seveda odprto. Vsekakor pa je jasno razvidno, da so kranjske oblasti pričakovale več žrtev v Ljubljani kot pa v podeželskih okrajih, saj je bila organizacija pomoči v deželnem glavnem mestu vnaprej pripravljena in zato veliko bolj učinkovita.

Iz primerjave socialne strukture za kolero obolelih in umrlih v mestu in na podeželju je razvidno, da so bili v obeh okoljih za kolero dovzetnejši predvsem nižji sloji prebivalstva, kar lahko v nekoliko večji meri opazimo v mestnem okolju. V Ljubljani so bili ljudje na boljšem zaradi bližine večjega števila zdravnikov in seveda edine večje bolnišnice v deželi, ki je sprejemala revne bolnike. Zaradi zahtevnega, geografsko razgibanega in zato za potovanja težavnega terena s slabimi prometnimi povezavami, so

⁷³⁹ Maria Aue.

⁷⁴⁰ AS 45, fasc. 6, št. 2067.

zdravniki le redko zmogli doseči številne vasice in zaselke na podeželju. Zasilne bolnice začasne narave (med njimi tudi posebni kolerašpitali) so bili večinoma namenjeni bodisi vojakom bodisi delavcem na železnici in vanje domačinov praviloma niso sprejemali. Vzroke večje umrljivosti nižjih slojev družbe lahko iščemo po eni strani v slabem gmotnem položaju, slabi prehrani in posledično manjši odpornosti proti boleznim, po drugi strani pa predvsem v dejstvu, da so revnejši sloji živeli v zelo slabih stanovanjskih in higienskih razmerah.

Veliko število umrlih je za sabo pustilo prav tako znatno število nepreskrbljenih družinskih članov, ki so zaradi izgube svojca velikokrat zapadli v revščino. Tako so morale oblasti poleg preskrbe revnih z boljšo prehrano med epidemijo po izteku epidemije pomagati s prehrano tudi rekonvalescentom in na novo obubožanim zaradi epidemije. Ker končni obračun porabljenih sredstev za pomoč ljudem med epidemijo kolere ni znan, se torej v skupni porabljeni vsoti ne da določiti deleža prostovoljnih prispevkov, ki jih je zbrala Zdravstvena komisija.

EPIDEMIJA IN KOLEKTIVNI SPOMIN

A peste, fame et bello, libera nos Domine !

Napis na velikem zvonu slavinske župnijske cerkve priča o tem, da so bile poleg lakote in vojn tudi bolezni ena izmed tistih nadlog, ki so ljudi na Pivki pestile že v prejšnjih časovnih obdobjih. Vlogo kuge, ki je morila v srednjem in novem veku, je v 19. stoletju prevzela kolera. Kot so se ljudje v prejšnjih obdobjih obračali po pomoč k Bogu in postavljali kužna znamenja kot pomnike velikih epidemij kuge, so se podobno odzvali v slavinski župniji ob epidemiji kolere leta 1855. *V srcu naroda je oživela želja zopet postaviti hram vseмогоčni presveti trojici, pri kateri so upali najti pomoč zoper strašno morilko.*⁷⁴¹ V ta namen so ljudje zbirali denar in želeli znova obnoviti opuščeno

27. Leta 1905 je bila v Slavini v spomin na rešitev pred kolero sezidana kapelica, ki jo je 5. avgusta 1905 blagoslovil ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič. (Fotografija je v lasti družine Ambrožič iz Slavine).

⁷⁴¹ Zabukovec, Zgodovina župnije Slavina, str. 186.

cerkev in božjo pot na Sv. Trojici, vendar so nazadnje zbrani denar vložili v ustanovo votivnih maš za zaobljubljeni praznik na dan Marije Snežne 5. avgusta, ki spomin na tragedijo ohranja vse do danes.⁷⁴² Uničujočo epidemijo kolere so v župniji dvakrat obeležili. Leta 1888 je dal župnik Janez Sajovic Simonu Ogrinu poslikati prezbiterij slavinske cerkve, ta je na eni od fresk upodobil motiviko epidemije. Na freski je prikazan mrtvaški spreved, ljudje z bolno žensko in zaobljubnim pismom, ki molijo k Mariji. Leta 1905 je ob petdesetletnici epidemije dal župnik Matija Prijatelj sredi vasi postaviti kapelico s pomenljivim napisom *Iz oblube*.⁷⁴³

V kronikah in lokalnih zgodovinah se epidemija omenja v spominskem kontekstu poleg naravnih nesreč in drugih izjemnih dogodkov. Vendar pa se od ostalih tovrstnih dogajanj razlikuje v tem, da se je živ spomin na strahovito množično umiranje ljudi v slavinski župniji ohranil neposredno vse do danes. Pri čemer ni mišljen le zgodovinski spomin, temveč živ, človeški spomin skupnosti. Če je po eni strani epidemija ostala del posameznega družinskega ustnega izročila, je po drugi strani z ustanovo votivnih maš, ki so kot del cerkvenega bogoslužja v župniji prisotne še danes, postala tudi del širšega kolektivnega spomina skupnosti. Po Mauriceu Halbwachsu bi lahko šlo torej za primer, kako določena skupnost ohranja in organizira spomine na svojo preteklost, oziroma kako se kolektivni spomin ohranja preko tradicionalnih praks - votivnih maš.⁷⁴⁴ Še vedno živo praznovanje zaobljubljenega praznika tako predstavlja pomemben zapis v

28. – 29. Molitev k
Mariji Pomočnici
za odvrnitev kolere,
neznani avtor,
litografija (Narodni
muzej Slovenije, inv.
št. G-1742).

⁷⁴² Katarina Keber, Epidemija kolere na Pivki leta 1855, v: Slavenski zbornik, (ur. Janko Boštjančič), Galerija 2, Vrhnika 2005, str. 9–24.

⁷⁴³ Zabukovec, Zgodovina župnije Slavina, str. 186, 215; Postojinsko okrajno glavarstvo ..., str. 28; Pridiga, katero je govoril čast. G. Janez Podboj o priliki farnega patrocinijskega praznika Vnebovzetja Marije Device dne 15. avgusta 1888, str. 6–8.

⁷⁴⁴ Maurice Halbwachs, Kolektivni spomin, Studia humanitatis, Ljubljana 2001.

30. Molitev proti
koleri, začetek 19.
stoletja, lesorez
(Narodni muzej
Slovenije, inv. št.
G-5806) (levo).

32. Molitev proti
grozeči nevarnosti
– koleri, Villach
1831 (Narodni
muzej Slovenije, inv.
št. G-5353) (desno).

31. Molitev otrok za
obvarovanje staršev
in molitev staršev za
obvarovanje svojih
otrok pred kolero, iz
Molitve proti koleri
(Narodni muzej
Slovenije, inv. št.
G-5806).

VELIKA EPIDEMIJA KOLERE

kolektivnem spominu župljanov, ki se epidemije kot množičnega umiranja in katastrofe iz časa svojih prednikov spominjajo vsako leto že več kot 150 let zapovrstjo.⁷⁴⁵

Omeniti velja, da iz epidemije kolere leta 1855 izvira tudi še vedno živa procesija po Barkovljah pri Trstu.⁷⁴⁶

33. Marija Pomočnica – priprošnjica proti koleri, neznani avtor, kolorirana litografija (Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-5807).

34. Kako se bolnik s smertjo in angelj s hudičem boruje, neznani avtor, litografija (Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-5803).

⁷⁴⁵ V spomin na 150-letnico zaobljube Slavenske fare ob rešitvi pred kolero je junija 2005 izšel Slavenski zbornik.

⁷⁴⁶ Marko Oblak, Kolera v Trstu (3), v: Primorske novice, št. 45, 22. 2. 2004.

ŠE DVE EPIDEMIJI

EPIDEMIJA LETA 1866

Za drugo polovico 19. stoletja v Evropi je v splošnem značilen trend pojemanja epidemij kolere. Vendar pa se je kolera leta 1865 najprej pojavila v obeh habsburških pristaniščih – Trstu in na Reki, tja se je po vsej verjetnosti razširila preko ladij iz Sirije in Egipta. V obeh mestih je bila epidemija omejena na vojake in ni resneje ogrozila prebivalstva. Epidemija leta 1866 velja za eno od najhujših v evropski zgodovini. Tudi pri tej epidemiji so bili vojaki glavni prenašatelji bolezni. Spomladi leta 1866 je bolezen najprej izbruhnila v Angliji in Holandiji, po začetku prusko-avstrijske vojne (1866) pa zaradi premikov vojaških čet še v severni Nemčiji, kjer je prišlo do epidemij v mestih Berlin, Breslau, Halle, Leipzig in Zwickau.⁷⁴⁷ Tudi za epidemijo v Habsburški monarhiji je značilno, da se je bolezen širila predvsem preko vojaških premikov. Tokrat je gibanje čet izzvala že omenjena t. i. 'nemška vojna' med Prusijo in Avstrijo, ki se je končala s praškim mirom. Avstrija je priznala razpust Nemške zveze in nastanek Severnonemške zveze brez Avstrije. Poleg tega je Avstrija izgubila tudi Benečijo, ki jo je dobila Italija kot zaveznica Prusije. Avstrijske čete, ki so se borile na Češkem in v Italiji so kolero prenesle tudi v slovenske dežele.⁷⁴⁸

Po mnenju Gertraud Krebs, se je bolezen po vseh deželah monarhije razširila iz Bukovine, pri čemer so bile vojskujoče se dežele močneje prizadete. Tako naj bi za posledicami kolere na Češkem in Ogrskem umrlo po 30.000 ljudi, na Moravskem 50.000 in v Spodnji Avstriji 10.000 ljudi. Na Dunaju je v tej epidemiji življenje izgubilo 2.640 ljudi, skupno naj bi v monarhiji umrlo 165.292 ljudi. Težke izgube naj bi utrpela tudi pruska armada na Češkem. Za posledicami te bolezni je namreč umrlo več vojakov kot pa jih je bilo ubitih v samih bitkah (4.500 za kolero, 4.000 v bitkah).⁷⁴⁹ Epidemija je izbruhnila tudi v Trstu in povzročila umik dela prebivalstva iz mesta.⁷⁵⁰ Prav tako naj bi bila prizadeta Koroška, saj Novice poročajo o epidemiji v Beljaku z okolico, kjer se je po Dravski in Ziljski dolini v Beljak stekalo veliko vojakov.⁷⁵¹ Časopis Novice je poročal o močni epidemiji v Rusiji.⁷⁵²

V knjižici *Cholera Regulativ*, ki so jo zdravstvenim oblastem, zdravnikom in javnosti napisali trije ugledni znanstveniki, med njimi tudi münchenski profesor higiene Max von Pettenkofer, poskušajo razložiti samo naravo in prenašanje bolezni.

⁷⁴⁷ Margit Seiler, Die Cholera – Epidemien des 19. Jahrhunderts im Osten der Monarchie (Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Philosophie an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 1997), str. 71.

⁷⁴⁸ Svetovna zgodovina, CZ, Ljubljana 1981, str. 460, 506; Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 453–454.

⁷⁴⁹ Krebs, Die geographische Verbreitung ..., str. 27; Seiler, Die Cholera – Epidemien des 19. Jahrhunderts ..., str. 71–72, 75.

⁷⁵⁰ Novice, 19. september 1866, št. 38, str. 308.

⁷⁵¹ Novice, 17. oktober 1866, št. 42, str. 339.

⁷⁵² Novice, 15. avgust 1866, št. 33, str. 268.

Delo, značilno za to obdobje, predstavlja enega od poskusov razlage izvora in širitve bolezni v predbakteriološki dobi, ki pa seveda ni bilo nikoli znanstveno dokazano v modernem pomenu besede. Njihova razlaga je temeljila na že omenjeni miazmatiki teoriji v povezavi s sestavo tal; povzročitelj bolezni naj bi bila kal, ki se je aktivirala samo v povezavi z drugimi dejavniki (časovni, krajevni). Ključnega pomena za to, ali bo nekdo zbolel, so videli v treh dejavnikih: prisotnosti klic v blatu človeka, krajevni sestavi tal ter v načinu prehranjevanja in siceršnjega življenja določenega človeka. Glavno orožje proti širitvi bolezni je bilo intenzivno razkuževanje.⁷⁵³

KRANJSKA

Na Kranjskem so konec avgusta 1866 prvi začeli obolevati vojaki. Tako naj bi jih v ljubljanski vojaški bolnici za kolero umrlo 17, v Postojni sta od šestih obolelih umrla dva. O začetku epidemije so še dvomili, saj niso izključevali možnosti, da so bili vzroki smrti povezani z uživanjem nezrelega sadja.⁷⁵⁴ Prvi primeri bolezni so se med civilnim prebivalstvom pojavili v začetku septembra, in sicer v Ložu na Notranjskem, ko so v samo 24 urah umrli trije domačini.⁷⁵⁵ Postopoma so ljudje začeli obolevati v Planini, kjer sta najprej umrla dva vojaška zdravnika. Do konca septembra je v Ljubljani zbolelo že 39 ljudi, od katerih jih je 14 umrlo. V Borovnici so umrli trije domačini.⁷⁵⁶ Po celi deželi so do 22. septembra prešteli 363 bolnikov, od katerih jih je 137 umrlo, sedem dni kasneje pa so skupne številke kazale 873 obolelih in 342 umrlih.⁷⁵⁷ Do 6. oktobra je bilo obolelih že 1087, umrlih 430, ozdravelih 388 in še bolnih 269.⁷⁵⁸

Bolezen je bila razpršena po celotni deželi. V cerkniški fari naj bi v štirih dneh v treh vaseh umrlo kar 81 ljudi.⁷⁵⁹ O obolelih so poročali tudi iz Šmartnega pri Litiji.⁷⁶⁰ Skupno naj bi na Kranjskem tega leta na podlagi podatkov Josipa Mala in Frana Kobala za kolero zbolelo 1884 ljudi (brez vojakov) in jih od tega 672 umrlo.⁷⁶¹

UKREPI OBLASTI LETA 1865

Zapisniki sej Deželne zdravstven komisije kažejo aktivnosti deželnih oblasti glede preventivne politike pred kolero že leta 1865. Člani komisije, ki ji je predsedoval Janez vitez Bosizio, so bili poslanec v kranjskem deželnem zboru in odboru dr. Janez Bleiweis,⁷⁶² ljubljanski župan dr. Etbin Henrik Costa,⁷⁶³ c.-kr. deželni zdravstveni svetnik Avgust

⁷⁵³ Griesinger, Pettenkofer, Wunderlich, Cholera Regulativ, Verlag von R. Oldenbourg, München 1866.

⁷⁵⁴ Novice, 29. avgust 1866, št. 35, str. 283.

⁷⁵⁵ Novice, 5. september 1866, št. 36, str. 290.

⁷⁵⁶ Novice, 19. september 1866, št. 38, str. 308; 26. september 1866, št. 39, str. 315.

⁷⁵⁷ Novice, 26. september 1866, št. 39, str. 316; 3. oktober 1866, št. 40, str. 326.

⁷⁵⁸ Novice, 10. oktober 1866, št. 41, str. 333.

⁷⁵⁹ Novice, 3. oktober 1866, št. 40, str. 326.

⁷⁶⁰ Novice, 31. oktober 1866, št. 44, str. 357.

⁷⁶¹ Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 454; Kobal, O koleri ..., str. 145. Avstrijskih statističnih tabel o umrljivosti za leto 1866 mi ni uspelo dobiti niti v Avstrijski nacionalni knjižnici na Dunaju.

⁷⁶² Janez Bleiweis (1808–1881) je bil zdravnik, živinozdravnik, pisatelj, časnikar (urednik Novic) in politik (deželni poslanec). Če se omejimo na njegove zdravstvene funkcije: leta 1851 je bil imenovan za člana stalne zdravstvene komisije za Kranjsko, v letih 1855/1856 je bil član komisije za odvratanje kolere, 1860/1861 začasni deželni zdravstveni svetovalec, 1861 ravnatelj porodnišnice, med leti 1850–1861 in 1862–1868 je bil občinski svetovalec v Ljubljani. Leta 1881 mu je cesar podelil plemiški naslov vitez Trsteniški. V: SBL, I., str. 42–47.

⁷⁶³ Etbin Henrik Costa (1832–1875) je bil ljubljanski župan med leti 1864–1868. V: Stane Granda, ES, II. zvezek, MK, Ljubljana 1987, str. 82–83.

vitez Andrioli,⁷⁶⁴ okrajni glavar Okraja Ljubljana – okolica Janez Pajk, profesor medicine Franz Schiffer, prvi ljubljanski mestni zdravnik Eduard Coloretto, c.-kr. okrožni zdravnik Ignaz Mally, c.-kr. policijski komisar Reimund Viditz, občinski svetnik Josef Debeuz ter grof Auersperg.⁷⁶⁵ Komisija se je leta 1865 sestala vsaj dvakrat. Na prvi seji avgusta so med drugim predlagali poleg razdelitve Ljubljane na pet delov še pregledovanje čistoče v hišah in stanovanjih, strožji nadzor nad prodajo živil in pregledi mesa, skrb za dobro pitno vodo, zračenje stanovanj, revizijo mrtvašnic, vpeljavo mrliških vozov, pregled nad delavci in tujci, podporo revnih, pripravo prostorov v civilni bolnici in posvet glede vzpostavitve začasnih bolnic za obolele.⁷⁶⁶ Na naslednjem sestanku so razpravljali o ukrepih zaradi izbruha kolere v Trstu; odločili so, da se nemudoma pripravita dve sobi v civilni bolnici, v primeru izbruha kolere pa še začasna bolnica v stavbi strelišča.⁷⁶⁷ Komisija je izdala tudi razglas, v katerem zaradi pojava kolere v Trstu opozarja ljudi na možnost širitve na Kranjsko ter na pazljivost glede čistoče in siceršnjega zdravega življenja.⁷⁶⁸ Čeprav se leta 1865 kolera na Kranjsko ni razširila, pa je novomeški okrožni zdravnik Sigismund Wutscher ugotovil nekaj sporadičnih primerov. Eden od bolnikov je bil tudi šestdesetletni hlapec Andrej Juh.⁷⁶⁹

Na izbruh bolezni so se pripravljali tudi na podeželju, saj so okrajni uradi pospešeno ustanavljali svoje zdravstvene odbore (Sanitäts Comité), ki so jih v času od konca avgusta in do začetka novembra ustanovili v okrajih Novo mesto, Vipava, Loka, Kostanjevica, Senožče, Črnomelj, Idrija, Metlika, Kranj, Radovljica, Ribnica, Kamnik, Žužemberk, Planina, Litija, Kočevje, Lož, Vrhnika, Rače, Velike Lašče, Mokronog, Stična, Ljubljana – okolica in Brdo pri Podpeči.⁷⁷⁰ Zdravstveni odbori, ki so jih vodili predstavniki občin, župani in okrajni ranocelniki, naj bi skrbeli predvsem za higienske preventivne ukrepe, kot je bila čistoča krajev, hiš in stanovanj ter predvsem dezinfekcija stranišč in greznic. S pomočjo duhovščine naj bi poučevali ljudi o nevarnosti uživanja pokvarjene hrane in pitja oporečne vode. Urejali so tudi prostore za potencialne domače revne bolnike in bolne tujce. Razglas o ustanovitvi zdravniškega odbora za kamniški okraj med drugim pravi:

Zdravniškemu odboru je naloženo odverniti ali pomanjšati vse škodljivosti, katere so po mnogoletni skušnji in po ukih zdravniških vednosti posebno pripravni, ne samo začetek dati kužnim boleznim sploh in posebno koleri, ampak jih tudi pognati in razširati. Perkazale so se v časih mnogotere kužne bolezni in nastopila je kolera precej močno blizu mej Austrijskega cesarstva [...] Škodljivosti, ktere je treba odpraviti so: nesnažnost v hišah, dvoriščih, ulicah, krajih, kjer ljudje prebivajo. Peršteti se morajo tudi mokra umazana tla v izbah, gnojince, ktera v deževnem vremenu po usimu dvorišču in po cestah teče, potlej nečedne, izparine iz hlevov [...] Merliče pokropivati, kteri so v gorkih prepolnih izbah in kjer ljudje celo noč zraven merliča sedijo, česiravno že začne dišati, je zdravji močno škodljivo. Torej je potrebno, da se pokropavanje pusti in da ponoči sam varh per njemu ostane, sicer pride po ti napačni navadi še bolezen [...] Posebno na popolno neznane ljudi imajo soseskine predstojniki gledati, ravno tako, kakor na domače, kteri z daljnih krajev domu pridejo, ako jih napade katira

⁷⁶⁴ Avgust vitez Andrioli (1802–1875) je kot okrožni zdravnik služboval v Kanalu ob Soči, v Pazinu in Gorici. Leta 1862 je postal deželni zdravstveni svetnik pri Deželni vladi v Ljubljani, hkrati je bil do upokojitve leta 1872 tudi direktor ljubljanske babiške šole. V letih 1863–1866 je bil predsednik Slovenskega zdravniškega društva. V: Zupanič Slavec, Iz rok v roke ..., str. 32–34.

⁷⁶⁵ Verjetno Aleksander grof Auersperg.

⁷⁶⁶ AS 45, fasc. 3, št. 5063, Protocoll über die I. Sitzung der Landes – Sanitäts – Commission, Laibach am 19. August 1865.

⁷⁶⁷ AS 45, fasc. 3, št. 26: Protocoll über die Sitzung der k. k. Sanitäts – Commission, Laibach am 6. oktober 1865.

⁷⁶⁸ AS 45, fasc. 3, št. 1474: Razglas c.-kr. zdravstvene deželne komisije v Ljubljani z dne 23. oktobra 1865.

⁷⁶⁹ AS 45, fasc. 3, št. 1.

⁷⁷⁰ AS 45, fasc. 3: poročila okrajnih uradov o ustanovitvi zdravstvenih odborov.

bolezen [...] Sila in revščina so nar hujši poganjači vsih bolezen. Nesnažnost, uživanja pokvarjenih živežov, opijančevanja z žganjem, slabosti volje in nedelavnosti so vdani večidel siromaki. Revni, lačni, slabo oblečeni, ljudje brez dela prvi zbolijo in prenašajo bolezen na premožne. Zatorej naj vsak sebe in svojo sosesko pred boleznijo varje toliko bolj, kolker skerbijo lakoto drugim vtolažiti inu jim dela dati ali preskrbeti [...] Upejmo v Boga, da ta bolezen ne bo peršla.⁷⁷¹

UKREPI OBLASTI LETA 1866

Po ohranjenih zapisnikih devetih sej stalne Deželne zdravstvene komisije iz leta 1866 lahko rekonstruiramo potek ukrepov. Sestava članov komisije je bila večinoma enaka kot leta 1865, sprememba je bila v tem, da je postal član tudi direktor civilne bolnice Emil Ritter von Stökl, poleg njega so med člane sprejeli še dva občinska svetnika, in sicer Michaela Pakiča in Franca Souvana, kasneje je postal član komisije tudi višji vojaški zdravnik Malfatti de Rohrenbach ad Dezza.⁷⁷² Na avgustovskih sestankih so se pogovarjali predvsem o nevarnosti, ki jo pomenijo prehodi vojaških čet skozi deželo in o prvih primerih bolezni med vojaštvom in zato o pravočasni vzpostavitvi zasilne bolnice v Ljubljani, za katero je bilo sprva na razpolago več lokacij; med drugim tudi stavba strelišča, liceja in Alojzijevejšče.⁷⁷³ Prav tako so za glavno dezinfekcijsko sredstvo določili železni vitriol (železovo galico), ki bi ga morali trgovci nabaviti v večjih količinah. Deželna zdravstvena komisija je postopek razkuževanja in delovanje razkužila opisala v posebnem 'poduku', kjer med drugim pravi: *Železni (zeleni) vitriol je tista stvar, s katero se najbolj gotovo in pa najboljši kup dajo razkužiti sekreti, sekretne jame in gnojščica, kjer se nabirajo človeški izmečki, in se zareja kužni hlap za kolero. Ta pomoček obvaruje, da se kolera ne vname, ako se je pa vnela, ubrani, da se zelo razširiti ne more ...*⁷⁷⁴ Uporabljali so razmereje 750 g razkužila na eno vedro vode. Železni vitriol so prodajale vse špacerijske trgovine po 5–6 krajcarjev za pol kilograma.⁷⁷⁵ Navodila o uporabi omenjenega razkužila so bila objavljena tudi v članku *Dobrovoljni svéti o kole-ri* v časopisu *Novice*.⁷⁷⁶ Med poročili Novic o razpravah v mestnem zboru je zanimivo to, da z delom komisije v zvezi z razkuževanjem stranišč in gnojščic ni bil zadovoljen dr. Alojzij Valenta,⁷⁷⁷ saj je menil, da ima komisija premalo pristojnosti. Župan je razložil, da bo mesto najelo delavce, ki bodo večkrat na teden po hišah z železnim vitriolom razkuževali stranišča. Prav tako so nekateri hoteli v času epidemije v mestu prepovedati prodajo sadja, čemur pa je nasprotoval Bleiweis,⁷⁷⁸ ki je bil mnenja, da zmerno uživanje sadja ni škodljivo, da je včasih celo koristno, sploh pa je v tem času sadje že zrelo in zato ni več bojazni, da bi ga ljudje uživali v nezreli obliki.⁷⁷⁹

⁷⁷¹ AS 45, fasc. 3, št. 2411.

⁷⁷² AS 45, fasc. 2, št. 7705, 72. Dr. Malfatti je bil 1. septembra določen za šefa vojaškega špitala v Ljubljani.

⁷⁷³ AS 45, fasc. 2, št. 7705: I., II. Sitzung der Landes-Sanitaets-Commission, 6. in 12. avgust 1866.

⁷⁷⁴ AS 45, fasc. 2, št. 7705: Poduk, kako se ima rabiti železni (zeleni) vitriol za razkuženje, od c.-kr. zdravstvene deželne komisije, v Ljubljani dne 14. avgusta 1866.

⁷⁷⁵ Prav tam.

⁷⁷⁶ *Novice*, 29. avgust 1866, št. 35, str. 280.

⁷⁷⁷ Alojzij Valenta pl. Marchthurn (1830–1918) je v Ljubljano prišel leta 1857 kot primarij porodniškega oddelka civilne bolnice in profesor na babiški šoli, kmalu je prevzel tudi vodstvo Deželnih dobrodelnih ustanov. Bil je član Zdravstvene komisije, med leti 1870–1873 predsednik deželnega Zdravstvenega sveta, nato njegov član. Leta 1882 je postal vladni zdravstveni svetnik. Med leti 1886 in 1893 je bil predsednik Slovenskega zdravniškega društva. Ob njegovi 50-letnici mu je ljubljanski župan Ivan Hribar izrekel posebno zahvalo za požrtvovalnost do ljubljanskih mestnih revežev. V: Zupanič Slavec, Iz rok v roke ..., str. 38–40.

⁷⁷⁸ Verjetno gre za Janeza Bleiweisa kot ljubljanskega občinskega svetovalca; njegov sin Karel naj bi bil po podatkih SBL leta 1866 še zdravnik v Tolminu.

⁷⁷⁹ *Novice*, 26. september 1866, št. 39, str. 315.

Konec avgusta, ko so se pojavili prvi primeri kolere med civilnim prebivalstvom v okrajih Postojna, Planina in Senožeče, so na seji razpravljali o načinu zdravljenja bolnikov. Prav tako so se odločili, da se v Ljubljani uredi ločeno pranje perila bolnikov.⁷⁸⁰ S članstvom vojaškega zdravnika Malfattija v komisiji so se v začetku septembra začele debate o sodelovanju civilnih in vojaških oblasti; med drugim je Malfatti komisiji predlagal poseben način razkuževanja greznic, ki ga je sicer uporabljala vojska.⁷⁸¹ Komisija je zdravnike pozvala, da morajo ljudi prisiliti, da bodo razkuževali hiše, še posebno tam, kjer so imeli bolnika. Prav tako so opozorili na nevarnost verskih procesij, saj se je po procesiji na Planini močno povečalo število bolnikov.⁷⁸² Na zadnjem zasedanju komisije v začetku oktobra so razpravljali predvsem o nevarnosti ponovnega izbruha kolere zaradi prehodov vojaških čet. Predlagali so, da naj se vsi vojaški premiki v celoti prestavijo na železnico, tako da vojaški oddelki ne bi več hodili peš in bi imeli vojaki s prebivalstvom čim manj stikov.⁷⁸³

Vzpostavili so se že leto poprej načrtovani okrajni zdravstveni odbori, vodstvo katerih so sestavljali okrožni zdravniki in okrajni ranocelniki, župani, občinski svetniki, okrajni uradniki, lekarnarji, notarji. Zdravstveni odbori so skrbeli za ustanavljanje zasilnih bolnic; med drugim so jo uredili tudi na Planini in v Postojni. V planinskem okraju je zdravstveni odbor organiziral razkuževanje domov revnejšega prebivalstva.⁷⁸⁴ V senožeškem okraju so uredili posebne prostore za revne in tuje bolnike.⁷⁸⁵ Zdravstveni odbor je v Kranju pregledoval čistočo stanovanj in ljudem svetoval prekaševanje s parami kisa. Za hrano revnih so morale poskrbeti občine same.⁷⁸⁶

Kako so ravnali s prvimi primeri kolere konec avgusta, vidimo na primeru obolelega železniškega stražnika (Eisenbahnwächter) Krofiča v okraju Planina. Krofič je 23. avgusta nenadoma zbolel za močno drisko z bruhanjem ter po 12 urah umrl. Truplo so po treh urah prenesli v mrtvašnico, njegovo družino – ženo in pet otrok – so deložirali, hišo popolnoma izpraznili in razkužili. Po 36 urah od nastopa smrti so opravili obdukcijo.⁷⁸⁷ Kurat Janez Dolničar je 29. avgusta poročal okrajnemu uradu Senožeče, da je zaradi smrti dveh otrok Jožefa Premrla iz Razdrtega in zaradi nadaljnih štirih primerov kolere, prebivalstvo v cerkvi poučil o preventivnih ukrepih proti epidemiji in jim natančno od točke do točke prebral Razglas c.-kr. zdravstvene deželne komisije v Ljubljani z dne 9. avgusta 1866, ... *saj prebivalstvo ve malo ali čisto nič o tem, kako naj se zavaruje pred boleznijo.*⁷⁸⁸ Omenjeni razglas je skoraj identičen razglasu iz leta 1849,⁷⁸⁹ ko svari in svetuje pred popoloma enakimi stvarmi. Če ljudem po eni strani priporoča predvsem 'pokoj duha', previdnost pri prehranjevanju in pitju vode, opozarja pred alkoholom, 'nesnago doma' in sumljivimi zdravili ter še vedno svetuje pitje zeliščnih čajev, pa je po drugi strani očitna razlika z razglasom iz leta 1849 v tem, da kolero priznava za nalezljivo bolezen: *Ker je po več krajih cesarstva se pokazala kolera z nalezljivimi lastnijami ...*⁷⁹⁰ Čeprav so bili takratni zdravniški in znanstveni krogi glede same narave bolezni razdeljeni, jih je vendar večina zagovarjala nalezljivo naravo kolere, pri čemer

⁷⁸⁰ AS 45, fasc. 2, št. 2836, 3047: Protokoll aufgenommen über die IV. und VII. Sitzung der Sanitäts-Landes-Kommission, 29. august in 19. september 1866.

⁷⁸¹ AS 45, fasc. 2, št. 72: Protokoll aufgenommen über die V. Sitzung der Sanitäts-Landes-Kommission, 5. september 1866.

⁷⁸² AS 45, fasc. 2, št. 2016: Protokoll aufgenommen über die VIII. Sitzung der Sanitäts-Landes-Kommission, 26. september 1866.

⁷⁸³ AS 45, fasc. 2, št. 1495: Protokoll aufgenommen über die IX. Sitzung der Sanitäts-Landes-Kommission, 3. oktober 1866.

⁷⁸⁴ AS 45, fasc. 2, št. 2244.

⁷⁸⁵ AS 45, fasc. 2, št. 1321.

⁷⁸⁶ AS 45, fasc. 2, št. 2166.

⁷⁸⁷ AS 45, fasc. 2, št. 2829, 67.

⁷⁸⁸ AS 45, fasc. 2, št. 1407.

⁷⁸⁹ ZAL, LJU 489, Rag. I., fasc. 635, šk. 936, fol. 604–605.

⁷⁹⁰ AS 45, fasc. 2, št. 7705: Razglas c.-kr. zdravstvene deželne komisije v Ljubljani z dne 9. avgusta 1866.

so bile nadaljne razlage različne. Eno izmed njih so objavile tudi Novice: ... *Skušnje pa dalje tudi to uče, da se v človeka, ki je za kolero zbolel, in to najbolj v čevah njegovih napravlja enaka kužnina, katero nalezejo potem drugi ljudje, ki imajo nagnjenost do tega, da se jih ta kužnina prime, drugih pa ne. Ko pa je kolera dospela v kakošen kraj, kaže nam že zrak, da mora tak kraj neko posebno pripravljenost imeti do te kužnine [...] Ker je neka posebna, pa neznan miazma takrat v zraku [...] Vse, kar dela smrad, je netilo za kolero.*⁷⁹¹

V začetku septembra so se primeri kolere med civilnim prebivalstvom pojavili v okrajih Postojna, Lož in Žužemberk. Pisec loškega poročila na koncu izrazi upanje, da število obolelih le ne bi naraščalo: ... *Doch wollen wir die Hoffnung nicht sinken lassen, vielleicht bringt schon mein morgigen Bericht bessern Nachrichten.*⁷⁹² Civilne oblasti so bile zelo zaskrbljene v kamniškem okraju, kamor so bile premeščene vojaške enote, ki so prispele s področja, ki je bilo okuženo s kolero.⁷⁹³ Prenos bolezni z vojaštva na civilno prebivalstvo je bil mogoč predvsem zaradi tega, ker so na podeželju vojake nastanili v stanovanjih in hišah domačinov. Opis stanja v Kranjski Gori zgovorno priča o tej praksi: *V naši dolini vojakov vse mrgoli. Vkvartirani so po vaseh prav na tesno. Ni se gledalo pri nastanovanji, ali je lastnik kmet ali bajtar, premožen ali reven, ampak sploh le na to, koliko se jih more pod streho spraviti po 30, 50, 70 [...] Dokler bo ugodno vreme, se to še prestane, zato ker se ljudstvo jim tako ali tako umakne, ker ima delo na polji. Ali kaj bo po zimi [...] To bo gneča po hišah, in bati se je kužne bolezni v tesnobi ...*⁷⁹⁴ Zaradi povečanja števila obolenj v Razdrtem so vojsko zaprosili, da se umakne, saj se je zaradi nameščanja vojakov prebivalstvo v prevelikem številu stiskalo po stanovanjih, kar je razmere znatno slabšalo.⁷⁹⁵

Kolera se je na domačine prenašala tudi preko opuščenih vojaških kriznih hiš, ki jih je vojska na podeželju urejala in vanje začasno nameščala svoje bolne; po njihovem odhodu pa so jih znova naselili domačini. Tako so v opuščeni krizni hiši in njeni neposredni okolici v Hraščah v postojnskem okraju za kolero zboleli in umrli trije ljudje: sedemosemdesetletni Peter Spilar, ki je umrl po štirih urah, dvetinšestdesetletna Katarina Geržina, ki je umrla po šestih urah in triletna Frančiška Zalar. Zdravnik Martin Razpet je poskrbel, da so trupla odpeljali, hišo in stranišče razkužili in za pet dni zaprli. Da so prvi smrtni primeri, ki jih je terjala kolera, ljudi prestrašili, pove zdravnikov opis stanja: ... *Prebivalstvo je revno in apatično in če bo prišlo do epidemije, bo ljudi treba dnevno obiskovati ...*⁷⁹⁶ Zaradi povečanja bolnih na območju postojnskega fizikata so prosili za dodatnega zdravnika. Poleg samega zdravljenja pa je moralo namreč zdravstveno osebje opravljati tudi pomirjevalno funkcijo za ljudi, saj so bili le-ti ohromljeni od strahu. Zdravnik Martin Razpet zapiše, da so ljudje v loškem okraju močno razburjeni, saj bolezen jemlje tudi bogatejše domačine, strah pa povečuje še nenehno močno zvonjenje cerkvenih zvonov. Poleg tega se ljudje ne držijo navodil in imajo umrle do pokopa doma, namesto da bi jih prepeljali v mrtvašnico.⁷⁹⁷ Za kolero je zbolel senožeški okrajni ranocelnik Franc Križaj, ki je zaradi prizadevnosti v epidemiji leta 1855 dobil zlati križec za zasluge.⁷⁹⁸

Smrtni primeri kolere so se septembra pojavili tudi v okrajih Ljubljana – okolica,

⁷⁹¹ Novice, 17. oktober 1866, št. 42, str. 338.

⁷⁹² AS 45, fasc. 2, št. 2537.

⁷⁹³ Prav tam.

⁷⁹⁴ Novice, 3. oktober 1866, št. 40, str. 325.

⁷⁹⁵ AS 45, fasc. 2, št. 73.

⁷⁹⁶ AS 45, fasc. 2, št. 72.

⁷⁹⁷ AS 45, fasc. 2, št. 73.

⁷⁹⁸ Prav tam.

Mokronog, Kamnik (Križ), Kočevje, Idrija, Radovljica, Kostanjevica. V Medvodah je napad kolere doživel tamkajšnji župan Zarnik.⁷⁹⁹ Zdravniki so ugotavljali, da gre večinoma za ljudi, ki so se vrnili s potovanj, kot na primer premožni kmet in gostilničar Franc Škarja iz okraja Mokronog, ki je v zadnjem času zaradi nakupa vina potoval po Kranjski, ali pa Janez Pogačar, ki se je s tovorom loncev vračal iz Trsta v kamniški okraj. Zanimiv je zdravnikov pripis, da je Pogačar prenočeval v Trstu, Sežani in Ljubljani, da je potrebo opravljal izključno na prostem in da ni bil v nobeni hiši, kjer bi imeli bolnika. Podoben primer predstavlja štiridesetletni drvar Johann Deutschmann, ki se je v Kočevje vrnil z dela v Slavoniji in ki je umrl po 36 urah bolezni. Kot slabe so zdravniki opisovali tudi njihove prehrabene navade, saj naj bi uživali slabo pripravljeno hrano, jedli nezrelo sadje in pili preveč alkohola.⁸⁰⁰

V Idriji je za kolero umrla sedemindvajsetletna Agnes Poschenel, ki se je 9. septembra udeležila romanja na Planini (am Planiner Berge), kjer so bili prisotni tudi romarji iz ložkega okraja in *odkoder je verjetno bolezen prinesla s sabo ...*⁸⁰¹ O posledicah procesije, ki je bila namenjena ravno ubranitvi pred kolero, je bil kritičen zdravnik Martin Razpet: *Sehr tadelnd muss sich über die am gestrigen Tage auf Planina Berg mit grossem Pompe und unter ungemainen Zusammenlaufe unternommene Prozession um Abwendung der Cholera ausgesprochen werden, theiligelit waren die Planiner und Loičer. Wie ich von Augenzeugen vernehme etliche Prozessionstheilnehmer zusammen und mussten in die letzte Ohlung gethan werden. Eine andere Folge war, es nun die Cholera, die in Planina seit 2 Tagen keine neue Fälle lieferte, um in der heutigen Nacht 7 Fäller lieferte. Was in Loič die Nacht brachte, ist gegenwärtig noch nicht bekannt.*⁸⁰²

Kolera je najbolj prizadela Notranjsko, in sicer še posebno močno območje postojnskega fizikata. V ložkem okraju je do 30. septembra zbolelo 235 ljudi, od katerih jih je umrlo 92. Močno so bili prizadeti kraji Lož, Nadlesk, Dane, Stari trg in Podcerkev.⁸⁰³ V planinskem okraju je do 21. septembra od domačinov zbolelo 39 ljudi in jih 10 umrlo; zbolelo je tudi 35 vojakov in jih 20 umrlo.⁸⁰⁴ Med žrtvami bolezni sta bila tudi okrajni ranocelnik na Planini Ferdinand Mader in M. Tomc – učitelj na ljudski šoli ter tajnik čitalnice.⁸⁰⁵ Konec septembra je bolezen silovito izbruhnila v Cerknici z okolico, kjer je do 28. septembra zbolelo 61 ljudi in jih 25 umrlo, med njimi kar 17 otrok. Zdravnik Razpet kritizira odnos do otrok, *saj revno prebivalstvo ni naredilo nič, da bi otrokom pomagalo. Za siloviti izbruh bolezni krivi predvsem slabe higienske navade domačinov in slabo hrano med katero prevladuje krompir.*⁸⁰⁶ Na območju Okrajnega urada Ljubljana – okolica je do 5. oktobra zbolelo 147 ljudi in jih 58 umrlo.⁸⁰⁷ Zdravnik Mally je poročal, *da je kolera zelo akutna, smrtna v času 8-12 ur.*⁸⁰⁸ V novomeškem okraju je do 28. septembra zbolelo 18 in umrlo 11 ljudi.⁸⁰⁹ V radovljiškem okraju pa je do 26. septembra zbolelo 26 ljudi in jih od tega 11 umrlo.⁸¹⁰

V Logatcu je od 64 bolnikov umrlo 19 ljudi. Pomožni ranocelnik Franc Saurau poroča, da je na območju Logatca naletel na veliko zmešnjavo, saj so ljudje bolne celo

⁷⁹⁹ AS 45, fasc. 2, št. 113.

⁸⁰⁰ AS 45, fasc. 2, št. 73.

⁸⁰¹ AS 45, fasc. 2, št. 1257.

⁸⁰² AS 45, fasc. 2, št. 83.

⁸⁰³ AS 45, fasc. 2, št. 86.

⁸⁰⁴ AS 45, fasc. 2, št. 2434.

⁸⁰⁵ AS 45, fasc. 2, št. 781; Novice, 3. oktober 1866, št. 40, str. 325.

⁸⁰⁶ AS 45, fasc. 2, št. 85.

⁸⁰⁷ AS 45, fasc. 2, št. 1677.

⁸⁰⁸ AS 45, fasc. 2, št. 130.

⁸⁰⁹ AS 45, fasc. 2, št. 3152.

⁸¹⁰ AS 45, fasc. 2, št. 5119.

skrivali. Skupaj z okrajnim uradnikom Antonom Kallarjem je bil prisiljen hoditi od hiše do hiše in iskati bolnike, ki so jih skrivali po stanovanjih. Vzrok naj bi bil v tem, da ljudje niso zaupali okrajnima ranocelnikoma Maderju in Pogačarju. Nepravilnosti je Saurau ugotovil tako pri pokopu trupel, saj so jih pokopavali v preplitke jame, kot tudi pri tem, da so bolni vojaki ležali po hišah, čeprav je imela vojska na tem območju urejeno svojo zasilno bolnico. Brez uspeha je prosil za zmanjšanje nenehnega zvonjenja župnika v Logatcu, ki pa za to ni imel razumevanja.⁸¹¹

Skupna značilnost vseh zdravniških poročil je, da so ljudje umirali izjemno hitro, saj je bolezen lahko trajala celo le nekaj ur; pogosto so umirali po desetih, dvanajstih urah od nastopa bolezni. Zdravniki bi morali pri vsakem primeru kolere poleg zdravljenja in kontrole nad higienskimi ukrepi tudi poučevati in pomirjati ljudi.⁸¹² Za dodatne zdravnike je kranjska deželna vlada zaprosila dunajske oblasti, ki so razpisale začasna delovna mesta.⁸¹³ Zdravnike so po zgledu prejšnje epidemije predstavljali iz manj oziroma neprizadetih okrajev v bolj okužene. Pomožni ranocelnik Franc Saurau je Deželni vladi poročal, da je bolezen omejena na nižje družbene razrede, vendar pa v posameznih primerih obolevajo in umirajo tudi višji sloji. V splošnem naj bi bila umrljivost večja med ženskami, in sicer zato, ker naj bi po ranocelnikovem mnenju ne bile oblečene primerno vremenskim razmeram.⁸¹⁴

RAZMERE V LJUBLJANI

Kolera se je začela Ljubljani približevati, ko so se primeri bolezni pojavljali v neposredni okolici mesta, in sicer v vaseh Savlje, Mala vas, Črnuče, Šiška, Šmartno in Iška vas.⁸¹⁵ Konec avgusta je bila bolezen v mestu omejena na vojake v vojaški bolnici, kjer naj bi po poročanju Novic umrlo 17 vojakov.⁸¹⁶ Med 10. septembrom in 1. oktobrom je v mestu zbolelo 90 ljudi, od tega jih je 42 umrlo, kar je v primerjavi s prejšnjimi epidemijami za sodobnike predstavljalo zelo nizke številke, tudi v Novicah so zapisali, da *kolera, hvala Bogu, v Ljubljani še zmiraj ni prehuda ...*⁸¹⁷ Kot so poročale Novice, je največ ljudi zbolelo v Krakovem in Trnovem.⁸¹⁸ Mesto so kot že v vseh prejšnjih epidemijah razdelili na več delov, ... *da bode, ako kolera v resnici vstane, zlasti bolj ubogim ljudem mogoče, dobiti zdravniške pomoči.* Tokrat je bila Ljubljana razdeljena na pet delov:⁸¹⁹

- I. Notranje mesto:

občinska svetovalca: za mestno župnijo Franc Rössmann, za šentjakobsko župnijo Blaž Verhovec; zdravnik Schiffer, ranocelnik Andrej Gregorič.

- II. Gradišče in Kapucinsko predmestje:

občinska svetovalca: za Gradišče Vincenc Seunig (ga zamenja Jožef Debevec), za Kapucinsko predmestje gospod žitni kupec Kalin; zdravnik Valenta, ranocelnik Matija Finz.

- III. Poljansko in Šentpetsko predmestje:

⁸¹¹ AS 45, fasc. 2, št. 44.

⁸¹² AS 45, fasc. 2, št. 73.

⁸¹³ Novice, 10. oktober 1866, št. 41, str. 333.

⁸¹⁴ AS 45, fasc. 2, št. 3152.

⁸¹⁵ AS 45, fasc. 2, št. 115.

⁸¹⁶ Novice, 29. avgust 1866, št. 35, str. 283.

⁸¹⁷ Novice, 3. oktober 1866, št. 40, str. 326.

⁸¹⁸ Novice, 10. oktober 1866, št. 41, str. 333.

⁸¹⁹ AS 45, fasc. 2, št. 7705: Oznanilo c.-kr. Zdravstvene deželne komisije, ktera je v mestu Ljubljani postavljena, z dne 10. avgusta 1866; Oznanilo c.-kr. zdravstvene deželne komisije z dne 14. avgusta 1866.

za Poljansko predmestje deželni tajnik Adolf Hofbauer, za Šentpetersko predmestje hišni posestnik Franc Mali; Zdravnik Kovač, ranocelnik Rogl.

- IV. Krakovo in Trnovo:

za Krakovo občinski svetovalec Jožef Schwentner, za Trnovo Leopold Hočevar; zdravnik Emil vitez Stöckl, ranocelnik Vukotič.

- V. Karlovško predmestje, Kurja vas in Črna vas:

za Karlovško predmestje občinski svetovalec Jožef Orel, za ostali del okrajni predstojnik Franc Šušteršič; zdravnika Colloretto in Mader mlajši ter ranocelnik Juretič.

Čeprav so sprva načrtovali ureditev mestne zasilne bolnice za obolele za kolero v stavbi strelišča, so jo nazadnje uredili v licejskem poslopju. Da primernih stavb za ta namen v mestu ni bilo ravno na pretek, priča zapis pogovorov iz mestnega zbora v Novicah. Ko dr. Toman z izbiri licejskega poslopja ni bil zadovoljen, mu je župan odgovoril, *da zdravstvena komisija je z lučjo iskala družega poslopja, pa ga ni v vsem mestu ne*.⁸²⁰ Direktor je postal Bleiweis,⁸²¹ bolnišnično opremo pa je prispevala vojska.⁸²² V licejski stavbi so pripravili pet sob oziroma ločena oddelka za moške in ženske ter kuhinjo in mrtvašnico.⁸²³ V zasilni bolnici se je do 24. oktobra zdravilo 53 bolnikov, od tega jih je umrlo 25.⁸²⁴ Tako se je tudi zaradi zasedenosti ljubljanskega liceja redni šolski pouk po vsej deželi lahko začel šele 3. novembra, 7. novembra so razglasili konec epidemije. Preostale licejske bolnike pa so po umiku vojaške zasilne bolnice premestili v stavbo strelišča.⁸²⁵ Župan Etbin Henrik Costa se na zasedanju komisije ni strinjal s tem, da so bolnike iz Okrajja Ljubljana – okolica vozili v mestno zasilno bolnico, saj bi omenjeni okraj moral urediti svojo zasilno bolnico.⁸²⁶

V Ljubljani so širitev okužbe poskušali preprečiti na več načinov, in sicer so hoteli zmanjšati tiste dejavnike, za katere so menili, da povečujejo nevarnost epidemije. Tako so v ta namen gostilnam prepovedali točiti mošt, ki naj bi pri ljudeh pogosto povzročal drisko.⁸²⁷ Ljubljanskim pericam pa so v času epidemije določili skupni prostor za pranje perila, in sicer so jim dali v brezplačno uporabo sejemske barake, da ne bi okuženega perila prenašale po vsem mestu. V zvezi s tem je med pericami nastalo razburjenje, saj so se širile govornice, da bodo morale zanje plačevati visoko najemnino. *Nadejamo se, da se babicam vleže prevroče našuntana kri, ker upor zoper postavijo in potrebo zdravja nič ne pomaga*, so zapisale Novice.⁸²⁸

V poročilo ljubljanskega magistrata o zdravstvenih zadevah je župan Etbin Henrik Costa zapisal: *Zdravje je bilo v pretečenem letu po kolero v nevarnosti, ktera je pa v najožjih mejah ostala, kar se je pa veliko zahvaliti energičnim naredbam previdnosti (da so okrajne zdravstvene komisije pridno prehajale in pregledovale vse hiše; da so se po sili razkuževali vsi sekreti v mestu in predmestjih; da so se postavile posebne perice za okuženo perilo; da so se odločili revni bolniki v posebno mestno bolnišnico za*

⁸²⁰ Novice, 26. september 1866, št. 39, str. 315.

⁸²¹ Verjetno Janez Bleiweis.

⁸²² AS 45, fasc. 2, št. 7705.

⁸²³ AS 45, fasc. 2, št. 2244: III. Sitzung der Sanitäts-Landes-Kommission, 21. avgust 1866.

⁸²⁴ Novice, 24. oktober 1866, št. 43, str. 349.

⁸²⁵ AS 45, fasc. 2, št. 3047: Protokoll über die VII. Sitzung der Sanitäts-Landes-Kommission, 19. september 1866; Novice, 3. oktober 1866, št. 40, str. 326; Novice, 17. oktober 1866, št. 42, str. 340; Novice, 7. november 1866, št. 45, str. 366.

⁸²⁶ AS 45, fasc. 2, št. 1495.

⁸²⁷ Novice, 17. oktober 1866, št. 42, str. 340.

⁸²⁸ Novice, 26. september 1866, št. 39, str. 316.

*bolne na kolerij). Te obširne naredbe so bile brez škode za njihovo dobroto tako varčno uravnane, da je imela mestna blagajnica le 1285 gl. stroškov.*⁸²⁹

JAVNI ZDRAVSTVENI SISTEM

Zdravstveno-upravna razdelitev Kranjske je leta 1866 ostajala podobna tisti, ki jo je v svojih statističnih tabelah opisal Moriz Gauster za leto 1859 – Kranjska je bila razdeljena na 10 zdravstvenih okrožij (distriktov) oziroma fizikatov (Postojna, Kamnik, Kočevje, Novo mesto, Vipava, Kranj, Radovljica, Ljubljana – okolica, Črnomelj, Trebnje) in mesto Ljubljano.⁸³⁰ Leta 1862 je bilo v deželi 10 okrožnih zdravnikov, 2 mestna zdravnik za revne v Ljubljani, 20 privatnih zdravnikov, 2 okulista, 1 zobozdravnik, 4 živinozdravniki, 39 okrajnih ranocelnikov, 31 privatnih ranocelnikov, 302 babici in 15 lekarn.⁸³¹ Tako je na enega zdravnika prišlo 17.270 ljudi, na enega ranocelnika 6.716 ljudi, na splošno na enega bodisi zdravnika bodisi ranocelnika pa 4.835 ljudi. Na podeželju so bili obstoječi zdravniki in ranocelniki izključno v javni službi. Zdravstveno poročilo vsebuje podatek, da zaradi premajhnega števila zdravstvenega osebja večina ljudi ni bila deležna zdravniške oskrbe, prav tako se je večina porodov zgodila brez pomoči šolanih babic.⁸³²

Javne deželne zdravstvene ustanove so bile bolnica, blaznica in ustanova porodnišnice in najdenišnice. Bolnišnični direktor Ivan Čuber (Zhuber) je bil tudi zdravnik primarij, zdravnik sekundarij je bil Karel Bleiweis,⁸³³ kirurg primarij Fran Fux, kirurg sekundarij Mader. Državne zdravstvene ustanove pa so bile špital preiskovalnega zapora v Ljubljani in špital prisilne delavnice v Ljubljani; obe ustanovi sta zaposlovali po enega zdravnika in ranocelnika.⁸³⁴ Poleg naštetih ustanov je bilo v deželi še devet špitalov starega tipa, ki so bili večinoma namenjeni tako bolnim kot tudi ostarelim in onemoglim.

⁸²⁹ Sporočilo o triletnem oskrbovanji mestnih opravil v Ljubljani od junija 1864 do maja 1867, Josef Blasnik, Laibach, str. 6–8.

⁸³⁰ Glej poglavje o epidemiji leta 1855.

⁸³¹ Sanitäts-Haupt-Berichte vom Herzogthume Krain für 1861 und 1862, Veröffentlicht mit Genehmigung des hohen k. k. Staats – Ministerium durch die k. k. ständige Landes – Medizinal – Commission von Krain, Laibach 1866, str. 91. Zdravstveno poročilo je uredil in pripravil Moriz Gauster, član stalne Zdravstvene komisije na Kranjskem in okrožni fizik v Kamniku.

⁸³² Sanitäts-Haupt-Berichte ..., Prav tam, str. 17–18.

⁸³³ Ker je bil zdravnik primarij Ivan Čuber bolan, ga je nadomeščal Karel Bleiweis Trsteniški (1834–1909) sin Janeza Bleiweisa, ki pa po Čubrovi smrti tega mesta zaradi političnih vzrokov ni zasedel. Najprej je delal kot zdravnik v Kranju, v šestdesetih letih kot okrajni zdravnik v Tolminu. Leta 1867 je postal hišni zdravnik prisilne delavnice v Ljubljani, leta 1871 primarij v ljubljanski bolnici, nekaj časa je bil (po upokojitvi Alojzija Valente) tudi vodja bolnice. Znan je kot ustanovitelj zavoda za umobolne na Studencu (1875–1881), kot dolgoletni član deželnega Zdravstvenega sveta in predsednik mestnega zdravstvenega sveta, predsednik kranjske zdravniške komore in častni član Slovenskega zdravniškega društva. (SBL, I, str. 47–48.)

⁸³⁴ Sanitäts-Haupt-Berichte vom Herzogthume Krain für 1861 und 1862, Laibach 1866, str. 93–95.

ŠE DVE EPIDEMIJI

Tabela 16. Špitali na Kranjskem leta 1862

kraj	ustanova	namen	leto 1862
Postojna	Občinski špital	Za bolne domačine in potujoče tujce - 10 postelj.	Zdravilo se je 7 ljudi.
Kranj	Meščanski špital	Za domače revne bolnike in hirajoče - 8 postelj.	V špitalu so bivali trije ljudje.
Loka	Meščanski špital	Hiralnica za delo nesposobne meščane - 20 postelj.	V špitalu je bivalo 12 ljudi.
Kamnik	Meščanski špital	Oskrbovalnica za mestne in župnijske revne - 17 postelj.	V špitalu je konec leta bivalo 17 ljudi.
Kamnik Komenda Sv. Peter	Špital Glavarjeve ustanove	Za hirajoče in bolne župnije Komenda. Špital ima svojega zdravnika - 15 postelj.	V špitalu je konec leta bivalo 17 ljudi.
Novo mesto	Mestni špital	Za domače bolnike.	
Idrija	Špital rudniške bratovske skladnice	Za bolne rudarje - 8 postelj.	
Mesto Ljubljana	Oskrbovalnica za podpirance Ubožnega inštituta.	Za oskrbo nezmožnih za delo. Oskrbovalnica ima svojega zdravnika in ranocelnika - 100 postelj.	V oskrbovalnici je bilo konec leta 95 ljudi.
Kočevje	Špital	Za mestne bolnike.	Povprečno 10 bolnikov letno.

Vir: Sanitäts-Haupt-Berichte vom Herzogthume Krain für 1861 und 1862, Laibach 1866, Tabelle 20, str. 96.

Tabela 17. Zdravniško-ranocelniška mreža, ki je bila na Kranjskem dejavna med epidemijo kolere leta 1866

zdravnik/ranocelnik	javne zdravstvene službe	preместitve oziroma službene poti v času epidemije
	okrožni zdravniki/fiziki	
Gauster Moriz	okrožni zdravnik v Kamniku	Moravče
Kapler Josef	okrožni zdravnik v Kočevju	Zapotok, Vinica
Mally Ignaz	okrožni zdravnik v Ljubljani – okolica	Litija
Marschall Johann	okrožni zdravnik v Trebnjem	Muljava, Krka, Okrajni urad Žužemberk
Müllner Fortunat	okrožni zdravnik v Radovljici	Begunje, Zgoše, Okrajni urad Kranjska Gora
Napret Ivan	okrožni zdravnik v Kranju	Loka, Stara Loka
Razpet Martin	okrožni zdravnik v Postojni	
Schwegel Andreas	okrožni zdravnik v Vipavi	Razdrto, Idrija
Vest von Julius	okrožni zdravnik	
Wutscher Sigismund	okrožni zdravnik v Novem mestu	
	okrajni ranocelniki	
Bervar Valentin	okrajni ranocelnik v Novem mestu	
Jankovič Mathias	okrajni ranocelnik na Vrhniki	vasi: Breg, Ohonica
Kadinz Lukas	okrajni ranocelnik v Loki	Loka, Stara Loka

ŠE DVE EPIDEMIJI

zdravnik/ranocelnik	javne zdravstvene službe	premesitve oziroma službene poti v času epidemije
Križaj Franc (zbolel za kolero)	okrajni ranocelnik v Senožečah	Razdrto
Kulnik Anton	okrajni ranocelnik v Ilirski Bistrici	Trpčane
Mader Ferdinand † (umrl za kolero)	okrajni ranocelnik v Planini	Logatec
Mahorčič Ignaz	okrajni ranocelnik v Krškem	
Mayer Julius	okrajni ranocelnik v Vipavi	
Novak Alois	okrajni ranocelnik v Idriji	
Oblak Georg	okrajni ranocelnik v Litiji	
Posch Johann	okrajni ranocelnik v Žužemberku	
Salloker Ferdinand	okrajni ranocelnik v Metliki	
Salloker Ludwig	okrajni ranocelnik v Velikih Laščah	
Saurau Franz Alois	okrajni ranocelnik v Kranjski Gori	pomožni ranocelnik na območju okrajnih uradov Lož (Stari trg) in Planina
Scheibl Josef	okrajni ranocelnik v Ljubljani (okolica)	Studenc
Schweiger Martin	okrajni ranocelnik	Lož
Sever Nikolaus/Niko	okrajni ranocelnik v Kostanjevici	
Steinmetz Josef	okrajni ranocelnik v Kranju	
Treitz Anton	okrajni ranocelnik	
Vehs Franz	okrajni ranocelnik v okraju Ljubljana – okolica	
Waschnitius Fridolin	okrajni ranocelnik v Mokronogu	
Wolf Karl	okrajni ranocelnik v Radovljici	Begunje
	ostali zdravniki	
Böhm Ferdinand	pomožni zdravnik	okrajni urad Planina; Rakek, Logatec
Böhm Ignaz	zdravnik	okraj Kočevje
Fröhlich	pomožni zdravnik	okrajni urad Loka
Gerbetz	zdravnik idrijskega rudnika (Werkarzt)	Ljubljana – okolica
Hinčer	zdravnik pri železnici	
Jentl Ludwig Alois	špitalski zdravnik v Komendi	
Potočnik Anton	mestni zdravnik v Metliki	
Salloker Franz	mestni ranocelnik v Metliki	
Schrey/Schrei Simon	ranocelnik in c.-kr. poštni mojster na Jesenicah	okrajni urad Kranjska Gora
Skrabar Viktor	zdravnik v Kočevju	Cerknica

Vir: AS 33, Deželna vlada v Ljubljani 1861–1918, kolera 1866–1910, delni arhivski inventar; AS 45, fasc. 2.

Epidemija kolere leta 1866 je bila na Kranjskem znatno manj smrtonosna od svojih predhodnic. Pomemben razlog za omejitev epidemije so bila po vsej verjetnosti prva neposredna obvezujoča navodila glede razkuževanja, ki so od ljudi zahtevala pogosto razkuževanje gnojišč in stranišč; verjetno so prispevala tudi k dvigu zavedanja pomembnosti osebne in splošne javne higijene. Pri tem je treba poudariti, da so imele oblasti kar nekaj težav z uvajanjem prisilnega razkuževanja, saj ljudje na nove prakse niso bili navajeni in so marsikje razkuževanje nevestno opravljali. Prav tako se zdi, da so oblasti in zdravniki znali bolje uporabiti pridobljene izkušnje ter poskušali za vsak lokalni izbruh bolezni najti njegov izvor oziroma ugotoviti od kod okužba izhaja. Pomembno je tudi dejstvo, da so se oblasti končno lotile reševanja preprečevanja stikov med vojsko, ki je prehajala skozi deželo, in domačini.

Čeprav se število javnega zdravstvenega osebja iz časa epidemije leta 1855 ni povečalo, se zdi, da je bila tokrat pomembnost posameznega bolnika večja. Če pustimo v nemar, da je slednje izviralo verjetno tudi iz manjšega števila bolnikov in zato tudi večje obvladljivosti zdravniškega dela, je razlika v odnosu do bolnikov več kot očitna. Pri tej epidemiji so v zdravniških in okrajnih poročilih namreč praviloma vedno navedena imena in poklici bolnih in umrlih. Tako bolnik oziroma žrtev iz prej zgolj statističnega podatka postane posameznik z imenom, poklicem in svojo lastno usodo.

EPIDEMIJA LETA 1886

ČAS ŽELEZNICE, TELEGRAFA IN BAKTERIJ

Zadnja epidemija kolere se od prejšnjih bistveno razlikuje v tem, da spada v čas t. i. bakteriološke dobe, ko je znanstvenikom uspelo odkriti prve povzročitelje nalezljivih bolezni. Čeprav je utemeljitelj moderne mikrobiologije Louis Pasteur, ki je med drugim leta 1881 razvil metodo cepljenja proti vraničnemu prisadu in odkril še cepivi proti steklini in koleri, so njegove raziskave nadgrajevali tudi drugi.⁸³⁵ Leta 1880 je Eberth odkril povzročitelja tifusa, leta 1883 je Klebs odkril bakterijo, ki povzroča davico. Nemškemu znanstveniku Robertu Kochu je leta 1882 uspelo odkriti povzročitelja tuberkuloze, leto zatem pa je izoliral bakterijo *Vibrio cholerae* (t. i. 'Kommabacillus') in dokazal vzročno povezanost med obstojem te bakterije v črevesju in obolevnostjo za kolero.⁸³⁶

K učinkovitosti ukrepov oblasti med epidemijo je prispevala tudi uporaba telegrafa, s katerim so se okrajne in občinske oblasti med seboj hitreje obveščale o primerih bolezni, prav tako so ukazi deželne vlade hitreje dosegli okrajna glavarstva, poročila zdravnikov pa deželno vlado.⁸³⁷ Ker je bil prenos informacij hitrejši, se je hitreje izvedelo tudi za izbruhe epidemij v drugih državah, tako da so se avstroogrške oblasti lahko pravočasno pripravile na morebitne izbruhe nalezljive bolezni. Eden izmed učinkovitih informatorjev o epidemijah po svetu je bilo Ministrstvo za zunanje zadeve, ki je preko svojih veleposlaništev in konzulatov zbiralo tovrstne informacije. Tako je na primer poročalo o epidemiji kuge blizu Bagdada, o koleri v Egiptu in v Meki leta 1881, v Bombaju v Indiji in v španski Tarifi leta 1886.⁸³⁸ Z izgradnjo mreže železniških prog se je zgostil tudi promet, ki je postajal hitrejši; na Kranjsko je vedno hitreje prihajalo vedno več ljudi.

Epidemija leta 1886 Avstro-Ogrske na splošno ni huje prizadela, saj je bolezen ostala omejena le na južne predele monarhije. Čeprav so bile vse ladje, ki so priplule iz pristanišč, za katera so sumili, da je v njih kolera (vsa španska, francoska, alžirska pristanišča) v Trstu podvržene desetdnevnu opazovanju,⁸³⁹ so se prvi primeri kolere

⁸³⁵ Louis Pasteur (1822–1895) je znan predvsem po t. i. pasterizaciji – postopku segrevanja, ki uniči mikrobo. Bil je prvi znanstvenik, ki je sistematično gojil mikroorganizme in njihove kulture ter jih razdelil na vrste. Po njegovi zaslugi se je razvila metodika preučevanja mikroorganizmov – bakteriologija. Več v: Peter Borisov, *Zgodovina medicine*, CZ, Ljubljana 1985, str. 293–297.

⁸³⁶ *Zeittafel der Medizingeschichte, von den Anfängen bis zur Mikrochirurgie*, Könmann Verlagsgesellschaft, 2000, Köln, str. 34.

⁸³⁷ V Avstriji je bila sredi 19. stoletja dovoljena javna uporaba telegrafa, predvsem v državni upravi, železnici in vojski. Na Slovenskem so bile prve telegrafske povezave zgrajene ob gradnji južne železnice, od leta 1883 je bila telegrafska dejavnost organizirana v okviru pošte. Več v: Ljudmila Bezljaj – Krevel, *Telegrafija*, ES, XIII. knjiga, MK, Ljubljana 1999, str. 216.

⁸³⁸ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1038, Chol. Pest 1880–1883, št. 13664, 1422, 8953.

⁸³⁹ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1044, št. 334.

v tem mestu pokazali že leta 1885, ko je v Trstu zbolelo nekaj ljudi; vir okužbe so bile verjetno ladje iz Benetk, kjer je bolezen močnejše razsajala. Prava epidemija se je začela junija in julija leta 1886, in sicer v Trstu in na Reki, odkoder se je bolezen razširila predvsem v okoliške dežele in na Balkan. V Istri sta bila prizadeta okraja Sežana in Koper; bolezen se je razširila tudi na zahodno istrsko obalo in v notranjost polotoka. Iz Reke sta se okužila tudi okraja Voloska in Pazin. Čeprav je bila okužena vsa Istra, so bili primeri kolere z izjemo Trsta in Kopra sporadičnega značaja. Avgusta se je bolezen prenesla po eni strani v mesta Rovinj, Pulo in Poreč po drugi strani pa v smeri Gradiške, Kranjske in Dalmacije ter preko hrvaškega ozemlja v južni in osrednji del Ogrske in v Bosno. Epidemija je izbruhnila v Budimpešti, en primer bolezni je bil tudi na Dunaju.⁸⁴⁰ Izvor bolezni, ki se je širila na Kranjsko, naj bi bil tako v Avstrijskem primorju in na Reki kot tudi na Hrvaškem. Zanimivo je, da sta na okuženo Istro meječa kranjska okraja Postojna in Logatec tokrat ostala brez bolnikov in umrlih. Huje prizadeti predeli monarhije so bili tako Trst, Koper (umrlo je 279 ljudi⁸⁴¹), hrvaški Kras in Varaždin. V Trstu naj bi zbolelo kar 12,8 % vsega prebivalstva (do 14. oktobra je za kolero v Trstu zbolelo že 760 ljudi).⁸⁴²

Tabela 18. Kolera v Avstro-Ogrski leta 1886 (december 1885–december 1886)

območje	oboleli	umrli
Trst z okolico	905	564
Istra	701	398
Kranjska	132	68
Dalmacija	97	66
Goriška in Gradiška	31	21
skupaj	1870	1119

Vir: Max Gruber, Die Cholera in Oesterreich in den Jahren 1885/1886, v: VI. Internationaler Congress für Hygiene und Demographie zu Wien 1887, Arbeiten der Hygienischen Sectionen, Heft Nr. XVIII, Wien 1887, str. 3–4.

Podatki o številu umrlih za kolero na Kranjskem se nekoliko razlikujejo. Avstrijska statistika vsebuje podatek, da je v vsej deželi za kolero umrlo 64 ljudi (41 moških in 23 žensk).⁸⁴³ V poročilu deželnega predsedstva Ministrstvu za notranje zadeve pa beremo, da je na Kranjskem v času med avgustom in 11. decembrom leta 1886, ko je bilo epidemije uradno konec, za kolero zbolelo 132 ljudi in jih 68 umrlo. Primeri kolere so bili omejeni na Loški Potok (54 zbolelo, 33 umrlo), Ig (27 zbolelo, 11 umrlo), Vrhniko (3 zboleli, 2 umrla), Prisilno delavnico v Ljubljani (18 zbolelo, 11 umrlo), Veliko Ligojno (18 zbolelo, 5 umrlo), Griblje (9 zbolelo, 3 umrli), Glince (1 zbolel, 1 umrl) in Podsmreko (2 zbolela, 2 umrla).⁸⁴⁴ Enake številke najdemo tudi v članku Maxa Gruberja, ki pa je bil

⁸⁴⁰ Novice, 20. oktober 1886, št. 42, str. 335 in 20. oktober 1886, št. 42, str. 336: Čeprav je cesar napovedal odhod na Ogrsko, se zaradi epidemije v Budimpešti in drugih delih Ogrske nazadnje ni odpravil v дворец Gödölö.

⁸⁴¹ Österreichische Statistik, Statistik des Sanitätswesens für das Jahr 1886, Wien 1889: Todesarten der im Jahre 1886 Verstorbenen, str. 198.

⁸⁴² Krebs, Die geographische Verbreitung ..., str. 28–29; ÖSA, AVA, Ministerium des Inneren, 36/5, 1048, Chol. Pest 1886, sezname umrlih v Trstu.

⁸⁴³ Österreichische Statistik, Statistik des Sanitätswesens für das Jahr 1886, Wien 1889: Todesarten der im Jahre 1886 Verstorbenen, str. 198, 208. Omenjeni vir priča, da je na Kranjskem veliko več ljudi kot za kolero umrlo za posledicami drugih nalezljivih bolezni, kot na primer 209 za grižo, 249 za tifusom, 280 za škrlatinko in 192 za ošpicami.

⁸⁴⁴ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1049, Chol. Pest 1886, št. 22479.

mnenja, da je število obolelih gotovo višje od uradnih podatkov.⁸⁴⁵ Franc Kobal navaja 129 obolelih in 65 umrlih.⁸⁴⁶

PRIPRAVE NA EPIDEMIJO

Okrajne oblasti so se nevarnosti kolere zavedale, saj so že v začetku leta 1886 opozarjale na opazovanje tujcev, predvsem prišlekov iz tržaškega območja, a tudi domačinov, ki so hodili na delo izven Kranjske, in vojakov dopustnikov ter rekrutov.⁸⁴⁷ Ministrstvo za notranje zadeve je lokalne oblasti sprva opozarjalo na pozornost glede večjih premikov ljudi, predvsem na tako imenovane 'vlake za zabavo' oziroma cenena množična potovanja, kot jih je označil Andrej Studen; eden takih s 500 udeleženci in v spremstvu zdravnika je 15. maja iz Benetk preko Krmina peljal na Dunaj. Junija so 'vlake za zabavo' dunajske oblasti do nadaljnega prepovedale.⁸⁴⁸

Prav tako so bili v pripravljenosti (dezinfekcija stranišč in priprava zasilne bolnice) na prihod ljudi na t. i. *Grottenfest* v Postojnski jami na binkoštni ponedeljek, kamor naj bi se z vlakom pripeljalo veliko obiskovalcev iz Trsta, Reke in Krmina.⁸⁴⁹ Vendar so na junijski seji Višjega zdravstvenega sveta na Dunaju v zvezi s tem odločili, da se zaradi epidemije kolere v Severni Italiji posebni vlaki iz Italije, namenjeni v Postojno in naprej v Avstrijo, ne spustijo.⁸⁵⁰ Ker so na Kranjskem, na podlagi izkušenj iz prejšnjih epidemij, pričakovali priliv ljudi predvsem iz tržaškega območja bodisi zavoljo strahu pred kolero bodisi zaradi tamkajšnjega pomanjkanja dela, je deželna vlada okrajne in občinske oblasti opozarjala na strogo upoštevanje predpisov glede tujcev. V Okrajnem glavarstvu Logatec so, na primer, na železniških postajah v Logatcu in Rakeku pregledovali vlake zaradi prisotnosti tujcev.⁸⁵¹ Zaukazano je namreč bilo, da se morajo tujci podrediti tridnevni opazovanju, ki so si ga predvsem občinske oblasti različno razlagale. Ker so nekateri to razumeli kot tridnevno prisilno zaporo, so se bali, da se bodo ljudje območjem, nevarnim zaradi kolere, raje izogibali.⁸⁵² Okrajno glavarstvo Logatec je natančno razložilo, *da se ne sme tako razumiti, da bi se morale take osebe, ako so na videz zdrave, takoj spraviti na poseben kraj. Treba je le, da jih županstvo preiskuje, ko pridejo in da jih potem skozi tri dni večkrat pregleduje [...] Če kdo kaže sumljive znake se ga izolira in sporoči glavarstvu [...] Od vsacega prišleka pa mora županstvo takoj preiskati perilo, oblačilo in drugo imetje [...] Da pa bo županstvo zmirom takoj podučeno, da je kdo iz tujega prišel, naj bode tujec ali domačin, ki se je domov vernil, mora županstvo strogo deržati na to, da se izpolnjujejo obstoječi predpisi o oglasitvi prišlecev in sicer ne samo od strani gostilničarjev, a tudi od strani privatnih ljudi.*⁸⁵³ V Kamniku, ki je bil priljubljeno poletno turistično mesto za tržaške družine, so opazali njihov predčasni prihod, saj so zaradi kolere v Trstu in na Reki začeli prihajati že v

⁸⁴⁵ Max Gruber, Die Cholera in Oesterreich in den Jahren 1885/1886, v: VI. Internationaler Congress für Hygiene und Demographie zu Wien 1887, Heft Nr. XVIII, Wien 1887, str. 4.

⁸⁴⁶ Kobal, O koleri ..., str. 155.

⁸⁴⁷ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 94, 2151.

⁸⁴⁸ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1166, 1527. Več o vlakih za zabavo v: Andrej Studen, Vlak za zabavo ali 1145 Madžarov na ljubljanskem kolodvoru, v: Slovenska kronika 19. stoletja 1861–1883, ur. Janez Cvirn, Nova revija, Ljubljana 2003, str. 48–49; Preko kranjskega ozemlja so vozili tudi romarski vlaki iz Budimpešte v Rim. V: ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1044, št. 7505.

⁸⁴⁹ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1597.

⁸⁵⁰ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1045, št. 10102, 10473. Ker so bili posebni vlaki za romarje prepovedani, je bilo lokalne oblasti strah, da se bo povečal promet na navadnih vlakih.

⁸⁵¹ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1734.

⁸⁵² AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1828.

⁸⁵³ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1948.

začetku julija. Oblasti so morale vsakega prišleka tri dni opazovati, tujci pa 24 ur niso smeli zahajati v javne prostore. Prav tako je v Radovljico iz Trsta in Reke pripotovalo nekaj poletnih gostov, katere je moral sprejeti v svojo privatno prakso okrajni zdravnik.⁸⁵⁴ Prav tako so morale biti oblasti pozorne na zdravje ljudi, ki so iz Kranjske službeno obiskovali Trst; tak primer so bili trgovci s kokošmi in jajci iz radovljiškega okrajnega glavarstva, ki so v Trst potovali enkrat tedensko.⁸⁵⁵ Kranjski delavci so delali tudi pri gradnji železniške proge Hrpelje–Trst; med delavci na tem odseku proge je razsajala kolera.⁸⁵⁶ Oblasti so bile pozorne tudi na vojake dopustnike in rekrute, sploh na tiste, ki so se vračali iz okuženih območij.⁸⁵⁷ Junija so v Ljubljani zaradi primerov kolere v Trstu preventivno odredili dnevno dezinfekcijo stranišč v hotelih, gostilnah, kavarnah in šolah ter dvakrat na teden po domovih.⁸⁵⁸

Kako so se oblasti trudile že v kali zatreti vsako morebitno žarišče bolezni, kaže primer dijaka Karla Železnika, sina uslužbenca ljubljanskega sodišča, ki se je šolal v Trstu. V Ljubljano je potoval z vlakom in umrl nekje med Logatcem in Borovnico. V Trstu je Karla Železnika zaradi črevesnega katarja zdravil dr. Mandič, ki mu je dovolil, da v spremstvu sošolca Jožefa Zupančiča iz Krškega odpotuje domov k očetu v Ljubljano. O umrlem so bili v Ljubljani hitro obveščeni, na železniški postaji sta že čakala deželni zdravstveni referent Friedrich Keesbacher in mestni zdravnik Viljem Kovač, ki sta takoj odredila prenos trupla v mrtvašnico in obdukcijo, dezinfekcijo železniškega vagona in prtljage umrlega ter tridnevno karanteno spremljevalca Jožefa Zupančiča v zasilni bolnici pri hiralnici.⁸⁵⁹ Na tuje šolarje je opozarjal tudi Ferdinand Mahr, saj so njegovo trgovsko šolo obiskovali šolarji iz Trsta, Hrvaške in Ogrske. Zahteval je, da se jih mora zdravniško opazovati, njihovo prtljago pa se mora dezinficirati.⁸⁶⁰ O večji pripravljenosti in pozornosti oblasti in ljudi na morebitno epidemijo pričajo tudi prijave raznih neznanih, nenadnih, koleri podobnih obolenj in hiter odziv pristojnih zdravnikov, ki je ponavadi zajemal takojšnje razkuževanje, izolacijo posamezne družine in v primeru smrti obdukcijo.⁸⁶¹

Občinskim uradom so v branje razdelili knjižico, ki jo je napisal vladni svetovalec in deželni zdravstveni referent zdravnik Friedrich Keesbacher, z naslovom *Pouk o bistvu, nastopu in razširjanju aziatske kolere*.⁸⁶² Zdravnik Keesbacher jo je napisal v času širjenja bolezni v Trstu, ko so pričakovali širjenje kolere tudi na Kranjskem, in sicer z namenom, da ljudem razloži najnovejša dognanja o bolezni, preventivi in zdravljenju. Poudaril je, da v času epidemije nikakor ni dovolj, da človek gleda le nase, ampak mora delovati v skladu z interesi skupnosti. Skupen boj proti skupni nevarnosti naj bo naša rešitev v času stiske ...⁸⁶³

Da so se preventivnih ukrepov držali tudi na Reki, kjer so imeli dva obolela za kolero, priča primer Petra Majerleta iz črnomeljskega okraja, saj je tam moral v karanteno in se zato ni mogel udeležiti glavne obravnave na okrajnem sodišču. V črnomeljskem okraju

⁸⁵⁴ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1849, 1899.

⁸⁵⁵ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2061.

⁸⁵⁶ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2325.

⁸⁵⁷ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2151.

⁸⁵⁸ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1685.

⁸⁵⁹ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1818. O primeru je Deželna vlada obvestila Ministrstvo za notranje zadeve na Dunaju, v: ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1045, št. 12161, 12201, 12314.

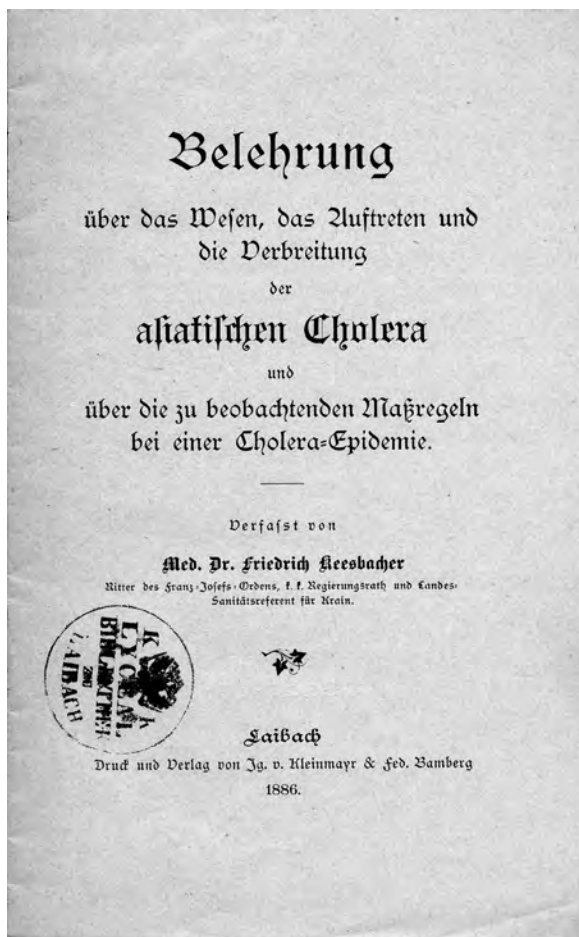
⁸⁶⁰ AS 16, konvolut 62 III, št. 2978.

⁸⁶¹ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1548, 1670.

⁸⁶² AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1685, 1734; Friedrich Keesbacher, Belehrung über das Wesen, das Auftreten und die Verbreitung der asiatischen Cholera und über die zu beobachtenden Massregeln bei einer Cholera-Epidemie, Kleinmayr&Bamberg, Laibach 1886. Knjižica je izšla tudi v slovenščini.

⁸⁶³ Keesbacher, Belehrung ..., str. 17.

35. Naslovnica nemške različice *Pouka o bistvu, nastopu in razširjanju aziatske kolere* (Belehrung über das Wesen, das Auftreten und die Verbreitung der asiatischen Cholera), avtorja zdravnika Friedricha Keesbacherja (NUK).

so se zaradi pojava bolezni na Reki spraševali o varnosti glede sejmov 6. julija v Črnomlju in 13. julija v Metliki, vendar jim je organizacijo obeh deželna vlada še dovolila.⁸⁶⁴

Višji zdravstveni svet je v začetku avgusta izdal *Poučilo o koleri* (Cholera Instruction), ki ga je kranjska deželna vlada razglasila 13. avgusta.⁸⁶⁵ V izčrpnem tekstu, ki je bilo namenjeno javnosti, so v skladu z najnovejšimi znanstvenimi odkritji jasno zapisali, da je kolera nalezljiva bolezen in razložili možne načine okužbe: *Niti v izdihani sapi, niti v kožni izpari, niti v potu ni kolerske klice; dobivamo jo samo na krajih in predmetih, ki so onesnaženi z izmetki in zlasti z otrebami črevesovimi. Brez nevarnosti smemo tedaj občevati z ljudmi, za kolero obolelimi, ter jim streči, ako pazimo na to, da se ogibamo vsakega onesnaženja s kolerskimi izmetki [...]. Na množino obolenj, kakor tudi na to, da se kolera razširi v podeželno bolezen (epidemijo), jako*

bistveno vplivajo, kakor izkušnja uči, krajne in časne razmere in individualna nagnenost do bolezni. [...] Vsprejtljivost za obolenje – individualno nagnenost – pospešuje vse, kar slabi zdravje in odpornost zoper neugodne vplive: izprijen zrak, slaba ali nezadostna hrana, neprikladna obleka, zanemarjena telesna snaga, neredno življenje, nezmernost in vsakovrstne razuzdanosti. Podrobno so predstavili preventivne ukrepe, pri čemer so zapore meja razglasili za škodljive gospodarstvu, namesto tega so poostriili nadzor prometa na vhodnih postajah železnic, cest in na plovnih rekah. Večja pozornost se je namenila čiščeni javnih prostorov in ravnanju z odpadki. Ljudem so svetovali izboljšanje osebne higijene, čiščenje stanovanj in razkuževanje stranišč. Še posebej strogo je bilo treba paziti na promet z živili in neoporečnost pitne vode, pri čemer so svetovali njeno prekuhavanje. V času nevarnosti epidemije so oblasti prepovedale razne ljudske shode, zborovanja, slavnosti, romanja, sejme in že omenjene 'vlake za zabavo'. Prav tako so bile oblasti primorane urediti posebne prostore za izolacijo bolnih in zasilne bolnice. Vsak primer bolezni so morali župani brzojavno prijaviti okrajnemu glavarstvu in sklicati zdravstveno komisijo. Bolne je moral pregledati okrajni zdravnik. *Največje va-*

⁸⁶⁴ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1802.

⁸⁶⁵ LGB (Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsko) 1886/18: Razglasilo c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 13. avgusta 1886, št. 2383, s katerim se razglašajo poučila o koleri.

žnosti je, da se prvi slučaji kolere prav spoznajo; kajti napačne diagnoze prouročijo, da se na jedni strani izgubi najboljši čas za izdajanje potrebnih ukazov, na drugi strani se je pa tudi možno, ako se ni pripetil resničen slučaj kolere, ogniti neupravičenemu razburjenju prebivalstva in nepotrebni napovedi predpisanih odredb. Vse, za katere so sumili, da so umrli zaradi kolere, so morali obducirati in pri nekaterih izvesti tudi bakteriološko preiskavo vsebine tankega črevesja. Določili so tudi postopek, kako se ravna z bolnimi in njihovimi stvarmi. V času epidemije naj se zaprejo šole, revnim in obubožanim je treba priskrbeti hrano in zdravila. Ljudem, ki veliko potujejo, so svetovali, naj po vsaki jedi zaužijejo 10 kapljic solne kisline. Navodila za razkuževanje so priporočala pet odstotno karbolno raztopino za stranišča in vroče vodne pare za obleke in postelje. Že tukaj je poudarjati, da je srečni uspeh vseh branilnih in varnostnih naprav bistveno zavisen od radovoljnega in razumnega sodelovanja prebivalstva, kateremu je na srce polagati, da vsak sam zase in za svoje najboljše skrbi, ako oblastva in zdravnike, ki se trudijo odvrniti kugo, podpira ter s tem občno blaginjo pospešuje in ukazane naredbe tudi v svoji hiši izvršuje.⁸⁶⁶

Okrajno glavarstvo Logatec je deželno predsedstvo opozarjalo, da naj se instrukcija o koleri čim prej objavi v deželnem zakoniku, saj naj bi bila objava v časopisu Laibacher Zeitung omejena le na ozek krog bralcev.⁸⁶⁷ Okrajno glavarstvo Krško je naročilo kar 59 izvodov, 18 v slovenščini za občinske urade in 32 v nemščini za župnišča. 9 izvodov naj bi razdelili žandarmeriji.⁸⁶⁸ Ministrstvo za notranje zadeve je sicer prodajalo instrukcijo po 10 kr. za izvod.⁸⁶⁹ Nekoliko preseneča, da časopis Novice poučila ni objavil. V zvezi s kolero je namreč izdal le povzetek o zdravljenju z laudanom iz časopisa Soča in pa konec septembra članek *Kako se je varovati kolere, ako je uže v deželi*, ki ga je prav tako povzel po Soči; v njem ljudem svetujejo glede pravilne prehrane in higijene ter razlagajo, kako se bolezen prenaša z mikrobi.⁸⁷⁰

ROMANJA IN SEJMI

Zaradi velike nevarnosti izbruha boleznih so oblasti prepovedale romanja in množična obiskovanja romarskih krajev, kar pa pri ljudeh ni naletelo na ugoden odziv, saj so okrajna glavarstva pogosto prosila za izjeme oziroma so deželno vlado spraševala, ali prepoved velja tudi za njihove romarske poti. Okrajna glavarstva so zato morala deželnemu predsedstvu poslati natančne sezname vseh romarskih poti z datumi romanj ter podrobnim opisom okoliščin – za kakšno romanje gre, koliko ljudi se ga ponavadi udeleži in ali je romanje lokalnega oziroma širšega značaja; oblasti so skrbele predvsem skupine romarjev, ki so prihajali iz okuženih dežel, kot je bila Hrvaška, tržaško in istrsko območje. Tako je v Ljubljani za najbolj nevarno veljalo romanje k sv. Roku v Dravljah 15. in 16. avgusta, saj se ga je ponavadi udeležilo veliko tujcev. Vseeno pa so oblasti dovolile romanje na Dobrovi med *velikim šmarnom in nedeljo 'imena Marijinega'*. *Po vseh zaprekah, katere je kolera stavila pobožnim romarjem, bila je tukajšnja božja pot med šmarnimi mašami prav dobro obiskovana*. Obiskalo naj bi jo bilo 4.738 ljudi.⁸⁷¹ Prepovedalna pa sta bila sejma na Dobrovi 28. avgusta in v Borovnici 27. septembra, prav tako je bila vprašljiva izvedba obeh ljubljanskih živinskih sejmov – njuna odpoved bi za

⁸⁶⁶ LGB 1886/18.

⁸⁶⁷ AS 16, konvolut 62 II, št. 2380.

⁸⁶⁸ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2476.

⁸⁶⁹ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2459.

⁸⁷⁰ Novice, 15. september 1886, št. 37, str. 295 in 22. september 1886, št. 38, str. 300.

⁸⁷¹ Novice, 22. september 1886, št. 38, str. 302.

36. Sveti Rok
– zaščitnik Dravelj,
neznani avtor, 19.
stoletje (Narodni
muzej Slovenije, inv.
št. G-2409).

mesto pomenila izgubo v višini 500 gld.⁸⁷² V Novem mestu so se romanja v nedeljo po 12. septembru v večjem številu udeleževali tudi Hrvati iz karlovškega območja. Medtem ko so se romanj v logaškem in kranjskem glavarstvu udeleževali zgolj domačini, pa so se romanj na Brezje in Bled pogosto udeleževali tudi spodnji Štajerci, Kranjci in Hrvati. Prav tako so Hrvati prihajali tudi na večino romanj v kočevskem in črnomeljskem okrajnem glavarstvu.⁸⁷³ Tako je Okrajno glavarstvo Logatec, na primer, prepovedalo 5 sejmov in božjo pot v nedeljo po malem šmarnu (12. september) v Planini: ... *prepovedujem, dokler obstoji nevarnost kolere, v celem političnem okraju Logaškem obdrževanje somenjev, božjih pot in vsih svečanosti, pri katerih se snidejo več ljudi iz raznoverstnih krajev ...*⁸⁷⁴ Postojnsko okrajno glavarstvo pa je objavilo razglas: *Iz zdravstvenih ozirov prepoveduje se s tem do preklica v političnem okraju Postojnskem obdrževanje letnih*

*in živinskih semnje. Isto tako ne sme se v tem času skupno romati k 'Mariji devici v Log' in se ne smejo vršiti misijoni. Obhajanje cerkvenih godov omejiti se ima strogo le na službo Božjo.*⁸⁷⁵ Romanja so odpovedovale tudi sosednje dežele; na Štajerskem so tako odpovedali za 8. septembra napovedano romanje k Mariji Trost pri Gradcu.⁸⁷⁶ Od druge polovice oktobra dalje so okrajne oblasti sejme spet dovolile.⁸⁷⁷

ŽELEZNIŠKA PROMETNA ŽILA

Ker je prav železnica predstavljala tisto točko, skozi katero so pričakovali prenos bolezni iz tržaškega in reškega območja na Kranjsko, so bile oblasti še posebej pozorne na železniški promet. Na udaru je bilo predvsem železniško križišče Sv. Peter, današnja

⁸⁷² AS 16, konvolut 62 II, št. 2701.

⁸⁷³ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2147, 2357; konvolut 62 II, št. 2570, 2605. Podobno je veljalo za procesije, ki jih je samo v Ljubljani ob koncu stoletja bilo kar pet. Več v: Dragan Matić, *Procesije v Ljubljani ob koncu stoletja*, v: Slovenska kronika 19. stoletja 1884–1899, Nova revija, Ljubljana 2003, str. 238–239.

⁸⁷⁴ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2499.

⁸⁷⁵ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2500.

⁸⁷⁶ AS 16, konvolut 62 II, št. 2544.

⁸⁷⁷ Novice, 20. oktober 1886, št. 42, str. 335.

Pivka, skozi katerega so vozili vlaki tako iz Reke kot tudi iz Trsta. Pivka je bila tako prometno vozlišče poti iz Trsta, Reke in Pule. Pomembnost kraja se je odražala tudi v tem, da je znatno vsoto za ureditev zasilne bolnice prispevalo Ministrstvo za notranje zadeve.⁸⁷⁸ Omenjeno ministrstvo je zahtevalo, da se v Pivko pošlje posebnega zdravnika. Bili so mnenja, da ranocelnik za to službo ni primeren, saj naj bi imel posla predvsem z izobraženo in bogato klientelo (potniki na vlaku), vprašljivo pa naj bi bilo tudi ranocelniško znanje epidemiologije in izvajanja obdukcij. Ministrstvo je deželni vladi svetovalo, naj nadzoruje delo zdravnika in predvsem pazi na primernost njegovega obnašanja s potniki in železniškimi funkcionarji.⁸⁷⁹ Vseeno je zdravniško mesto revizijske in dezinfekcijske postaje v Pivki zasedel okrajni radovljiški ranocelnik Franc Saurau kot 'Revisionsarzt', ki je z delom začel 6. avgusta. Sprva so zdravniški pregled potnikov in dezinfekcijo prtljage opravljali v čakalnici drugega razreda železniške postaje, kasneje so dezinfekcijo preselili drugam. Postopek je bil tak, da so po prihodu vlaka najprej v čakalnico prepeljali vso prtljago iz prtljažnega vagona in šele potem odprli kupeje ter potnike z ročno prtljago napotili v čakalnico. Sledil je pregled potnikov; vsak je moral zdravniku pokazati vsebino prtljage. Pregledano prtljago so železniški sluge odnesli nazaj v prtljažni vagon, umazane stvari (*gebrauchte, besonders beschmutzte Wäsche*) so šle v dezinfekcijo. Zaradi predpisanega postopka pregleda prtljage so imeli zamude predvsem tisti vlaki, ki so prihajali iz Trsta; najbolj sta bila prizadeta oba poštna vlaka (brzivlak in Courierzug). Čeprav omenjena vlaka nista prevažala veliko prtljage in potnikov, je zaradi postopka sprva prihajalo do zamud od 18 do 23 minut; kasneje so se zamude znatno zmanjšale. Ostali vlaki iz Trsta so v Pivki imeli že sicer daljši postanek, za vlake iz Reke pa je bila Pivka končna postaja.⁸⁸⁰

Občine ob železnici so se morale zavezati, da bi morale poskrbele za morebitne bolnike, ki bi zboleli na vlaku in zato ne bi mogli nadaljevati poti. Zagotoviti so morale zdravniško oskrbo in nego, urejeno so morale imeti tudi zasilno bolnico.⁸⁸¹ Vendar oskrbe za bolnike na vseh železniških postajah seveda niso bili sposobni zagotoviti. V Okrajnem glavarstvu Logatec na nobeni od dveh postaj (Spodnji Logatec, Rakek) bolnim niso mogli nuditi pomoči, prav tako ne na postajah Okrajnega glavarstva Ljubljana – okolica.⁸⁸²

Ukrepe za zaščito so uvedli tudi na ljubljanski železniški postaji, kjer so za preiskave potnikov določili čakalnico III. razreda. Potnike so pregledovali vsi trije mestni zdravniki ter dr. Zupanc in dr. Derč,⁸⁸³ zdravnik v Tobačni tovarni.⁸⁸⁴

V Ljubljani so posebno skrb namenili nevarnosti pitja oporečne vode; ljubljanski magistrat je ljudi pozival, da naj v primeru izbruha bolezni v mestu vodo iz studencev obvezno prekuhavajo. Za boljši okus naj k prekuhani vodi dodajo mineralno vodo, rum, vino ali limonin sok. Vodo iz Ljubljanice je bilo prepovedano piti, uporabljali so jo lahko le za pranje oblek, in sicer v času epidemije gledano po toku navzdol le do izliva Gradaščice v Ljubljanico. *Nichts befördert die Verbreitung der Cholera mehr, als die verdorbenes Wasser.*⁸⁸⁵

⁸⁷⁸ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2052.

⁸⁷⁹ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2291.

⁸⁸⁰ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2348, 2358; konvolut 62 II, št. 2534: Poročila o zamudah vlakov navajajo zamude tudi za druge vlake, kot na primer z dne 19. avgusta na liniji Trst–Dunaj (Hauptlinie) za Postzug št. 9 (8 minut), na liniji Reka–Sv. Peter (Fiumanerlinie) pa za oba Postzuga št. 806 in št. 808 in sicer po 15 in 5 minut.

⁸⁸¹ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2239.

⁸⁸² AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 10480, 11143.

⁸⁸³ Vsekakor ne gre za dr. Bogdana Derča (1880–1958), utemeljitelja slovenske klinične pediatrije.

⁸⁸⁴ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2120.

⁸⁸⁵ Prav tam.

ZDRAVNIKI

Kranjska deželna vlada je Ministrstvu za notranje zadeve januarja 1886 poročala o slabem stanju glede števila zdravstvenega osebja, pri čemer je izpostavila okrajno glavarstvo Škofja Loka, kjer je bil za 23.600 ljudi na voljo en sam zdravnik. Pomanjkanje zdravnikov se je sicer čutilo po vsej deželi: ... *das ganze Land auch den Mangel an Ärzten schmerzlich empfindet und ihn im Falle eines Cholera – Ausbruches auch noch schmerzlicher empfinden wird, so bleiben doch alle bisherigen Versuche zur Gewinnung von Aerzten erfolglos*. Glavni problem je bil, da še niso uspeli urediti organizacije zdravstvene službe na podeželju in je bil zato strah pred epidemijo kolere toliko večji.⁸⁸⁶ Pomanjkanje zdravnikov je bil problem širših razsežnosti in ni prizadel le Kranjske, ampak tudi druge dežele. Tako je, na primer, Namestništvo v Gradcu poročalo Ministrstvu za notranje zadeve, da se zdravniki za pomožne zdravnike v času epidemij kolere ne javljajo zato, ker jih že sicer primanjkuje. V letih 1875–1885 je bilo namreč na Štajerskem kar 50 zdravnikov manj, trend padanja števila zdravnikov pa se je še nadaljeval.⁸⁸⁷

Oblasti so iskale zdravnike, ki bi bili pripravljene zdraviti kolero izven svojega delovnega območja, vendar se je večina zdravnikov javila le za območje svojega okraja. Velikokrat je bila kot vzrok navedena starost in slabo zdravje zdravnikov in ranocelnikov.⁸⁸⁸ Tako so se, na primer, v okrajnem glavarstvu Novo mesto za to področje javili okrajni ranocelnik Vasič za Trebnje, okrajni ranocelnik Valentin Bervar za Novo mesto, okrajni ranocelnik Johann Posch za Žužemberk in privatni ranocelnik in kopalški zdravnik v Toplicah Kulowitz.⁸⁸⁹ Iz Kranjske se je za delo izven svojega okraja javil le okrajni ranocelnik iz Radovljice Franc Alois Saurau, ki je bil pripravljen oditi v druge dele Kranjske ali v Istro.⁸⁹⁰

Poleg samega pomanjkanja zdravnikov je bil problem tudi v tem, da so imeli obstoječi zdravniki zaradi hitrega razvoja znanosti na področju bakteriologije pomanjkljivo bakteriološko izobrazbo. O tem so razpravljali tudi na seji kranjskega deželnega zdravstvenega sveta 12. julija 1886, in sicer je referat na to temo z naslovom *Die Verbreitung bakteriologischer Kenntnisse unten den Ärzten und die Methode der Ausnützung derselben durch die staatliche Verwaltung* pripravil dr. Friedrich Keesbacher, predsednik deželnega zdravstvenega sveta. Člani sveta so bili še dr. Franc Ambrožič, dr. Adolf Eisl, zdravnik primarij Franc Fux, okrajni zdravnik Josef Kapler, profesor dr. Franc Schiffer in deželni svetnik dr. Alojz Valenta.⁸⁹¹ V referatu je Keesbacher poudaril, da bi bilo treba na državne stroške v obliki štipendij poslati v Berlin na izpopolnjevanje iz bakteriologije nekaj mlajših zdravnikov, država pa bi morala sistemizirati nova delovna mesta bakteriologov v vseh deželnih glavnih mestih, kjer bi morali ustanoviti tudi laboratorije. Sedeži okrajnih glavarstev pa bi morali imeti na voljo osnovne pripomočke, kot so mikroskopi in aparati za dezinfekcijo. Z vsem tem bi zmanjšali pogosto napačno diagnosticiranje in se izognili velikim stroškom, ki jih povzroči pogosto nepotrebno vzpostavljanje izrednih stanj. Deželni zbor je leta 1890 za štipendiranje zdravnika v Berlinu namenili 200 gld., štipendist naj bi bil dr. Ivan

⁸⁸⁶ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1044, št. 921. O pomanjkanju zdravnikov za primer epidemije kolere so razpravljali tudi na marčni seji Višjega zdravstvenega sveta na Dunaju (Oberste Sanitätsrath).

⁸⁸⁷ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1044, št. 7883.

⁸⁸⁸ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2173.

⁸⁸⁹ Prav tam.

⁸⁹⁰ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2178.

⁸⁹¹ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1046, št. 14779.

Kopriva,⁸⁹² ki nazadnje v Berlin ni odpotoval.⁸⁹³ Prav tako iz referata izvemo, da je Vojno ministrstvo na Dunaju ustanovilo poseben organ za bakteriološke preiskave.⁸⁹⁴

*PO NAJNOVEJŠIH NAJDBAH SO MIKROBI VZROK KOLERE.*⁸⁹⁵

Prvi resni primeri bolnikov in tistih, za katere so sumili, da so umrli za kolero, so se pojavili v začetku avgusta v vaseh Hrib in Travnik občine Loški Potok v kočevskem okrajnem glavarstvu. Bolezen je prinesel železniški delavec pri gradnji odseka železnice Hrpelje–Trst, ki je bolan prišel v Hrib in tu prenočeval v gostilni in nekaj hišah. Tako je okrajni zdravnik Linhart 8. avgusta poročal deželnemu predsedstvu o umrlem železniškem delavcu Francu Flaku iz Hriba, 12. avgusta o umrlem Janezu Mikuliču iz Travnika.⁸⁹⁶ Pri vsakem primeru, ko so sumili, da gre za kolero, so bodisi na Kranjsko prišli zdravniki pregledat bakteriološko sestavo bolnikovega blata bodisi so vzorce pošiljali v Gradec.⁸⁹⁷ Z deželnimi oblastmi sta sodelovala profesorja graške univerze dr. Max Gruber in profesor patološke anatomije dr. Hans Eppinger. Max Gruber je kranjski deželni vladi konec junija sporočil, da bo prevzel bakteriološke preiskave in bo tako v nenehni pripravljenosti za potovanje na Kranjsko.⁸⁹⁸ Tako je v primeru umrlega drvarja Franca Flaka iz Hriba, ki je bolezen prinesel iz Tržaškega, prišel bakteriološko preiskavo opraviti na Kranjsko. *Treffe morgen früh mit dem Courirzuge Laibach ein*, je sporočil po telegramu. Poudaril je tudi, da vzorci v Gradec ne prispejo pravočasno – od odvzema vzorca do analize je preteklo tudi do sedem dni – zato so vzorci, ki so bili poleg vsega izpostavljeni vročini, v Gradec nemalokrat prispeli poškodovani. To je pomenilo, da je bilo težko učinkovito dokazati prisotnost bakterij; bakteriološko preiskavo bi morali vedno narediti na kraju samem. Ker v večini primerov to seveda ni bilo mogoče, je bilo treba vzorce v ledu čim prej poslati v Gradec po železnici, vendar ne s pošto, ampak s posebnimi kurirji.⁸⁹⁹ Dr. Max Gruber je zdravniško diagnozo 'azijska kolera' prvih treh umrlih v občini Loški Potok potrdil 29. avgusta: *Somit bestätigt die bacteriologische Untersuchung die arztliche Diagnose, dass es sich bei den epidemischen Erkrankungen in den Ortschaften Hrib und Travnik der Gemeinde Laserbach um Cholera asiatica handelt.*⁹⁰⁰ Za oba profesorja je bil posel donosen, saj je dr. Hans Eppinger dobil od deželne vlade za štiri pregledane vzorce 100 gld., za kar je porabil 12 dni dela.⁹⁰¹

⁸⁹² Ivan Kopriva (1862–1906) je leta 1890 postal ljubljanski mestni fizik, leta 1895 tudi član deželnega Zdravstvenega sveta. Kot mestni fizik je bil zadolžen za vzdrževanje mestne higijene in preprečevanje nalezljivih bolezni. Moderna asanacija Ljubljane po potresu 1895 naj bi bila v veliki meri tudi njegova zasluga. V: Zupanič Slavec, *Iz rok v roke ...* str. 45–47.

⁸⁹³ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1046, št. 14779; Obravnave deželnega zbora kranjskega leta 1892, 7B, Deželni dobrodelni zavodi, str. 182.

⁸⁹⁴ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1046, št. 14779.

⁸⁹⁵ Novice, 22. september 1886, št. 38, str. 300.

⁸⁹⁶ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2354, 2410.

⁸⁹⁷ AS 16, konvolut 62 II, št. 2554: Pri jemanju vzorcev blata so opozarjali, da se ga pri analizi potrebuje le manjša količina, ki jo je potrebno shraniti v steklenici zaprti s steklenim zamaškom in od zunaj razkuženi z 5 % karbolno kislino.

⁸⁹⁸ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1675.

⁸⁹⁹ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 2475; konvolut 62 II, št. 2645, 2783; Max Gruber, *Bakteriologische Untersuchung von Cholera-verdächtigen Fällen unter erschwerenden Umständen*, Separatabdruck aus Dr. Wittelshöfer's Wiener Med. Wochenschrift, št. 7 in 8, leto 1887, str. 1–2.

⁹⁰⁰ Prav tam.

⁹⁰¹ AS 16, konvolut 62, šk. 27, št. 1776. Med epidemijo je bilo bakteriološko pregledanih 220 vzorcev, največ (190) jih je pregledal vodja zasilne bolnice za obolele za kolero v Trstu dr. Alessandro Lustig. Ostale raziskave so opravili dr. de Giaxa v Trstu, prof. H. Eppinger v Gradzu, dr. G. v. Hofmann v Gradcu, dr. Schiavuzzi in dr. Altschul v Puli in prof. A. Weichselbaum na Dunaju. V več kot 200 primerih je bila v vzorcu potrjena bakterija, ki jo je odkril Robert Koch. V: Max Gruber, *Die Cholera in Oesterreich in den Jahren 1885/1886*, str. 4; Več o iskanju 'Kochove bakterije' v 22 vzorcih z območja Kranjske tudi v: Max Gruber, *Bakteriologische Untersuchung ...*, str. 1–13.

Primeri kolere na območju Loškega Potoka so prestrašili okrajne oblasti v Logatcu, saj je med okuženimi kraji in Rakekom potekal živahen promet; dnevno naj bi na relaciji Loški Potok–Rakek peljalo okoli 100 vozov z lesom.⁹⁰² Sprva so okrajne oblasti hotele promet na omenjeni cesti popolnoma zapreti, vendar so kasneje ugotovili, da je to v nasprotju z instrukcijo in tudi sicer neizvedljivo. Glavarstvo je nato predlagalo, da se na okrajni cesti proti Rakeku postavi zdravstvena postaja z zapornico in stražnikom, kjer bi deloval okrajni ranocelnik v Starem trgu Dušan Perišič.⁹⁰³

Okrajne oblasti so v Loški Potok, kjer so ustanovili lokalno zdravstveno komisijo, poslale okrajnega komisarja Antona Čopa, ki je sodeloval z okrajnim zdravnikom Linhartom pri pregledih vasi in hiš ter o novih obolenjih – konec avgusta je začelo število bolnikov naraščati – poročal kočevskim okrajnim oblastem.⁹⁰⁴ Takoj po prvih primerih kolere v Travniku je tja skupaj z Maxom Gruberjem pripotoval tudi dr. Friederich Keesbacher, ki je obiskal bolnike in z dr. Linhartom in Čopom pregledal razmere: *Meine erste Aufgabe war, der Krankenstand zu erheben und alle Kranken persönlich zu sehen und mir von den sanitätspolizeilichen Massregeln und dem Grade ihrer Durchführung persönlich Überzeugung zu verschaffen* ...⁹⁰⁵ Max Gruber opisuje območje Loškega Potoka kot revno, kjer ljudje živijo v majhnih, prenatrpanih hišah. Ker večinoma nimajo postelj, spijo skupaj na pečeh tako zdravi kot bolni. Prehranjujejo se v glavnem s krompirjem, zelo pogosto je uživanje žganja. Ljudi je opisal kot surove, nevedne in praznoverne. Dogajalo se je, da so se med epidemijo zoperstavljali navodilom okrajnega zdravnika, saj so tudi tu nekateri verjeli, da se zdravniki proti boleznim bojujejo tako, da bolnike namesto da bi jih zdravili, zastrupljajo.⁹⁰⁶

Deželna vlada je 20. avgusta izdala poseben razglas, v katerem je oznanila primere kolere v občini Loški Potok in s tem občine opozorila na strogo izvrševanje *Poučila o koleri*, s poudarkom na izvajanju higienskih odredb, polaganju pozornosti na prišleke, ki morajo prestati tridnevno zdravniško opazovanje, naznanjanju bolnikov in ustanovitvi občinskih zdravstvenih komisij.⁹⁰⁷ Da so oblasti zahtevale poročila o vseh nenadnih obolenjih ljudi, kaže primer iz Grosuplja. Katarino, štiriinštiridesetletno soprogo mesarja Antona Lužarja, sta dva pastirja našla bolno in ležečo ob njivi. Ko jo je mož Anton s pomočjo hlapcev prinesel domov, je v dobri uri in pol umrla.⁹⁰⁸

Ko je konec avgusta izbruhnila epidemija kolere, je Anton Čop oblasti preko telegrama zaprosil za dodelitev pomožnega zdravnika; še isti dan se je za pomožnega zdravnika javil dr. Anton Žižek iz Ptuja, ki je delo (13 bolnikov in zdravstveno-policijske ukrepe) od dr. Linharta prevzel 31. avgusta.⁹⁰⁹ Še posebej močno je epidemija izbruhnila v vasi Travnik, kjer se je dogajalo, da so ljudje zboleli in umrli istega dne; med njimi, na primer, tudi šestdesetletna Uršula Laurič in petinšestdesetletna Gertrud Kordiš.⁹¹⁰ V vasi Hrib so uredili zasilno bolnico.⁹¹¹ Kljub temu da so na območju Loškega Potoka že omejili delovanje gostiln do devete ure zvečer, je dr. Žižek odredil zaprtje gostilne Matije Kordiša v Hribu, saj so prav gostje te gostilne v vasi sprožili epidemijo.⁹¹² Epidemija je v občini Loški Potok trajala 6 tednov, in sicer je od začetka avgusta do 25. septembra za kolero

⁹⁰² AS 16, konvolut 62 II, št. 2539.

⁹⁰³ AS 16, konvolut 62 II, št. 2799.

⁹⁰⁴ AS 16, konvolut 62 II, št. 2574, 2587.

⁹⁰⁵ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1047, št. 15801.

⁹⁰⁶ Gruber, *Die Cholera in Oesterreich* ..., str. 52.

⁹⁰⁷ LGB 1886/20: Razglasilo c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 20. avgusta 1886. l., št. 2538, O napravah zoper pretečo kolero.

⁹⁰⁸ AS 16, konvolut 62 III, št. 3003.

⁹⁰⁹ AS 16, konvolut 62 II, št. 2633, 2640, 2702.

⁹¹⁰ AS 16, konvolut 62 II, št. 2649.

⁹¹¹ Prav tam.

⁹¹² AS 16, konvolut 62 II, št. 2602, 2876.

zbolelo 47 ljudi in jih 25 umrlo.⁹¹³ Dr. Žižek je 23. septembra zaprosil za razrešitev z mesta pomožnega zdravnika iz zdravstvenih razlogov, saj se mu je zdravje zaradi napornega dela in vetrovnega, deževnega vremena zelo poslabšalo; na okrevanje je nameraval v Varaždinske toplice: ... *so bin ich trotz meines besten Willens nicht mehr im Stande den schweren Dienst eines Arztes hier zu versehen und bitte mich ablösen zu lassen* ...⁹¹⁴

Posamezni primeri kolere so se pojavili tudi v hrvaških in kranjskih obmejnih krajih in na Vrhniki. Nekaj obolelih je bilo v okraju Čabar in v občini Stari trg, zato je bil izpostavljen kraj Babno polje.⁹¹⁵ Ker je bil iz območja Okrajnega glavarstva Kočevje in hrvaškega okraja Čabar za konec septembra napovedan odhod več sto drvarjev na Ogrsko in Hrvaško preko Rakeka do železnice, je bilo treba zavarovati najbolj ogrožena kraja na tej poti, in sicer Cerknico in Planino.⁹¹⁶ Na Vrhniko pa je bolezen prinesel bolan tujec Conrad Ilk, petindvajsetletni steklar, ki se je iz Carigrada preko Trsta vračal domov na Štajersko; za posledicami bolezni je v vrhniški zasilni bolnici umrl. Ker je Vrhnika nenadoma postala novo morebitno žarišče bolezni, je tja iz Gradca nemudoma odpotoval dr. Hoffman, asistent Dr. Eppingerja.⁹¹⁷ Na Vrhniki so nato za kolero zboleli še trije ljudje.⁹¹⁸ V Horjulu je za kolero umrl delavec Anton Lešnjak.⁹¹⁹

Ko je obolevanje za kolero v Loškem Potoku že skoraj popolnoma prenehalo, je epidemija oktobra izbruhnila med kolonijo prisilnih delavcev, ki so gradili cesto od Iga proti Krvavi Peči in Novi vasi in v Okrajnem glavarstvu Črnomelj.⁹²⁰ Na Igu jih je od šestdesetih prisilnikov zbolelo 22. Za bolne so uredili zasilno bolnico in jih tako ločili od ostalega prebivalstva.⁹²¹ Ker so prvega bolnika prepeljali v matično ljubljansko Prisilno delavnico, kjer hišni zdravnik ni pravilno poskrbel za preventivne ukrepe – pri dezinfekciji je uporabil preslabo razkužilo – je kolera močnejše izbruhnila tudi tam; zbolelo je 18 delavcev, 11 jih je umrlo.⁹²² Ker so v Ljubljani bolne prisilne delavce iz Prisilne delavnice sprva premeščali v mestno zasilno bolnico (v prostorih hiralnice), torej so jih vozili skozi mesto, so se mestne oblasti in del meščanov temu uprli. O zadevi so v deželnem zboru razpravljali še leta 1888, in sicer v smislu pristojnosti med mestno občino in deželnim zborom in odborom. V razpravi je poslanec Dežman odklonitev sprejema prisiljencev v zasilno bolnico razglasil za nezakonito in jo razumel kot *pomanjkanje humanitete od strani mestne občine ljubljanske*. Grasseli⁹²³ pa je bil mnenja, *da je vender nekoliko pomislekov in po mojem prepričanju upravičenih pomislekov, da se taki ljudje, kako so prisiljenci – in kdor te vrste ljudi pozna in ve, iz kakšnih elementov se rekrutujejo, bode temu pritrtil – da ni lahko mogoče, take ljudi spravljati brez vseh ozirov v iste prostore z drugimi bolniki, da je treba skrbeti za posebno varstvo in da tega varstva ni mogla prevzeti mestna občina [...] z ozirom na občo nevoljo, ki se je oglasila v Ljubljani, ko so stanovniki ljubljanski zvedeli, kakšni ljudje se nahajajo v tej bolnici in kakšne družčine je pričakovati bolnikom, ako bi kateri prihajali iz Ljubljane, je mestna občina morala ustaviti nadalje sprejemanje, pa tudi zaradi tega, ker so bili prostori v hiralnici pač skromni, da*

⁹¹³ AS 16, konvolut 62 III, št. 3084.

⁹¹⁴ AS 16, konvolut 62 III, št. 3065, Pismo dr. Žižka Okrajnemu glavarstvu Kočevje, 24. september 1886.

⁹¹⁵ AS 16, konvolut 62 II, št. 2837.

⁹¹⁶ AS 16, konvolut 62 II, št. 2853.

⁹¹⁷ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1047, št. 16928.

⁹¹⁸ AS 16, konvolut 62 II, št. 2829, 2834, 2938; Novice, 15. september 1886, št. 37, str. 295 in 22. september 1886, št. 38, str. 303.

⁹¹⁹ AS 16, konvolut 62 II, št. 2938.

⁹²⁰ AS 16, konvolut 62 III, št. 3338; Novice, 20. oktober 1886, št. 42, str. 336.

⁹²¹ Gruber, Die Cholera in Oesterreich ..., str. 50; Novice, 13. oktober 1886, št. 41, str. 327.

⁹²² Gruber, Die Cholera in Oesterreich ..., str. 12; Obravnave deželnega zbora za Kranjsko v letih 1886 – 1888, letno poročilo za leto 1886, 7. Deželni zavodi in zakladi, A - Prisilna delavnica, str. 106; ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1049, št. 20074.

⁹²³ Verjetno gre za Petra Grasselija, ki je bil v obdobju 1882–1896 ljubljanski župan. Več v: Marjan Drnovšek, Peter Grasseli, ES, III. Zvezek, MK, Ljubljana 1987, str. 376.

ne rečem pičli ... Nad Grasselijevim mnenjem se je zgražal poslanec baron Apfaltrern, ki se je retorično vprašal, ali zdravstveni zakon v mestu ne velja in kje pravzaprav stoji Prisilna delavnica, če ne na območju mesta Ljubljane? Mesto mora torej prav tako kot za vsakega drugega meščana poskrbeti tudi za stanovalce Prisilne delavnice. (Njegovim besedam so odobravajoče prikimavali na levici.) Debatni se je pridružil še sam deželni predsednik Andrej baron Winkler, ki je dejal, da se mora za prisilnike zgraditi oz. urediti posebno poslopje, ki bi v času širitve nalezljivih boleznih služilo kot zasilna bolnica. Kot zadnji je svoj komentar podal sodni poročevalec Lukman, ki je poudaril, da 13. člen *Poučila o koleri* jasno pravi, da so oboleli za kolero v skrbi občine, v kateri se trenutno nahajajo. Prav tako je bil mnenja, da se že iz humanih vzrokov ne sme razlikovati bolnega prisilnega delavca od ostalih bolnikov.⁹²⁴

Deželni šolski svet se je 15. septembra odločil, da se zaradi nevarnosti epidemije kolere do nadaljnjega zaprejo vse šole na Kranjskem.⁹²⁵

Deželni predsednik Winkler je v končnem poročilu o epidemiji kolere Ministrstvu za notranje zadeve celotno situacijo predstavil kot ugodno, saj je, glede na to da je bila Kranjska obkrožena z okuženimi območji, uspela z učinkovitimi preventivnimi ukrepi epidemijo obdržati zgolj v šestih krajih. Bistvenega pomena je del poročila, kjer deželni predsednik kot najbolj ogrožajoče akterje izpostavi slabe higienske razmere v mestu, predvsem pa poudari slabo pitno vodo in slabo urejeno kanalizacijo. Poročilo sklene po eni strani z ugotovitvijo, da bo treba investirati v tovrstne izboljšave in da brez velikih vlaganj, na primer v izgradnjo vodovoda, v prihodnosti ne bo več šlo, po drugi strani pa ugotavlja, da zasilne bolnice v času epidemij niso ustrezna rešitev, ampak da bo treba razmišljati o gradnji epidemične bolnice.⁹²⁶

Ne navadne omembe o epidemiji kolere leta 1886 je v svojem dnevniku zapustil Fran Levstik. Iz zapisov, ki poleg vsakodnevnega natančnega opisa vremena vsebujejo tudi podatke o številu obolelih in umrlih za kolero v italijanskih mestih in na Kranjskem leta 1886, je poleg strahu pred epidemijo zaznati tudi njegovo duševno bolezen.⁹²⁷ Zanimivi so naslednji zapisi: *V 31. julija [...] Kolera v Trsti [...] Perice zelo mrjo po okolici (3/4 vseh kolerskih bolnih), zanašajo bolezen iz Trsta po umazani preobleki. [...] V 6. avg. [...] Na Hrvaškem je huda [...] Kako da nismo do zdaj o tem čuli ničesa? Zato ne, ker so zamolčavale novine! [...] V 17. avg. [...] Kolera. Lenoba na kolodvorih je taka, da mnogo ljudij pribeži od kolere iz Trsta, Reke in Benetk, a nihče ga ne vpraša: od kod in kam, samo njega prineseno blago se pridno preiskuje, a človek pojdi, kamor hčeš, in delaj, kar hčeš. Velik čudež, ako ne zaneso kolere, ker je vse polno Vlahov po deželi ...*⁹²⁸

Tabela 19. Oboleli in umrli na Kranjskem leta 1886

okrajno glavarstvo	število prebivalcev	število obolelih	število umrlih
Kočevje	41.794	55	33
Ljubljana okolica	54.057	52	20
Ljubljana mesto	26.284	19	12
Črnomelj	29.888	9	3
skupaj	152.023	135	68

Vir: Max Gruber, Die Cholera in Oesterreich in den Jahren 1885/1886, str. 29.

⁹²⁴ Obravnave deželnega zbora za Kranjsko, 12. seja dne 10. januarja 1888, str. 185–190.

⁹²⁵ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1047, št. 16831.

⁹²⁶ ÖSA, AVA, Min. des Innern, 36/5, 1049, št. 21431.

⁹²⁷ Janez Logar (ur.), Anton Ocvirk (ur.), Levstikov zbornik, Ljubljana 1933, str. 40–41.

⁹²⁸ Fran Levstik, Zbrano delo, 10. knjiga, DZS, Ljubljana 1978, str. 334–338.

ZDRAVSTVENA ZAKONODAJA

Prvi državni zdravstveni zakon, ki je celovito urejal organizacijo javne zdravstvene službe, je cesar Franc Jožef podpisal 30. aprila 1870.⁹²⁹ Zakon je nalagal državni upravi vodenje evidence vsega zdravstvenega osebja; pregled nad vsemi zdravstvenimi ustanovami (bolnice, umobolnice, najdenišnice, porodnišnice, hiralnice), nad cepljenji, kopališči/zdravilišči in zdravilnimi vodami; izvrševanje zakonov o nalezljivih boleznih, endemičnih in epidemičnih boleznih ter o kužnih boleznih živali, o karantenah in zaporah za živino ter o prometu s strupi in zdravili; vodenje cepljenj; nadzor nad lekarstvom; izvajanje zdravniško-policijskih obdukcij; nadzor nad mrliškimi ogledi, izvrševanje zakonov glede pokopov, izkopov in prenosov trupel ter nadzor nad mrhovišči in konjederci.

Izvajanje državnega delokroga v zdravstvenih zadevah so opravljala politična oblastva, in sicer v mestih s svojim občinskim statutom posebni zdravstveni organi pri občinskem zastopstvu (občinski svet); pri okrajnih glavarstvih⁹³⁰ deželno knežji okrajni zdravniki in po potrebi deželno knežji živinozdravniki; pri političnih deželnih oblastvih deželni zdravstveni svet, ki je bil podrejen deželnemu glavarju (kot posvetovalni in izvedenski organ deželnega glavarja), deželni zdravstveni referent in deželni živinozdravnik; pri Ministrstvu za notranje zadeve višji zdravstveni svet in referent za zdravstvene zadeve.

Zakon je določal delovne naloge okrajnih zdravnikov, sestavo in delovanje deželnih zdravstvenih svetov, naloge deželnih zdravstvenih referentov in deželnih živinozdravnikov ter sestavo in delovanje višjega zdravstvenega sveta in njegovega referenta za zdravstvene zadeve.

Deželno knežji okrajni zdravniki so bili stalni zdravstveni organi okrajnih glavarstev in so bili neposredno podrejeni okrajnim glavarjem. Okrajni zdravniki so nadzirali zdravstveno-policijsko delovanje v občinah, zdravstveno osebje v okraju, izvajanje predpisov proti mazaštvu in nad zdravniki brez dovoljenja za opravljanje zdravniške prakse ter nad prometom s strupi in zdravili, nadzorovali so zdravstvene in človekoljubne ustanove, kopališča/zdravilišča in zdravilne vode, javne in hišne lekarne ter opravljanje zdravju škodljivih obrti. Poleg tega so v okraju sodelovali pri vodenju zdravstvenih zadev na splošno, še posebej v primeru epidemij. Predlagali so izboljšave glede splošnega zdravstvenega stanja prebivalstva, pisali poročila in glavno strokovno poročilo o vsem, kar se je v zdravstveno-policijskem smislu dogajalo v okraju, slednjega so morali občasno pregledovati. Na osnovi sedmega člena državnega zakona je leta 1871 kranjski deželni predsednik postavil pet cesarskih služb za okrajne zdravnike, in sicer v Ljubljani (za okrajna glavarstva Ljubljana, Litija in Kamnik), Kranju (za okrajni glavarstvi Kranj in Radovljica), Postojni (za okrajni glavarstvi Postojna in Logatec), Novem mestu (za okrajni glavarstvi Novo mesto in Krško) in Kočevju (za okrajni glavarstvi Kočevje in Črnomelj).⁹³¹

Kranjski deželni zdravstveni svet, ki je nadomestil stalno deželno zdravstveno komisijo za Kranjsko, je uradno začel z delovanjem 13. septembra 1870.⁹³² Ustanovna seja, ki ji je predsedoval Alojzij Valenta, je bila že dva dni prej, poleg predsedujočega so se je udeležili člani sveta, in sicer zdravniki Andrioli, Ganter, Schiffer, Razpet in

⁹²⁹ RGB 1870/68: Gesetz vom 30. 4. 1870, betreffend die Organisation des öffentlichen Sanitätsdienstes.

⁹³⁰ Okrajna glavarstva so bila po obdobju okrajnih uradov (1851–1868) znova vzpostavljena leta 1868.

⁹³¹ LGB 1871/7.

⁹³² LGB (Deželni zakonik za Vojvodstvo Kranjsko), 1870/31: Oznanilo c.k. deželnega predsednika za Kranjsko od 13. septembra 1870, št. 7343, ki zadeva to, da je v dejavnost stopil deželni zdravstveni svet za Kranjsko; 1870/25: Ukaz ministra za notranje reči od 18. julija 1870 št. 10806, zastran sestave deželnega zdravstvenega sveta za Kranjsko.

Bleiweis, odsoten je bil Stökl. Zdravstvenemu svetu so določili sedež v Ljubljani in razpravljali o problematiki števila potrebnih okrajnih zdravnikov v zvezi s čemer so menili, da bi svojega okrajnega zdravnika moralo imeti vsako okrajno glavarstvo; na Kranjskem naj bi tako potrebovali najmanj sedem (oziroma deset) okrajnih zdravnikov. Dr. Janez Bleiweis je o povečanju števila okrajnih zdravnikov kot deželni poslanec govoril tudi na seji deželnega zbora 26. septembra 1874, ko je ugotavljal, da se je število okrajnih zdravnikov z zakonom iz leta 1870 realno zmanjšalo.⁹³³

V okviru lastnega delokroga občin je zakon iz leta 1870 nalagal zdravstveni policiji izvajanje zdravstveno-policijskih predpisov glede cest, poti, trgov, javnih zbirališč, stanovanj, kanalov za odvajanje nesnage, greznic, tekočih in stoječih vod, pitne vode, hrane (ogledi mesa), javnih kopališč; skrb za dosegljivost nujne pomoči pri boleznih in porodih ter reševanje pri nenadnih življenjsko nevarnih nesrečah; vodenje evidence in skrb za vse najdenčke, gluhoneme, umobolne in slaboumne, ki niso bili v javnih ustanovah; urejanje, vzdrževanje in nadzor nad mrtvašnicami in pokopališči; zdravstveno-policijski nadzor nad živinskimi sejmi in odgonom živine ter ureditev in vzdrževanje mrhovišč.

V okviru prenesenega delokroga je zakon občine obremenil z izvajanjem krajevnih ukrepov za preprečevanje nalezljivih bolezni in njihovo širitev, in sicer z izvajanjem zdravstveno-policijskih ukazov in predpisov glede pogrebov; z mrljiškimi ogledi; s sodelovanjem s političnimi oblastvi pri zdravstveno-policijskih ogledih in komisijah, še posebno pri javnih cepljenjih, pri odkopih trupel in obdukcijah ter pri ukrepih za preprečevanje vnosa kužnih bolezni živali; z neposrednim zdravstveno-policijskim nadzorom nad zasebnimi bolnicami in porodničnicami; z neposrednim nadzorom nad mrhovišči in konjederci in s poročanjem o zdravstvenih zadevah političnim oblastvom.

Državni zakon je v petem členu prepuščal urejanje zdravstvene službe v občinah deželam samim. Posamezne dežele so na podlagi državnega zakona izdale svoje deželne zakone za ureditev zdravstvene službe v občinah. Z deželnimi zdravstvenimi zakoni so bile tako razmejene pristojnosti v zdravstveni službi med državo in samoupravno oblastjo, uzakonjene pa so bile tudi določbe o okrajnih in okrožnih oziroma občinskih zdravnikih ter o njihovih stvarnih in krajevnih pristojnostih.⁹³⁴

Kranjska je dobila svoj prvi deželni zdravstveni zakon leta 1888.⁹³⁵ Na podlagi slednjega so že naslednje leto deželo razdelili na zdravstvena okrožja, ki so se navadno ujemala z mejami posameznih sodnih okrajev. V okviru enega okrajnega glavarstva je bilo tako več zdravstvenih okrožij. Vsaka občina je bila hkrati tudi zdravstvena občina z nalogami izvrševanja zdravstvene policije in zdravstva. Več zdravstvenih občin se je lahko združilo v zdravstveno okrožje. Pooblaščen organ zdravstvenega okrožja/občine se je imenoval zastop zdravstvenega okrožja/občine. Ta je moral skrbeti za zdravstvene potrebščine, proračun dohodkov in stroškov za zdravstvene namene, izboljševati splošno zdravstveno stanje prebivalstva, poročati o zdravstvenih stvareh političnemu oblastvu ter predlagati potrebno zdravstveno osebje. Vsako zdravstveno okrožje je imelo enega okrožnega zdravnika, ki je moral imeti avstrijsko državljanstvo, dovoljenje za opravljanje zdravniškega poklica v državi, biti 'v moralnem oziru brez madeža' ter obvladovati oba deželna jezika. Okrožne zdravnike je na predlog zastopa zdravstvenega okrožja/občine imenoval deželni odbor. Njihove plače so bile pokrite z dveodstotnimi prikladami k direktnim davkom v vsaki zdravstveni občini. Za službene

⁹³³ AS 45, fasc. 2, št. 7705; Zvonka Zupanič Slavec, Dr. Janez Bleiweis za slovensko zdravništvo, v: Slovenska kronika 19. stoletja, Nova revija, Ljubljana 2003, str. 274–275.

⁹³⁴ Marko Polenšek, Organiziranost javne zdravstvene službe od konca 19. stoletja dalje, Arhivi VIII, 1985/1–2, str. 25–27.

⁹³⁵ LGB 1888/12: Zakon iz 24. 4. 1888, s katerim se uravnava zdravstvena služba v občinah, veljaven za vojvodino Kranjsko brez deželnega mesta Ljubljane.

Tabela 20. Zdravstvena okrožja na Kranjskem leta 1889

okrajno glavarstvo	zdravstvena okrožja s številom prebivalstva
Postojna	Postojna (12.277 ljudi) Ilirska Bistrica (10.502 ljudi) Senožeče (6.674 ljudi) Vipava (12.050 ljudi)
Kočevje	Kočevje (15.190 ljudi) Kočevska Reka (5.141 ljudi) Velike Lašče (8.955 ljudi) Ribnica (12.508 ljudi)
Krško	Krško (15.915 ljudi) Kostanjevica (11.652 ljudi) Mokronog (13.457 ljudi) Radeče (8.999 ljudi)
Kranj	Škofja Loka (15.889 ljudi) Železniki (7.718 ljudi) Kranj (12.989 ljudi) Cerklje (9.787 ljudi) Tržič (5.911 ljudi)
Ljubljana	Ljubljana (28.983 ljudi) Šmarje (10.245 ljudi) Vrhnika (14.829 ljudi)
Litija	Litija (22.428 ljudi) Stična (12.518 ljudi)
Logatec	Idrija (14.410 ljudi) Lož (9.247 ljudi) Logatec (9.046 ljudi) Cerknica (4.999 ljudi)
Radovljica	Radovljica (10.026 ljudi) Kranjska Gora (6.615 ljudi) Bled (5.062 ljudi) Bohinjska Bistrica (4.477 ljudi)
Novo mesto	Novo mesto (26.040 ljudi) Žužemberk (10.369 ljudi) Trebnje (10.084 ljudi)
Kamnik	Brdo (16.320 ljudi) Kamnik (22.759 ljudi)
Črnomelj	Metlika (12.071 ljudi) Črnomelj (17.827 ljudi)

Vir: LGB 1889/8, A: razdelitev dežele Kranjske v zdravstvena okrožja.

poti se je zdravnikom izplačevala posebna odškodnina. Poleg šolanih zdravnikov so zdravstveno službo opravljali tudi ranocelniki, kateri so službo okrožnega zdravnika začasno še lahko opravljali, vendar pa so bili v primerjavi z zdravniki slabše plačani. Služba okrožnega zdravnika je bila javna služba; okrožni zdravniki so spadali med deželne uradnike, saj je zakon urejal njihove plače in pokojnine. Okrožni zdravniki so bili dolžni zdraviti revne tam, kjer za to sicer ni bilo poskrbljeno. Morali so poročati

Tabela 21. Zdravniško-ranocelniška mreža, ki se omenja v zvezi z epidemijo kolere na Kranjskem leta 1886

zdravnik/ranocelnik	javne zdravstvene službe
	okrajni zdravniki
Binter Anton	okrajni zdravnik Okrajnega glavarstva Kamnik
Kaplar/Kapler	okrajni zdravnik Okrajnega glavarstva Ljubljana
Kersnik Josef	okrajni zdravnik Okrajnega glavarstva Krško
Linhart Herman	okrajni zdravnik Okrajnega glavarstva Kočevje
Mally Ignaz	okrajni zdravnik Okrajnega glavarstva Kranj
Razpet	okrajni zdravnik Okrajnega glavarstva Novo mesto
Sterger	okrajni zdravnik Okrajnega glavarstva Logatec
Vaupotič	okrajni zdravnik
	okrajni ranocelniki
Bervar Valentin	okrajni ranocelnik v Novem mestu
Globočnik	okrajni ranocelnik v Kranju
Jansekovič	okrajni ranocelnik v Vrhnikih
Lukan Jakob	okrajni ranocelnik Okrajnega glavarstva Litija
Mahr Alfred	okrajni ranocelnik v Radečah (Krško)
Perišič Dušan	okrajni ranocelnik v Starem trgu
Posch Johann	okrajni ranocelnik v Žužemberku
Russbach Engelbert	okrajni ranocelnik v Krškem oz. Cerknici
Salloker Ludwig	okrajni ranocelnik v Velikih Laščah
Vašič	okrajni ranocelnik v Trebnjem
	pomožni zdravniki
Jelovšek	zdravnik v Okrajnem glavarstvu Radovljica
Kotzmuth Julius	zdravnik asistent Okrajnega glavarstva Črnomelj
Kulowic	privatni ranocelnik in kopališki zdravnik v Toplicah
Lukan	zdravnik v Šentvidu pri Litiji
Perko	
Peternel Karel	ranocelnik na Igu
Russ Carl	zdravnik v Okrajnem glavarstvu Kamnik
Saurau Franc Alois	okrajni ranocelnik v Radovljici, premeščen v Pivko kot 'Revisionsarzt'
Žižek Anton	zdravnik na Ptuj, pomožni zdravnik v Loškem Potoku
Zupanc Franc	zdravnik v Ljubljani (zdravstveni uradnik)
	drugi zdravniki
Derč	zdravnik v Tobačni tovarni
Kovač Viljem	mestni zdravnik v Ljubljani (eden od treh mestnih zdravnikov)

Vir: AS 33, Deželna vlada v Ljubljani 1861–1918, kolera 1866–1910, delni arhivski inventar; AS 16, konvolut 62.

o zdravstvenih strokovnih stvareh v zborih zastopov zdravstvenih okrožij/občin, političnemu okrajnemu oblastvu (kateremu so v službenem oziru podrejeni) pa so bili dolžni poročati o zdravstvenih dogodkih in zdravstvenemu stanju v svojem službenem okolišu. Okrožnega zdravnika je nadziral župan zdravstvene občine oziroma načelnik

zastopa zdravstvenega okrožja.⁹³⁶ Poleg okrožnih so seveda obstajali že omenjeni cesarski okrajni zdravniki.

Drugi deželni zakon, ki je urejal zdravstveno službo v občinah, je iz leta 1892.⁹³⁷ S spremembami tretjega in trinajstega člena deželnega zakona iz leta 1888 (LGB 1888/12) je natančneje določal sestavo zbora (zastopa), ki zastopa zdravstveno okrožje, in zdravstvenim občinam/okrožjem naložil pristojnost plačevanja stroškov zdravstvene oskrbe revnih.

Oba deželna zakona, ki sta urejala zdravstveno službo v občinah, sta prenehala veljati 1. januarja 1901, ko je dobila vojvodina Kranjska tretji zdravstveni zakon.⁹³⁸ Slednji se je od prejšnjih dveh razlikoval v tem, da so okrožni zdravniki dobili pravico do dopusta, poleg tega je zakon natančneje urejal njihovo nadomeščanje ter določal disciplinske kazni.

Leta 1886 je bilo v deželi skupno 46 zdravnikov in 36 ranocelnikov. Med zdravniki jih je 15 plačevala država (4 v Ljubljani in po eden v vsakem okrajnem glavarstvu) in so bili del javnega zdravstvenega sistema, 12 so jih zaposlili okrajni in občine (10 jih je opravljalo tudi privatno prakso), 2 sta poučevala, 3 so imeli privatno prakso, 6 jih je delalo v špitalih, 7 pa jih je bilo brez službe. Ranocelnika sta bila dva plačana s strani države v okviru javnega zdravstvenega sistema, 28 so jih zaposlili v okrajih in občinah (27 jih je lahko opravljalo prakso), 1 je delal kot privatni ranocelnik, 5 pa jih je bilo brezposelnih.⁹³⁹

Tabela 22. Bolnica in špitali na Kranjskem leta 1886

okrajno glavarstvo	bolnica	število postelj	število bolnikov
Ljubljana	Splošna bolnica (javna)	341	3452
	Špital sv. Jožefa (zaseben)	100	124
	Elizabetin otroški špital (zaseben)	22	115
Postojna	Občinski špital (zaseben)	12	7
Novo mesto	Mestni zasilni špital	7	6
Kočevje	Okrajni špital	25	7
Litija (Zagorje)	Rudniški špital bratovske skladnice (Werks-Bruderladen-Spital)	12	134
Radovljica (Kamna Gorica)	Špital dr. Lovra Tomana (zaseben)	6	3
skupaj	1 javna bolnica 7 zasebnih bolnic/špitalov	525	3848

Vir: Österreichische Statistik, Statistik des Sanitätswesens für das Jahr 1886, Kranken-Anstalten im Jahre 1886, Wien 1889, str. 8–10.

⁹³⁶ LGB 1889/8: Delo in pristojnosti okrožnih zdravnikov je določalo Razglasilo c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 16. marca 1889, št. 647/Pr., obsezajoče ukaze, izdane na podstavi zdravstvenega zakona z dne 24. aprila 1888 l. dež. zak. št. 12, B: Službeno navodilo okrožnim zdravnikom.

⁹³⁷ LGB 1892/11.

⁹³⁸ LGB 1900/27.

⁹³⁹ Österreichische Statistik, Statistik des Sanitätswesens für das Jahr 1886, Sanitäts-Personale und Hausapotheken, Wien 1889, str. 182–183.

Čeprav so za potrebe epidemij kolere uvedli enoten sistem zasilnih bolnic v občinah in za kozave bolnike in obolele za kolero uredili posebno bolnico v t. i. Dedkovi hiši na Poljanah št. 42 s kapaciteto 32 bolnikov, ki so jo kupili za 6.800 gld, se je vedno bolj kazala potreba, da bi zgradili posebno bolnico za nalezljive bolezni.⁹⁴⁰ Avgusta leta 1884 je ljubljanski mestni magistrat na deželni odbor naslovil pismo, v katerem je poudaril, da bolnica za kužne na Poljanski cesti v mesto ne spada, da se ljudje pritožujejo in da bi bilo bolje, *ko bi se osnovala na primernem prostoru blizu Ljubljane bolnica za vse nalezljive bolezni.*⁹⁴¹ Tako je bilo na januarski seji deželnega zbora leta 1887 med drugim sklenjeno, da je treba zgraditi posebno bolnico za okužence.⁹⁴² Deželni zbor je leta 1888 za Bežigradom od Antona viteza Gariboldija kupil parcelo za 5.500 gld. in odobril kredit za zidanje infekcijske bolnice, ki naj bi bila prvi objekt nove Deželne bolnice. Hkrati je potrdil prodajo hiše na Poljanah št. 42 s pridržkom, da jo prepusti v uporabo novemu lastniku po zgraditvi nove infekcijske bolnice. Izdelali so načrt; bolnica naj bi bila sprva v enonadstropni stavbi (kasneje so jo spremenili v pritlično) s kapaciteto 24 postelj v šestih sobah s kuhinjo, sobo za zdravnika in dvema kopalnicama. Glede na *Poročilo deželnega odbora o gradnji bolnice za kužne bolezni iz leta 1889* naj bi bolnico zgradili v dveh letih, in sicer verjetno v obdobju 1890–1892. Ker se je gradnja zavlekla, so kupljeno parcelo oddali v najem v obdelovanje Francu Verhovecu iz Spodnje Šiške, ki je bil najemnik vsaj do junija leta 1891.⁹⁴³

Posebna infekcijska bolnica verjetno nikoli ni bila zgrajena, saj je infekcijski oddelek bolnice na Poljanah deloval vse do potresa leta 1895, ki je hišo popolnoma uničil, zato so za bolnike uredili posebno barako na njenem dvorišču.⁹⁴⁴

DEVETDESETA LETA 19. STOLETJA

V devetdesetih letih 19. stoletja so se epidemije kolere v Avstro-Ogrski pojavljale predvsem v obdobju med letoma 1893 in 1895. Leta 1893 je kolera izbruhnila v Galiciji, na Ogrskem in v Bosni, v letih 1894 in 1895 v Galiciji.⁹⁴⁵ Ker je nevarnost epidemije nenehno grozila celotni državi, so se posamezne dežele trudile dosledno izvrševati preventivne ukrepe. Le-ti so temeljili predvsem na nadzoru nad tujci oziroma prišleki, na prepovedi uvoza določenega blaga, na strogih predpisih v železniškem prometu ter na nadzoru nad večjimi skupinami delavcev in množičnimi shodi.

Zaradi večje učinkovitosti ukrepov so evropske države sklepale meddržavne sporazume, kot je bil, na primer, leta 1892 sklenjeni mednarodni zdravstveni dogovor, ki je urejal pomorsko zdravstvo in karanteno v evropskih pristaniščih in v Sueškem kanalu. Del dogovora je bil med drugim tudi *Pravilnik o koleri.*⁹⁴⁶ Najpomembnejši tovrstni mednarodni dogovor evropskih držav in Rusije je tako imenovana *Dresdenska konvencija*, sklenjena aprila leta 1893, ki je urejala skupne ukrepe za zaščito javnega

⁹⁴⁰ AS 33, Deželna vlada v Ljubljani, 17/23, fasc. 3, št. 192; Peter Radics, *Zgodovina deželne civilne bolnice v Ljubljani*, Ljubljana 1887, str. 73; Rijavec, *Ljubljanske bolnišnice*, str. 33. Leta 1874 so razmišljali tudi o tem, da bi na vrtu civilne bolnice na Ajdovščini postavili barake za kozave in vse obolele za drugimi kužnimi boleznimi.

⁹⁴¹ AS 38, Deželni zbor in odbor za Kranjsko, VI/1, t.e. 593, št. 14054.

⁹⁴² Radics, *Zgodovina deželne civilne bolnice v Ljubljani*, str. 79.

⁹⁴³ AS 38, VI/1, t.e. 620, št. 7519, 8651, 1760, 4615, 10728, *Poročilo deželnega odbora o gradnji bolnice za kužne bolezni* z dne 26. oktober 1889; Leopold Rijavec, *Ljubljanske bolnišnice*, str. 37.

⁹⁴⁴ Rijavec, *Ljubljanske bolnišnice*, str. 41.

⁹⁴⁵ Krebs, *Die geographische Verbreitung ...*, str. 33–41.

⁹⁴⁶ Mednarodni zdravstveni dogovor z dne 30. januarja 1892, sklenjen med Avstrijsko-Ogrskim, Nemčijo, Belgijo, Danskim, Španjskim, Francoskim, Veliko Britanijo, Grškim, Italijo, Nozozemskim, Portugalskim, Rusijo, Švedskim in Norveškim pa Turčijo, v: *Državni zakonik za kraljevino in dežele v državnem zboru zastopane*, XXII, 1894/68.

zdravja v času epidemij kolere. Po tej konvenciji so bile države obvezane o izbruhu bolezni pravočasno obveščati mednarodno javnost; v splošnem pa so bili s konvencijo določeni najmanjši možni skupni ukrepi proti širjenju kolere, ki so zajemali vse od železniškega in pomorskega prometa oziroma pretoka ljudi do postopkov v zvezi z uvozom različnega blaga.⁹⁴⁷ Zaradi epidemije kolere, ki je leta 1892 izbruhnila v Rusiji, Nemčiji, Franciji, Romuniji, na Nizozemskem in v Belgiji, so avstrijske oblasti zaostriale ukrepe na državnih mejah. Eden izmed ukrepov je bila prepoved uvoza določenega blaga iz okuženih držav, pri čemer je šlo predvsem za prehrabene izdelke in različne surovine, kot so, na primer, kože, perje, volna, usnje, odpadne cunjje za izdelavo papirja in že rabljena oblačila, perilo, posteljnina ter predmeti iz raznih tkanin, kavčuka, voščenege platna; izjema je bila popotna prtljaga, ki so jo pregledovali in razkuževali.⁹⁴⁸

Kako so se te stvari izvajale v praksi, lahko vidimo na primeru učiteljice Mahrove trgovske šole v Ljubljani Cecilije Tenbaum, ki se je septembra leta 1892 iz rodne Vestfalije z vlakom preko Dunaja vračala v Ljubljano. Učiteljica je del svoje obsežne prtljage nekaj dni pred svojim odhodom od doma poslala po pošti, njen paket pa so zaradi tega, ker je prihajal z nemškega ozemlja, oblasti v Ljubljani uničile. O dogodku je pisal celo neki münsterski časopis, ki ga je Cecilija kot ogorčena bralka obvestila o nedopustni praksi ljubljanskih mestnih oblasti:

Na kako neumen način se izraža strah pred kolero in kako celo okrožni zdravniki obravnavajo popolno uničenje kot edino sredstvo zoper kolerabacil, sem pravkar izvedel iz pisma neke dame, katera je poslala poštni paket iz Münstra v Ljubljano v Avstriji. Paket je bil, brez nadaljnega, takoj po prispetju v Ljubljano, po ukazu okrajnega fizika zažgan v peči. Sumili so, da je okužen z bacili, čeprav je bil odposlan iz neokuženega območja. Dama je brez težav prešla mejni prehod Bodenbach, njen prihod v Ljubljano je bil brzozjavno napovedan. Na srečo pa je v Ljubljani zaradi poškodovane depeše niso uspeli najti, v nasprotnem primeru, bi ji bili najbrž zažgali in uničili še preostalo prtljago. Iz takih dogodkov se vidi, kako previdno je trenutno treba ravnati s pošiljkami iz tujine. Še posebno je treba paziti na to, da je vsebina vsakega paketa deklarirana, kar predstavlja dokaz v primeru uničenja ... Učiteljica je imela smolo, da je paket vseboval natančno tisto, česar ne bi smel. Poleg dveh knjig, dveh fotografij, pasu in para čevljev, kar ni bilo sporno, je večino vsebine zavzemalo spodnje perilo. In prav uvoz slednjega – v paket je zložila dve spodnji krili, troje spodnjih hlač, tri srajce, dva para nogavic ter nočni korzet – je bil z državnim ukazom najstrožje prepovedan. Ukaz z dne 3. septembra 1892⁹⁴⁹ je namreč iz nemškega cesarstva, potem ko so to najprej določili za mesto Hamburg,⁹⁵⁰ Altono in kasneje za vsa nemška pristanišča ob Severnem morju, prepovedal uvažati in prevažati cunjje, staro obleko, staro vrvje, rabljeno životno perilo, rabljeno posteljnino, sveže sadje in zelenjavo, ribe, ki niso v pločevinkah ter surove živalske produkte. Da so se ljubljanske mestne oblasti vestno držale strogih predpisov proti nalezljivi koleri, dokazuje mestni razglas z dne 6. oktobra 1892, ki je vsem tistim, ki so sicer prenočevali tujce oziroma dajali sobe v najem, nalagal, da morajo mestu naznaniti prihod vsakega tujca, ki je prišel iz krajev, kjer razsaja kolera.⁹⁵¹

Deželna vlada je zaradi velike nevarnosti izbruha kolere začela potrebno zdravniško silo iskati leta 1892, in sicer je deželni odbor deželnim okrožnim zdravnikom, sekundarjem in drugim pomožnim zdravnikom v deželni bolnici poslal vabila, da naj

⁹⁴⁷ RGB, 1894/69; Ernst Mayerhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst, III. Band, str. 406–409.

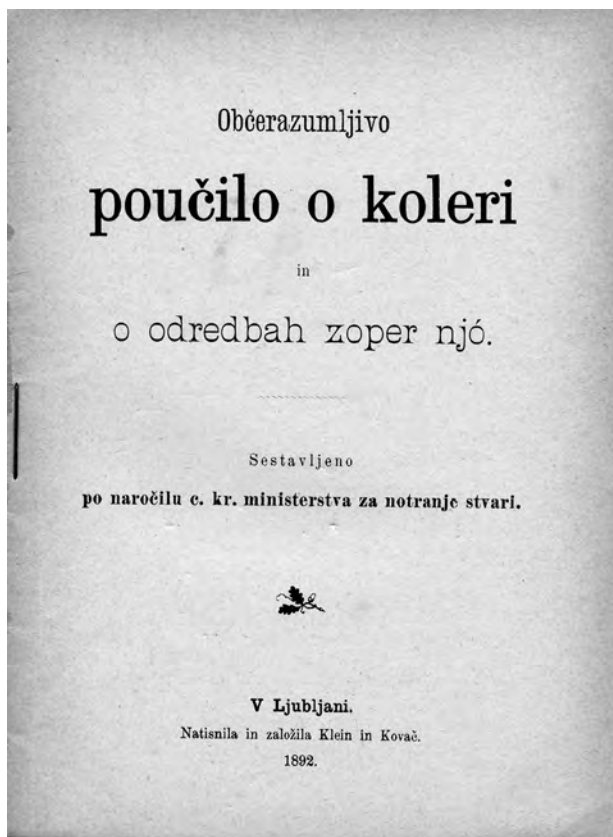
⁹⁴⁸ Ukaz ministrstev za notranje stvari, trgovino in finance z dne 10. oktobra 1892, Državni zakonik, 1892/180.

⁹⁴⁹ RGB, 1892/155; tudi RGB, 1892/154.

⁹⁵⁰ Huda epidemija kolere je leta 1892 zajela mesto Hamburg, kjer je v šestih tednih umrlo 10.000 ljudi. Glej: Evans, Death in Hamburg.

⁹⁵¹ Katarina Keber, Kolera v arhivskem gradivu: primer Cecilije Tenbaum, Arhivi XXIV, 2001/2, str. 105–108.

37. *Občerazumljivo poučilo o koleri in odredbah zoper njo*, c. kr. ministrstvo za notranje stvari, Ljubljana 1892. Gre za uradno razlago boleznin in navodila o preventivnem ravnanju (NUK).

se opredelijo za pomožne zdravnike v primeru epidemije kolere.⁹⁵² Iskanje zdravnikov, ki bi bili pripravljene zdraviti obolele za kolero izven svojega okraja oziroma dežele, se je nadaljevalo v naslednjih letih. Izkazalo pa se je, da velika večina zdravnikov iz različnih razlogov (starost, bolezen, družina) ne namerava zapuščati službe v domačem okolju. Poleg tega je vladalo še siceršnje pomanjkanje zdravnikov, ki so bili pogosto edini v posamezni občini. Takšen razlog je, na primer, navedel zdravnik Ignaz Mahorčič v sporočilu Okrajnemu glavarstvu Krško. Od 28 vprašanih zdravnikov v Ljubljani se ni nihče javil za zdravljenje obolelih za kolero izven mesta.⁹⁵³ Eden izmed redkih zdravnikov, ki je bil pripravljen oditi

delat drugam, je bil, na primer, idrijski okrajni zdravnik, in sicer pod pogojem, da bo dobil povrnjene potne stroške, brezplačno stanovanje in dnevnice v višini 15 gld.⁹⁵⁴ Proti temu se je zaradi starosti 82 let izrekel tudi novomeški zdravnik Johann Posch, ki je sodeloval že v epidemiji leta 1855.⁹⁵⁵ Leta 1894 so se v Ljubljani spet vsi zdravniki negativno odzvali na poizvedbo magistrata glede zdravljenja obolelih za kolero, čeprav so jim ponujali dnevnice v višini od 10 do 15 gld, vračilo potnih stroškov in brezplačno stanovanje.⁹⁵⁶

Zasilne bolnice so bile leta 1892 urejene praviloma v krajih ob železniški trasi, in sicer v Ljubljani, Rakeku, Pivki, Kranju, Javorniku, Kranjski Gori, Domžalah, Kamniku in Litiji.⁹⁵⁷ Kasneje so jih ustanovili še v Logatcu, Idriji, Cerknici, Metliki in Črnomlju.⁹⁵⁸ V oklici Ljubljane so jih uredili v Brezovici, Dravljah, Šentvidu, Horjulu in Medvodah.⁹⁵⁹ S posebnim zakonom, ki je v času epidemije zasilnim bolnicam priznaval pravico javnosti, so oblasti uredile plačevanje oskrbovalnih stroškov.⁹⁶⁰ Prav tako je

⁹⁵² Obravnave deželnega zbora kranjskega 1892–1893, Deželnokulturne in zdravstvene reči, str. 80.

⁹⁵³ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 12345.

⁹⁵⁴ Prav tam.

⁹⁵⁵ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 10056.

⁹⁵⁶ Prav tam.

⁹⁵⁷ Obravnave deželnega zbora kranjskega 1892–1893, priloga 30, str. 283.

⁹⁵⁸ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 15943, 12363.

⁹⁵⁹ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 22643.

⁹⁶⁰ Zakon o pravici javnosti, priznani epidemijskim bolnicam, katere napravijo občine na Kranjskem za čas, dokler trajajo epidemije, v: Obravnave deželnega zbora kranjskega 1892–1893.

Dodatek.-

Spisek pripomočkov, ki so ob kolero v zdravstveno in bolniško strežbo posebno potrebni.

1. Posode in orodje.

Bedenj ali škař s 5odstotno karbolno raztopino, v katero se polagajo okuženo perilo in okužene stvari.

Skleda za razkuževalno tekočino, da se v nji umivajo roke.

Vrč ali lonec, da se v njem napravlja in brani karbolna raztopina.

Posoda z zdrobljenim neugašenim apnom, iz katerega se pripravljata apnica ali apneni belež.

Posoda z apnico ali z apnenim beležem.

Bedenj ali lonec z vročo vodo.

Pitna posoda z žlicco v izključno porabo bolnikovo.

Skleda z ledom.

Orodje za snaženje: smetišnica, ščetinasta metla, slamnata metla, krtača za pomivanje tal, žaganje.

Priprava za bolniško strežbo: grevnice, glinasti vrči, irigator, bljuvalnik, potrebnik, ponočna posoda, scalna steklenica, ponočni ali zahodni stolec.

2. Druge potrebščine za bolniško strežbo.

Neproputne tvarine, da se z njimi zavaruje postelja, kakor kavčukovo platno, povoščeno platno, Billrothov batist, eventualno druga nadomestila, ki se potem sežgō, kakor cukrov popir, zavojni popir, pivni popir itd.

Množina ovojev (kompres), otirač, tančice in bombaža.

3. Razkužila.

Preskušeni stroj za parno razkuževanje, katerega napravi občina za urejeno javno porabo s poučenimi osebjem.

Kristalizirana karbolna kislina, da se iz nje narejajo raztopine z vročo vodo, 5 delov na 100 delov vode.

Surova karbolna kislina, da se iz nje narejajo raztopine z vročo vodo, 10 delov na 100 delov vode.

Eventualno **sublimat** (po zdravnikovem navodu), da se iz njega narejajo raztopine z vročo vodo, 1 del na 1000 delov vode.

Apnica ali apneni belež, ki se nareja iz zdrobljenega žganega apna, 1 del na 4 dele vode.

Eventualno **raztopina klorovega apna**, narejena s tem, da se zmeša sveže klorovo apno z vodo, 2 dela na 100 delov vode.

Eventualno **hizol**, da se iz njega narejajo raztopine z vročo vodo, 1 del v 100 delih vode.

Klorovo-apneni prašek, dobro shranjen v zaprtih posodah.

Žgano apno, da se iz njega napravlja apneni prašek in apnica ali apneni belež s tem, da se zmeša z vodo.

Stalni ogenj v peči, da se sežigajo ničeve okužene stvari, in da je vedno pripravljena vreła voda.

4. Krepčila in navadna lečila.

Led, sodina voda, peneca limonada, črno vino, konjak, eventualno žganje.

Razredčena solna kislina, da se z njo kisa kuhana in pohlajena voda. Eventualno Hallerjeva kislina.

38. – 39. Seznam pripomočkov za zdravstveno in bolniško strežbo obolelih za kolero, ki so jih priporočali v knjižici *Občerasumljivo poučilo o kolero in odredbah zoper njo* (NUK).

morala vsaka občina imeti na voljo prostore za organizacijo zasilne bolnice v primeru epidemije. Stvari so morale biti pripravljene do te mere, da je zasilna bolnica lahko vsak trenutek začela z delovanjem; pripravljena je torej morala biti tudi nujna oprema, kot so postelje, posteljno perilo, stoli, nosila, luči.⁹⁶¹ Dr. Friedrich Keesbacher, ki je na terenu preverjal pripravljenost občin, je ugotavljal, da imajo vse občine sicer pripravljene potrebne prostore – večinoma sta bili to dve sobi, vendar pa prostori niso bili zadostno opremljeni.⁹⁶² Brez nujne opreme sta bili tudi zasilni bolnici na Pivki in Rakeku: pivška je bila sicer nova, moderno urejena opečnata pritlična stavba z velikimi, svetlimi sobami za 12 bolnikov, v Rakeku pa je šlo za enonadstropno stavbo, zgrajeno leta 1886.⁹⁶³ Opremo za zasilne bolnice na Pivki, Rakeku, Litiji in Kranju je daroval tudi Rdeči križ, in sicer so podarili 36 predpasnikov in ščitnikov za strežnike, 36 neprepustnih posteljnih vložkov ter nekaj železnih postelj.⁹⁶⁴ S sredstvi je občinam pri opremi zasilnih bolnic pomagala tudi deželna vlada. V letnem poročilu deželnega odbora glede zdravstvenih zadev je bilo rečeno, *da se je za obrambo pred kolero v deželi zgodilo silno veliko [...] znano je, da ima skorej vsaka občina bolnico za silo pripravljeno in znano je tudi, da imajo nekatere občine že železne kavalete pripravljene, pripravljene tudi žimnice, in nekatere občine so si celo omislile desinfektorje na paro ...* Občine so opozarjali, da naj

⁹⁶¹ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 10035.

⁹⁶² Prav tam.

⁹⁶³ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 10416.

⁹⁶⁴ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 11197.

razkužujejo previdno (uporabljali so galico, salicilno kislino, karbolno kislino in paro) in naj pri tem ne pretiravajo.⁹⁶⁵

Parne dezinfekcijske aparate so imeli na Pivki, v Postojni, Senožečah, Vipavi in Metliki; na splošno so imeli tak način razkuževanja v primerjavi s kemičnimi razkužili za bolj zdravega.⁹⁶⁶ Uporabo parnih aparatov so vzpodbujale tudi oblasti, saj naj bi omenjene aparature imela vsa okrajna glavarstva, deželne vlade pa je Ministrstvo za notranje zadeve obvestilo o vseh podjetjih, ki izdelujejo prenosne parne aparate.⁹⁶⁷

Za širitev nalezljivih bolezni so še posebej nevarne okoliščine predstavljali večji premiki prebivalstva, množični shodi in zborovanja ter večja zgoščenost delovne sile. Avgusta 1893 so bile oblasti pozorne na množične premike prebivalstva zaradi poljskih del in gradbene sezone.⁹⁶⁸ Nevarno je bilo tudi to, da so delavci zaradi epidemije v Galiciji od tam bežali v druge dele države in bili tako verjetni prenašalci bolezni.⁹⁶⁹ Izpostavljena so bila tudi delovišča, kjer je delalo veliko delavcev in kjer je bila njihova pretočnost večja kot je to bilo, na primer, pri gradnji železnic in v rudnikih.⁹⁷⁰ Kranjska okrajna glavarstva so deželni vladi poročala o večjih deloviščih; največ delavcev je terjala gradnja železnice proti Kočevju na območju treh okrajnih glavarstev, kjer je delalo 1.997 delavcev.⁹⁷¹ Na območja gradnje železnice so bili še posebej pozorni in so tja pošiljali dodatne zdravnike.⁹⁷² V rudniku živega srebra v Idriji je bilo leta 1893 zaposlenih 1.154 rednih in 166 začasnih delavcev ter 63 nadzornikov.⁹⁷³ Večje število delavcev je zaposlovala tudi industrija; v Litiji je v predilnici delalo 400 ljudi, v tovarnah papirja preko 500 delavcev. V Ljubljani je januarja leta 1894 novo bolnico na Vodmatu gradilo čez 100 delavcev.⁹⁷⁴

Železniški promet so v času nevarnosti epidemij kolere podrobno urejala preventivna in kurativna navodila, zbrana v knjižici *Grundsätze für die Einrichtung des Eisenbahnverkehrs in Cholerazeiten*. Navodila so določala tako postopke glede razkuževanj prtljage in blaga ter vzdrževanja splošne čistoče v vagonih in na postajah kot tudi ravnanje železniškega osebja z obolelimi potniki. V ta namen so določili postaje, kjer so lahko obolele z vlaka prepustili oskrbi lokalne zasilne bolnice in dosegljivemu zdravniku. Posebna navodila so urejala razmere v potniških vlakih oziroma spalnikih ter uporabo različnih vrst razkužil.⁹⁷⁵

Potres, ki je 14. aprila 1895 stresel Ljubljano, je z domov pregnal okoli 5.000 ljudi, ki so si zasilna bivališča poiskali v šotorih, železniških vagonih, barakah in celo v sodih za zelje.⁹⁷⁶ Prav tako je potresni sunek poškodoval ali uničil obstoječo mestno infrastrukturo. Zaradi poslabšanja splošnih higienskih razmer se je v mestu povečala predvsem nevarnost izbruha nalezljivih črevesnih bolezni. V razglasu, ki so ga mestne oblasti izdale 6. maja, se odraža zavedanje in strah oblasti: *Vsled potresa, kateri je zadel Ljubljano, je brez dvoma nastala velika nevarnost za zdravje. Vzlasti se je*

⁹⁶⁵ Obravnave deželnega zbora kranjskega 1892–1893, str. 80; XIII. seja dne 12. maja 1893, str. 328–329.

⁹⁶⁶ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 10889, 12363.

⁹⁶⁷ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 12314, 11215.

⁹⁶⁸ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 10789.

⁹⁶⁹ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 11215.

⁹⁷⁰ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 13157.

⁹⁷¹ Prav tam.

⁹⁷² AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 8683.

⁹⁷³ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 16197.

⁹⁷⁴ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, št. 13157.

⁹⁷⁵ *Grundsätze für die Einrichtung des Eisenbahnverkehrs in Cholerazeiten*, Verlag von Otto Maass&Sohn, Wien 1893.

⁹⁷⁶ Judita Šega, *Zdravstvo in higiena popotresne Ljubljane*, v: *Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895* (ur. Zvonka Zupanič Slavec), Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1995, str. 57.

bati, da ne bi nastale kake kužne ali nalezljive bolezni ... Poleg opozorila o splošni pazljivosti glede čistoče javnih površin in reke Ljubljanice, čiščenja greznic in čistoče v večstanovanjskih hišah ter javnih lokalih (gostilnah, kavarnah in hotelih) so opozarjali predvsem na upoštevanje pravil v primeru izbruha nalezljivih bolezni: *Če bi kdo za kužnimi ali nalezljivimi boleznimi obolel, treba ga je takoj izolirati; kjer se to ne da izvršiti, oddati se mora bolnik na vsak način v kako bolnico. Pri tej priliki je opomniti, da se smejo taki bolniki prevažati edino le s pripomočjo mestnih zdravstvenih organov z vozom, katerega ima mestna občina na razpolago. Rabiti druge vozove, zlasti voz proti plačilu (izvoščeke) je absolutno nedopustno.*⁹⁷⁷ Mestne oblasti so za ljudi, ki so ostali brez strehe nad glavo, poskušale kar najbolje poskrbeti. Barake, kamor se je zatekla večina brezdomcev, so priključili na mestni vodovod ali pa so jim večkrat na dan dovažali svežo vodo. Da nalezljive bolezni v porušenem mestu nazadnje le niso izbruhnile, so zaslužni tudi ljubljanski zdravniki, ki so pod vodstvom mestnega zdravnika Ivana Koprive izvajali uspešen zdravstveni nadzor.⁹⁷⁸

Potres je uničil med drugim tudi stavbo civilne bolnice na Ajdovščini, tako da so bolnike prenesli na bolnični vrt; najprej so na vrtu postavili šotore, ki so jih dale na razpolago vojaške oblasti, kasneje so bolnike namestili v 25 lesenih barak, ki jih je priskrbel Rdeči križ. Bolniki so v t. i. zasilni bolnici morali ostati do meseca oktobra 1895, ko so odprli novo Deželno bolnico ob Zaloški cesti. Dr. Alojz Valenta v opisu zasilne bolnice omenja, da so nekaj bolnikov iz podrte bolnice preselili tudi v *stabilno mestno zasilno bolnico oz. t. i. kolerašpital*, ki naj bi bila od Ajdovščine znatno oddaljena. Ker je potres stavbo na Poljanski cesti št. 42 porušil, zaenkrat še ni znano, o katerem kolerašpitalu je pravzaprav govora.⁹⁷⁹

Zadnja epidemija kolere v 19. stoletju se je v primerjavi s prejšnjimi izbruhi bolezni zgodila v popolnoma spremenjenih okoliščinah. Zaradi skokovitega razvoja znanosti in vsesplošnega tehnološkega napredka v družbi, so postale predvsem preventivne metode pred epidemijo veliko bolj učinkovite. Slednje so ozko usmerili zgolj na ključna mesta, ki so se zdela najbolj ogrožujoča. Čeprav je vedno bolj razvejan železniški sistem na Kranjsko pripeljal vedno več tujcev iz vseh delov Evrope in Sredozemlja, pa je dober in strog sistem preventive tako na samih vlakih kot tudi na železniških postajah preprečeval, da bi posamezniki, ki so oboleli za kolero, povzročili epidemijo večjih razsežnosti. Svoje so seveda prispevala tudi obvezna razkuževanja stranišč in prepoved množičnih shodov, romanj in sejmov. Kochovo odkritje povzročitelja kolere je povzročilo revolucionarne spremembe predvsem v razumevanju narave bolezni in dokončno potrdilo, da gre za nalezljivo bolezen, ki se prenaša s točno določeno bakterijo (*Vibrio cholerae*). Zaradi hitrega razvoja bakteriologije so dobra tri leta po Kochovem odkritju vzorce obolelih iz Kranjske že lahko analizirali v graškem laboratoriju. Pomembno vlogo pri časovnih dimenzijah je odigral telegraf, saj je omogočil hiter prenos informacij in takojšnje obveščanje in ukrepanje.

Zdravniška in upravna poročila o bolnikih in umrlih so postala bolj natančna, usmerjena v opis okoliščin in v iskanje izvora okužbe. Zelo je postalo pomembno, da so vzorce blata sumljivih primerov čimprej bakteriološko pregledali in potrdili ali ovrgli

⁹⁷⁷ AS 33, f. 17/23, konvolut 603, š. 307, neoštevilčeno.

⁹⁷⁸ Šega, Zdravstvo in higiena popotresne Ljubljane, str. 57. Na Kranjskem in v Ljubljani leta 1895 ni bilo večjega števila obolelih za kolero, saj v zdravstvenem poročilu med epidemijami kolera ni navedena. V: Keesbacher Friedrich, Die öffentliche Gesundheit in Krain im Jahre 1895, Kleinmayr&Bamberg, Laibach 1897, str. 7.

⁹⁷⁹ Alois Valenta Edler von Marchthurn, Das Laibacher Baracken-Nothspital, (Separat-Abdruck aus der Wochenschrift 'Das Österreichische Sanitätswesen'), Wien 1895, str. 3–4. Glej tudi: Rijavec, Ljubljanske bolnišnice, str. 40.

ŠE DVE EPIDEMIJI

prisotnost tako imenovanih Kochovih bakterij, saj je bilo le od tega odvisno nadaljnje ukrepanje.

Mrežo zasilnih bolnic so v devetdesetih letih 19. stoletja zaradi nenehne nevarnosti epidemij še izpopolnili in izboljšali njihovo opremljenost. Vseskozi pa je ostajal prisoten pereč problem pomanjkanja zdravnikov, ki bi bili pripravljene zdraviti obolele za kolero izven svojega domačega teritorija.

VPLIV KOLERE NA HIGIENIZACIJO DRUŽBE

*Pod procesi higienizacije se je skrivalo široko polje družbene prevzgoje, v katero so bili zasidrani novi standardi mestne higiene, povezani z ravnanjem z lastnim telesom in z boleznimi, pa tudi s sanacijo mestnega prostora.*⁹⁸⁰

Epidemije kolere so v Evropi pomembno prispevale k procesu higienizacije družbe, saj so tudi zaradi njih evropska mesta začenjala z gradnjo vodovodnega in kanalizacijskega omrežja. Če so se v času prvih epidemij v 30-ih letih 19. stoletja ljudje branili po eni strani pred 'nezdravim zrakom' še z dimnim prekajevanjem prebivališč in ulic, je ponekod vzporedno z omenjenimi praksami vlogo glavnega sredstva čistoče že počasi dobivala voda. Podobo Pariza, ki *se utaplja v kloakah, duši v fekalijah in stiska v zaprtih in utesnjenih prostorih*, je opisal Honore de Balzac v romanu *Dekle z zlatimi očmi*, ki se dogaja v času epidemije kolere.⁹⁸¹ Georges Vigarello ugotavlja, da se je vloga kopeli od časa epidemij kuge popolnoma spremenila. Če so se kopanja prej zaradi 'prepustnosti kože' bali, je voda v času predmarčnih epidemij kolere dobivala varovalno vlogo kljub temu, da je razumevanje o prenosu bolezni še vedno trdno temeljilo v obstoju miazem. Voda ni več slabila telesnih rež, temveč jih je varovala. Dojemanje čistoče in pomen vode kot čistilnega sredstva se je nazadnje dopolnilo z vzponom Pasteurjeve mikrobiologije, ko je na novo odkriti bakteriološki svet vodo spremenil v uničevalca mikrobov. S tem, ko so obstoj slednjih znanstveniki natančno dokazali, se je nevarnost iz nevidnih, skrivnostnih miazem materializirala v mikroorganizmih, ki jih je bilo mogoče opazovati s pomočjo mikroskopa. Če je bila prej čistoča boj z vidno umazanijo in neprijetnimi vonjavami, je sedaj odstranjevala tudi nevidno 'umazanijo' brez vonja.⁹⁸²

V času epidemij kolere so najbolj izpostavljeni postali tisti, ki so najmanj upoštevali pravila higiene in čistoče.⁹⁸³ Medtem ko je najnižja stopnja higiene v mestih ponavadi šla z roko v roki s splošno revščino in s slabimi, nezdravimi stanovanjskimi razmerami, je bilo podeželsko prebivalstvo, kot ugotavlja Andrej Studen, v higienskih navadah na podobni stopnji kot mestni reveži.⁹⁸⁴ Oba omenjena segmenta prebivalstva pa sta bila med epidemijami kolere tako na Kranjskem kot tudi sicer med najbolj izpostavljenimi. V času epidemij so namreč začeli nižji sloji za družbo predstavljati določeno nevarnost, saj se je zdelo, da zaradi slabših higienskih navad ogrožajo ostale. Oblasti so s strogim nadzorom, pregledovanjem stanovanj in razkuževanjem poskušale najrevnejšim vsiliti

⁹⁸⁰ Andrej Studen, Samoumevna čistoča telesa nekoč in danes, v: Vigarello, Čisto in umazano ..., str. 312.

⁹⁸¹ Vigarello, Čisto in umazano ..., str. 222.

⁹⁸² Prav tam, str. 252–254.

⁹⁸³ Prav tam, str. 223–224.

⁹⁸⁴ Studen, Samoumevna čistoča telesa ..., str. 291–293, glej: Studen, Stanovati ..., str. 46–51.

40. Smrt razdeljuje vodo revežem. Preskrba s pitno vodo je bila v času epidemij kolere življenjskega pomena (Death's Dispensary, Illustrated London News, 1860, v: Disease and History, Cartwright&Biddis, 2004).

sprejemljivejšo stopnjo higiene in s tem prebivalstvo na nek način socialno disciplinirati. Higiena namreč ni predstavljala zgolj skrbi za čistočo, ampak tudi skrb za moralo in nravnost.⁹⁸⁵

Kolera je v 19. stoletju odigrala vlogo 'velikega reformatorja na področju zdravstva', saj so, kot je leta 1875 ugotavljal ljubljanski mestni zdravnik Viljem Kovač, evropske države zaradi strašljivih posledic nasilnih epidemij začele posvečati več pozornosti splošni javni skrbi za zdravje. Nova doba v boju proti epidemijam naj bi nastopila po veliki epidemiji kolere leta 1855.⁹⁸⁶ Eden od glavnih vzrokov za veliko smrtnost te nalezljive črevesne bolezni so bile namreč slabe sanitarne razmere tako v mestih kot tudi na podeželju. Širitev bolezni so med drugim pospeševali dejavniki, kot so bili slabo zgrajene greznice, neustrezni vodnjaki za pitno vodo in nenazadnje slaba, nezdrava, vlažna, temna, zatohla, premalo ogrevana in prenapolnjena stanovanja dobršnega

⁹⁸⁵ Studen, Samoumevna čistoča telesa ..., str. 307.

⁹⁸⁶ Kovatsch, Denkschrift ..., str. 7.

dela deželnega prebivalstva.⁹⁸⁷ Pri tem je podeželje krepko zaostajalo za mesti, nalezljive bolezni pa so se zaradi zelo nizke stopnje higijene v splošnem najbolj širile ravno med kmečkim prebivalstvom.⁹⁸⁸ Vprašanje higijene se je integriralo tudi v diskurz medicine in postopoma postalo neposredna, osrednja naloga medicine in zdravnikov kot tudi države in zdravstvene politike.⁹⁸⁹

Nevezdržnost ljubljanskih higienskih razmer je nedvoumno opisal tudi kranjski deželni predsednik Andrej Winkler, ko je v poročilu o epidemiji kolere Ministrstvu za notranje zadeve leta 1886 zapisal, da brez velikih vlaganj v izgradnjo vodovoda v mestu v prihodnosti ne bo več šlo.⁹⁹⁰ Poudaril je, da se Ljubljana z ozirom na svoje zdravstvene pomanjkljivosti *med vsemi deželnimi mesti odlikuje z žalostnim svojstvom, da je že dolgo časa pravo in nezatrljivo gnezdišče kolere in njeno izhodišče za vso deželo in morda še za obsežnejši krog.*⁹⁹¹ Prebivalci Ljubljane so namreč v 19. stoletju pitno vodo dobivali iz 12 javnih in nekaj zasebnih vodnjakov, za druge potrebe pa so jo zajemali iz Ljubljanice. Zaradi prepustnosti oz. slabo grajenih vodnjakov se je dogajalo, da je bila 'pitna' voda včasih oporečna, poleg vsega je pogosto primanjkovalo tudi zato, ker je število Ljubljančanov naraščalo. C.-kr. profesor dr. Baltazar Knapič je v Poročilu o kemijskih raziskavah pitnih voda leta 1886 med drugim zapisal: ... *Leta 1884 se je preiskovala užitnost vode v mnogih ljubljanskih vodnjakih v raznih krajih mesta. Mnogo voda še užitnih ni [...] Mnogo voda hrani tvarine, ki se rade okisajo [...] Skoraj vse imajo amonijak, kar dokazuje, da prodere malo zraka v tla, ki bi gnijoče tvarine popolnoma razkrojil. Nekatere hranijo solitarno sokislino, večina pa velike množine solitarne kisline, kuhinjske soli, tedaj obilo kloro, se nahaja v mnogih vodnjakih, kar kaže, da jako veliko scalnice (to je njene slane vode) v podzemno vodo prodere in od tam v naše vodnjake.*⁹⁹²

Dr. Knapič je prav tako opozarjal na povezanost nalezljivih črevesnih bolezni in oporečno pitno vodo: *Dolgotrajna in natančna opazovanja so namreč utemeljila prepričanje, da se nekatere nalezljive bolezni npr. kolera in tifus, širijo s pitno vodo [...] V mestih, ki so jih preskrbeli s čisto studenčnico, so se zdravstvene razmere zelo izboljšale; nalezljive bolezni so odnehale, ali pa vsaj izgubile svoj nevarni značaj.*⁹⁹³

Za izboljšanje higienskih razmer sprva v urbanih središčih, kasneje tudi na podeželju, sta bili najpomembnejši pridobitvi vsekakor vodovod in kanalizacijski sistem. Obe novosti sta namreč revolucionarno izboljšali higienske razmere, naraščajočemu krogu ljudi pa korenito spremenili način življenja. Ivan Hribar se spominja ženske, ki se mu je zahvalila za zasluge pri gradnji ljubljanskega vodovoda: ... *Vsak dan molim za vas zato, ker ste nam preskrbeli vodo, da se nam ni treba toliko truditi, kakor prej, ko smo jo od daleč morale v hišo nositi.*⁹⁹⁴

Zgodovina ljubljanskega vodovoda sega v šestdeseta leta 19. stoletja, ko so v mestu prvič začeli razmišljati o njegovi gradnji. V sedemdesetih letih so zaradi pomanjkanja financ reševanje oskrbe z vodo preusmerili v cenejše načrtovanje ureditve novega javnega vodnjaka, vendar do izvedbe nazadnje ni prišlo. Razprave v mestnem svetu so ideje o uvajanju novih vodnjakov prerasle leta 1881, ko so začeli resneje razmišljati

⁹⁸⁷ Več v Studen, Samoumevna čistoča telesa in Kovač, Denkschrift ...

⁹⁸⁸ Glej: Ivo Pirc, Franjo Baš, Socialni problemi slovenske vasi, Ljubljana 1938, str. 7.

⁹⁸⁹ Studen, Samoumevna čistoča telesa ..., str. 309–310.

⁹⁹⁰ ŌSA, AVA, Min. Des Innern, 36/5, 1049, št. 21431.

⁹⁹¹ Kobal, O kolero na Kranjskem, str. 148–149.

⁹⁹² Tadeja Tominšek Rihtar, Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa: H kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred prvo svetovno vojno, Zgodovina za vse, Leto IV, 1997, št. 1, str. 32.

⁹⁹³ Tominšek Rihtar, Pili smo vodo ..., str. 32.

⁹⁹⁴ Ivan Hribar, Moji spomini, I. del, Ljubljana 1928, samozaložba, str. 106.

o vpeljavi splošnega vodovoda.⁹⁹⁵ Pobudo za rešitev vprašanja preskrbe z vodo je leta 1882 prevzel takrat še občinski svetnik Ivan Hribar, ki je v ta namen ustanovil poseben vodovodni odsek. Hribar v svojih spominih zapiše, da sta izgradnji vodovoda izmed članov odseka presenetljivo nasprotovala zdravnik Karel Bleiweis in mestni zdravnik – fizik Viljem Kovač. Za podporo vodovodu pa se je odločno izrekel mladi zdravnik Josip Derč. Leta 1890 je vodovod začel z delovanjem, Ivanu Hribarju pa so istega leta za zasluge glede vodovoda podelili častno meščanstvo.⁹⁹⁶ Vsekakor pa je zanimivo, da se Ivan Hribar spominja mestnega fizika Kovača kot nasprotnika izgradnje vodovoda, ko pa je sicer prav on v svojih knjigah in zdravstvenih poročilih (kot zdravnik) večkrat zapisal, da obstoječi sistem vodnjakov ne zadošča več potrebam prebivalstva in da je za izboljšanje zdravstvenega stanja v mestu potrebno izboljšanje higiene med drugim tudi s čim prejšnjo napeljavo vodovoda.⁹⁹⁷ Znano je, da je del ljubljanskega prebivalstva izgradnji vodovoda nasprotoval tudi zato, ker so se ljudje težko privadili na misel, da bo voda iz zemlje po ceveh pritekala v hiše. Tadeja Tominšek Rihtar razmišlja, da so si ljudje verjetno lažje predstavljali in se navadili na to, da so iz mesta moteče odplake in fekalije odvedli v podzemlje kot pa da so iz njega po ceveh v hiše dobivali čisto vodo.⁹⁹⁸

Prvi so vodovod na Kranjskem dobili v Kamniku leta 1888, kot že rečeno je leta 1890 sledila Ljubljana, Črnomelj in Semič 1898, 1900 Stara Loka, Škofja Loka leta 1902, Radovljica leta 1908 in Kranj med leti 1909–1911. V Mariboru je vodovod začel z delovanjem leta 1902, v Celju leta 1908.⁹⁹⁹

Strah, ki so ga epidemije kolere vzbujale med ljudmi, je Ivan Hribar kot ljubljanski župan spretno unovčil pri nadaljnih ukrepih higienizacije mesta. Nevarnost epidemije kolere, ki se je pojavila v Trstu leta 1895, je namreč izrabil, ko je v sodelovanju z mestnim fizikom Ivanom Koprivo organiziral sestavo zdravstvenih komisij, ki so popisovale zdravstvene razmere v ljubljanskih hišah za potrebe ureditve kanalizacije. *Utemeljil sem to s pretečo nevarnostjo kolere in učinek je bil popolen. Nikdo se namreč tej akciji ni protivil. Povsod so zdravstvenim komisijam radi šli na roke, podajali jim vsa potrebna pojasnila in – kar je še najbolj čudno – hišni posestniki s prav malimi izjemami se niso prav nič upirali, ko se jim je predpisalo, da morajo odpraviti skupne uličice ter mesto njih napraviti dokaj drage betonovane jame za grez. Na ta način so se odpravile takrat vse komunske uličice – na ta način se je mahoma preuredilo do sto stranišč – zlasti vsa javnemu zdravstvu nevarna stranišča po gostilnicah in kavarnah.*¹⁰⁰⁰

Centralizirana preskrba z vodo in izgradnja kanalizacijskega omrežja sta torej predstavljala bistvena higienska ukrepa tudi v boju s črevesnimi nalezljivimi boleznimi kot je bila kolera. Dejstvo je, da epidemije kolere vzporedno z vedno večjo higienizacijo družbe konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja, z izjemo epidemije leta 1910 in izbruhom med prvo svetovno vojno, izgubijo na moči in v obdobju med obema svetovnima vojnama na Slovenskem dokončno izginejo s seznamov najbolj smrtonosnih bolezni.

⁹⁹⁵ Tominšek Rihtar, Pili smo vodo ..., str. 37.

⁹⁹⁶ Hribar, Moji spomini, str. 101–103.

⁹⁹⁷ Kovač, Denkschrift ..., str. 48 in Tominšek Rihtar, Pili smo vodo ..., str. 32, 45.

⁹⁹⁸ Tominšek Rihtar, Pili smo vodo ..., str. 49.

⁹⁹⁹ Andrej Studen, Modernizacija načina življenja, Proces higienizacije urbaniziranih naselij, v: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije; 1848–1992, Ljubljana: MK: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 114.

¹⁰⁰⁰ Hribar, Moji spomini, str. 286–287.

ZAKLJUČEK

Kolera, ki je Evropo zajela v 19. stoletju, se je tudi med kranjskim prebivalstvom kar petkrat močneje razširila. Glavni prenašatelji bolezni naj bi bile predvsem vojaške čete, ki so prehajale čez ozemlje Kranjske. Epidemijo kolere so kranjske oblasti pričakovale že leta 1831, ko je bolezen prvič izbruhnila po vsej Evropi. Za ta čas je bilo značilno, da se je habsburška oblast pri obrambi opirala še na legislaturno dediščino boja proti epidemijam kuge iz 18. stoletja. Kot del slednjega je bila za Kranjsko posebnega pomena predvsem preventivna vzpostavitev zdravstvenega kordona in sistema karanten na kranjsko-hrvaški meji za zaščito pred epidemijo na Ogrskem. Ker pa so se zapore meja v monarhiji izkazale za preveč radikalno zaščitno sredstvo, ki je bilo po eni strani neučinkovito in predrago ter je po drugi strani delovalo uničevalno na lokalna gospodarstva, jih v Habsburški monarhiji v naslednjih epidemijah niso več vzpostavljali.

Leta 1831 epidemija na Kranjskem nazadnje ni izbruhnila, vendar pa je prva epidemija kolere leta 1836 ljudi vseeno presenetila. Oblasti kljub ambicioznim načrtom iz leta 1831 na to novo nalezljivo bolezen niso bile dovolj pripravljene in so bile sposobne izvesti le del predvidenih ukrepov. Pri drugi epidemiji leta 1849 so ljudje že imeli določeno izkušnjo in so natanko vedeli, česa se bojijo. Vendar pa se zaradi splošnega nepoznavanja načina prenosa bolezni in neučinkovitosti obstoječih zdravil učinkovitost ukrepov ni mogla povečati. Nezanemarljivo je tudi dejstvo, da so leta 1849 poleg nemških časopisov *Laibacher Zeitung* in *Illyrisches Blatt* o epidemiji kolere v slovenskem jeziku poročale *Novice*, kar je povečalo informiranost prebivalstva, saj so lahko zajele tudi tisti del slovenske javnosti, ki ni razumela nemško. Zanimivo je, da je drugi izbruh bolezni v časopisju požel manj pozornosti od prvega; objave seznamov umrlih se leta 1849 v časopisju ne pojavijo več. Socialna struktura umrlih Ljubljčanov si je kljub številčno različnima vzorcema v prvih dveh epidemijah zelo podobna. Razvidno je, da so za kolero umirali večinoma deprivilegirani, revnejši sloji. Najbolj izpostavljene so bile družine dninarjev, hišnih poslov in obrtnikov.

Medtem ko so bili posamezni deli Kranjske v ostalih epidemijah sicer različno prizadeti, je tretja epidemija kolere leta 1855 zajela območje celotne dežele. Ta epidemija je bila od vseh petih najbolj smrtonosna, saj je zbolelo preko 19.000 ljudi in jih 5.748 umrlo. Najbolj jasno se je tokrat razgalila problematika pomanjkanja zdravnikov. Ker obstoječa javno-zdravstvena mreža ni prenesla ogromnega števila bolnikov v tako kratkem času, so prišli Kranjski na pomoč dodatni zdravniki, ranocelniki in študentje medicine. Za čim boljši izkoristek razpoložljive zdravniške in ranocelniške delovne sile so slednje pogosto prestavljali bodisi iz okraja v okraj, iz manj prizadetih

območij v bolj okužene kraje, bodisi iz mestnih okolij na podeželje. Vendar pa so zaradi prepozne porazdelitve zdravnikov po okrajih nekateri deli okrajev in odročnejši predeli ostali popolnoma brez zdravniške pomoči; epidemija se je za takratne razmere širila namreč s svetlobno hitrostjo. Celotno zdravstveno osebje zaradi ogromnega števila bolnikov, geografske raznolikosti terena in slabih prometnih povezav, ni zmoglo biti dovolj učinkovito. Jasno pa je, da so oblasti pričakovale več bolnikov v Ljubljani kot pa v podeželskih okrajih, saj je bila organizacija pomoči v deželnem glavnem mestu vnaprej pripravljena in zato veliko bolj učinkovita. Iz primerjave socialne strukture za kolero obolelih v mestu in umrlih na podeželju je razvidno, da so bili v obeh okoljih za kolero dovzetnejši predvsem nižji sloji prebivalstva, kar je nekoliko bolj izrazito v mestnem okolju. V Ljubljani so bili ljudje na boljšem zaradi bolj razvite in lažje dostopne zdravstvene infrastrukture, na podeželju (župnija Slavina) pa so redkeje videli zdravnika predvsem zaradi zahtevnejšega terena s slabimi prometnimi povezavami. Poleg tega so bile zasilne bolnice večinoma namenjene bodisi vojakom bodisi delavcem na železnici in vanje domačinov niso sprejemali.

Socialne posledice epidemije so bile občutne, saj je veliko število umrlih za sabo pustilo znatno število nepreskrbljenih družinskih članov, ki so zaradi izgube svojca velikokrat zapadli v revščino. Oblasti so revnim med epidemijo poskušale pomagati predvsem s prehrano, po izteku epidemije so pomagale tudi rekonvalescentom in na novo obubožanim zaradi epidemije.

Četrta epidemija leta 1866 je bila znatno manj smrtonosna od svojih predhodnic, k čemur so po vsej verjetnosti prispevala tudi prva obvezujoča navodila glede razkuževanja gnojišč in stranišč. Čeprav se število javnega zdravstvenega osebja v primerjavi s prejšnjo epidemijo ni povečalo, se zdi, da je tokrat postala pomembnost posameznega bolnika večja. Pri tej epidemiji so v zdravniških in okrajnih poročilih praviloma vedno navedena imena in poklici bolnih in umrlih. Bolnik oziroma žrtev je iz prej zgolj statističnega podatka postal posameznik z imenom, poklicem in svojo lastno usodo.

Zadnja epidemija kolere v 19. stoletju se je v primerjavi s prejšnjimi izbruhi boleznii zgodila v popolnoma spremenjenih okoliščinah. Zaradi razvoja znanosti in vsesplošnega tehnološkega napredka v družbi, so postale preventivne metode pred epidemijo veliko bolj učinkovite; ukrepi so bili usmerjeni na tista ključna mesta, ki so družbo najbolj ogrožala. Mednje je po eni strani gotovo sodil železniški promet, ki je na Kranjsko pripeljal vedno več tujcev iz vseh delov Evrope, po drugi strani pa so nevarnost širjenja boleznii preprečevala tudi obvezna razkuževanja in prepovedi množičnih shodov, kot so bila na primer romanja in sejmi. Kochovo odkritje povzročitelja kolere je povzročilo revolucionarne spremembe v razumevanju narave boleznii in dokončno potrdilo, da gre za nalezljivo bolezen, ki se prenaša s točno določeno bakterijo. Hiter razvoj bakteriologije je oplazil tudi Kranjsko; dobra tri leta po Kochovem odkritju so vzorce obolelih s Kranjske že analizirali v graškem laboratoriju. Zelo pomembno je namreč postalo, da so vzorce blata sumljivih primerov čim prej bakteriološko pregledali in potrdili ali ovrgli prisotnost t. i. Kochovih bakterij. Nadaljni ukrepi so bili namreč odvisni izključno od bakterioloških rezultatov. Nezanemarljivo vlogo pri časovnih dimenzijah je odigrala uporaba telegrafa, saj se je povečala hitrost prenosa informacij, kar je pospešilo obveščanje in ukrepanje oblasti.

Pojavljanje epidemij kolere na Kranjskem v 19. stoletju je z izjemo prve epidemije časovno sovpadalo z vsemi velikimi evropskimi epidemijami. Njihova medsebojna primerjava po eni strani odraža splošno usposobljenost več nivojev oblasti, po drugi strani pa razkriva spremembe, ki so se v družbi v času epidemij in morda tudi zaradi njih dogajale. Primarni ukrepi oblasti ob nevarnosti izbruha epidemije so bili vseskozi

enaki; v predmarčni dobi so v času epidemij vedno znova ustanavljali posebno začasno Deželno zdravstveno komisijo, ki je skrbelo za koordinacijo zdravstvenih ukrepov tako v Ljubljani kot v celotni deželi. Kot najvišji deželni zdravstveni organ je v drugi polovici 19. stoletja dobila stalni značaj in obstajala vse do leta 1870, ko je bil ustanovljen Deželni zdravstveni svet.

Prav tako se je spreminjala tudi obrambna miselnost v razmerju do epidemij. Če je bilo leta 1831 še aktualno vzpostavljanje zdravstvenih kordonov, ta ukrep pri ostalih epidemijah zaradi slabih stranskih učinkov ni bil več sprejemljiv. Preventivni ukrepi so pri epidemijah predbakteriološke dobe zajemali predvsem skrb za izboljšanje prehrane revnih in številčno okrepitev javnega zdravstvenega osebja. Prav tako so pri vseh epidemijah Ljubljano delili na manjše, bolj obvladljive dele, ljudem pa priporočali zmerno, stanovitno in moralno življenje. Epidemija leta 1866 v tem pogledu predstavlja prelomnico, saj so se proti bolezni začeli boriti z intenzivnim razkuževanjem, čemur pa so se v času zadnje epidemije pridružili ukrepi, ki so že temeljili na novi vednosti o povzročiteljih nalezljivih bolezni. Ker učinkovitega zdravila za zdravljenje kolere vse do konca stoletja ni bilo, so se na trgu vseskozi pojavljali različni pripravki in tinkture, med ljudmi pa so krožili vsakršni recepti in nasveti. Največji problem je predstavljalo nenehno pomanjkanje zdravnikov; dobršni deli predvsem podeželskih okrajev so velikokrat ostali povsem brez zdravniške oskrbe. Kljub temu da je epidemija leta 1855 problematiko pomanjkanja javnih zdravnikov dodobra razgalila, se je njihovo število v drugi polovici stoletja le počasi povečevalo. V času zadnje epidemije kolere namreč kljub zdravstvenemu zakonu še vedno niso uspeli na podeželju organizirati javne zdravstvene službe. Od epidemije do epidemije se je spreminjal tudi odnos do bolnikov in umrlih, saj so bili slednji sprva zgolj brezimni statistični podatki, ki so se v času predvsem zadnjih treh epidemij prelevili v ljudi z imeni in poklici.

Kolera, ki v Evropi velja za velikega reformatorja na področju zdravstva v 19. stoletju, je tudi na Kranjskem do neke mere vplivala tako na sam javni zdravstveni sistem kot tudi na izboljšanje splošnih higienskih razmer. Niz nasilnih epidemij kolere je družbo pretresel in jo prisilil v spremembo načina mišljenja. Iz epidemije v epidemijo je namreč postajalo oblastem vse bolj jasno, da slabe splošne higienske razmere gospodinjstev in javnih površin kvarno vplivajo na zdravje ljudi. Oblasti so sčasoma postale pozorne na dejstvo, da se tako kolera kot tudi druge nalezljive črevesne bolezni prenašajo predvsem preko okuženih dovodov pitne vode. To spoznanje pa je nedvomno pomembno vplivalo tudi na začetek gradnje vodovodnega omrežja in na reševanje vprašanja kanalizacije.

ZAHVALA

Želim se zahvaliti vsem,
ki so mi pomagali pri
zbiranju virov, literature in slikovnega gradiva ali pa so z razgovori in nasveti pripomogli k boljšemu razumevanju posameznih problemov, predvsem mag. Sonji Anžič, Janku Boštjančiču, Nataši Budna-Kodrič, dr. Marjanu Dolganu, dr. Marku Frelihu, dr. Borisu Golcu, dr. Stanetu Grandi, Alenki Hren, dr. Mateji Jeraj, dr. Sašu Jeršetu, mag. Alenki Kačičnik-Gabrič, Andreji Klasinc-Škofljanec, Marjani Kos, dr. Ani Lavrič, dr. Duncanu Mari, dr. Branku Marušiču, Andreju Naredu, dr. Andreju Pančurju, Olgi Pivk, dr. Mihi Preinfalku, Moniki Rogelj, dr. Heleni Seražin, Mihi Seručniku, dr. Roku Stergarju, dr. Andreju Studnu, dr. Ferdu Šerbelju, Igorju Zemljiču, dr. Zvonki Zupanič-Slavec, Barbari Žabota, dr. Lilijani Žnidaršič-Golec.

Še posebej sem hvaležna prof. dr. Istvánu Györgyju Tóthu († 2005) za priložnost podiplomskega študija na Srednjeevropski univerzi v Budimpešti, kjer je bil dejaven in potrpežljiv mentor ter pošten, dobronameren kritik, dolgoletnima mentorjema prof. dr. Marti Verginella in prof. dr. Petru Vodopivcu za vsestransko podporo, mag. Aleksandri Serše za pomoč z arhivskim gradivom in nenazadnje dr. Evi Holz za številne sugestije in plodne debate.

DODATKI

VIRI IN LITERATURA

Okrajšave

AS – Arhiv Republike Slovenije
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
CZ – Cankarjeva založba
DZS – Državna založba Slovenije
ES – Enciklopedija Slovenije
LGB – Landesgesetzblatt
MK – Mladinska knjiga
NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica
ÖSA – Österreichische Staatsarchiv
PSBL – Primorski slovenski biografski leksikon
RGB – Reichsgesetzblatt
SAZU – Slovenska akademija znanosti in umetnosti
SBL – Slovenski biografski leksikon
SM – Slovenska matica
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
ZČ – Zgodovinski časopis
ZRC SAZU – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti
ZSM – Zbornik Slovenske matice
ŽA – Župnijski arhiv
ŽU – Župnijski urad

Arhivski viri

AS 14, Gubernij v Ljubljani.
AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko.
AS 22, Policijska direkcija v Ljubljani.
AS 33, Deželna vlada v Ljubljani.
AS 38, Deželni zbor in odbor za Kranjsko.
AS 45, Deželna sanitetna komisija v Ljubljani.

DODATKI

AS 136, Okrajno glavarstvo Postojna.
AS 1052, Zois pl. Edelstein, rodbina.
AS 1079, Zbirka normalij.
AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko.
Gorenjski muzej, Kronika Janeza Ovina iz Kranja (1810–1899).
NŠAL, ŽA Kranj, razne knjige-oznanilna knjiga Kranj.
NŠAL, ŽA Ljubljana-Sv. Jakob, mrliški knjigi 1832–1839, 1849–1859.
NŠAL, ŽA Ljubljana-Sv. Nikolaj, mrliška knjiga 1830–1856.
NŠAL, ŽA Ljubljana-Sv. Peter, mrliška knjiga 1840–1854.
NŠAL, ŽA Ljubljana-Trnovo, mrliška knjiga 1835–1854.
ÖSA, AVA, Ministerium des Innern.
ZAL, LJU 296, Graščinski arhiv Fužine.
ZAL, LJU 489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura (Reg. I).
ŽU Slavina, mrliška knjiga župnije Slavina, IV, 1834–1872.

Časopisi

Illyrisches Blatt 1831, 1836, 1849.
Laibacher Zeitung 1831, 1836, 1849, 1855.
Novice 1849, 1855, 1866, 1886.

Tiskani viri

Deželni vladni list za krajnsko vojvodino, leto 1857.
Deželni zakonik za Vojvodstvo Kranjsko, leto 1870.
Deželni zakonik za Vojvodstvo Kranjsko, leto 1871.
Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsko, leto 1886.
Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsko, leto 1888.
Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsko, leto 1889.
Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsko, leto 1892.
Deželni zakonik za Vojvodino Kranjsko, leto 1900.
Drasche, Anton, *Die epidemische Cholera*, Verlag von Carl Gerold's Sohn, Wien 1860.
Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, leto 1887.
Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, leto 1892.
Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, leto 1894.
Eckstein Friedrich, *Die epidemische Cholera beobachtet in Pest in den Monaten Juli, August, September 1831*, Pest und Leipzig 1832.
Erben, Jožef, *Vojvodstvo Kranjsko v zemljepisnem, statističnem in zgodovinskem pregledu*, Matica slovenska, Ljubljana 1866.
Ergänzungs – Sammlung der politischen, Cameral- und Justic- Gesetze und Verordnungen, welche für das Herzogthum Krain und der Villacher Kreis Kärntens im Königreiche Illyrien von dem Zeitpunkte der Wiederbesitznahme bis einschliessig des Jahres 1818 erlassen worden sind, Laibach 1836.
Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern mit besonderer Berücksichtigung der diesen Ländern gemeinsamen Gesetze und Verordnungen, III. Band, Wien 1897.

- Gauster, Moriz, *Statistische Übersicht des Medicinstandes, der Humanitätsanstalten und Gesundwässer im Herzogthume Krain*, 1859, v rokopisu.
- Griesinger, Pettenkofer, Wunderlich, *Cholera Regulativ*, Verlag von R. Oldenbourg, München 1866.
- Gruber, Max, *Bakteriologische Untersuchung von Cholera-verdächtigen Fällen unter erschwerenden Umständen*, Separatabdruck aus Dr. Wittelshöfer's 'Wiener Med. Wochenschrift', 1887/7-8, str. 1–13.
- Gruber, Max, *Die Cholera in Oesterreich in den Jahren 1885/1886*, v: VI. Internationaler Congress für Hygiene und Demographie zu Wien 1887, Heft Nr. XVIII, Wien 1887.
- Grundsätze für Einrichtung des Eisenbahnverkehrs in Cholerazeiten*, Verlag von Otto Maass&Sohn, Wien 1893.
- Jankovich, Anton, *Die epidemische Cholera in den Jahren 1817-1832, ihr Wesen, Ursache und rationelle Behandlung*, Ofen 1832.
- Keesbacher, Friedrich, *Belehrung über das Wesen, das Auftreten und die Verbreitung der asiatischen Cholera und über die zu beobachtenden Massregeln bei einer Cholera-Epidemie*, Kleinmayr&Bamberg, Laibach 1886.
- Keesbacher, Friedrich, *Die öffentliche Gesundheit in Krain im Jahre 1895*, Kleinmayr&Bamberg, Laibach 1897.
- Kovatsch, Wilhelm, *Denkschrift des Laibacher Stadtphysikates betreffend die sanitären Uebelstände der Landeshauptstadt Laibach und Vorschläge zur diesbezüglichen raschen und billigen Abhilfe*, Kleinmayr&Bamberg, Laibach 1875.
- Kraška železnica, Ferrovia del Carso, Karstbahn*, MGS Press, 2004, ponatis po izvirniku: F.C. Weidmann: *Panorama der Karstbahn von Laibach bis Triest*, Wien 1858.
- Lipič, Fran Viljem, *Topografija c. kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*, Ljubljana 1834, ponatis, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Ljubljana 2003.
- Lippich, Wilhelm Fr., *Topographie der k.k. Provinzial – Hauptstadt Laibach*, Laibach 1834.
- Melzer, Raimund, *Die asiatische Brechruhr als Volkskrankheit, ihre Verbreitungsweise, ihre Behandlung und ihr Verhältniss zum Staate*, Wien 1856.
- Obravnave deželnega zbora za Kranjsko v letih 1886–1888.*
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v letih 1892–1893.*
- Österreichische Statistik, Statistik des Sanitätswesens für das Jahr 1886*, Wien 1889.
- Pettenkofer, Max, *Die Cholera und Bodenbeschaffenheit in Krain*, München 1861.
- Postojnsko okrajno glavarstvo, zemljepisni in zgodovinski opis*, Postojna 1889.
- Potočnik, Blaž, *Potrebno poduzhenje sa kmeta, kako naj sam sebe in svoje ljudi te strahne bolesni obvaruje, v vprashanjih in odgovorih*, Ljubljana 1831.
- Pridiga, katero je govoril čast. g. Janez Podboj o priliki farnega patrocinja v Slavini v praznik Vnebovzetja Marije Device dne 15. avgusta 1888*, Župnijski urad Slavina.
- Provinzial Handbuch des Laibacher Gouvernement – Gebietes im Königreiche Illyrien für das Jahr 1846.*
- Provinzial Handbuch des Laibacher Gouvernement – Gebietes im Königreiche Illyrien für das Jahr 1848.*
- Puschmann, *Die Geschichte der Lehre von der Ansteckung*, Verlag von Moritz Perles, Wien 1895.
- Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, Jahrgang 1856, Wien.
- Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, Jahrgang 1870, Wien.

- Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien*, Jahr 1815, Laibach 1844.
- Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien*, Jahr 1816, Laibach 1845.
- Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien*, Jahr 1823, 5 Band, Laibach 1825.
- Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien*, Jahr 1827, 9 Band, Laibach 1830.
- Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien*, Jahr 1831, 13 Band, Laibach 1832.
- Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernements-Gebiet im Königreiche Illyrien*, Jahr 1832, Laibach 1833.
- Sanitäts-Haupt-Berichte vom Herzogthume Krain für 1861 und 1862*, Veröffentlicht mit Genehmigung des hohen k. k. Staats – Ministerium durch die k. k. ständige Landes-Medizinal-Commission von Krain, Laibach 1866.
- Schematismus für das Laibacher Gouvernements - Gebiet im Königreiche Illyrien für das Jahr 1831*.
- Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Illyrien für das Jahr 1836.
- Schematismus des Laibacher Gouvernement – Gebietes im Königreiche Illyrien für das Jahr 1837*.
- Sentimer, Florijan, *Die Cholera heilbar*, Quedlinburg und Leipzig 1836.
- Slomšek, Anton Martin, *Antona Martina Slomšekova zbrani spisi*, 4. knjiga: Različno blago, ur. Mihael Lendovšek, Celovec 1879.
- Sporočilo o triletnem oskrbovanji mestnih opravil v Ljubljani od junija 1864 do maja 1867*, Josef Blasnik, Laibach.
- Statistische Uebersicht des Kronlandes Krain für die Jahre 1855 bis 1857*.
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, IX. Jahrgang, 1836.
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, 1849–1851.
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, 1852–1854.
- Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, 1855–1857.
- Valenta, Alois, *Das Laibacher Baracken – Nothspital*, Separat – Abdruck aus der Wochenschrift 'Das Österreichische Sanitätswesen', Wien 1895.
- Zhuber, Anton, *Ermahnungs-Worte gegen die Cholera morbus*, Wien 1831.

Literatura

- Agrarno gospodarstvo*, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev: Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, SAZU, DZS, Ljubljana 1970.
- Antič, Igor, *Veliki svetovni biografski leksikon*, MK, Ljubljana 2002.
- Anžič, Sonja, *Hiše na Starem, Gornjem in Levstikovem trgu ter njihovi lastniki in prebivalci v 19. stoletju*, v: Stari trg, Gornji trg in Levstikov trg: Arhitekturni in zgodovinski oris mestnih predelov in objektov, lastniki hiš ter arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana, katalog z razstave Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 2003, str. 183–213.
- Anžič, Sonja, *Skrb za uboge v deželi Kranjski: socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 22, Ljubljana 2002.
- Anžič, Sonja, *Številčenje hiš, lokacijske oznake in stanovalci izbranih hiš na Mestnem*

- in Ciril-Metodovem trgu v 19. stoletju*, v: Mestni trg z okolico in Ciril-Metodov trg: Arhitekturni in zgodovinski oris predela med grajskim hribom z gradom, Cankarjevim nabrežjem, Trančo, Stritarjevo ulico in podgrajskega dela Ciril-Metodovega trga, katalog z razstave Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Ljubljana 2000, str. 129–149.
- Ariés, Philippe, *The Hour of our Death*, Oxford University Press, New York in Oxford 1981.
- Ariés, Philippe, *Western Attitudes toward Death from Middle Ages to Present*, London 1974.
- Bajc, Oton in Mušič, Drago, *Iz zgodovine splošne bolnišnice v Novem mestu*, v: Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem, knjižnica Zdravstvenega vestnika, I., Ljubljana 1973, str. 99–124.
- Belchem, John in Price, Richard (ur.), *A Dictionary of Nineteenth – Century History*, Penguin Books, Harmondsworth 2001.
- Bezljaj Krevel, Ljudmila, *Telegrafija*, v: ES, 13, MK, Ljubljana 1999, str. 216.
- Birkner, Othmar, *Die bedrohte Stadt – Cholera in Wien*, Wien 2002.
- Blažek, Alojz, *100-letnica kolere na Pivki*, Slovenski Jadran, št. 43, 1955, str. 6.
- Borisov, Peter, *Nastanek in razvoj znanstvene medicine na Slovenskem*, Zdravstveni vestnik, 40, 1971/3, str. 99–101.
- Borisov, Peter, *Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem*, SAZU, Razred za medicinske vede, Ljubljana 1977.
- Borisov, Peter, *Zgodovina medicine*, CZ, Ljubljana 1985.
- Bregač, Špela, *Tiskarstvo na Dolenjskem in Janez Krajec*, Kronika, 53, 2005/2, str. 165–184.
- Briggs, Asa, *Cholera and Society in the Nineteenth Century*, Past and Present, št. 19, 1961, str. 76–96.
- Bruckmüller, Ernst, *Sozialgeschichte Österreichs*, Herold Verlag, Wien 1985.
- Brunton, Deborah, *Dealing with Disease in Populations: Public Health 1830-1880*, v: Deborah Brunton (ur.), *Medicine Transformed: Health, Disease and Society in Europe 1800-1930*, The Open University, Manchester 2004, str. 180–210.
- Budna Kodrič, Nataša, *Potovanje trgovskega pomočnika Valentina Češka*, v: Mihelič, Darja (ur.), *Otorepčev zbornik*, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana 2005, str. 367–382.
- Čelik, Pavle, *Orožništvo na Kranjskem 1850-1918*, Knjižnica Kronike, Zveza zgodovinskih društev, Ljubljana 2005.
- Dally Ann, recenzija knjige Deborah Lupton, *Medicine as Culture: Illness, Disease and the Body in Western Societies*, Social History of Medicine, 1995, str. 334–335.
- Delaporte, François, *Disease and Civilisation, The Cholera in Paris 1832*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1986.
- Drnovšek, Marjan, *Peter Grasselli*, v: ES, 3, MK, Ljubljana 1987.
- Durey, Michael, *The Return of the Plague: British Society and the Cholera 1831-1832*, Gill and Macmillan Humanities Press, London 1979.
- Evans, Richard J., *Death in Hamburg, Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*, Penguin Books, Harmondsworth 1990.
- Evans, Richard J., *Epidemics and Revolutions: Cholera in Nineteenth-Century Europe*, v: *Epidemics and Ideas*, London 1990.
- Fee, Elizabeth in Porter, Dorothy, *Public Health, Preventive Medicine and Professionalization: England and America in the Nineteenth Century*, v: *Medicine and Society*, Cambridge 1992.

- Foucault, Michel, *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*, Krtina, Ljubljana 2004.
- Foucault, Michel, *Zgodovina norosti v času klasicizma*, Založba cf, Ljubljana 1989.
- Foucault, Michel, *The Birth of the Clinic. An Archaeology of medical Perception*, Vintage Books, New York 1994.
- Golec, Boris, *Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo*, Kronika, 49, 2001/2, str. 23–64.
- Granda, Stane, *Ethin Henrik Costa*, v: ES, 2, MK, Ljubljana 1987, str. 82–83.
- Grdina, Igor, *Ipavci: zgodovina slovenske meščanske dinastije*, Založba ZRC, Ljubljana 2001.
- Grmek, Mirko D., *Sanitarni kordon Vojne krajine*, v: Medicinska enciklopedija, V., Zagreb 1961, str. 457–458.
- Grmek, Mirko D., *Bolesti u osvit zapadne civilizacije*, Globus, Zagreb 1989.
- Halbwachs, Maurice, *Kolektivni spomin*, SH, Ljubljana 2001.
- Hojan, Tatjana, *Akademija, ljudsko izobraževalno društvo 1904–1934*, Kronika, 54, 2006/1, str. 115–128.
- Hribar, Ivan, *Moji spomini, I. del*, samozaložba, Ljubljana 1928.
- Jacyna, L. S., *The Localisation of Disease*, v: Brunton, Deborah (ur.), *Medicine Transformed: Health, Disease and Society in Europe 1800-1930*, The Open University, Manchester 2004, str. 1–30.
- Jakič, Ivan, *Vsi slovenski gradovi*, DZS, Ljubljana 1999.
- Janša Zorn, Olga, *Kolera na Kranjskem leta 1855*, Kronika, 12, 1964/1, str. 60–64.
- Johnson, Steven, *The Ghost Map: The Story of London's Most Terrifying Epidemic- and How it changed Science, Cities and the Modern World*, Riverhead Books, 2006.
- Jovin, Slavko, *Epidemija kolere v Vojvodini 1831 godine*, Matica srpska, Novi Sad 1978.
- Keber, Katarina, *Epidemija kolere na Pivki leta 1855*, v: Boštjančič, Janko (ur.), *Slavenski zbornik, Galerija 2, Vrhnika 2005*, str. 9–26.
- Keber, Katarina, *Epidemije na Slovenskem: primer kolere v 19. stoletju*, magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2003.
- Keber, Katarina, *Kolera v arhivskem gradivu: primer Cecilije Tenbaum*, Arhivi, XXIV, 2001/2, str. 105–108.
- Keber, Katarina, *Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi*, Kronika, 53, 2005/3, str. 351–364.
- Keber, Katarina, *Ljubljanski zdravnik Fran Viljem Lipič in preteča epidemija kolere leta 1831*, Kronika, 52, 2004/1, str. 35–44.
- Keber, Katarina, *Socialna zgodovina medicine: raziskovanja na robu modernega zgodovinopisja?*, ZČ, 55, 2001/2, str. 269–273.
- Kiple, Kenneth F. (ur.), *The Cambridge World History of Human Disease*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Kobal, France, *O koleri na Kranjskem*, Zbornik SM, XIII., Ljubljana 1911.
- Kozak, Juš, *Šentpeter*, MK, Ljubljana 1984.
- Kramar, Janez, *Epidemije v slovenski Istri*, ZČ, 49, 1995/1, str. 99–112.
- Krebs, Gertraud, *Die geographische Verbreitung der Cholera im ehemaligen Oesterreich-Ungarn in den Jahren 1831-1916*, v: Veröffentlichung aus dem Gebiete des Volksgesundheitsdienstes, LV. Band, 6. Heft, Berlin 1941.
- Krnel, Leon, *Kolera na Pivki v letu 1855*, v: Iz oblube, Župnijski urad Slavina, 1988.
- Kudlick, Catherine J., *Cholera in Post-Revolutionary Paris*, Berkeley and Los Angeles 1996.

- Lavrič, Vito, *200 let ljubljanske babiške šole*, Ljubljana 1953.
- Lešnik, Bogdan, spremna beseda v: Michel Foucault, *Zgodovina norosti v času klasicizma*, Založba cf, Ljubljana 1998.
- Levstik, Fran, *Zbrano delo*, 2. knjiga, DZS, Ljubljana 1952.
- Levstik, Fran, *Zbrano delo*, 10. knjiga, DZS, Ljubljana 1978.
- Likar, Miha, *Usoda nalezljivih bolezni*, DZS, Ljubljana 1981.
- Logar, Janez (ur.), Ocvirk, Anton (ur.), *Levstikov zbornik*, Ljubljana 1933.
- Lupton, Deborah, *Foucault and the medicalisation critique*, v: Peterson, Alan in Buntton, Robin (ur.), *Foucault, Health and Medicine*, Routledge, London and New York 2000, str. 94–110.
- Mal, Josip, *Zgodovina slovenskega naroda*, II. del, ponatis, Mohorjeva družba Celje, Celje 1993.
- Mala splošna enciklopedija*, DZS, Ljubljana 1973.
- Mann, Thomas, *Smrt v Benetkah*, Delova knjižnica, Mediasat Group 2004.
- Marland, Hilary, *The Changing Role of the Hospital 1800-1900*, v: Deborah Brunton (ur.), *Medicine Transformed: Health, Disease and Society in Europe 1800-1930*, str. 31–60.
- Matić, Dragan, *Procesije v Ljubljani ob koncu stoletja*, v: Cvirn, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899*, Nova revija, Ljubljana 2003, str. 238–239.
- McNeill, William H., *Plagues and Peoples*, Anchor Books, ZDA 1998.
- Medicinska enciklopedija*, Zagreb 1961.
- Melik, Vasilij, *Ljubljanske cene kruha in mesa v predmarčni dobi*, *Kronika*, 29, 1981/1, str. 27–33.
- Melik, Vasilij, *Nekaj o cenah, plačah in kulturi v predmarčni dobi*, v: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem*, Ljubljana 1987, str. 37–42.
- Pančur, Andrej, *V pričakovanju stabilnega denarnega sistema*, *Zgodovinsko društvo Celje*, Celje 2002.
- Pešak Mikec, Barbara in Budna Kodrič, Nataša, *Ljubljanski hoteli do druge svetovne vojne*, *Kronika*, 50, 2002/3, str. 343–362.
- Petzold, Maria, *Die Cholera in Berlin unter besonderer Berücksichtigung sozialmedizinischer und städtehygienischer Gesichtspunkte*, Inaugural Dissertation zur Erlangung der medizinischen Doktorwürde an den Medizinischen Fachbereichen der Freien Universität Berlin, Berlin 1974.
- Pfeifer, Jože, *Zgodovina idrijskega zdravstva*, Mestni muzej Idrija, Idrija 1989.
- Picelj, Zdenko, *Novo mesto skozi čas*, Dolenjski muzej, Novo mesto 1990.
- Pintar, Ivan, *Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani, njegov nastanek, razmah in konec*, doktorska disertacija, Ljubljana 1939.
- Pirc, Ivo, Baš, Franjo, *Socialni problemi slovenske vasi*, Socialno ekonomski institut v Ljubljani, (Zbirka studij št. 2, I zvezek), Ljubljana 1938.
- Polec, Janko, *Edvard in Karel Strahl*, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, let. X, 1930, zv. 3.-4., str. 45–83.
- Polenšek, Marko, *Organiziranost javne zdravstvene službe od konca 19. stoletja dalje*, *Arhivi*, VIII., 1985/1-2, str. 25–27.
- Preinfalk, Miha, *Auerspergi: po sledih mogočnega tura*, Založba ZRC SAZU, Ljubljana 2005.
- Preinfalk, Miha, *Geneološka podoba rodbine Zois od 18. do 20. stoletja*, *Kronika*, 51, 2003/1, str. 27–50.
- Primorski slovenski biografski leksikon*, I., Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1974-1981.
- Radics, Peter, *Zgodovina deželne civilne bolnice v Ljubljani*, Ljubljana 1887.

- Rannegger, Harald, *Die Cholera in der Steiermark 1831-1836*, Diplomarbeit, Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz 1989.
- Rijavec, Leopold, *Ljubljanske bolnišnice*, Ljubljana 1960.
- Rosenberg Charles E., *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849 and 1866*, Chicago and London 1962.
- Rosenberg, Charles E., *Cholera in Nineteenth-Century Europe: A Tool for Social and Economic Analysis*, v: *Explaining Epidemics and Other Studies in the History of Medicine*, Cambridge 1992.
- Ruffié, Jacques in Sournia, Jean-Charles, *Die Seuchen in der Geschichte der Menschheit*, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH&Co.KG, München 1992.
- Rumpler, Helmut, *Eine Chance für Mitteleuropa: bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, v: *Österreichische Geschichte 1804–1914*, Ueberreuter, Wien 1997.
- Sandgruber, Roman, *Österreichische Agrarstatistik 1750–1918*, München 1978.
- Schader, Brigita, *Die Cholera in der deutschen Literatur*, Demeter Verlag, München 1985.
- Seiler, Margit, *Die Cholera-Epidemien des 19. Jahrhunderts im Osten der Monarchie*, Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Philosophie an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 1997.
- Serše, Aleksandra, *Ana Zalokar*, v: Serše, Aleksandra in Budna Kodrič, Nataša (ur.), *Splošno žensko društvo 1901–1945*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2003, str. 248–254.
- Serše, Aleksandra, *Strokovno šolstvo v osrednji Sloveniji do leta 1941*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1995.
- Slovenski biografski leksikon*, I.-IV., SAZU, Ljubljana 1925–1991.
- Smole, Majda, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana 1982.
- Smole, Majda, *Kuga na Kranjskem v 16. stoletju*, *Kronika*, 5, 1957/2, str. 97–98.
- Steska, Viktor, *Slovenska umetnost I, slikarstvo*, Družba Sv. Mohorja na Prevaljah 1927.
- Sticker, Georg, *Pest als Seuche und als Plage*, v: *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*, Die Pest, I. Band, II. Teil, Giessen 1910.
- Stojanov, Ljudmil, *Kolera*, MK, Ljubljana 1974.
- Stropnik, Zlata, *Marko Anton Plenčič – predhodnik moderne mikrobiologije*, *Zdravstveni vestnik*, 31, 1962/11-12, str. 329–331.
- Studen, Andrej, *Kis četverih roparjev*, v: Cvirn, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860*, Nova revija, Ljubljana 2001, str. 185.
- Studen, Andrej, *Lipičeva topografija Ljubljane*, v: Cvirn, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860*, Nova revija, Ljubljana 2001, str. 199.
- Studen, Andrej, *Prva slovenska knjižica o obrambi pred kolero*, v: Cvirn, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860*, Nova revija, Ljubljana 2001, str. 183–184.
- Studen, Andrej, *Stanovati v Ljubljani*, SH, Ljubljana 1995.
- Studen, Andrej, *Vlak za zabavo ali 1145 Madžarov na ljubljanskem kolodvoru*, v: Cvirn, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja 1861–1883*, Nova revija, Ljubljana 2003, str. 48–49.
- Studen, Andrej, *Samoumevna čistoča telesa nekoč in danes*, v: Vigarello, Georges, *Čisto in umazano: telesna higiena od srednjega veka naprej*, Založba cf, Ljubljana 1999, str. 291–313.
- Studen, Andrej, *Modernizacija načina življenja, Proces higienizacije urbaniziranih naselij*, v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do med-*

- narodnega priznanja Republike Slovenije; 1848–1992, MK, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005.
- Svetovna Zgodovina, CZ, Ljubljana 1981.
- Šega, Judita, *Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani 1895-1910*, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 12, Ljubljana 1993.
- Šega, Judita, *Zdravstvo in higiena popotresne Ljubljane*, v: Zupanič Slavec, Zvonka (ur.), Medicinski in socialni pogledi na ljubljanski potres 1895, Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1995, str. 55–65.
- Šilc, Jurij, *Doktor Faustus, prior usmiljenih bratov v Ljubljani in zdravnik na Kranjskem*, Tacen 2000.
- Šilc, Jurij, *Zgodovina župnije Šmartno pod Šmarno goro*, Šmartno 2001.
- Škrabec, Stanislav, *Naša Kostanjevica*, (ponatis iz Cvetja 1906, 1907, 1911, priredil in dopolnil p. Bruno Korošak), Založba Branko, Nova Gorica 2002.
- Šorn, Jože, *Začetki industrije na Slovenskem*, Založba obzorja Maribor, Maribor 1984.
- Tominešek Rihtar, Tadeja, *Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa. H kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred prvo svetovno vojno*, v: Zgodovina za vse, IV, 1997/1, str. 31–54.
- Travner, Vladimir, *Kuga na Slovenskem*, Ljubljana 1934.
- Triml, Raimund, *Die erste Cholera Epidemie in Wien in den Jahren 1831 und 1832*, Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 1992.
- Uršič, Milena, *O zdravniku Florijanu Sentimerju*, Kronika, 3, 1955/2, str. 114–116.
- Valenčič, Vlado, *Sladkorna industrija v Ljubljani*, knjižnica Kronike, Ljubljana 1957.
- Valenčič, Vlado, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*, Gradiva in razprave 9, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana 1989.
- Verbinc, France, *Slovar tujk*, CZ, Ljubljana 1979.
- Vigarello, Georges, *Čisto in umazano: telesna higiena od srednjega veka naprej*, Založba cf, Ljubljana 1999.
- Vilfan, Sergij, *huba*, v: ES, 4, MK, Ljubljana 1990, str. 83.
- Vodopivec, Peter, *Črne koze na Kranjskem in v Ljubljani 1873/1874*, Kronika, 20, 1972/2, str. 92–96.
- Vošnjak, Josip, *Spomini*, Slovenska matica, Ljubljana 1982.
- Vrhovec, Ivan, *Meščanski špital*, Letopis slovenske matice za leto 1898, Ljubljana 1898.
- Vsaka svinja naj si rije svoje korenje*, v: Podobe prednikov: Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879, 2. knjiga, Ljubljana 1987.
- Watts, Sheldon, *Epidemics and History*, New Haven and London 1997.
- Zabukovec, Janez, *Zgodovina župnije Slavina*, Ljubljana 1910, ponatis, Galerija 2, Vrhnika 2002.
- Zalokar, Jurij, *Potovanje skozi čas: Iz preteklosti v prihodnost z rodbinama Kos in Zalokar*, Radovljica 2004.
- Zeittafel der Medizingeschichte von den Anfängen bis zur Mikrochirurgie*, Könenmann Verlagsgesellschaft, Köln 2000.
- Zgodovina Slovencev*, CZ, Ljubljana 1979.
- Zinsser, Hans, *Rats, Lice and History*, Penguin Books, London 2000.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Dr. Janez Bleiweis za slovensko zdravništvo*, v: Cvirn, Janez (ur.), Slovenska kronika 19. stoletja 1861–1883, Nova revija, Ljubljana 2003, str. 274–275.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Endemski sifilis – škrljeva bolezen na Slovenskem*, Inštitut za

- zgodovino medicine Medicinske fakultete v Ljubljani, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, Ljubljana 2001.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Iz rok v roke iz roda v rod: slovensko zdravniško društvo in njegovi predsedniki*, Ljubljana 2001.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Ljubljanski mestni zdravnik Fran Viljem Lipič (1799–1845)*, v: Topografija c. kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane, Ljubljana 2003, str. 501–524.
- Železnik, Urška, *Med naravnim in družbenim: zgodovina epidemičnih bolezní v ponovnem branju*, v: Acta Histriae, 14, 2006/2, str. 393–414.
- Žontar, Jože, *Ljubljana v 18. in v prvi polovici 19. stoletja*, v: Gestrin, Ferdo et al (ur.), Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Gradivo s posvetovanja o zgodovini Ljubljane 16. in 17. novembra v Ljubljani, Ljubljana 1984, str. 157–176.
- Žontar, Jože, *Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem*, ZČ, 34, 1980/1-2, str. 119–155.
- Žontar, Jože, *Pomembni kranjski zdravniki preteklosti*, v: Kranjski zbornik 1970, Skupščina občine Kranj 1970, str. 343–348.
- Žontar, Jože, *Uvedba okrajne uprave na Kranjskem leta 1849*, v: Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2001, str. 529–550.

Spletne strani:

- <<http://nobelprize.org/nobel-prizes/medicine/laureates/1905/koch-bio.html>>, (7. 5. 2007)
- <http://en.wikipedia.org/wiki/John_Snow_%28physician%29>, (7. 5. 2007)
- <<http://en.wikipedia.org/wiki/Hegel>>, (24. 5. 2007)
- <<http://www.who.int/health-topics/cholera/en/>>, (10. 5. 2007)
- <<http://www.sheffield.gov.uk/out--about/parks-woodlands--countryside/parks/a-z-city-dis...>>, (9. 5. 2007).
- <<http://www.artchive.com/artchive/B/boecklin.html>>, (14. 6. 2007)

SEZNAM SLIKOVNEGA GRADIVA

1. Robert Koch
2. John Snow
3. Spomenik posvečen umrlim za kolero v Sheffieldu (The Cholera Monument), foto: Duncan Mara.
4. Osmrtnica Sofije grofice Auersperg, ki je leta 1831 umrla za kolero (Bibliothek Heraldisch-genealogische Gesellschaft Adler).
5. Naslovnica fascikla o preventivnih ukrepih v Ljubljani leta 1831 (ZAL, LJU 489, fasc. 348).
6. Okrožnica o odprtju rastelov v Jesenicah na Dolenjskem in v Metliki 1. avgusta 1831 (ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 122).
7. Tržni dnevi pri rastelu v Jesenicah na Dolenjskem (ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 311).
8. Načrt stavb karantene in rastela ob mostu čez Kolpo pri Metliki (AS 14, Reg. VIII, fasc. 36 (Chol. 2), št. 586).
9. Oznaniilo o brezplačnih storitvah v karantenah in rastelih (ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 200).
10. Prepoved uporabe zdravila Wismuth Magisterium za zdravljenje kolere (ZAL, LJU 489, fasc. 348, fol. 569).
11. Hudomušno priporočilo o načinu oblačenja kot preventivi pred kolero (*Portrait einer Cholera-Präservativ-Frau*, Udo Pfriemer Bildarchiv, München, v: Petra Fuchs, Cholera und Öffentlichkeit, Diplomarbeit an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzes-Universität Graz, 2003).
12. – 13. Naslovnica in prva stran knjižice *Kolera. Potrebno poduzhenje sa kmeta, kako naj sam sebe in svoje ljudi te strashne bolesni obvaruje, v vprashanjih in odgovorih*, avtorja Blaža Potočnika. Knjižica je izšla leta 1831 pri Egerju v Ljubljani (NUK).
14. Naslovnica knjige *Die Cholera heilbar* Florijana Sentimerja (NUK).
15. Fran Viljem Lipič, litografija (Narodni muzej Slovenije).
16. Naslovna stran Lipičeve knjige o zdravljenju s toplimi in parnimi kopelmi z naslovom *Beschreibung eines Wärme- und Dampfbadapparates nebst Bemerkungen über dessen Anwendung und Nutzen in verschiedenen Krankheiten, vorzüglich in der Cholera*. Laibach, Kleinmayr 1831 (NUK).
17. Načrt t. i. 'Schwitzapparata' iz Lipičeve knjige *Beschreibung eines Wärme- und Dampfbadapparates ...* (NUK).
18. Seznam umrlih Ljubljančanov v časopisu Laibacher Zeitung z dne 2. julija 1836.
19. Seznam umrlih Ljubljančanov v časopisu Laibacher Zeitung z dne 6. julija 1836.

20. Oglas za Bastlerjevo tinkturo v časopisu Laibacher Zeitung z dne 23. oktobra 1849.
21. Poročilo o epidemiji kolere na Kranjskem leta 1855 je napisal zdravnik Moriz Gauster (AS 1080, šk. 17, fasc. 25).
22. Dnevno poročilo o številu obolelih, umrlih in še bolnih v okuženih krajih in vaseh postojnskega okraja z dne 25. avgusta 1855 (AS 45, fasc. 5, št. 849).
23. Zdravstvene statistične tabele za leto 1859 je sestavil zdravnik Moriz Gauster (AS 1080, šk. 17, fasc. 25).
24. – 25. Zapisa ranocelnika Finza, da sta za kolero umrla sedemnajstletna služkinja Gertraud Tome in štiriletni Franz Podkraiseg (ZAL, LJU 489, Reg. I, fasc. 635, šk. 936, fol. 856).
26. Anton Postl, Procesija k sv. Roku, Hrastovica pri Mokronogu, votivna podoba v spomin na kužno bolezen iz začetka 19. stoletja, foto: Ferdo Šerbelj.
27. Leta 1905 je bila v Slavini v spomin na rešitev pred kolero sezidana kapelica, ki jo je 5. avgusta 1905 blagoslovil ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič. (Fotografija je v lasti družine Ambrožič iz Slavine).
28. – 29. Molitev k Mariji Pomočnici za odvrnitev kolere, neznani avtor, litografija (Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-1742).
30. Molitev proti koleri, začetek 19. stoletja, lesorez (Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-5806).
31. Molitev otrok za obvarovanje staršev in molitev staršev za obvarovanje svojih otrok pred kolero, iz Molitve proti koleri (Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-5806).
32. Molitev proti grozeči nevarnosti – koleri, Villach 1831 (Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-5353).
33. Marija Pomočnica – priprošnjica proti koleri, neznani avtor, kolorirana litografija (Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-5807).
34. Kako se bolnik s smertjo in angelj s hudičem boruje, neznani avtor, litografija (Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-5803).
35. Naslovnica nemške različice *Pouka o bistvu, nastopu in razširjanju aziatske kolere (Belehrung über das Wesen, das Auftreten und die Verbreitung der asiatischen Cholera)*, avtorja zdravnika Friedricha Keesbacherja (NUK).
36. Sveti Rok – zaščitnik Dravelj, neznani avtor, 19. stoletje (Narodni muzej Slovenije, inv. št. G-2409).
37. *Občerazumljivo poučilo o koleri in odredbah zoper njo*, c. kr. ministrstvo za notranje stvari, Ljubljana 1892 (NUK). Gre za uradno razlago bolezni in navodila o preventivnem ravnanju.
38. – 39. Seznam pripomočkov za zdravstveno in bolniško strežbo obolelih za kolero, ki so jih priporočali v knjižici *Občerazumljivo poučilo o koleri in odredbah zoper njo*, (NUK).
40. Smrt razdeljuje vodo revežem. Preskrba s pitno vodo je bila v času epidemij kolere življenjskega pomena (Death's Dispensary, Illustrated London News, 1860, v: Disease and History, Cartwright&Biddis, 2004).

SEZNAM TABEL

1. Javna zdravstvena mreža na Kranjskem leta 1831.
2. Javna zdravstvena mreža na Kranjskem leta 1836.
3. Starost umrlih za kolero v Ljubljani leta 1836.
4. Stanovska porazdelitev umrlih za kolero v Ljubljani leta 1836.
5. Stanovska porazdelitev umrlih za kolero v Ljubljani leta 1849.
6. Javna zdravstvena mreža na Kranjskem leta 1848.
7. Kolera v Habsburški monarhiji leta 1855.
8. Zdravstveno-upravna razdelitev Kranjske leta 1859.
9. Zdravstveno osebje na Kranjskem leta 1855.
10. Ljubljanski zdravniki in ranocelniki, številčno razmerje glede zdravljenja obolelih za kolero leta 1855.
11. Zdravniško-ranocelniška mreža, ki je bila na Kranjskem dejavna med epidemijo kolere leta 1855.
12. Bolnice in človekoljubne ustanove na Kranjskem leta 1859.
13. Stanovska porazdelitev obolelih za kolero v Ljubljani leta 1855.
14. Število postelj in bolnikov v ljubljanskem civilnem špitalu v letih 1852–1857.
15. Stanovska porazdelitev umrlih za kolero v župniji Slavina leta 1855.
16. Špitali na Kranjskem leta 1862.
17. Zdravniško-ranocelniška mreža, ki je bila na Kranjskem dejavna med epidemijo kolere leta 1866.
18. Kolera v Avstro-Ogrski leta 1886 (december 1885–december 1886).
19. Oboleli in umrli na Kranjskem leta 1886.
20. Zdravstvena okrožja na Kranjskem leta 1889.
21. Zdravniško-ranocelniška mreža, ki se omenja v zvezi z epidemijo kolere na Kranjskem leta 1886.
22. Bolnica in špitali na Kranjskem leta 1886.

SEZNAM GRAFIKONOV

1. Umrli za kolero v Ljubljani leta 1836.
2. Razdelitev vseh umrlih za kolero v Ljubljani po delih mesta leta 1836.
3. Umrli za kolero v Ljubljani leta 1849.
4. Vsi umrli v Ljubljani leta 1849.
5. Oboleli, umrli in ozdraveli v epidemiji kolere v Ljubljani leta 1855.
6. Razdelitev vseh obolelih za kolero v Ljubljani po delih mesta leta 1855.
7. Oboleli, umrli in ozdraveli v epidemiji kolere v Slavini leta 1855.
8. Oboleli, umrli in ozdraveli v bolnici v Kočah leta 1855.
9. Oboleli, umrli in ozdraveli v bolnici v Bujah leta 1855.

NUMERIČNA PODLAGA ZA ZEMLJEVID

Število obolelih, umrlih in ozdravelih v posameznih kranjskih okrajih leta 185

Okrajni uradi	Časovni interval trajanja epidemije v letu 1855	Število obolelih	Število umrlih; delež glede na obolele	Število ozdravelih in število še bolnih konec oktobra (+)
POSTOJNA	30. 6.–29. 10.	2080	800 (38,46 %)	1280
BISTRICA (ILIRSKA)	5. 7.–28. 10.	2028	554 (27,32 %)	1474
VIPAVA	26. 6.–27. 10.	1706	403 (23,62 %)	1303
KOČEVJE	21. 7.–22. 10.	1451	560 (38,59 %)	883 (+8)
NOVO MESTO	11. 8.–29. 10.	1285	210 (16,34 %)	1067 (+8)
ČRNOMELJ	12. 7.–6. 10.	1266	281 (22,19 %)	939 (+46)
KRANJ	30. 7.–27. 10.	1252	379 (30,27 %)	849 (+6)
SENOŽEČE	4. 7.–30. 10.	1161	342 (29,46 %)	818 (+1)
PLANINA	zač. julija–27. 10.	1071	395 (36,88 %)	675 (+1)
RIBNICA	17. 7.–24. 9.	722	188 (26,04 %)	520 (+14)
KAMNIK	26. 7.–27. 10.	611	192 (31,42 %)	390 (+29)
VELIKE LAŠČE	8. 8.–27. 10.	590	87 (14,75 %)	503
ŽUŽEMBERK	28. 7.–28. 10.	559	97 (17,35 %)	462
LJUBLJANA OKOLICA	20. 7.–30. 10.	464	231 (49,78 %)	221 (+12)
LOŽ	22. 7.–18. 10.	417	168 (40,29 %)	249
LJUBLJANA MESTO	28. 7.–30. 10.	385	144 (37,40 %)	241
VRHNIKA	21. 7.–30. 9.	374	144 (38,50 %)	230
RADOVLJICA	30. 7.–28. 10.	356	102 (28,65 %)	254
METLIKA	8. 8.–20. 10.	278	65 (23,38 %)	212
TREBNJE	23. 7.–11. 9.	155	34 (21,93 %)	121
IDRIJA	22. 7.–27. 10.	140	29 (20,71 %)	111
BRDO PRI LUKOVICI	14. 7.–30. 10.	134	50 (37,31 %)	81
TRŽIČ	7. 8.–27. 10.	114	37 (32,46 %)	77
LOKA	19. 7.–30. 9.	90	26 (28,88 %)	54 (+10)
LITIJA	26. 7.–20. 9.	57	8 (14,03 %)	49
NOVI DVOR PRI RADEČAH	17. 7.–27. 10.	49	7 (14,28 %)	42
KRANJSKA GORA	zač. septembra– 28. 9.	29	2 (6,89 %)	25 (+2)

DODATKI

Okrajni uradi	Časovni interval trajanja epidemije v letu 1855	Število obolelih	Število umrlih; delež glede na obolele	Število ozdravelih in število še bolnih konec oktobra (+)
KRŠKO	Ni skupnih podatkov; zadnji z dne 16. 8.	5	2	0
KOSTANJEVICA	10. 9.–17. 10.	2	1	1
SKUPAJ		18831	5538	13131 (+137)
VOJSKA	zač. julija–16. 10.	371	173 (46,63 %)	193 (+5)

Vir: AS 45, Deželna sanitetna komisija v Ljubljani, fascikli 4, 5, 6; dnevna poročila okrajnih uradov, Policijske direkcije v Ljubljani in Vojaške zdravstvene komisije v Ljubljani.

SUMMARY

The cholera that appeared in Europe in the 19th century spread five times faster among the population of Carniola as well. The disease was mainly transmitted by military troops that moved through Carniola. The Carniolan authorities expected cholera epidemic already in 1831 when the disease first broke out throughout Europe. Typically for that period, the Habsburg authorities relied on the legislative heritage of the plague epidemics from the 18th century to tackle the disease. As part of that system, preventive sanitary cordon and a system of quarantines at the Carniolan-Croatian border was particularly important for Carniola as protection against the epidemic in Hungary. However, as border blockades proved to be an excessively radical measure that was on the one side ineffective and costly, and on the other side destructive to local economy, their operation ceased during the subsequent epidemics.

The epidemic eventually did not break out in Carniola in 1831; nevertheless the first cholera epidemic in 1836 came as a surprise to the population. Despite the ambitious plans from 1831, the authorities were insufficiently prepared for this new contagious disease and were capable to implement the envisaged measures only partly. When the second epidemic came in 1849, the population already had a certain experience and was aware what it should beware. However, due to the general ignorance as to the manner in which the disease spread and the inefficiency of the available medicines, the effectiveness of measures could not improve. It is also not negligible to notice that in 1849, apart from the German newspapers *Laibacher Zeitung* and *Illyrisches Blatt*, also *Novice* reported on the cholera epidemic in the Slovenian language, which increased the populations' awareness because the news reached those parts of it that did not speak German. It is interesting that the second cholera outbreak received less attention in the press than the first; death notices do not appear anymore in the newspapers in 1849. Social structure of the deceased in Ljubljana is very similar in the case of the first two epidemics, despite numerically different samples. It is evident that cholera had been fatal mostly for the lower social classes. Mostly affected were the families of day laborers, servants and craftsmen.

While individual parts of Carniola were affected differently by the other epidemics, the third cholera epidemic in 1855 spread throughout the province. This epidemic was the most lethal of all, with over 19.000 people being infected, of whom 5.748 died. During this epidemic, the lack of physicians became evident. As the existing public medical network could not cope with the enormous numbers of patients in such a short period of time, additional physicians, healers and medical students were brought in to help Carniola. To optimize the availability of medical services, physicians and healers were frequently transferred from district to district, from less infected areas to the more

SUMMARY

infected ones or from cities to the countryside. However, due to the late distribution of physicians to districts, some parts of them and the more remote areas were left completely without medical services; the epidemic namely spread with lightning speed for that period. The medical staff was not able to provide effective services due to large numbers of patients, geographic diversity of the territory and bad transport infrastructure. However, it is evident that the authorities foresaw more patients in Ljubljana than in the countryside districts, because the organization of medical assistance in the province's capital was prepared in advance and therefore much more effective. The comparison of the social structure of the people infected with cholera in the city and the fatalities in the countryside demonstrates that in both cases lower social classes were more affected, which is slightly more significant in the case of the city. In Ljubljana, the population had the benefit of having a more developed and easily accessible healthcare infrastructure, while in the countryside (Slavina parish) they met physicians less, mostly because of the diverse landscape and bad road infrastructure. Also, provisory hospitals were mostly intended for the military staff or railway workers, while locals were not admitted.

The social consequences of the epidemic were significant because a large number of deaths left many families without providers and frequently as a consequence fell into poverty. During the epidemic, the authorities provided assistance to the poor mostly by distributing food, while after the epidemic they assisted the convalescents and the newly impoverished due to the epidemic as well.

The fourth epidemic in 1866 was significantly less fatal than its predecessors, which could probably also be explained by the first obligatory instructions on the disinfection of dunghills and toilets. Although the number of public medical staff had not increased as compared to the preceding epidemic, it seems that the importance of the individual patient increased. In the case of this epidemic, the names and professions of the infected and deceased were almost always mentioned in the medical and district reports. The patient became an individual with a name, profession and own destiny, rather than just a number for statistics.

The last cholera epidemic of the 19th century occurred in a completely different environment as the preceding outbreaks. Due to scientific development and an overall technological progress, preventive methods before the epidemic became increasingly effective; measures were targeted on those key areas in which the society was most vulnerable. Among those was, on the one side, certainly railway transport that brought an increasing number of foreigners from all over Europe to Carniola, while on the other side obligatory disinfections and prohibition of mass gatherings such as pilgrimages and fares also prevented the disease to spread. The discovery of the cause of cholera by Koch consequently led to revolutionary changes in the understanding of the disease's characteristics and finally confirmed that it is a contagious disease which is transmitted by a certain type of bacteria. Rapid development of bacteriology came also to Carniola; three years after Koch's discovery, infected samples from Carniola were already being analyzed in a Graz laboratory. It had namely become very important to perform a bacteriological analysis of the sick person's excrement samples and confirm or refute the presence of the so-called Koch's bacteria. Further measures namely depended exclusively on the results of the bacteriological analysis. The use of telegraph played an important role in the sense of accelerating the transfer of information that in turn accelerated awareness and responsiveness of authorities.

Cholera epidemics in Carniola in the 19th century coincided with all great European epidemics, except the first epidemic. Their comparison reflects on the one side general capabilities of the various levels of authorities, and on the other side points to the changes in the society in times of epidemics. The primary measures by authorities when the

SUMMARY

disease was threatening to break out were always the same; in the pre-march period, the authorities always established a special and provisional Provincial medical commission that coordinated healthcare measures both in Ljubljana and in the entire province. In the second half of the 19th century it gained a permanent status and had been in operation until 1870 when the Provincial healthcare council was established.

The defensive measures against epidemics changes as well. If in 1831 establishment of sanitary cordons was still a popular measure, later this measure became unacceptable due to negative side effects. Preventive measures in the pre-bacteriological era entailed mostly care for the diet improvement of the poor and increase in public medical staff. During all epidemics, Ljubljana was divided into smaller, more manageable parts, and it was recommended that people live moderately and morally. The 1866 epidemic is a turning point in this sense, since the defense against the disease started to include intensive disinfection, to which other new measures were added that were already based on the new discoveries in relation to the causes of contagious diseases. Because there had been no effective cure for the disease until the end of century, various tinctures were appearing on the market and different recipes and advice circulated among the population. The biggest problem was the lack of physicians; large rural areas frequently remained completely without medical care. Despite the fact that the 1855 epidemic exposed the problem of the shortage of public physicians, their numbers in the second half of the century increased only very slowly. Despite the new healthcare law, there was no public healthcare service in the rural areas during the last cholera epidemic.

The attitude towards the infected and the deceased also differed by epidemic, since the latter were at first mere statistical data, while in the last three epidemics they became people with names and professions.

Cholera, which is regarded as a great reformer of healthcare in Europe in the 19th century, to an extent influenced both the public healthcare system in Carniola, and caused improvements in the general hygienic conditions. A series of brutal cholera epidemics shocked the society and forced it to change mentality. The authorities were namely increasingly aware of the fact that bad overall hygienic conditions in households and public spaces were having a negative impact on the population's health. The authorities became increasingly attentive to the fact that both cholera and other contagious intestinal diseases are being spread mostly through infected water sources. That knowledge importantly influenced the construction of the water distribution system, as well as the issue of sewage.

Andrej Svetličič

REGISTER KRAJEVNIH IN OSEBNIH IMEN

A

Abkircher, družina
- Kasijan 75
- Kristina 75
- Marija 75
Achtschin, Franz 66, 87
Achtschin, Joseph 66
Afrika 18
Ajdovca 107
Ajdovščina 93
Ajdovščina (Ljubljana) 44, 48, 86, 182, 187
Albrecht, Andreas 31
Albrecht, Leopold 129, 130, 135
Aleksandrija 15, 21
Alpe 60
Altona 183
Altschul, zdravnik v Puli 173
Ambrožič, družina 147
Ambrožič, Franc 172
Amerika 14, 17, 21
Andrioli, Avgust, vitez 153, 177
Anglija 14, 21, 151
Anžič, Sonja 44
Apfaltrern, baron 176
Ariés, Philippe 19
Auersperg, družina 103, 134
- Aleksander, grof 116, 153
- Karel Viljem, 8. knez 134, 137
- Sofija, grofica 24
Avée, Norbert Anton 66
Avstro-Ogrska 164, 165, 182
Avstrija 14, 21, 24, 26, 37, 60, 77, 92, 151, 164, 166, 183
Avstrijsko primorje 26, 37, 165
Azija 14, 21

B

Babno polje 37, 175
Bagdad 164
Bah, Matjaž 76
Bakes, zdravnik 107
Balkan 165
Baltik 104
Balzac, Honore 189
Bamberg, ljubljanski knjigarnar 135
Banat 92, 93
Bangladeš 18
Banjaloka (pri Kostelu) 109
Baraga, Friderik 53
Barje (Ljubljansko barje) 81, 124, 127
Barkovlje (pri Trstu) 150
Barlitsch, Franz 31
Baruch, Albert 64
Basel 19
Basilides, Franc 97
Beauchamp, Chantal 11
Bechbach, baron 34
Beck, Franz Xaver 88, 104, 105, 107
Bedentschitsch, Johann 31
Begela, Jožef 142
Begunje 161, 162
Bela krajina 94
Bela peč (Italija) 66, 87
Belgija 182, 183
Beljak 151
- okrožje 60, 63
Belluno 93, 130
Benečija 92, 151
Benedikt, Jožef 142
Benetke 14, 18, 19, 49, 77, 93, 165, 166, 176
Berh, Terezija 76

- Berlin** 21, 151, 172, 173
Bernbacher, Ignac 82
Bertgen, Karl 64
Bervar, Valentin 107, 114, 115, 161, 172, 180
Bescheg, Anton, gl. Bežek, Anton
Bežek, družina
 - Anton 106, 108, 111, 112, 115
 - Gertraud 112
Bežigrad (Ljubljana) 182
Bilje 77
Binter, Anton 180
Binter, Carl 66
Binter, Ignatz 48
Birkner, Othmar 9
Bismondo, Johann 35
Bistra (pri Vrhniku) 104
Bistrica, gl. Ilirska Bistrica
Blatna vas (Ljubljana) 101, 127
Blattnik, Franz 109
Blažek, Alojz 130
Bled 16, 74, 87, 114, 170
Bleiweis Trsteniški, družina
 - Demeter 9
 - Janez 83, 97, 101, 102, 152, 154, 159, 160, 178
 - Karel 105, 110, 160, 192
Blekova vas (pri Logatcu) 96, 123
Bloke 109
Blumberg, Heinrich 110, 112
Bobek, Johann 107
Boccaccio, Giovanni 19
Böcklin, Arnold 19
Bohinj 105
Bohinjska Bistrica 66, 105, 108
Böhm, Ferdinand 162
Böhm, Ignaz 162
Bole, Martin 133
Bombay 13, 14
Bononi, Jožef 142
Borisov, Peter 12, 103, 104, 105
Borovnica 96, 109, 122, 152, 167, 169
Bosizio, Janez, vitez 152
Bosna 165, 182
Bostiančič, družina
 - Franc 130
 - Jožef 130
Boštanj 87
Boznik, Marija 76
Bradatsch, Johann 87
Braun, Theresia 48, 63, 86
Brdo (pri Kranju) 134
Brdo pri Lukovici 87, 98, 105, 108, 153
Brdo pri Podpeči, gl. Brdo pri Lukovici
Breg (pri Borovnici) 161
Breg (Ljubljana) 75
Brescia 60
Breslau (Vroclav) 84, 151
Brešar, Franc 144
Brezje 170
Brezovica pri Ljubljani 142, 184
Briggs, Asa 10
Britof (pri Senožecah) 142
Brno 49
Brod na Kolpi 37
Brollich, okrajni uradnik v Kamni Gorici
 141
Budanje 138
Budim, gl. Budimpešta
Budimpešta 8, 9, 21, 26, 27, 47, 92, 165, 166, 197
Buje (na Notranjskem) 110, 122, 130, 131
Bukovina 151
Bukovje 119
Burboni, družina 23
 - Karel X., francoski kralj 62, 63
Burger, Matevž 97
Burma 21
- C**
Camus, Albert 19
Canton, gl. Kanton
Carigrad 14, 21, 175
Cejlon 21
Celje 77, 78, 91, 92, 192
 - okrožje 35, 60
Celovec 36, 57, 60, 77, 78, 85
 - okrožje 60, 63
Cerklje 108
Cerknica 28, 110, 119, 157, 175, 180, 184
Chevalier, Luis 9
Chorinsky, Gustav, grof 133, 135, 136, 139
Col (pri Vipavi) 143
Colloretto (Coloretto), Eduard 81, 88, 101, 102, 107, 153, 159
Coronini, družina 62, 63
Correia, Gaspar 13
Costa, Etbin Henrik 152, 159

- Č**
Čabar 175
Černe, pater 53
Černigoj, Katarina 130
Česnik, Anton 29, 30, 87, 104, 107, 114
Češka 21, 49, 60, 62, 77, 92, 151
Češko, Franc 73
Čirče 61
Čop, Anton 174
Čop, Matija 47
Črna vas 124, 159
Črni Vrh (nad Idrijo) 109
Črniče 77
Črno morje 21
Črnomelj 98, 107, 112, 119, 134, 153, 160, 168, 184, 192
 - okraj 94, 109–111, 114, 115, 117, 132–135, 137, 138, 140, 167, 170, 175–177, 179, 180, 212
Črnuče (Ljubljana) 67, 108, 158
Čuber pl. Okrog, Ivan (Janez) 48, 63, 74, 86, 97, 102, 103, 107, 119, 160
- D**
Dalmacija 60, 135, 165
Dane (pri Ložu) 157
Danska 182
Debevec (Debeuz), Jožef 153, 158
Debec, Elizabeta 67
Decrinis, Franc 78, 87
Dekleva, Ivan 142
Delaporte, François 9
Dell Cott, Karl 81
Dellost, družina
 - Jakob 139
 - Janez 139
 - Jožef 139
 - Marija 139
Derč, Bogdan 171
Derč, zdravnik v Tobačni tovarni 171, 180
Derč, Josip 192
Deutschmann, Johann 157
Dob (pri Domžalah) 66
Dobro Polje (pri Ilirski Bistrici) 111
Dobrova (pri Ljubljani) 109, 142, 169
Döhrich, družina
 - Franz 35
 - Vinzenz 35
- Dolenjska** 36–39, 60, 94, 103, 132, 134, 135
Dolgan, Marjan 143
Dolničar, Janez 155
Donava, reka 26
Dorliga, Ludwig 32
Drachsler, Ignaz 87
Drava, reka 37
Dravlje (Ljubljana) 169, 170, 184
Dravska dolina 151
Drasche, Anton 15
Draxler, Ignaz, gl. Drachsler, Ignaz
Dresden 14, 182
Dreuisnigg, Bartholomeus 110
Drskovče (pri Ilirski Bistrici) 111
Dubrovnik 38
Dunaj 8, 14, 21, 29, 32–35, 43, 44, 47–51, 53, 56, 59, 60, 64, 74, 77, 78, 82, 85, 88, 91, 92, 96, 98, 99, 104, 105, 110, 112, 114, 120, 130, 146, 151, 152, 165, 166, 171–173, 183
Durey, Michael 9
Dvor pri Radečah 98, 107, 136, 212
Dvor pri Žužemberku 103
- E**
Eberth, Karl Joseph 164
Edinburgh 22
Edler, Julius 87
Eggenberger, ljubljanski lekarnar 97
Eger, ljubljanski knjigarnar 35, 36, 54
Egipt 13–15, 21, 53, 151, 164
Eichler, Albina Anna 75
Einwalter, Johann 66
Eisl (Eisel), Adolf 101, 102, 108, 172
Engel, Friedrich 110, 113
Eppinger, Hans 173, 175
Erb, Jožef 76
Erben, Jožef 98
Erschen, Vincenc(z) 48, 66
Erschen, Joseph (Josef) 59, 66, 82, 97
Erwerth, Luka (Lukas) 101, 102
Esterle, Karl 64
Evans, Richard J. 10, 72, 73
Evropa 9, 11, 13, 14, 16, 18, 21, 23, 24, 36, 37, 44, 51, 53, 55, 86, 91, 151, 187, 189, 193–195
- F**
Fabiani, Carl (Karl) 67, 88

- Fabriotti**, gospa 74
Fičur, družina
 - Georg 130
 - Helena 130
 - Marija 130
Filipini 21
Fink, Agnes 76
Finska 21
Finc (Finz), Matevž (Matthaus) 81, 87, 101, 102, 107, 124, 125, 158
Flak, Franc 173
Fluck (Edler von Leidenkron), Joseph 28, 30, 61
Foucault, Michel 12, 13, 29, 44
Fracastoro, Girolamo 17
Francija 19, 22, 23, 183
Frank, Andreas 30, 48, 65, 66
Frankenfeld, Anton 28
Freitz, Anton 109
Frey, Moriz (Moritz) 105, 110, 112, 115, 117
Fröhlich, Ernest 64, 162
Fuchs, Fran, gl. Fux, Fran
Fužine (Ljubljana) 67
Fužine, grad 73
Fužine (pri Ajdovščini) 111
Fux, Fran 101, 102, 104, 107, 160, 172
- G**
- Gaber, Alois** 63
Gaber, Jakob 139
Gabrijel, Georg 142
Gadner, Franz 67, 88
Galicija 21, 25, 26, 38, 60, 77, 92, 114, 182, 186
Ganter, zdravnik 177
Gariboldi, Anton, vitez 182
Gärtner, korporal 120
Gauster, Moriz 94, 105, 106, 110, 113, 115, 130, 160, 161
Gerbetz, Anton 66
Gerbetz, Ludwig 66, 87, 162
Gerbitz, Ludwig, gl. Gerbetz, Ludwig
Geržina, Katarina 156
Giaxa, zdravnik v Trstu 173
Giessen 84
Giontini, J. 84
Glantschnig, Thomas 97
Gläser, Joseph 66
Glavar, župnik v Komendi 116, 161
- Glince** (Ljubljana) 165
Globočnik, ranocelnik 180
Goa 13
Godetz, Matthaus 109
Godovič 108
Gogalla (Gogola), Franz 87, 108
Golec, Boris 11
Gollovitsch, Paul 87
Gorenjska 60, 61, 94
Gorica 62, 63, 77, 78, 92, 93, 153
Gornje Ležee (na Notranjskem) 96, 122
Gottsberger, Andreas 67, 88
Gozzani de St. Georges, Felix, markiz 136
Grabrijan, Georg 146
Gradac (Bela krajina) 66, 87, 134
Gradaščica, reka 171
Gradec (Graz) 34, 35, 37, 49, 60, 73, 78, 85, 86, 101, 104, 105, 136, 170, 172, 173, 175
Gradišče (Ljubljana) 30, 67, 72, 75, 78, 82, 101, 127, 158
Gradišče pri Vipavi 111
Gradišek, Matevž (Faust) 57
Gradiška 165
Graf, Sigmund 67
Grafenberg, grad v Gorici 62
Grasseli, Peter 175, 176
Gratzer, Joseph 66, 87
Grčija 182
Gregorič (Gregoritsch), Andrej (Andreas) 29, 30, 66, 81, 87, 101, 102, 105, 110, 158
Gregorička, Marija 76
Griblje (Bela krajina) 165
Grivec, Franc 143
Gromadzki, Franz 67, 88
Grosuplje 108, 174
Grošel, Margareta 76
Gruber, Max 165, 173, 174
Grum, Karl 87, 107, 117
Grün, Carl 109
Gullig, Anton 87
Gunde, Mathias 64, 66
Gusič, Alojz, baron 134
- H**
- Habsburška monarhija** 7, 14, 21, 23, 25, 77, 91, 92, 96, 113, 118, 151
Habsburžani, družina

- Albrecht, nadvojvoda 77
 - Franc I., cesar 25, 37, 113
 - Franc Jožef, cesar 136, 177
 - Jožef II., cesar 44, 85
 - Marija Terezija, cesarica 9, 24, 37
 - Hafner**, oskrbnik gradu Brdo 134
 - Hahnemann, Samuel** 50, 118
 - Haider, Johann** 110, 118
 - Haimann, Simon** 68
 - Halbwachs, Maurice** 148
 - Halle** 151
 - Hallerstein**, baron 53
 - Hamburg** 17, 21, 36, 37, 73, 183
 - Hank (Hanek), Filip** 105, 110
 - Hartl, Joseph** 48, 66
 - Hasberg** 66, 87, 139
 - Hasper, M.** 35
 - Haszak**, družina
 - Franc 76
 - Marija 76
 - Hegel, Georg Wilhelm Friedrich** 21
 - Heimann**, družina
 - Gustav 85
 - Simon 85
 - Herberstein, Sigismund**, baron 54
 - Herling, Leopold** 108, 140
 - Himmer, Maximilian (Max)** 87, 107, 129, 130
 - Hinčer**, zdravnik pri železnici 162
 - Hipokrat** 13
 - Hirschel, Anna** 76
 - Hočevar, Jožef** 142
 - Hočevar, Leopold** 159
 - Hofbauer, Adolf** 159
 - Hofmann (Hoffman)**, zdravnik v Gradcu 173, 175
 - Hofstetter, Stanislav** 146
 - Hohenwart (Hochenwart)**, družina 62, 116
 - Andrej, grof 82, 93, 97, 135
 - Franc, grof 62
 - Hohn, Heinrich Adam** 36
 - Holandija** 151
 - Horjul** 175, 184
 - Hörl, Anton** 33–35
 - Hotschevar, Jakob** 66, 87
 - Hradezky, Johann Nepomuk** 28
 - Hrastovica** (pri Mokronogu) 145
 - Hrašče** (pri Postojni) 156
 - Hrenova ulica** (Ljubljana) 33, 76, 81, 100, 127
 - Hrib** (Loški Potok) 173, 174
 - Hribar, Ivan** 154, 191, 192
 - Hrpelje** 167, 173
 - Hrvaška** 31, 33, 37, 38, 41, 92, 165, 167, 169, 175
 - Hudetz, Josef** 140
- I**
- Idrija** 28, 87, 88, 96, 98, 104, 108, 109, 114, 146, 153, 157, 161, 162, 184, 186
 - Ig** 165, 175, 180
 - okraj 46
 - Iga vas** (pri Ložu) 145
 - Iggel**, družina
 - Antonija 85
 - Ignatz 85
 - Ilirska Bistrica** 93, 98, 108, 109, 111, 135, 139, 162, 179
 - Ilirske province** 42, 104
 - Ilirski gubernij** 36, 57, 60, 61, 63, 64
 - Ilk, Conrad** 175
 - Ilova**, reka 37
 - Indija** 13, 15, 16, 18, 21, 51, 85, 164
 - Innsbruck** 49, 85, 86
 - Ipavec (Ipavitz)**, družina 104
 - Benjamin 104
 - Franc 66, 87, 104, 107, 114
 - Irska** 22
 - Istra** 37, 60, 77, 92, 135, 165
 - Iška loka** 108
 - Iška vas** 108, 158
 - Italija** 60, 77, 78, 91, 93, 151, 166, 182
- J**
- Jadransko morje** 92
 - Jagšetič, Janez** 139
 - Jakopin, Gertruda** 139
 - Janeschitz, Anton** 67, 88
 - Jankovič, Mathias** 161
 - Jansekovič**, ranocelnik 180
 - Janša, Olga** 9
 - Java** 21
 - Javornik** (pri Kranju) 184
 - Jeglič, Anton Bonaventura** 147
 - Jellinek, Moritz** 110, 113
 - Jelovšek**, družina
 - Ana 138
 - Ernestina 138

- Franc 138
Jelovšek, zdravnik 180
Jentl, Ludwig Alois 162
Jerin, Urban 48, 53
Jesenice 28, 162
Jesenice (na Dolenjskem) 36–39
Jeuniker, Andreas 66
Jevnikar, Anton 103
Ježica (Ljubljana) 67, 108
Joste, Uršula 76
Juh, Andrej 153
Juliani, Anton 140
Juretič, ranocelnik 159
Juršiče (pri Knežaku) 111
Južna Amerika 21
Južna Tirolska 91, 92
- K**
Kadinz, Lukas 161
Kaisel, Alois 84
Kaisel, družina
 - Peregrin 138
 - Wilhelmina 138
Kalčič, Ana 76
Kalkuta 15
Kallan, Nikolaus 87
Kallar, Anton 158
Kamna Gorica 66, 94, 108, 115, 132, 136, 141–144, 181
Kamnik 28, 48, 66, 67, 87, 88, 98, 103–105, 107, 109, 110, 116, 142, 153, 157, 160, 161, 166, 177, 179, 184, 192
 - okraj 139, 142, 153, 156, 157, 179, 180, 212
Kanal ob Soči 153
Kandutsch, Kaspar 28
Kanton, (Guangžou na Kitajskem) 51
Kapler, Josef 161, 172, 180
Kapucinsko predmestje (Ljubljana) 29, 30, 33, 45, 67, 72, 75, 101, 127, 138, 158
Kapus, Albert 144
Karloško predmestje (Ljubljana) 30, 33, 67, 72, 75, 76, 81, 100, 127, 159
Kavc, Gertrud 76
Kavka, Elizabeta 76
Keesbacher, Friedrich 167, 168, 172, 174, 185
Kersnik, Josef 180
Kitajska 21, 51
Klasinc Škofljanec, Andreja 68
Klebs, Edwin 164
Kleče (Ljubljana) 67
Kleinmayer, ljubljanski knjigarnar 35, 36, 135
Klemenc, Franc 142
Klemenc, Matevž 136
Klepetz, Georg 27
Klobus, Bernhard 28
Klobus, Jakob 142
Knapič, Baltazar 191
Knežak 109
Kobal, Franc (Fran) 9, 61, 65, 80, 152, 166
Kobetič, Josef 108
Koch, Robert 14–17, 164, 173, 187, 188, 194, 216
Köchel, Janez 101, 102, 109
Koče (na Notranjskem) 96, 122, 128, 129, 130, 131
Kočevje 66, 87, 88, 98, 104, 107–109, 116, 134, 144, 161, 177, 179, 186
 - okraj 78, 98, 109, 110, 153, 157, 160, 162, 175, 176, 179, 180, 181, 212
Kočevska Reka 179
Koder, Matevž 115, 142
Kogoušek, Marija 139
Kollar, Anton 139
Kölly, korporal 140
Kolodvorska ulica (Ljubljana) 127
Kolpa, reka 37, 40, 107, 109
Komenda 88, 109, 112, 116, 124, 161, 162
Konrad, Georg 87
Konstantinopel, gl. Carigrad
Königsberg (Kaliningrad) 23, 84
Koper 37, 77, 165
Kopitar, Jernej 53
Kopriva, Ivan 173, 187, 192
Koprivnik (pri Kočevju) 109, 110, 134, 141
Korda, zdravnik 102, 108, 110
Kordiš, Gertrud 174
Kordiš, Matija 174
Koritnice (na Notranjskem) 96, 133, 135
Koroška 28, 37, 43, 46, 48, 60, 61, 63, 77, 92, 145, 151
Koroška Bela 133
Koschza, Mathias 66, 87
Kos (Koss), Josip (Joseph) 48, 65, 66, 84, 87, 102, 104, 107, 119

- Kostanjevica** (nad Novo Gorico) 62, 63, 77
Kostanjevica (na Dolenjskem) 66, 87, 94, 109, 162, 179
 - okraj 98, 153, 157, 213
Kostel 36, 37
Köstel, magistratni svetnik v Ljubljani 82
Košana 109, 110, 130, 133
Košanska dolina 110, 130
Košir, tesarski mojster iz Ljubljane 39
Košir, Jakob 113, 142
Košir, Johan 140
Kotzmuth, Julius 180
Kovač (Kovatsch), Viljem (Wilhelm) 31, 105, 110, 115, 117, 159, 167, 180, 190, 192
Kowatsch (Kovač), Johann 110, 115, 117
Kozak, Juš 72, 75
Kozarišče 137
Kozjak (pri Dobrniču), grad 134
Krakov 21
Krakovo (Ljubljana) 30, 33, 46, 67, 75, 76, 81, 85, 101, 127, 158, 159
Kranj 28, 48, 53, 59, 61, 66, 67, 74, 87, 88, 98, 103, 104, 106–108, 116, 117, 134, 155, 160, 161, 162, 177, 179, 184, 185, 192, 212
 - okraj 153, 160, 179, 180
Kranjska 7, 8, 15, 26, 28, 37, 38, 41, 42, 45, 46, 48, 50, 51, 53, 57, 60, 61, 64, 76–78, 85, 86, 91–94, 96–98, 100, 103–105, 112, 115, 118, 120, 132, 134–136, 145, 146, 152, 153, 157, 160, 163–167, 170, 172, 173, 176, 178, 181, 187, 189, 192, 193
Kranjska Gora 66, 87, 98, 107, 109, 141, 156, 162, 179, 184, 212
 - okraj 133, 135, 161, 162
Kras 165
Krassnigg, August 110
Kraškovic, Janez 143
Kravja dolina (Ljubljana) 101
Krebs, Gertraud 77, 91, 151
Krishaj (Krischay, Križaj), Franz 87, 107, 115, 156, 162
Krištof (Christoph), Anton 66, 87, 107, 114
Križna Gora (na Notranjskem) 135
Krk, mesto 37
Krka (na Dolenjskem) 161
Krmin (Cormons) 166
Krofič, železniški stražnik 155
Kropa 66, 87, 108, 110, 136, 141, 143, 144
Krško 87, 108, 116, 118, 162, 167, 179
 - okraj 94, 98, 169, 177, 179, 180, 184, 213
Krumperk 66
Krupa 66, 87
Krvava Peč 175
Kudlick, Catherine J. 10, 12
Kullnig (Kulnik, Kulnig), Anton 48, 66, 87, 104, 107, 112, 114, 115, 120, 135, 162
Küller, Johann 66, 87
Kulowitz (Kulowic), zdravnik 172, 180
Kumpf, J. G., zdravnik v Celovcu 36
Kurja vas (Ljubljana) 81, 100, 159
Kuscher, Matthaus 66, 87
Kuschlan, Elizabeta 139
Kuteževo (na Notranjskem) 133
Kutschera, Josef 107
Kvarnerski otoki 37
- L**
Ladmer, ranocelnik 102, 109
Landol (na Notranjskem) 119
Langer, Franz 145
Langus, Matevž 126
Laschan, Georg 28, 48
Laschan, Mathias 48
Laško 77, 92, 143
Laurič, Uršula 174
Lazarettfeld (na Štajerskem) 104
Leber, Ignaz 66, 87
Legat, Franc 105, 109, 112
Lehnhard, Franc 105, 109, 112
Lehnhard, Joseph 61, 66
Leipzig 35, 54, 151
Leo, zdravnik iz Varšave 50
Leše (na Gorenjskem) 108
Lešnjak, Anton 175
Leuchtmann, Anton 110, 114
Levstik, Fran 143, 176
Lichtenberg, Wolfgang 134
Liebig, Justus 84
Linhart, Herman 173, 174, 180
Linz 49, 78
Lipič, Fran Viljem 9, 29, 30–32, 43, 46–48, 51, 52, 56–59, 71, 119
Litija 109, 161, 162, 179, 184–186,

Ljubljana

- mesto 7–9, 29, 31, 33–35, 39, 44, 46, 48, 52–54, 56–58, 60, 61, 63–68, 71–75, 77–82, 85–88, 91–94, 96–98, 100, 103, 104, 107–111, 116, 119, 122–124, 126–128, 131, 132, 135, 136, 145, 146, 152–155, 157–161, 165, 167, 169, 171, 175–184, 186, 187, 191, 192, 194, 195, 212

- okrožje 28, 46, 60, 61, 63, 66, 67, 87, 88

Ljubljana - okolica

- okraj 46–49, 66, 78, 87, 98, 102, 107, 109, 117, 119, 140, 142, 153, 156, 157, 159, 160, 162, 171, 176, 212

Ljubljanica, reka 29, 31, 32, 171, 187, 191

Ljubno (na Gorenjskem) 108

Log pri Vipavi 146

Logatec 28, 96, 123, 142, 157, 158, 162, 167, 179, 184

- okraj 108, 165, 166, 169, 170, 171, 174, 177, 179, 180

Loka, gl. Škofja Loka

Lombardsko-Beneško kraljestvo 38, 60, 64

London 14, 16, 22

Loški Potok 109, 165, 173–175, 180

Lož 107–109, 152, 157, 162, 179

- okraj 98, 134, 137, 138, 140, 153, 156, 162

Lože (pri Vipavi) 111, 113

Lukan, **Jakob** 180

Lukman, sodni poročevalec 176

Lukovica 98, 105, 212

Lustig, **Alessandro** 173

Luža (pri Metliki) 36

Luža (Ljubljana) 101

Lužar, družina

- Anton 174

- Katarina 174

Lvov 21, 85

M

Mader, **Ferdinand** 87, 107, 114, 157, 158, 162

Mader, kirurg sekundarij 159, 160

Mader, zdravnik 108

Madras 51

Maganza, **Francesco** 84

Mahorčič, **Ignaz** 162, 184

Mahr, **Alfred** 180

Mahr, **Ferdinand** 167, 183

Majerle, **Peter** 167

Mal, **Josip** 9, 91, 152

Mala Bučna vas (Novo mesto) 108

Mala vas (Ljubljana) 67, 134, 158

Malavašič, **Franc** 102, 109

Malfatti de Rohrenbach ad Dezza 154, 155

Mali, **Franc** 159

Malič, družina 34

- Andrej 34

- Andrej Jožef 34, 35

- Uršula 34

Mally, **Ignaz** 153, 157, 161, 180

Malnarčič, Ljubljančan 53

Malontz, **Jožef** 139

Manchester 23

Mandič, zdravnik v Trstu 167

Mandl, **Bernhard** 64

Mann, **Thomas** 18

Mara, **Duncan** 22

Margoni, **Vinzenz** 140

Marschall, **Johann** 108, 113, 114, 161

Maribor 60, 192

- okrožje 60, 92

Marija Terezija, gl. Habsburžani

Márquez, **Gabriel García** 19

Marseille 37, 52

Masovitz, **Johann** 67

Mausser, **Uršula** 139

Mavče (pri Vipavi) 113

Maxwell, zdravnik v Indiji 85

Mayer, **Franz** 66

Mayer, **Julius** 108, 162

Mayer, **Joseph**, lekarnar 67, 88, 97

Mayer, **Joseph**, ranocelnik 48, 87, 108

McKeown, **Thomas** 44

McNeill, **William H.** 14, 18

Mediz, **Georg** 110

Medvode 157, 184

Meka 14, 21, 164

Mekinje 87

Melzer, družina 82

- Anton 63, 82

- Jože 82

- Raimund 7, 74, 81, 82, 86

Mender, zdravnik 102, 108

Mengeš 139

Metelko, **Franc Serafin** 48

- Metlika** 36–40, 66, 87, 98, 107, 108, 134, 140, 162, 168, 184, 186
- okraj 111, 133, 153
- Mikulič, Janez** 173
- Milano** 77
- Milharčič, družina**
- Marija 130
- Simon 130
- Štefan 130
- Miren** (pri Novi Gorici) 77
- Mirna** (na Dolenjskem) 87
- Mitrowski, grof** 25
- Mlaka pri Kočevju** 109
- Mlakar, Anton**, krčmar 145
- Mlakar, Anton**, vikar 118, 119
- Mlinar, Helena** 76
- Mokronog** 59, 87, 103, 145, 162
- okraj 98, 153, 157
- Montreal** 22
- Moravče** 28, 87, 108
- Moravska** 21, 26, 60, 77, 91, 92, 151
- Morvay, Johann** 27
- Moskva** 53, 54
- Moste** (Ljubljana) 108
- Mozirje** 126
- Možina, družina**
- Blaž 130
- Jakob 130
- Marija 130
- Muck, Jochann** 66
- Mulej, Florijan** 142
- Muljava** 161
- Müllner, Fortunat** 107, 112–114, 120, 161
- Müllner, Johann** 109
- N**
- Nadgorica** (Ljubljana) 67
- Nadlesk** (pri Ložu) 157
- Naglitsch, Karl** 88
- Nagy, Ludvik (Ludwig)** 28, 48, 59, 66, 87, 97, 102, 103, 107, 118
- Naklo** 53
- Napoleon** 23, 104
- Napret (Napreth), Janez (Johann)** 29, 30, 66, 87, 103, 106, 107, 117, 161
- Nathan, Leopold** 48, 63, 86, 104, 105
- Navratil, Ivan** 136
- Nemčija** 16, 104, 151, 182, 183
- Nemška vas** (na Notranjskem) 128, 135
- Neudorfer (Neudörfer), Ignatz** 110, 114, 115
- New York** 16, 22
- Newcastle** 22
- Nikobar**, otok 51
- Nipič, Janez** 142
- Nitsch, Joseph** 67, 88
- Nizozemska** 183
- Nižja Avstrija** 60
- Norveška** 182
- Nossiewicz, Basilius** 110
- Notranja Avstrija** 26
- Notranje Gorice** 96, 122
- Notranjska** 60, 93, 94, 96, 111, 122, 132, 135, 139, 142, 152, 157
- Novak, Alois** 109, 162
- Novak, Andreas** 48, 66, 87
- Novak, Franz** 109
- Novi dvor pri Radečah** 107, 136
- Novo mesto** 57, 61, 66, 87, 96, 98, 103, 104, 107, 108, 111, 116, 160, 161, 170, 177, 180
- okraj 109, 114, 135, 137, 142, 145, 153, 172, 180
- okrožje 48, 60, 63, 66, 67, 87, 88, 103
- O**
- Oblak, Georg** 108, 162
- Obreza, Anton** 145
- Ogrin, Simon** 148
- Ogrska** 21, 23, 26–28, 36–38, 49, 50, 60, 77, 86, 92, 93, 135, 151, 165, 167, 175, 182, 193
- Ogrsko primorje** 37
- Ohonica** 161
- Olomuc** 51
- Oranger, Agnes** 123
- Orel** (mesto Orjol v Rusiji) 53
- Orel, Jožef** 159
- Orleanski, Ludvik Filip** 23
- Orta, Garcia** 13
- Osilnica** 109
- Ottenfals**, dunajski dvorni svetnik 33
- Ovin, Janez** 61
- P**
- Pachner von Eggenstorf, Bernhard (Bernard)** 86, 101, 102, 104, 107, 108
- Pacini, Filippo** 17
- Padova** 47, 56

- Pagliaruzzi Kieselstein, Mihael** 53
Pajk, Janez 153
Pakič, Michael 154
Pallavicini, Giorgio 68
Papež (Papesch), Franc 28, 66, 87, 103, 105, 107, 109, 111, 112, 114, 119
Paravicini, Anton 34
Pariz 14, 53, 189
Pasteur, Luis 15, 17, 164, 189
Paternolli, Leopold 35
Paulin, Anton 108
Pavija 47
Pazin 153, 165
Peking 53
Pekle, Uršula 76
Perg, Lucas 66, 87, 106
Perišič, Dušan 174, 180
Perjančič, Jožef 141
Perko, Anton 28
Perti, Karl 140
Perzija 21
Pešta, gl. Budimpešta
Petelinova vas (Ljubljana) 101
Petermann, Matthaus 76
Peternel, Karel 180
Pettenkofer, Max 15, 103, 151
Pevka, Marija 76
Philadelphia 22
Pibronz, Kasper 141
Pichler, Johann 64
Pičman, Heinrich 109
Pinter, Karl 87
Piran 37
Pirc, Tomaž 61, 74, 106
Pirz, Katharina 67
Pivka 62, 133, 171, 180, 184–186
Pivka, reka 122, 128, 147
Planina (na Notranjskem) 28, 96, 102, 107, 109, 114, 123, 136, 152, 155, 157, 162, 170, 175
 - okraj 94, 98, 108, 110, 139, 145, 153, 155, 157, 162
Planina (pri Vipavi) 111
Planina (v Beli krajini) 119
Plavž (Jesenice) 28
Plenčič, Marko Anton 17
Pleničar, Šimen 143
Pober, Anton 28, 48
Pochlin, gl. Pohlin
Podboj, aktuar 140
Podboj, Janez 148
Podboršt (pri Ljubljani) 67
Podcerkev (pri Ložu) 157
Podgora pri Ložu 133, 135, 137, 145
Podgoršek, Janez 142
Podgrad (pri Trstu)
 - okraj 62
Podkraiseg, družina
 - Thomas 125
 - Franz 125
Podkraj (pri Vipavi) 138
Podraga (v Vipavski dolini) 109, 113
Podsmreka (pri Ljubljani) 165
Podutik (Ljubljana) 67
Podzemelj 120
Poe, Edgar Allan 19
Pogačar, Janez 157
Pogatscher, Franz 87, 158
Pogatschnig, Lorenz 66, 87
Pohlin, Janez 31
Poklukar, Jožef 142
Polanschek, Franz 110, 112
Polhov Gradec 48
Poljane (ob Kolpi), gospostvo grofov Auersperg 107, 109, 134
Poljansko predmestje (Poljane) (Ljubljana) 29, 30, 58, 67, 72, 75, 79, 81, 87, 101, 127, 138, 158, 159, 182, 187
Polje (Ljubljana) 67
Poljska 21, 50
Pollitzer, Robert 9, 21
Polz, Franziska 62
Ponch, Marija 139
Ponoviče 87
Poreč 165
Portugalska 182
Posch, Johann 109, 115, 117, 162, 172, 180, 184
Poschenel, Agnes 157
Postojna 57, 62, 78, 88, 93, 96, 98, 103, 106, 107, 109, 111, 116, 123, 152, 160, 161, 166, 177, 186
 - okraj 94–96, 98, 110, 113, 131, 133, 135, 155, 156, 165, 170
 - okrožje 28, 41, 48, 60, 63, 66, 67, 87, 88, 103
Postojnska jama 166
Potepan, družina
 - Anton 139
 - Mihael 139

- Potočnik (Pototschnik), Anton** 87, 96, 107, 133, 162
Potočnik, Blaž 48, 52, 54
Potočnik, Johan 142
Pousche, Johann 66
Praga 47, 49, 62, 85, 92
Predoslje 134
Pregl, Mihael 74
Prelesnig, Johann 32
Prem 87, 111
Premrl, Jožef 155
Prešeren, France 106, 138
Prešeren, Lenka 106
Pretner, Joseph 66
Prettner, Karl 88, 97
Prettner, Kasper 105, 110
Prevoje (pri Blagovici) 66, 87
Prijatelj, Matija 148
Primorje (Küstenland) 38, 91–93, 145
Primskovo (na Dolenjskem) 136
Probst, Franc 101, 102, 109
Prohaska, Johan 109, 114
Prosen, Marija 139
Prusija 23, 37, 151
Pula 165, 171, 173
- Q**
Quebeck 22
Quedlinburg 54
- R**
Radeče 98, 107, 136, 179, 180, 212
Radolph, Johann 87
Radomisl, (Ukrajina) 53
Radovljica 28, 48, 66, 67, 87, 88, 98, 103, 105, 107, 108, 114, 160–162, 167, 172, 179, 180, 192
 - okraj 94, 98, 132, 136, 141–143, 153, 157, 167, 177, 179–181, 212
Rakek 96, 122, 162, 166, 171, 174, 175, 184, 185
Rakulik 135
Ramm, Albert 88, 97
Rant, Felician 31
Ratschitsch, Johann 81, 87
Raunacher, Carl 66
Ravne (Raunach), grad pri Kalu pri Pivki 62
Razdrto 96, 110, 111, 118, 123, 135, 142, 155, 156, 161, 162
- Razpet, Martin** 110, 112, 130, 156, 157, 161, 177, 180
Reber (Ljubljana) 127
Reigersfeld, Lucas, baron 53
Reka 36, 37, 78, 93, 151, 165–168, 171, 176
Remitz, Franz 108, 118
Repulus, Anton 143
Reyer, družina
 - Karol Ferdinand, vitez 136
 - Konstantin, vitez 136
Ribnica 48, 60, 66, 67, 87, 103, 108, 109, 179
 - okraj 98, 153, 212
Rim 14, 143, 166
Rimanska Sobota (Slovaška) 103
Rogel, Boštjan (Sebastian) 101, 102, 109
Rokitansky, profesor anatomije na Dunaju 91
Romunija 14, 183
Rosenberg, Charles 9
Rössmann, Franc 158
Rovinj 165
Ruard, Viktor 137
Rudeš, družina
 - Frančiška 130
 - Margareta 130
Rudolf, Lorenz 142
Rudolph, Johann 66
Ruffié, Jacques 14
Rupa (Kranj) 61
Ruperčvrh 66, 87
Ruprecht, Johann (Ivan) 86, 105, 109, 115
Rusija 14, 21, 23, 25, 37, 151, 182, 183
Russ, Carl 180
Russbach, Engelbert 180
Ruternik, Marija 76
- S**
Sajovic, Janez 148
Sallocher, Mathias 67, 88
Salloker, Ferdinand, gl. Zalokar, Ferdinand
Salloker, Franz 162
Salloker, Ludwig gl. Zalokar, Ludvik
Salzburg 86, 92
San, reka 25, 26
Sankt Peterburg 21, 54

- Saurau, Franc Alois** 157, 158, 162, 171, 172, 180
- Sava** (Jesenice) 28
- Sava**, reka 38, 39, 78
- Savlje** (Ljubljana) 67, 158
- Schaunig, Sebastian** 88
- Schaupp, Lorenz** 66
- Scheibl, Josef** 108, 162
- Schiavuzzi**, zdravnik v Puli 173
- Schiffer, Franc** 61, 74, 101, 102, 104, 108, 153, 158, 172
- Schiwitz**, računski svetnik v Ljubljani 74
- Schlacker, Johann Nep.** 68
- Schleimar, Marija** 139
- Schmid**, družina
- Johann 76
- Rozalija 76
- Schmidburg, Joseph Camillo**, baron 28, 35, 61, 65, 68
- Schmidt, Maximilijan Florijan** 30
- Schmutz, Uršula** 139
- Schneditz, Janez Ev.** 28, 48, 49, 63–65, 82
- Schormann, Joseph** 66
- Schost, Anton** 87
- Schot, Anton** 108, 112
- Schrey (Schrei), Simon** 162
- Schugel, Anton**, gl. Šugelj, Anton
- Schusters, Johann** 66
- Schwegel, Andreas** 161
- Schweiger, Anton** 66
- Schweiger, Martin** 87, 108, 162
- Schwentner, Jožef** 159
- Sedmograška** 21, 92
- Selce** (na Notranjskem) 128, 135
- Seldenhof, Säldner** 28
- Semič** 192
- Senožeče** 28, 66, 87, 96, 107, 108, 123, 135, 162, 179, 186
- okraj 98, 110, 115, 119, 133, 135, 140, 142, 153, 155, 212
- Sentimer, Florijan** 52–55
- Sernetz, Jakob** 108
- Seunig, Vincenc** 158
- Sever, Johan** 142
- Sever, Nicolaus (Nikolaus)** 66, 87, 109, 162
- Severna Amerika** 14, 21
- Severno morje** 183
- Sežana** 62, 157
- okraj 165
- Sheffield** 22
- Sheibel, Josef** 108
- Siam** 21
- Simon, Friedrich Alexander** 36
- Singapur** 21
- Sirija** 21, 151
- Skedl, Franc** 81, 86, 97, 101, 103, 107
- Skok**, družina
- Jožef 139
- Mihael 139
- Skopar, Tomaž (Thomas)** 66, 87, 104, 108
- Skrabar, Viktor** 162
- Slap** (Vipavska dolina) 107, 111, 115, 134, 138, 141, 142
- Slavina** (na Notranjskem) 62, 107, 122, 128–130, 132, 133, 135, 147, 148, 194
- Slavonija** 21, 37, 157
- Slomšek, Anton Martin** 27
- Smladnik** 66, 87
- Smole, Franc** 78
- Snežnik** 87, 66
- Snow, John** 16
- Soklič**, družina
- Johann 81, 88
- Franziska 81
- Sournia, Jean-Charles** 14
- Souvan, Franc** 154
- Spilar, Peter** 156
- Spittal** 104
- Spodnja Avstrija** 21, 26, 77, 92, 151
- Spodnja Planina** (pri Planini na Notranjskem) 139
- Spodnja Šiška** (Ljubljana) 182
- Spodnji Kašelj** (Ljubljana) 67
- Spodnji Logatec** 171
- Sporer, Georg Matija** 82, 85
- Sporn, France** 130
- Sporn, N.** 87
- Srbija** 14
- Srednja vas** (na Dolenjskem) 109
- Sredozemlje** 14, 187
- Srobotnik pri Velikih Laščah** 143
- Stara Loka** 161, 162
- Stari trg ob Kolpi** 107, 109, 134, 137, 157, 162, 174, 175, 180
- Steiner, Franz** 66
- Steinmetz, Joseph** 87, 162
- Sterger**, zdravnik 180

- Sterla, Jakob** 145
Sticker, Georg 13
Stična 66, 87, 153, 179
Stiftar, Primož 139
Stirl, Peter 124
Stojanov, Ljudmil 18
Stopiče (pri Novem mestu) 145
Stožice (Ljubljana) 67
Stöckl (Stökl, Stöckel), Emil 97, 101–103, 107, 138, 154, 159, 178
Strahl, Edvard 126
Stražišče (Kranj) 61
Strekel, Anton 139
Studen, Andrej 31, 166, 189
Studenec (Ljubljana) 67, 74, 87, 108, 119, 160, 162
Sturm, Lorenz 109, 112
Suchanek, Josef 82
Sueški kanal 14, 182
Suhorje 110, 130
Sv. Martin pri Litiji 66, 87
Sv. Peter (na Notranjskem), gl. Pivka
Sv. Peter pri Bistrici ob Sotli 105
- Š**
Šembid (pri Vipavi) 109, 113, 114, 142
Šembije (na Notranjskem) 133
Šempetrsko predmestje (Ljubljana) 58, 67, 72, 75, 76, 81, 101, 127, 158, 159,
Šenčur (pri Kranju) 61
Šentjernej 105
Šempetrsko predmestje (Ljubljana), gl. Šempetrsko predmestje
Šentvid (Ljubljana) 67, 107, 108, 142, 184
Šentvid pri Litiji 180
Šerbelj, Ferdo 145
Šiška (Ljubljana) 108, 142, 158, 182
Škarja, Franc 157
Škofič, družina
 - Jožef 76
 - Jožefa 76
 - Uršula 76
Škofja Loka 28, 61, 66, 87, 98, 106, 116, 153, 161, 162, 172, 179, 192, 212
Škotska 62
Škrabec, Stanislav 62, 77
Šlezija 21, 26, 60, 77, 92
Šmarje (Šmarje-Sap) 179
Šmartno pod Šmarno goro 107, 108, 158
Šmartno pri Litiji 152
Šorn, Jože 71
Šoštanj 91
Španija 182
Špenger, družina
 - Anton 76
 - Wilhelm 76
Štajerska 21, 43, 60, 78, 92, 170, 172, 175
Šugelj, Anton 105, 109, 112
Šušteršič, Franc 159
Švedska 182
Švetlina, France 143
Švica 14
- T**
Taboure, Anton 48, 66
Taboure, Miha (Michael) 66, 87, 105, 108
Tabournegg, Max 140
Tacen 107
Talmeiner, Max 87
Tandler, Henrik 61
Tanger 13
Tarifa 164
Tauzher, Mihael 119
Tenbaum, Cecilija 183
Terpinc (Terpinz), družina 73, 74
 - Fidelis (Fidel) 61, 66, 73, 74, 136
 - Pepina roj. Češko 61, 73, 74
 - Janez (Johann), zdravnik 66
Tertscheg, Eduard 87
Tertscheg, Nicolaus (Nikolaus) 66, 87
Terzhek, Daniel 119
Terzsky, Anton 110
Thomann, Johann, gl. Toman
Tirolska 91, 92
Tisa, reka 26, 27
Tisza-Babolna (na Madžarskem) 27
Tolmin 154, 160
Toman, družina
 - Johann 141
 - Lovro 136, 141, 159, 181
Tomc, M., učitelj 157
Tome, Gertraud 125
Tomic (Thomitz, Thomz), Janez (Johann) 65, 109, 130
Tominšek Rihtar, Tadeja 192
Tomšič, Katarina 139
Tomšič, družina
 - Ana 139

- Johana 139
 - Marija 139
Topolec (pri Ilirski Bistrici) 111
Tradeneck, zdravnik 64
Tratnik, Anton 87
Tratnik, Urban 66
Travnik (pri Loškem Potoku) 173, 174
Trdina, Janez 62
Trebnje 87, 98, 101, 103, 107, 108, 160, 161, 172, 180
Treitz, Anton 108, 162
Trento 60
Treviso 130
Trnovo (Ljubljana) 28, 30, 33, 67, 75, 81, 97, 101, 127, 158, 159
Trojane 35
Trpčane (pri Ilirski Bistrici) 133, 139
Trst 14, 33, 37, 49, 60, 62, 77, 78, 93, 96, 128, 131, 141, 145, 150, 151, 153, 157, 164–167, 171, 173, 175, 176, 192
Tržič 28, 87, 104
 - okraj 98
Tschernitsch, Ferdinand 30
Turčija 13, 21, 182
Turjak 87
Turn, grad Preddvor 74
Turn pri Leskovcu (Šrajberski turn) 66, 87
Tuschek (Tušek), Michael 66
- U**
Udovč, Marija (Gornja Planina) 139
Udovč, Marija (Unec) 139
Unec 139
Unterlugganer, Joseph 66, 87
Urbančič, družina
 - Janez Nepomuk 61, 74
 - Josipina 61, 74
 - Josipina Turnograjska 74
 - Josef 137
Urbas, Marija 76
Uršič, župnik v Kamni Gorici 141, 142
Ustje (v Vipavski dolini) 111, 138
- V**
Vače 66
Valenčič, Anton 145
Valenta pl. Marchthurn, Alojzij 16, 154, 158, 172, 177, 187
Valentinčig (Valentincig), Andrej 87, 108, 112, 115
Varaždin 165, 175
Varaždinske toplice 175
Vascotti, Chiaro 62
Vasič (Vašič), ranocelnik 172, 180
Vaupotič, zdravnik 180
Vehs, Franz 162
Velesovo 87
Velika Britanija 11, 23, 182
Velika Ligojna 165
Velike Lašče 98, 99, 105, 108, 110, 111, 117, 137, 143, 153, 162, 179, 180, 212
Veliki, Peter 54
Veliko Ubeljско 135, 142
Velušič, Johann 109
Verhonc, Gertrud 76
Verhovec, Blaž 158
Verhovec, Franc 182
Verne, Janez (Johann) 63, 87, 104, 108, 120
Verona 77, 93
Veršaj, Johann 142
Ves, Franc 101, 102, 108
Vesel (Vessel), Karel 60, 65, 87, 93, 96, 97, 103, 107, 114, 116
Vesel, igralka ljubljanskega gledališča 85
Vessel, Heinrich 107
Vest, Julius 161
Vestfalija 183
Videm (Udine) 62, 130
Vidic, zdravnik 110
Viditz, Maria 125
Viditz, Reimund 153
Viezzelli, Kaspar 35
Vigarello, Georges 32, 189
Vinica 87, 105, 108, 134, 161
Vipava 28, 87, 88, 93, 94, 96, 98, 107, 109, 111, 114, 120, 123, 130, 133, 138, 142, 143, 153, 160–162, 186
 - okraj 113–115, 120, 133, 137, 138, 141, 142, 146
Vipavska dolina 134, 146
Visla, reka 25, 26
Višnja Gora 87, 96, 98, 105, 108, 109, 134, 140
Vodice (pri Kamniku) 139
Vodmat (Ljubljana) 186
Vodnik, Anton 142
Vodopivec, Peter 11, 197

- Voglar, Carbonarius** 53
Vojna krajina 24
Vojvodina 92, 93
Volčji Potok 136
Voloska 37, 165
Vorarlberg 92
Vost, Anton 108, 115
Vošnjak, Josip 91
Vrabče (pri Vipavi) 109, 113, 138
Vranja Peč 139
Vreme (na Notranjskem) 96
Vremski Britof 135
Vrh (pri Ložu) 133, 135, 137
Vrhnika 28, 87, 96, 108, 111, 120, 123, 161, 165, 175, 180
 - okraj 98, 114, 120, 153
Vrhpolje (pri Vipavi) 111, 138, 146
Vrtojba 77
Vukotič, Anton 101, 102, 109, 159
- W**
Wagner, Joseph Friedrich 32
Wagner, Martin 85
Wascher, Oswald 81, 86
Waschnitius, Fridolin 102, 109, 162
Washington 14
Weber, Heinrich 66
Weichselbaum, profesor na Dunaju 173
Welwich, Friedrich 64
Wieden 83
Wiener Neustadt 33, 34
Winkler, Andrej, baron 116, 176, 191
Withalm, Benedikt 82
Wolf, Anton Alojz 136
Wolf, Carl (Karl) 108, 141, 162
Wolf, Joseph 9, 66
Wölfel, Aleksander 119, 134, 141, 145
Wondraschek, Johann 67
Wukotich, družina
 - Anton 78
 - Marija 78
Wutscher, Sigismund 153, 161
- Z**
Zabukovec, Janez 128
Zagorje ob Savi 78
Zagorje (na Notranjskem) 87, 108, 109, 111, 118, 119, 135, 181
Zagreb 37, 78
Zakrajšek, Uršula 137
- Zalar, Frančiška** 156
Zalog (Ljubljana) 67, 78
Zalokar, družina
 - Ferdinand 105, 108, 111, 162
 - Ludvik 99, 105, 108, 115, 162, 180
Zapotok (pri Sodražici) 161
Zaprice 28
Zapuže (pri Vipavi) 111
Zarnik, župan Medvod 157
Zastava, gospostvo baronov Gusič 134
Zeme, Felix 48
Zeschko, Franc, gl. Češko, Franc
Zgornja Avstrija 21, 92
Zgornja Šiška (Ljubljana) 142
Zgornja Zadobrova (Ljubljana) 67
Zgornji Kašelj (Ljubljana) 67
Zgoša (na Gorenjskem) 161
Zhernizh, Franz 33
Zhesnik, Anton, gl. Česnik, Anton
Zhuber, Anton 50
Zhuber, Ivan, gl. Čuber, Ivan
Zidani Most 92
Zigler, Josef 110
Ziljska dolina 151
Zoff, Albin 87
Zois, družina
 - Alfons 136
 - Anton, baron 134, 136
 - Jože 134
 - Karel, baron 74
 - Žiga, baron 74, 134
Zollner, Franz 28, 30
Zollner, Joseph 66
Zorer, Barthelma 33
Zotter, družina
 - Joseph (Josef) 108, 112
 - Johanna 112
Zottlich, Anton 32
Zupan, Jakob 53
Zupanc, Franc 171, 180
Zupančič, Jožef 167
Zupanič Slavec, Zvonka 11, 197
Zwickau 151
- Ž**
Žabjek (Ljubljana) 76, 81, 100
Žeje (na Notranjskem) 128, 135
Železnik, Karel 167
Železniki 28, 61, 179
Žižek, Anton 174, 175, 180

REGISTER KRAJEVNIH IN OSEBNIH IMEN

Žontar, Jože 69

Žužemberk 66, 87, 109, 110, 117, 134, 140,
153, 156, 162, 172, 179, 180, 212

- okraj 98, 115, 117, 133, 137, 142, 144,
161

Thesaurus memoriae
Series **Dissertationes 6**
Uredniki zbirke Boris Golec, Eva Holz, Miha Kosi

Katarina Keber **Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju**

© 2007, Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Oblikovanje in oprema Milojka Žalik Huzjan
Prelom Brane Vidmar

Izdajatelj Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Za izdajatelja Darja Mihelič

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Za založnika Oto Luthar
Glavni urednik Vojislav Likar

Tisk Littera picta, d.o.o, Ljubljana

Izid knjige so podprli Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Raziskovalni sklad ZRC SAZU
Vzajemna zdravstvena zavarovalnica, d. v. z.
Krka, d. d.
Javni zavod Lekarna Ljubljana

Digitalna različica je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610504436>.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

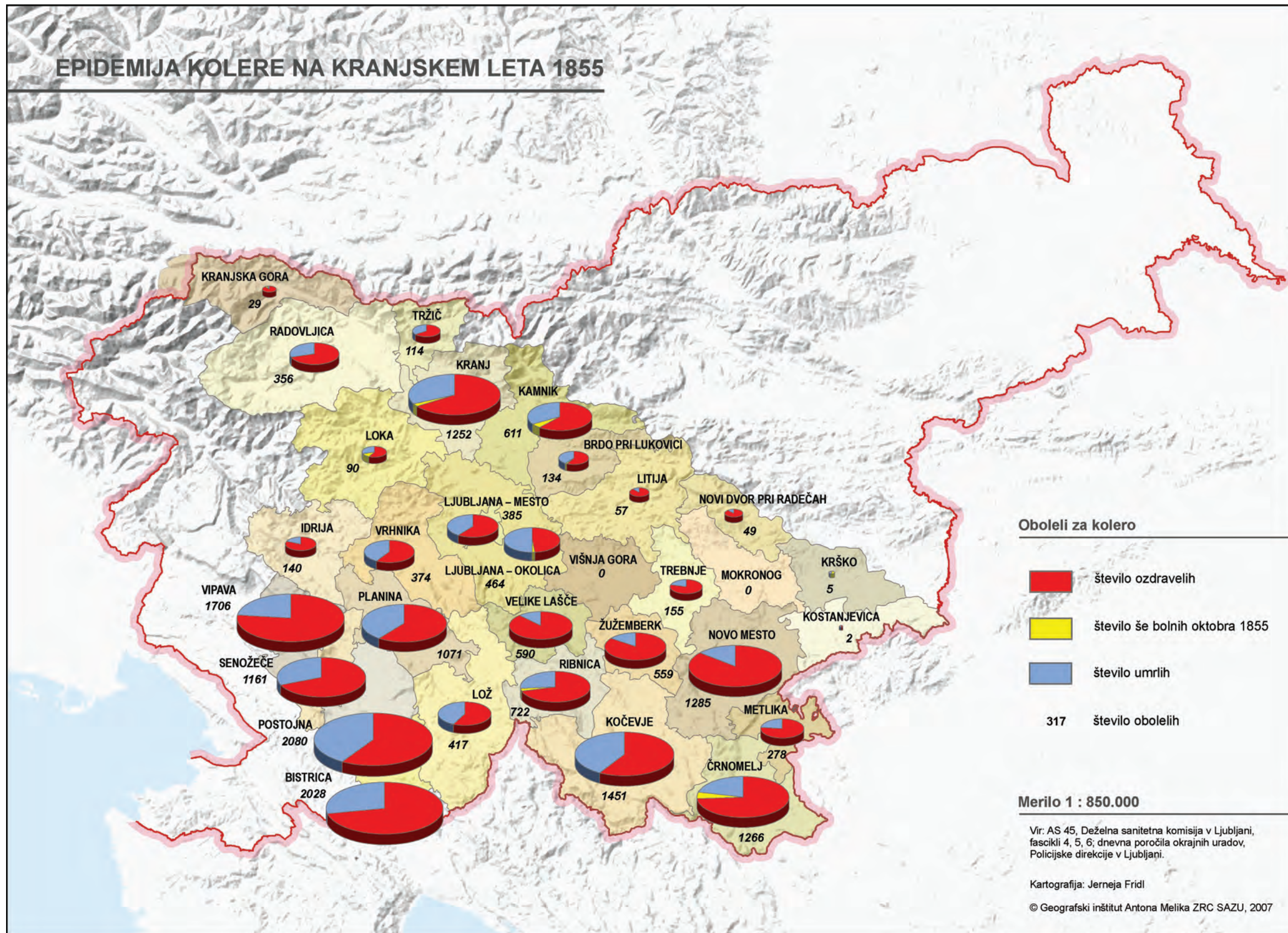
616.932-036.22(497.4)"18"
614(497.4)"18"

KEBER, Katarina
Čas kolere : epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju / Katarina Keber ;
[izdal] Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU. - Ljubljana : Založba ZRC,
ZRC SAZU, 2007. - (Thesaurus memoriae. Dissertationes ; 6)

ISBN 978-961-254-011-1
234399744

Vse pravice pridržane. Noben del te izdaje ne sme biti reproduciran, shranjen ali prepisan v kateri koli obliki oz. na kateri koli način, bodisi elektronsko, mehansko, s fotokopiranjem, snemanjem ali kako drugače, brez predhodnega pisnega dovoljenja lastnikov avtorskih pravic (copyrighta).

EPIDEMIJA KOLERE NA KRANJSKEM LETA 1855

Oboleli za kolero

- število ozdravelih
- število še bolnih oktobra 1855
- število umrlih
- 317** število obolelih

Merilo 1 : 850.000

Vir: AS 45, Deželna sanitetna komisija v Ljubljani, fascikli 4, 5, 6; dnevna poročila okrajnih uradov, Policijske direkcije v Ljubljani.

Kartografija: Jerneja Fridl

© Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU, 2007

Dr. Katarina Keber, rojena leta 1975, se je po Gimnaziji na Ravnah na Koroškem in po končanem študiju zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, strokovno usposabljala na Univerzi v Ljubljani (Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete; magisterij 2003, doktorat znanosti 2006) in v Budimpešti (Department of History, Central European University; M. A. 1999). Kot arhivistka je delala v Arhivu Republike Slovenije, je znanstvena sodelavka na Inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU. Raziskuje epidemije in razvoj javnega zdravstvenega sistema v slovenskih deželah v 19. stoletju.

24 €

<http://zalozba.zrc-sazu.si>